

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Odesa National University Herald

•
Вестник Одесского
национального университета

•
**ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Том 14. Випуск 17

Психологія

*Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції
“Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості
в умовах трансформаційних змін у суспільстві”
(присвячена 120-річчю з дня народження С. Л. Рубінштейна).
25–26 вересня 2009 року*

2009

УДК 159.9

Редакційна колегія журналу:

В. А. Сминтина (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **Є. Л. Стрельцов** (*заступник головного редактора*), **С. Н. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **Л. М. Голубенко**, **В. В. Заморев**, **І. М. Коваль**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **В. І. Труба**, **А. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія випуску:

Т. П. Вісковатова, д-р психол. наук (*науковий редактор*); **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук (*заступник наукового редактора*); **В. Ф. Прісняков**, д-р техн. наук; **Ж. П. Вірна**, д-р психол. наук; **Л. В. Засекіна**, д-р психол. наук; **В. Й. Бочелюк**, д-р психол. наук; **Т. В. Сак**, д-р психол. наук; **В. У. Кузьменко**, д-р психол. наук; **Р. М. Макаров**, д-р пед. наук; **О. С. Цокур**, д-р пед. наук

Науковий редактор випуску: **В. І. Подшивалкіна**, д-р соціол. наук

Відповідальний секретар випуску: **О. І. Крошка**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 11464-337р від 07.07.2006 р.

Затверджено Постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Протокол № 2 від 24 листопада 2009 року

Адреса редколегії:

65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗМІСТ

Секція 1

ТРАДИЦІЇ ТА НАСТУПНІСТЬ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ:

М. Я. ГРОТ, Г. І. ЧЕЛПАНОВ, М. М. ЛАНГЕ, С. Л. РУБІНШТЕЙН

Бефани А. А., Ткаченко В. Е.

Концепция межсубъектности С. Л. Рубинштейна и современное понимание проблемы совершенствования личности в супружеских отношениях 9

Литвиненко О. Д.

Теоретико-методологічні аспекти ритмізації психіки як складової інтегральної індивідуальності 20

Сапрыгина Н. В.

Проблемы изучения речи в трудах С. Л. Рубинштейна 30

Секція 2

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ:

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Богданович О. Г.

Міжособистісна недовіра як перешкода реалізації соціально-психологічного потенціалу особистості 39

Будиянский Н. Ф.

Личностное самоопределение как психологическая проблема 46

Коваленко А. Б., Родіна Н. В.

Особистісний потенціал в опануванні важких життєвих ситуацій: проактивна взаємодія із середовищем 54

Митроченко А. В.

Гендерный аспект психологического потенциала личности 66

Моря К. В.

Теоретико-методологічні проблеми дослідження феномену професійної ідентичності в психології 73

Панібратенко В. В.

Особливості взаємозв'язку мотиваційної сфери особистості та процесу запам'ятовування і відтворення тексту 80

Подшивалкіна В. І.

Соціальні фактори формування та оцінки психологічного потенціалу особистості 88

Саврасов М. В.

Мотивація успіху та мотивація запобігання невдач у структурі креативності особистості школяра 96

Садова М. А.

Психологічні складові потенціалу самореалізації особистості 102

Свинаренко Р. М.	
Часова складова потенціалу самореалізації особистості	110
Тепляков Н. Н., Азаркина Е. В.	
Ценностные ориентации и процесс социализации молодежи на современном этапе развития общества	117
Шамне А. В.	
Типологія взаємозв'язків особистісної тривожності та фрустраційних реакцій у молодшому шкільному віці	125
Секція 3	
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ, РЕГІОНАЛЬНІ ТА ЕТНІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ	
Гайдарова А. В.	
Культурно-історичні, релігійні та етнічні детермінанти розвитку психологічного потенціалу особистості	137
Грищук Е. Ю.	
Мова як детермінанта розвитку етнічної ідентичності особистості	147
Данілюк І. В.	
Етнічна ідентичність як соціокультурний і соціально-психологічний феномен	155
Клюйкова-Цобенко В. О.	
Суб'єктний принцип в дослідженні індивідуальної міфології особистості	163
Успенский В. М.	
Психологические особенности отражения в портрете личностного потенциала человека	170
Яремчук О. В.	
Етнокультурна міфотворчість покоління	178
Секція 4	
ВПЛИВ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ НА РОЗВИТОК ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦІ, ОСВІТІ ТА ПОБУТІ	
Грицюк І. М.	
Соціальний потенціал особистості: емоційний інтелект у професійному самовизначенні	189
Губіна А. М.	
Емоційна спрямованість професійного становлення студентів технічних спеціальностей	196
Эль-Дакдуки И. М.	
Черты характера личности и злоупотребление алкоголем	204

Журавльова М. О.

Емоційний інтелект як потенціал професійного розвитку психолога210

Засєкіна Л. В., Мілінчук В. І.

Інтенсивна мовленнєва терапія як нейропсихолінгвістичний інструментарій реабілітації пацієнтів після інсульту216

Ковальчишина Н. В., Литвинова Г. О.

Вплив тренінгових технологій на формування толерантної свідомості студентів224

Секція 5

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Войцеховський О. В.

Професійне вигорання як складне явище в сфері суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин233

Дькіна Л. В.

Феномен сновидення и его влияние на личность240

Кременчуцька М. К.

Феномен творчості в контексті історичної психології248

Панга М. В.

Особенности личностного потенциала менеджеров-руководителей255

Пурло О. Ю.

Поняття та сутність творчої життєвої позиції особистості263

Секція 6

СУЧАСНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСОБИ РОЗВИТКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Білова М. Е.

Дослідження взаємозв'язку стратегій подолання стресу з рівнем стресостійкості працівників недержавних підприємств безпеки273

Боделан М. І., Лобасюк Б. О.

Особливості тремору у хворих на шизофренію282

Бондаренко Н. В.

К вопросу о личностном потенциале больного человека289

Віхерко І. Ф.

Феномен прихованої мотивації у реалізації потенціалу особистості.....299

Гріньова О. М.

Особливості формування професійної спрямованості майбутніх учителів подвійних спеціальностей в умовах професійної підготовки306

Діколь-Кобріна О. А. Вплив інформаційних технологій на психіку молоді й адаптаційні механізми цього процесу	314
Дячук Н. В. Творчий потенціал як фактор самореалізації особистості	321
Кириченко О. Н. Специфика синдрома емоционального выгорания у педагогов и его профилактика	328
Кіясь А. В. Ефективність копінг-стратегій вчителя як прояву його особистісного потенціалу	336
Кокорина Ю. Е. Факторная структура показателей, характеризующих экзистенциальный кризис	345
Крошка О. І. Феномен суб'єктності як психологічний потенціал особистості	355
Олійник В. В. Професійні фрустрації в контексті становлення особистості конкурентоспроможного педагога	363
Осичка А. В. Особенности целеполагания личности в условиях жизненного кризиса	372
Приймак С. В. Психолого-педагогические идеи Э. Ш. Натанзон	381
Рязанцева Е. Ю. Особенности проявления экзистенциальных ресурсов у лиц с разным уровнем переживания психологического кризиса	388
Томас О. Д. Психологічні механізми ефективності розвитку та формування особистості	397
Чернявська Т. П. Понятійний апарат, використовуваний в дослідженні успішності суб'єкта в бізнес-діяльності	402
Ящук О. М., Вірний С. С. Потенціал особистісного здоров'я військовослужбовців державної прикордонної служби	411

Секція 1

**ТРАДИЦІЇ ТА НАСТУПНІСТЬ
У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ:
М. Я. ГРОТ, Г. І. ЧЕЛПАНОВ,
М. М. ЛАНГЕ, С. Л. РУБІНШТЕЙН**

А. А. Бефани, канд. психол. наук, доц.,

В. Е. Ткаченко, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

КОНЦЕПЦИЯ МЕЖСУБЪЕКТНОСТИ С. А. РУБИНШТЕЙНА И СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В СУПРУЖЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Выполнен теоретический анализ основных положений разработанной С. Л. Рубинштейном концепции межсубъектной сущности человека. Выделены среди них те, которые созвучны современному пониманию значения брачно-супружеских отношений для личностного роста их субъектов.

Ключевые слова: межсубъектная сущность человека, межличностные отношения, совершенствование личности, супружеские отношения.

Психологическое и философское наследие С. Л. Рубинштейна обретает свою вторую жизнь в реалиях современного научного мира, намечая ориентиры из прошлого в будущее.

В этом наследии важное значение имеет разработанная С. Л. Рубинштейном концепция интересубъектности сущности человека как его внутренней глубинной сопричастности другим людям, сущностной взаимности в самой онтологии (бытийной определмости друг через друга и через узы взаимоотношений).

Эта концепция имеет широкие перспективы дальнейшего теоретического развития и применения в самовоспитании, в педагогическом общении, в практике совершенствования личности в различных сферах межличностных отношений.

Целью данной статьи является анализ содержания концепции интересубъектности С. Л. Рубинштейна и ее значения для научного постижения проблемы совершенствования личности в процессе супружеского общения и взаимодействия.

Согласно концепции С. Л. Рубинштейна, человек есть существо, имеющее свой “проект”: в нем существование предшествует сущности [12, с. 357]. Необходимым условием, которое конституирует, наполняет собой саму сущность человека, являются взаимоотношения субъектов. Если снять как неоправданную прерогативу первичности какого-нибудь одного “Я”, то тем самым можно будет утверждать о первичности уз взаимности сравнительно с любым обособлением [12, с. 334].

Для Рубинштейна неопровержимым эмпирическим фактом является обусловленность и самосознания каждого человека, и его бытия бытием и действиями других людей: “Отношения — взаимные — разных “Я” друг к другу выступают как условие их существования как конкретных эмпи-

рических существ, реализующих в себе всеобщность “Я” (как субъекта)”. И далее следует утверждение, что для человека другой человек является “мерилом”, выразителем его “человечности”, аналогично можно сказать и о значении “Я” первого человека для другого [12, с. 335].

Согласно Рубинштейну, само поведение людей строится как воспитание других, но не в смысле менторства, поучения или выставления себя в качестве образца, а в том смысле, что все поступки человека выступают как реальное изменение условий жизни людей, с которыми он вступает во взаимоотношения. Отсюда — ответственность человека за всех других людей и за свои поступки по отношению к ним: “...каждый мой поступок и каждый мой жест приобретают то или иное значение в зависимости от того, чем он является для другого человека. И для него все взаимно обстоит точно так же” [12, с. 368–369].

Основные идеи, из которых выросла целостная концепция межсубъектности сущности человека, были сформулированы Рубинштейном еще в 20-е годы XX столетия.

В публикуемой Р. С. Абульхановой-Славской рукописи Рубинштейн вводит важнейшие понятия относительно отношения человека не только к бытию, но и к другому субъекту. Он пишет: “Отношение мое к человеку (щедрость, искренность) — вот это не что иное, как “раскрепощение” бытия другого человека в результате не отчуждения, а соучастия; в результате моего отношения другой не сводится к совокупности отношений, а обретает бытие в себе” [14, с. 19]. Здесь же содержится и мысль, особенно значимая в контексте нашей статьи: внутреннее содержание действия субъекта образует то отношение, которым **формируется и тот, на которого оно направлено, и сам субъект.**

Обозначив на полях данной рукописи ключевое понимание межличностных отношений как “формирование человека через отношение к нему, воздействие на него”, Рубинштейн раскрывает это положение следующим образом: “Когда объектом моего воздействия становится другой человек, задача в том, чтобы через мое воздействие на него, преодолевающее его отчужденность, негативную независимость... вызвать его к самостоятельному бытию; для этого нужно, ломая и в условиях его существования, и в нем самом то, что искажает его человеческую сущность... утверждать его бытие. Это то бытие, в котором осуществляется его собственная сущность, но он обретает ее через меня (и в какой-то мере я — через него)” [14, с. 19].

Идея С. Л. Рубинштейна о проявлении, усилении в другом человеке его сущности посредством отношения к нему в соответствии с его сущностью, ставшая основным тезисом “онтологии человеческого бытия” Рубинштейна, была развита в дальнейшем советскими психологами, в частности Б. Ф. Ломовым, который ввел понятие субъект-субъектных отношений.

Взаимность по бытию, обозначаемая Рубинштейном как “реципрокность” между каждым личностным “Я” и его другим, включает в себя ценностные измерения. Своими действиями, поступками другой человек входит в “онтологию” человеческого, составляет необходимый компонент

человеческого бытия, поэтому он и ценностно имманентен личностному “Я”. “Каждое “Я”, поскольку оно есть и всеобщность “Я”, есть коллективный субъект, содружество субъектов, “республика субъектов”, содружество личностей; это “Я” есть на самом деле “Мы” [12, с. 334].

Говоря о “республике субъектов”, С. Л. Рубинштейн имеет в виду не безличное “мы”, за широкую спину которого ради избежания своей собственной ответственности и своего выбора прячется человек. Речь идет о том, что при максимуме совершенства личности она как раз и включает в себя наиболее полно других. В совести личности внутренне представлены голоса других из ближнего окружения; через них субъект сопричастен вообще всему бытию Универсума. Отсюда, согласно концепции Рубинштейна, следует обратимость человеческих отношений: “человек существует как человек только через свое отношение к другому” [12, с. 369].

Обратимость межличностных отношений при этом не рассматривается субъектами как условно-расчетная сделка, использующая друг друга. Речь идет о креативно-свободных поступках, через которые каждый ставит себя на место другого, имеет в себе большой потенциал такой поставленности себя на место других и других на свое место, достаточно большой опыт взаимодействия и взаимопроникновения на уровне ценностей. “Республика субъектов”, по Рубинштейну, строится не на сделках, не на внешних “договорах”, а на гармоничной сопричастности, обоюдной ответственности и даже на сердечных эмоциональных отношениях друг к другу.

С. Л. Рубинштейн приходит к очень важному выводу: “Отношение к другому человеку, к людям составляет основную ткань человеческой жизни, ее сердцевину. “Сердце” человека все соткано из его человеческих отношений к другим людям” [11, с. 263].

Рассматриваемая концепция Рубинштейна может быть сопоставлена, по мнению философа Г. С. Батищева, с концепцией диалогизма М. М. Бахтина. Бахтин характеризует межсубъектность как присущую “диалогической природе” человеческой мысли. “Идея живет не в изолированном индивидуальном сознании. ...Идея начинает жить ...только вступая в существенные диалогические отношения с другими чужими идеями... Идея интериндивидуальна и интересубъектна, сфера ее бытия — не индивидуальное сознание, а диалогическое общение между сознаниями. Идея — это живое со-бытие” [3, с. 146–147]. Много позже Бахтин углубил свою концепцию диалогизма подчеркиванием того, что и вся бытийная сущность человека (а не только его посвященность идее) проникнута напряженной межсубъектной встречей. “Само бытие человека... есть глубочайшее общение. Быть — значит общаться. Абсолютная смерть (небытие) есть неслышанность. ...Быть — значит быть для другого и через него — для себя”. “Я... не могу стать самим собою без другого; я должен найти себя в другом, найдя другого в себе” [4, с. 312].

Однако концепция межсубъектности С. Л. Рубинштейна, считает Г. С. Батищев, обладает явными достоинствами по сравнению с концепцией М. М. Бахтина. Последняя не дает той ориентации на культуру сердечности, которая одна только может венчать собою и наполнять духовным

светом межличностные отношения. В отличие от Бахтина Рубинштейн при трактовке межсубъектности сознательно сделал упор на культуру сердечности, подразумевая под этим не зыбкие пристрастные эмоции, а сдержанно-мужественное полное приятие субъектами друг друга, при строгом отвержении всякого гедонизма и утилитаризма, при четком отличении достоинства от гордости [12; 14 с. 270].

Раскрывая межсубъектную сущность человека, Рубинштейн много внимания уделяет креативному процессу — творчеству как “строительству человека”. При этом он подчеркивает особое значение в этом творчестве любви человека к человеку. Именно “агапическое” отношение утверждает других в их восхождении к бытию все более высокого плана: “в бесконечной мягкости и бесконечной требовательности любви проявляется особое творческое отношение к человеку, субъекту”. Агапически утверждая другого, человек посвящает себя его восхождению и его универсальному призыванию и ради этого — обретению им “все большего внутреннего богатства” [12, с. 373].

Выдвинутое Рубинштейном понятие творчества, относящееся прежде всего не к миру вещей, а к сфере человеческих отношений, к их построению согласно высшим гуманистическим идеалам, было успешно использовано в дальнейшем учениками и последователями Рубинштейна [1, с. 235].

Согласно концепции Рубинштейна, свое подлинное человеческое существование человек обретает в любви к другому человеку, поскольку он начинает **существовать** для другого человека, становиться “самым существующим из всего существующего” — в этом, по Рубинштейну, смысл любви мужчины и женщины. Напротив, акт или чувство ненависти, признания есть отказ в признании, перечеркивание бытия человека, значимости его бытия.

Любовь является вычленением особого, **неповторимого** существа человека, с ее началом человек начинает существовать для другого человека в новом, более полном смысле как некое завершенное, совершенное существо [12, с. 369]. Любовь выявляет образ любимого, часто невидимый для других людей — не потому, что любящий поддается иллюзии, а потому, что он выявляет те стороны, которые скрыты для других. Человека любят не за тот или иной поступок, вызывающий одобрение или поощрение других людей (который может быть случайным), а за него самого, за его подлинную сущность, а не за его заслуги. Выражение любви в ее исходном и самом чистом виде — радоваться самому существованию другого человека (“Хорошо, что вы существуете в мире”).

В любви, как в фокусе, проявляется факт невозможности существования человека как изолированного “Я”, т. е. вне отношения к другим людям [12, с. 370–371].

Рубинштейн говорит о необходимости снятия противопоставления любви к “ближнему” и “дальному” человеку и показывает, что необходимо “в ближнем узреть и вызвать к жизни дальнего человека, идеал человека, но не в его абстрактном, а в его конкретном преломлении” [12, с. 373]. Иными словами, речь идет о том, чтобы в ближнем увидеть идеал в его конкретном

выражении и способствовать его созданию. Такой подход к идеализации любимого сближает концепцию С. Л. Рубинштейна с идеями В. Соловьева, Э. Фромма и др. [6].

И последнее, чем можно завершить анализ концепции Рубинштейна сущности человека как принципиально межсубъектной. Решая совместные жизненные задачи, объединяющие людей, их радости и их ответственность, люди осуществляют не только построение внутреннего мира друг друга, но и “строительство” новых отношений [12, с. 380].

Рубинштейновская концепция межсубъектности актуальна и в наше время для обоснования проблем обеспечения благополучия брачно-супружеских отношений и развития личности их субъектов. Сформулируем основные идеи С. Л. Рубинштейна, которые созвучны современному пониманию сущности и значения межличностных отношений супругов.

1. Бытие обоих субъектов взаимоотношений является взаимообусловленным. Каждый своим отношением должен даровать другому его бытие; каждый существует только через свое отношение к другому.

2. Взаимообусловленность самосознания обоих субъектов взаимоотношений.

3. Каждый человек на протяжении жизни реализует себя (свой “проект”), но для этой реализации необходимо присутствие другого, выступающего как “мерило”, выразитель его личностных качеств (его “человечности”).

4. Межличностные отношения являются необходимым условием личностного развития каждого субъекта этих отношений. Посредством отношения другого в личности того, на кого оно направлено, проявляются и усиливаются те качества, которые составляют сущность данной личности. Каждый субъект взаимоотношений несет на себе ответственность за другого и за свои поступки по отношению к нему.

5. Узы взаимности являются первичными сравнительно с любым обособлением. Оба субъекта взаимоотношений создают свою “республику субъектов” — единое “мы”, которое включает в себя совершенных личностей, объединенных едиными ценностями и обоюдной ответственностью за совместное бытие.

6. Основой для личностного роста субъектов взаимоотношений, для обретения ими все большего внутреннего богатства, для их восхождения к бытию более высокого плана является любовь, сердечное отношение друг к другу. Именно любовь вычленяет в любимом его особую неповторимую сущность, скрытую для других людей, благодаря чему он становится для партнера совершенным существом. Любовь — это созерцание и утверждение совершенства друг для друга.

Выполненный нами анализ психологической литературы по проблемам супружеских взаимоотношений показал соответствие основных положений современного понимания этих проблем идеям С. Л. Рубинштейна, составляющим его концепцию межсубъектности.

Созвучную концепции Рубинштейна идею о взаимообусловленности бытия двух близких людей мы находим у Э. Фромма: “Что один человек отдает другому? Он отдает часть самого себя... часть своей жизни. ...И, делясь

своей жизнью с другим, он обогащает его, делает его ощущение жизни ярче, усиливая и свое собственное ощущение жизни. Он отдает не для того, чтобы получать; дарение само по себе — изысканнейшая радость. Но, отдавая, он невольно оживляет что-то в другом человеке, и, отраженное, оно возвращается к нему обратно; если он отдает искренне, то неизбежно получает то, что отдают ему в ответ. Отдавая, ты и другого человека делаешь дающим, и оба испытывают радость от того, что они вложили в жизнь. В акте отдачи рождается нечто, и оба участника благодарны рождающейся для них обоих жизни” [18, с. 95].

Российский психолог А. Тиводар, исследуя семью как одно из существенных бытийных пространств личности, выполняющих функцию подтверждения и поддержки, исходит из того, что основным модусом существования человека является со-бытие с Другими. Жизнь вместе создает для личности проблему со-бытийности. В условиях со-бытийности субъектная позиция, определяемая ценностной ориентированностью на предпочитаемые виды активности, нуждается в *подтверждении, поддержке и согласовании* со встречным процессом реализации ценностно-ориентированной активности Другого. Аутентичность со-бытийности партнёров достигается за счёт успешности разрешения возникающих в этом процессе противоречий [16].

В браке самосознание обоих супругов взаимообусловлено. Как показывает А. Тиводар, чувство идентичности, овладение собой достигаются в браке через прояснение содержания self в процессе “подтверждающего поведения” значимых Других [16].

Психологи, исследующие супружеские конфликты (В. П. Левкович, В. А. Сысенко), приходят к выводу, что в осознании супругами значимости и ценности своего “Я” важную роль играют отношения супругов, если они основаны на психической поддержке, взаимопонимании, эмоциональном комфорте и что человек ждет от своих близких подтверждающей информации той концепции “Я”, которую он создал о себе в своем воображении. В этом отношении любовь, дружба, теплота, внимание со стороны другого человека являются крайне важным психологическим обстоятельством, подтверждающим ценность и значимость нашего собственного “Я”, ценность и уникальность личности [8; 15].

Через все работы В. Сатир проходит мысль о том, что семья — это единственное место на земле, где все мы ищем гармонии, т. е. “успокоения раненой души” и “повышения самооценки”. Гармонии люди достигают благодаря супружескому взаимодействию [13].

Раскрывая особенности супружеских отношений, К. Роджерс говорит о значении таких элементов взаимоотношений, обеспечивающих личностное развитие обоих супругов, как постоянная забота о партнере, вера в его потенциал, подлинность, аутентичность, принятие всех аспектов личности партнера [10].

Все исследователи супружества так или иначе приходят к выводу о необходимости благополучно развивающихся межличностных отношений брачных партнеров для совершенствования личности каждого.

А. Тиводар, наиболее последовательно развивающая идеи С. Л. Рубинштейна применительно к исследованию супружеских отношений, показывает, что, оказываясь частью бытийного пространства партнера, другой человек в благополучном супружестве выступает как ресурс для развертывания свободной личности (а в неблагополучном браке он будет разрушительным противодействием для развития личности). Бытие с Другим относится к средовым обстоятельствам, позволяющим человеку состояться во всей полноте своего потенциала. В условиях со-бытийности происходит признание каждым из партнеров права другого партнера на внутренний мир, собственные мотивы, уникальность, автономность и самоактуализацию.

Для женщины брачное со-бытие — это пространство жизни, в котором происходят сущностные для оформления личности процессы [16].

Вот как формулирует положение о совершенствовании личности обоих партнеров в супружеских отношениях К. Роджерс: в браке “я сумею лучше узнать и приблизиться к тому, что я в действительности представляю собой глубоко внутри. Испытывая ли ярость или ужас, чувствуя ли любовь и доброту, бывая ли обаятельным и сильным или не знающим удержу и отвратительным, — я не стану скрывать эти чувства от самого себя. Возможно, я смогу высоко оценить себя во всей своей многогранности. Возможно, я смогу стать более похожим на того, кем являюсь внутри. В таком случае я смогу жить в согласии с собственными, усвоенными на опыте, ценностями, хотя и помня обо всех нормах общества. Тогда — со всей этой многогранностью чувств, представлений и ценностей — я смогу участвовать в отношениях с моим партнером — быть достаточно свободным, чтобы выказывать свою любовь, свой гнев и свою нежность такими, какими они существуют во мне. Может быть, тогда я смогу быть настоящим партнером, поскольку я на пути к превращению в подлинную личность. И надеюсь, я смогу побудить моего партнера встать на его собственный путь, ведущий к раскрытию его неповторимой личности, с которой нас объединит любовь” [10, с. 112].

При этом Роджерс добавляет, что в случае, когда это развитие самостоятельной личности происходит только с одним из партнеров, не поощряется и не культивируется в другом, тогда увеличивающаяся дистанция между партнерами может стать непреодолимой и взаимоотношения, катящиеся прямо в пропасть, сможет спасти только чудо. К. Роджерс считает, что брак, который постоянно преобразуется благодаря личностному развитию каждого из супругов, без сомнений, является одним из лучших источников уверенности, которые только может найти человек. Из этого пристанища он может пускаться в дерзновенные, творческие, исследовательские вылазки, свободно работать над преобразованием своего мира и идти на риск, так как знает, что всегда вернется в это пристанище взаимоотношений. Причем это пристанище должно постоянно находиться в изменении, в динамике процесса, а не в его статике. Основа такого цветущего спокойствия, по мнению Роджерса, — то лучшее, что есть в браке.

Многие авторы подчеркивают, что в здоровых, полноценно функционирующих, благополучных семьях оба супруга оптимально сочетают две

тенденции со-бытия — тенденцию близости, единства со значимым другим и тенденцию быть отдельным (дифференцированным), личностно идентичным [8; 14; 10; 15].

В зрелых супружеских отношениях, по мнению Э. Фромма, возникает парадокс: “двое становятся одним целым и все же остаются двумя существами”, сохраняя свою целостность и индивидуальность [18, с. 91].

В. Сатир в каждой супружеской паре выделяет три составляющих: я, ты и мы. “Два человека, три составляющих, каждая из которых важна и каждая живет своей жизнью и помогает двум другим. Я помогаю тебе, ты — мне; я помогаю нам, ты помогаешь нам, мы помогаем тебе и мне” [13, с. 125].

Соотношение взаимности и обособления в супружеских отношениях удачно сформулировал К. Витакер: “Те, кто остаются вместе, не просто “остаются”, но движутся от единства брака к индивидуации, а затем возвращаются в брак как в новое единство. И такой же процесс повторяется каждый день и час, начиная с первой недели брака” [5, с. 86].

По мнению Витакера, брак есть постоянная *психотерапия двух цельных личностей*, процесс изменения, в котором человек может отдать некоторые свои личные права, привилегии и способности в обмен на возможность принадлежать паре, более сильной, чем оба супруга поодиночке, паре, дающей каждому силу, необходимую для борьбы с социальными и культурными структурами, которые их окружают. В супружеских отношениях, считает Витакер, партнеры могут отодвигаться друг от друга и придвигаться друг к другу, приняв некоторое двухстороннее вето, поскольку они открыли, что *он* и *она* не то же самое, что *мы*. “Я” и “Мы” диалектически уравновешены. Человек может удаляться в индивидуацию и возвращаться в единство в бесконечном процессе.

“На самом деле, человек очень долго должен учиться тому, как стать частью “Мы”, не разрушая самого себя. Сначала ты учишься любить себя, потом — похожего на тебя человека, и лишь после появляются смелость любить непохожего, желание быть ранимым, стремление бороться за то, чтобы быть самим собой и, одновременно, вместе с другим. Тогда брак становится не взаимным усыновлением, превращающим двух 16-летних в одного 32-летнего, но настоящим процессом создания команды — докторской степенью в области человеческих взаимоотношений, предполагающих все более полную обращенность к другому с тем, чтобы все полнее выражать самого себя. Как говорит Мартин Бубер, полное выражение своего Я возможно только в свободных взаимоотношениях с другим. Давая обещание не покидать поле этой битвы, человек находит в себе все больше сил и все больше становится сам собой. Так, диалектическим образом, я больше становлюсь тем, кто “Я” *есть*, когда больше вхожу в то единство, которое *есть* “Мы”” [5, с. 99].

А. Р. Тиводар, ссылаясь на Е. Гоффмана, З. Фрейда, У. Джеймса, Ч. Кули, Э. Гидденса, Э. Эриксона, Дж. Марсиа и др., делает вывод о том, что брачные отношения, закрепляющие чувство общности между любящими людьми, делают более определенным, ясно очерченным чувство личност-

ной идентичности [16]. Она подчеркивает, что со-бытие предполагает признание каждым из субъектов права другого субъекта на внутренний мир, собственные мотивы, уникальность, автономность и самоактуализацию.

Одна из ключевых идей концепции Рубинштейна о значении любви для личностного роста субъектов межличностных отношений созвучна положениям, развиваемым в современной психологии применительно к исследованию проблем супружества.

Согласно А. Маслоу, основой выделенной им бытийной любви выступает осознание человеческой ценности другого вне зависимости от степени совершенства. Бытийная любовь также предполагает поощрение в другом человеке его позитивного представления о себе, самоприятие, чувство значимости любви, т. е. включает все, что способствует личностному росту [9].

Любовь психически здорового человека характеризуется, по А. Маслоу, прежде всего снятием тревожности, ощущением полной безопасности и психологического комфорта. Партнеры испытывают постоянный и растущий интерес друг к другу, заинтересованность в делах друг друга и т. д. Они очень хорошо знают друг друга, в их отношениях практически нет элементов искажения восприятия, свойственного романтической любви. Им удается сочетать трезвую оценку другого, осознание его недостатков с полным принятием его таким, какой он есть, что и является основным фактором, обеспечивающим психологический комфорт.

Также, по мнению А. Маслоу, опыт любви и любовных отношений является необходимым условием высокого личностного развития [9].

Как считает К. Витакер, любовь — “это состояние, в котором ты можешь в большей мере быть с самим собой благодаря другому человеку, тоже пребывающему с самим собой” [9, с. 78]. Любовь помогает избавиться от раздвоенности самоосознания и вступить в контакт со своим “Я”. Она включает в себя *единение*, а потому и способствует *индивидуации*. Такой парадокс, по мнению Витакера, свойственен развивающемуся браку.

Л. Я. Гозман, выполнивший анализ разных научных трактовок идеализации партнера в близких отношениях, раскрыл ее значение для личностного развития обоих супругов. Он показал, что идеализация долгое время рассматривалась как свидетельство определенной дефицитарности любовных отношений. Соответственно предполагалось, что любовь, реализуемая зрелой личностью, не нуждается в завышении качеств партнера, и, следовательно, межличностное восприятие в этих случаях будет более адекватным.

Однако, по мнению Гозмана, идеализацию недостаточно рассматривать просто как нарушение в системе межличностного восприятия. Надо отличать неадекватность восприятия тех или иных черт партнера, с одной стороны, и отношение к этим качествам, т. е. оценку их как важных или неважных в структуре личности партнера, терпимых или нетерпимых, сугубо временных или имманентно ему присущих — с другой. Ряд эмпирических исследований показывает, что идеализация как нарушение восприятия не может считаться существенной особенностью любовных отношений, по

крайней мере, стабильных. Что же касается идеализации как иного, более позитивного отношения к адекватно воспринимаемым свойствам другого человека, то она играет существенную роль в жизни индивида и в функционировании пары как целого.

Гозман предположил, что отношение к кому-то с восхищением, приписывание ему различных экстраординарных достоинств обслуживает удовлетворение каких-то важных человеческих потребностей. Он ссылается на Т. Рейка, который считал, что у человека есть три возможные реакции на осознание своих несовершенств — закрыть на них глаза, влюбиться в идеал, возненавидеть идеал. Способность к восхищению другим человеком, которая составляет важный компонент способности к любви вообще, помогает человеку идти по второму из этих трех путей, что является, несомненно, более продуктивной реакцией, чем первая и третья. То есть способность к идеализации является неперенным условием личностного роста. Слова “Мне нужно на кого-нибудь молиться” свидетельствуют, по мнению Гозмана, о личностной зрелости поэтического героя Б. Окуджавы и никак не могут быть истолкованы как его неспособность к адекватному построению образа другого человека.

Идеализация, кроме того, способствует и оптимизации отношений в паре, вселяя в партнеров уверенность в отношении к ним другого человека и повышая их уровень самопринятия. В. С. Соловьев, например, считал, что идеализация — это не неправильное, но другое восприятие, при котором влюбленный видит в объекте своей любви не только то, что там есть на сегодняшний день, но и то, что там будет или по крайней мере может быть [6].

Таким образом, мы проанализировали содержание концепции С. Л. Рубинштейна интересубъектности сущности человека как его внутренней глубинной сопричастности другим людям. Были выделены следующие основные идеи С. Л. Рубинштейна: взаимообусловленность бытия и самосознания обоих субъектов взаимоотношений; становление субъекта через отношение к нему другого; узы взаимности первичны сравнительно с любым обособлением; любовь как основа для личностного роста обоих субъектов взаимоотношений. Показано созвучие этих идей основным положениям современного понимания проблемы влияния брачно-супружеских отношений на совершенствование личности супругов.

Литература

1. Абульханова-Славская К. А. Личностный аспект проблемы общения // Проблемы общения в психологии. — М., 1981.
2. Андреева Т. В. Психологические аспекты любви и брака // Вестник Санкт-Петербургского университета. — Сер. 6. 2007, вып. 1.
3. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — М., 1972.
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. — М., 1979.
5. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта: Пер. с англ. М. И. Завалова. — М.: Независимая фирма “Класс”, 1997.
6. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений. — М., 1987.
7. Кроник А., Кроник Е. В главных ролях: Вы, Мы, Он, Ты, Я. — М., 1989.

8. Левкович В. П., Зуськова О. Э. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов // Психологический журнал. — Т. 6, №3. — С. 126–137.
9. Маслоу А. Психология бытия: Пер. с англ. — М.; К., 1997.
10. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы. — М.: Эксмо, 2002.
11. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. — М., 1957.
12. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1976.
13. Сатир В. Вы и ваша семья. Руководство по личностному росту. — М., 2000.
14. Сергей Леонидович Рубинштейн. Очерки, воспоминания, материалы. — М.: Наука, 1989.
15. Сысенко В. А. Супружеские конфликты. — М., 1989.
16. Тиводар А. Р. Личность как субъект со-бытия в брачных отношениях: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук. — Краснодар, 2008.
17. Трапезникова Т. М. Этика и психология семейных отношений. — Л.: ЛГУ, 1988.
18. Фромм Э. Искусство любви. — СПб., 2001.

А. А. Бефані, канд. психол. наук, доц.,

В. Е. Ткаченко, асп.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

КОНЦЕПЦІЯ МІЖСУБ'ЄКТНОСТІ С. Л. РУБІНШТЕЙНА ТА СУЧАСНЕ ТЛУМАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПОДРУЖНІХ ВІДНОСИНАХ

Резюме

У статті виконаний теоретичний аналіз основних положень розробленої С. Л. Рубінштейном концепції міжсуб'єктної сутності людини. Виділено серед них ті, які співзвучні сучасному тлумаченню значення подружніх відносин для особистісного зростання їх суб'єктів.

Ключові слова: міжсуб'єктна сутність людини, міжособистісні відносини, подружні відносини.

A. A. Befani, PhD, docent,

V. E. Tkachenko, the postgrad. stud.,

Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social Psychology Department

THE CONCEPT OF AN INTERSUBJECT BY S. L. RUBINSHTEJN AND MODERN UNDERSTANDING OF A PROBLEM OF PERFECTION OF THE PERSON IN MATRIMONIAL RELATIONS

Summary

In article the theoretical analysis of substantive provisions of the developed S. L. Rubinshtejn of the concept of intersubject essence of the person is made. The conformable to modern understanding of value of matrimonial relations for personal growth of their subjects are allocated among them.

Key words: intersubject essence of person, interpersonal relations, personal growth matrimonial relations.

О. Д. Литвиненко, ст. викладач,
Одеський національний університет імені І. І Мечникова,
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РИТМІЗАЦІЇ ПСИХІКИ ЯК СКЛАДОВОЇ ІНТЕГРАЛЬНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ

У статті був зроблений аналіз теоретико-методологічних підходів, відображених в літературних джерелах, стосовно вивчення ритмізації психіки як складової інтегральної індивідуальності. За даними першоджерел, структура інтегральної індивідуальності має високий ступінь динамічності саме завдяки підсистемі ритму психічної діяльності. У статті виділені та охарактеризовані такі ритмічні підструктури психіки: психічні ритми, перцептивні ритми та інтерактивні ритми.

Ключові слова: інтегральна індивідуальність, ритмічна структура психіки, психічні ритми, перцептивні ритми, інтерактивні ритми.

Постановка проблеми

Дослідження психіки та її ритмічної структури потребує чіткого та визначеного в науці підґрунтя, яке дозволяє випрацювати нові підходи щодо її внутрішньої побудови, ієрархізації та надання їй властивостей інтегральної індивідуальності.

Сучасна психологічна наука має досить розвинене теоретично-методологічне підґрунтя для семантичного наповнення поняття “інтегральна індивідуальність” як узагальнена структура, яка включає ритмічний компонент, що сходиться до наукових розробок Б. Г. Ананьєва [1], С. Л. Рубінштейна [7], В. С. Мерліна [5] та ін.

С. Л. Рубінштейн розглядав сукупність внутрішніх умов як синтез ієрархізованих (нижчих та вищих) специфічних властивостей, які виконують пристосувальну функцію [7]. Б. Г. Ананьєв як прихильник комплексного підходу до вивчення психіки, відмічав, що загалом індивідуальність людини можна зрозуміти тільки у випадку повної представленості всіх характеристик особистості, як суб'єкта діяльності, і індивіда з повним функціонуванням природних властивостей [1]. Тобто класичний підхід Б. Г. Ананьєва і С. Л. Рубінштейна до розуміння структури і функціонування інтегральної індивідуальності умовно можна назвати “адитивним”, або таким, що базується на характеристиці сукупності, набору або симптомокомплексу властивостей (до яких логічно входить ритмічний компонент).

В. С. Мерлін, спираючись на основні методологічні положення теорії систем, одним з перших розпочав використовувати в наукових розробках саме термін “інтегральна індивідуальність” [5]. Для нас є дуже важливою дефініція інтегральної індивідуальності, запропонована В. С. Мерліним. Він

визначає її як велику систему, яка саморегулюється, самоорганізовується та складається з різнопорядкових підсистем дійсності. Ці підсистеми мають три рівні: рівень індивідних властивостей організму (біохімічні, загальносоматичні, нейродинамічні властивості); рівень індивідуальних психічних властивостей (психодинамічні і психічні властивості); рівень соціально-психологічних властивостей (соціальні ролі в групі і колективі, соціальні ролі в соціально-історичних спільнотах).

У цій різнопідпорядкованій системі провідну системоутворюючу функцію, яка узгоджує властивості інтегральної індивідуальності, відіграє індивідуальний стиль діяльності, до якого логічно належать динамічна характеристика психіки, зокрема її темп і ритм.

Пізніше більш сучасна модель інтегральної індивідуальності була запроваджена В. М. Русаловим, який визначав її як систему багатовимірних і багаторівневих зв'язків, що охоплюють всі сукупності умов і стійких чинників індивідуального розвитку людини [8]. Він виділяє в структурі інтегральної індивідуальності два рівні: диференціально-психофізіологічний (нижчий рівень, представлений властивостями організму) та диференціально-психологічний (вищий рівень, який складається з особистісних, індивідних та інших утворень).

Індивідуальна психіка включає традиційні психологічні утворення, які є інтегральними системними якостями: темперамент, інтелект, характер; причому в двох останніх утвореннях виділяється формальний аспект, пов'язаний з біологічними компонентами, і змістовний аспект, який виступає через наочно-сміслові психологічні структури. Формальні властивості розбиваються на два класи: формально-динамічні (силові і енергетичні) і формально-програмні (стратегія поведінки). Як найважливіший момент В. М. Русалов виділяє наявність зв'язків між індивідуальними особливостями. Ритм як складова частина структурно-функціональної характеристики інтегральної індивідуальності виступає не тільки провідною енергетичною підсистемою, але й забезпечує подальшу побудову стратегічних компонентів на більш високому рівні.

У напрямку подальшої модифікації визначення інтегральної індивідуальності та визначення ролі динамічних властивостей психіки в її подальшому становленні, можна відмітити дослідження Ш. М. Гойя [цит. за 3], А. О. Осипової [цит. за 3], Ф. М. Шидакової [цит. за 3] та ін.

Структура інтегральної індивідуальності має високій ступінь динамічності саме завдяки другій підсистемі, в яку як динамічна складова входить ритм психічної діяльності.

Спираючись на визначені теоретично-методологічні підходи, ми припускаємо, що **ритмічна структура організації психіки** — це провідна категорія інтегральної індивідуальності часового порядку, яка існує як у стані автономності, так і у субординаційній залежності і включає в себе такі підструктури:

– психічні ритми (стійкі формально-динамічні характеристики темпераменту, які забезпечують індивідуальні відмінності та індивідуальний стиль поведінки);

– перцептивні ритми (повторення через рівні інтервали одного або декількох елементів, які організовані у цілісні структури та лежать в основі сприйняття музики і поезії);

– інтерактивні ритми (виступають функціональним базисом, однією з основних умов гармонійного засвоєння, виконання діяльності та психологічної сумісності індивідів у цій діяльності).

Коротко зупинимося на кожній з визначених нами підструктур.

1. Підструктура психічних ритмів. Вище нами була надана авторська трактовка психічних ритмів як стійких формально-динамічних характеристик темпераменту, які забезпечують індивідуальні відмінності та індивідуальний стиль поведінки. Щільний зв'язок ритмічності й індивідуально-типологічних особливостей неодноразово підкреслювався рядом дослідників, а саме, Е. П. Ільїним [3], Д. Г. Елькіним [11], Б. Й. Цукановим [10], А. Томасом і С. Чессом [12] та ін.

Зокрема, Е. П. Ільїн традиційно розглядав темп і ритм як властивість психіки, притаманну темпераменту, яка характеризується онтогенетичною первинністю, відносною стійкістю та не змінюється під впливом виховання [3].

А. Томас і С. Чесс ідентифікували темперамент зі стилем поведінки та серед дев'яти незалежних одна від одної характеристик другою по значущості називали саме ритмічність [12]. Ритмічність, на їхній погляд, — це ступінь передбачуваності часу появи поведінкових реакцій, наприклад, почуття голоду та тривалість станів у часі (у тому числі, тривалість сну). Спираючись на ритмічність та інші виділені характеристики темпераменту, А. Томас і С. Чесс зробили типологізацію особистостей, яка яскраво проявляється вже на ранніх етапах онтогенезу. Вони виділяли “легких”, “важких” та “загальмованих” дітей. “Легкі” діти характеризуються стійкою ритмічністю біологічних функцій, позитивною реакцією на нові стимули, швидкою адаптацією до змін та помірним за інтенсивністю настроєм. “Важким” дітям притаманні коливання біологічних ритмів, опір змінам, інтенсивні негативні реакції, а для “загальмованих” дітей характерним є стійкий ритм життєвих функцій, повільна адаптація. Однак при певній підтримці ззовні їхні реакції можуть бути цілком нормальними.

Автори підкреслюють, що запропоновані характеристики повністю визначають, якою буде особистість дитини. Для отримання повної психологічної характеристики та перспективи індивідуального розвитку особистості необхідно враховувати сполучуваність цих характеристик з соціальним оточенням, яке може їх або підкріплювати, або пригнічувати.

Аналізуючи теорію А. Томаса і С. Чесса, ми відмітили її узагальнюючий, універсальний характер, а саме вдалу спробу поєднати походження психічних та біологічних ритмів та універсальний характер ритмів психічних (акцент робився на тому, що завдяки стійкій індивідуальній ритмічності формуються адаптаційні можливості, емоційний стан особистості, які регулюють соціалізацію особистості).

У низці монографій Д. Г. Елькіна [11], Б. Й. Цуканова [10] йде мова про три зони в часі, який переживається, які якісно відрізняються одна від одної. Вони отримали назви коротких, нейтральних та довгих інтервалів:

1. Зона коротких інтервалів, до 0,5 с.
2. Зона нейтральних інтервалів, від 0,5 с до 1 с.
3. Зона довгих інтервалів, від 1 с.

Аналіз результатів відтворення тривалості, проведений Б. Й. Цукановим на “середньогрупових суб’єктах”, дозволив розкрити загальний механізм часу, який переживається безпосередньо [10]. Суть його полягає в тому, що час, який безпосередньо переживається, вимірюється за допомогою своєрідного “кроку”, функцію якого виконує власна одиниця часу індивіда. Кожний індивід, який володіє власною одиницею часу, називається “ τ -типом” [10]. Суцільний спектр індивідуальних значень знаходиться в межах від 0,7с до 1,1с. Це дуже важливе відкриття дозволяє говорити про те, що тривалість, яка переживається людиною, не аморфна, не гомогенна, а ритмічна, дискретна, і цим кроком для кожної людини є її “ τ -тип” — власна одиниця часу.

Оскільки дії індивіда з тривалості свого виконання розташовуються в трьох зонах часу, який переживається, то в кожній із зон тривалість виконуваних дій на рівні опосередкованого відношення знаходить свою особливу темпоральність у формі категорій часу дієслова [10; 11]. Використовуючи специфіку цієї темпоральності, не важко переконатися, що “дійсне сьогодення” індивіда має певну часову структуру. Так, в зоні суб’єктивного дефіциту часу (короткі інтервали) розташовуються практична більшість сенсомоторних реакцій [3; 10; 11]. Їх тривалість переживається суб’єктом як нерозчленована мить того, “що тільки що було”. У мові для виразу цієї швидкості, з якою реактивна дія переходить в те, що пройшло, є особлива дієслівна форма “миттєво — минулого часу” [3; 10].

Дії, що потрапляють за тривалістю свого виконання в зону нейтральних інтервалів, фактично розташовуються в межах “дійсного сьогодення”. Для віддзеркалення таких дій в мові існують дві форми дієслів теперішнього часу: форма теперішнього часу недокожаного виду (роблю) і форма сьогодення — майбутнього часу докожаного виду (зроблю) [3; 10]. Дієслова теперішнього часу недокожаного виду позначають такі одиничні дії, які, знаходячись в процесі здійснення, включають елементи минулого і зародки майбутнього [3; 10]. Цій формі найбільш відповідають звичні моторні акти, які для свого виконання не вимагають напруги, а їхня тривалість співпадає з комфортною тривалістю із зони нейтральних інтервалів [10].

Б. Й. Цуканов стверджує, що одиничні дії, тривалість яких дорівнює власній одиниці часу індивіда, досягають певної межі, бо сама власна одиниця часу є граничною тривалістю зони нейтральних інтервалів [10]. Оскільки власна одиниця часу об’єднує в собі обидві часові зони, то “дійсне сьогодення” індивіда можна уявити як тривалість шарів з різними формами темпоральності [10].

Таким чином, аналіз проведених досліджень дозволяє стверджувати, що у кожної людини власний психічний ритм виконує функцію індивідуального кроку, яким вимірюється тривалість, яка переживається безпосередньо, визначається індивідуальна адаптивність, стійкість емоцій та інші динамічні прояви темпераменту.

2. Підструктура перцептивних ритмів (повторення через рівні інтервали одного або декількох елементів, які організовані у цілісні структури та лежать в основі сприйняття музики і поезії).

Основу перцептивних ритмів становить здібність до схоплювання і усвідомлення послідовних елементів як єдиного цілого, аналогічна здатності охоплювати поглядом частину простору з певної точки зору. Цю здібність до схоплювання-розуміння часто називають психічним сьогоденням, оскільки воно відповідає сприйняттю, в якому існують одночасно наступні один за іншим елементи. Такою є здатність людини сприймати прості вирази, наприклад номер телефону. Це психічне сьогодення має межі, які пов'язані як з тривалістю, так і з природою елементів. Так, можна сприймати послідовність двох ідентичних звуків, які прямують з пороговим інтервалом від 0,1 с до 1,8 с, як єдине ціле. За межами цієї тривалості звуки стають елементами, що сприймаються як незалежні один від одного. Згідно з концепцією О. Р. Лурії, процес розуміння починається з розгорнутого мовленнєвого потоку, який розчленовується слухачем; підсумком цього розчленування виступають окремі звуки та слова, які потім складаються у цілісну послідовну структуру, що в свою чергу складається з лексичних та синтаксичних груп [цит. за 3].

Оскільки перцептивні ритми, які лежать в основі адекватного сприйняття музики та віршованих творів, становлять динамічну основу цього процесу, ряд дослідників вважають за необхідне виділити найбільш чутливі вікові періоди для поглиблення уявлень про психологічні складові цього процесу та особливу роль ритмічності (М. М. Бахтін [цит. за 3], Г. О. Ємельянов [цит. за 3], Є. П. Крупнік [цит. за 3], Н. Д. Молдавська [цит. за 3] та ін.). Ми згодні з таким підходом, оскільки ще Л. С. Вигоцький показав, що психологічний ефект сприйняття будь-якого твору мистецтва (зокрема, музики і віршів), конституційований у його формі [цит. за 1]. В межах цього класичного підходу М. М. Бахтіним було введено поняття внутрішньої, архітектонічної форми — динамічного утворення, яке виникає в процесі повноцінного сприйняття віршів та активно опосередковує процес комунікації поета та читача [цит. за 3].

Без поглиблення у психолінгвістичні та літературознавчі теоретичні нюанси, вважаємо, що під внутрішньою, архітектонічною формою яка опосередковує процес сприйняття віршованої форми, можна розуміти саме підструктуру перцептивних ритмів. Цікавим для емпіричного дослідження перцептивної ритмики індивіду є методика її діагностики, розроблена та запропонована Є. П. Крупніком, а саме “Методика пошарового або поструктурного руйнування поетичної форми” (ПРПФ), яка будується на основі експериментального прийому перестановки слів у поетичному тексті, тобто порушення ритмічної структури тексту без семантичних змін [цит. за 3]. Майже всі дослідження, проведені з використанням цієї методики, отримали схожі результати. Так, Н. Д. Молдавська виділила чотири основних фактори сприйняття поетичного тексту старшими підлітками, серед яких ритмічність займає провідне місце [цит. за 3]. Тобто факторна структура семантичного простору сприйняття поезії в старшому пубертатному періоді

спирається, поряд з іншими даними, на особливості ритму. Експерименти Г. О. Ємельянова підтвердили припущення щодо домінування ритмічної інтонації над логічною [цит. за 3]. На підставі отриманих результатів автор зробив висновок щодо щільної взаємодії ритму та оцінки змісту тексту — чітка ритмічна структура поетичного тексту надає йому легкості, активності, сприяє передачі читачеві сильних почуттів та емоцій, полегшує опис почуттів тощо. Г. О. Ємельянов виділяє три повноцінних фактори сприйняття віршованого тексту, серед яких важливе місце займає ритм (з точки зору нашої класифікації ритмічної структури психіки, перцептивний ритм).

Тобто регулярне повторення однакових ситуацій дає нам сприйняття не тільки єдності (як при сприйнятті фрази), але і ритм, як це має місце в музиці та поезії.

3. Підструктура інтерактивних ритмів. Вище ми відмічали особливу роль ритмів у процесі взаємодії поета та читача. Але даний випадок ілюструє опосередкований вплив інтерактивних ритмів. Саме означена підструктура, на наш погляд, виступає функціональним базисом, однією з основних умов гармонійного засвоєння, виконання діяльності (опосередкована ритмічна інтеракція) та психологічної сумісності індивідів у цій діяльності і міжособистісному спілкуванні (безпосередня ритмічна інтеракція).

Оскільки підструктура інтерактивних ритмів як складова частина властивості психіки, що становить темперамент, характеризується онтогенетичною первинністю (В. С. Мерлін [5], Б. Й. Цуканов [10]), то й почуття інтерактивного ритму, яке формується поступово, проявляється вже на ранніх етапах онтогенезу і забезпечує дитині зв'язок з оточуючим світом. Щоб осягнути на раціональному рівні просторово-часові характеристики зовнішнього світу, людина, що зростає, спочатку “проживає” їх на емоційно-чуттєвому рівні. Початковою формою емоційно-чуттєвого рівня є просторово-часове розрізнення, яке сприяє становленню сприйняття простору і часу. Просторово-часове розрізнення забезпечується за допомогою руху. Можна вважати, що природою створений механізм просторово-часового розрізнення, який починає діяти практично з народження дитини і є генетично обумовленим. Цей механізм проявляє себе як елементарна інтерактивна ритмічність дитини першого року життя та забезпечує її ознайомлення з оточенням [10]. Основою цього механізму є ритмічні рухи — суть орієнтовні реакції, за допомогою яких дитина вперше починає освоювати і “вимірювати” простір і час. Саме тому вивчення особливостей інтерактивних ритмів, зміни діяльності як способу прояву та існування означених ритмів може виступати умовою визначення шляхів; механізмів становлення особистості на ранніх етапах онтогенезу.

На наш погляд, саме інтерактивні ритми задають дитині з самого початку її соціального життя провідні параметри функціонування, сприяють ознайомленню з просторово-часовими характеристиками предметів та явищ оточуючого світу та підтримуються в процесу спілкування з дорослими. Відчуття ритму, що формується у дитини, сприяє інтеріоризації властивостей, які відображають просторово-часові параметри оточення, побудові най-

більш економних і ефективних рухових програм, що дозволяють успішніше “вписуватися” в певні соціальні параметри і витримувати їх або змінювати в процесі того або іншого виду діяльності. Синкретичний характер сприйняття і діяльності в дошкільному віці зі всією гостротою висуває необхідність вивчення ролі просторово-часових детермінант не тільки в ігровій діяльності, як ведучій в дошкільному віці, але також і інших видів дитячої діяльності, кожен з яких виступає як певна сторона цілісного психічного розвитку дитини-дошкільника. Ігрова, мовна, образотворча, конструктивна, музична діяльності в дошкільному дитинстві тісно переплітаються в своєму розвитку, і, вносячи свій певний внесок, забезпечують становлення найважливіших вікових новоутворень психіки дитини дошкільного віку.

Отже, аналіз онтогенетичного становлення інтерактивної підструктури ритмічної організації психіки; різних видів дитячої діяльності показує, що збагнення часу і простору в онтогенезі відбувається нерівномірно, гетерохронно, причому початковим компонентом просторово-часової організації діяльності є її часовий компонент. На подальших етапах онтогенезу, об'єднуючись у нескінченній кількості варіантів, інтерактивна ритмічна підструктура як нерозривна єдність загальної ритмічної структури психіки індивіду, як основа існування будь-якого явища, протікання будь-якого процесу впорядковування прямує до гармонізації відносин. Якщо засобом такого впорядковування є діяльність людини, то ритм визначає цю діяльність в тимчасових і просторових параметрах, є організуючим і цементуючим началом просторово-часової структури діяльності. Визначаючи і вибудовуючи просторово-часову організацію діяльності, ритм виступає функціональним базисом, однією з найважливіших умов як засвоєння, так і виконання дій, що здійснюються людиною в будь-якому виді людської активності [1; 3]. Інтерактивна ритмічна здатність є універсальним і синкретичним новоутворенням психіки людини. На думку Б. Й. Цуканова, суб'єктивний образ будь-якої діяльності або навіть іншої людини будується з опорою на чітко виділений певний часовий проміжок, який виконує роль своєрідного індивідуального “кроку” і збігається з тривалістю ендогенних змін. Подібна суб'єктивна одиниця сприйняття об'єктивного часу приблизно дорівнює 0,87 — 0,89 сек. [10]. Спираючись на наукові здобутки Б. Й. Цуканова, ми вважаємо, що завдяки вивченню специфіки неоднозначних та майже недосліджених зв'язків між інтерактивною ритмічною підструктурою психіки і індивідуальною одиницею часу (яка, на думку вченого, й забезпечує індивідуальні відмінності) можна дослідити новий погляд на проблему сумісності на виробництві, у замкнених колективах, подружніх, дитячо-батьківських стосунках тощо.

Одним з перспективних напрямів у дослідженнях інтерактивної ритмічності особистості є розгляд психологічних змін людини в об'єктивно-біографічному часі. Стрижньовим поняттям тут є поняття життєвого шляху, або індивідуальної історії особистості. Початок генетичної теорії особистості поклав П. Жане [цит. за 1]. Він спробував розглянути психологічну еволюцію особистості в реальному ритмічно-часовому протіканні, співвіднести вікові фази і біографічні ступені життєвого шляху, зв'язати біологічний,

психологічний і історичний часи в єдиній системі координат еволюції особистості [1]. Проте найбільш великою за своїм теоретичним потенціалом щодо ролі інтерактивної підструктури психіки була постановка проблеми життєвого шляху, зроблена Ш. Бюлер [цит. за 3]. Вона встановила ритмічні закономірності в зміні фаз життя, домінуючих тенденцій, в зміні життєвої активності залежно від віку. Ш. Бюлер зробила спробу інтегрувати біологічний і психологічний часи життя в єдиній ритміко-біографічній системі координат. Її концепція виходить з природжених властивостей свідомості — самовизначення, прагнення до самоздійснення — як основних рушійних сил розвитку особистості [цит. за 3].

Таким чином, людині властиво все, що нею створюється — чи то різні предмети, явища соціального життя, продукти духовного життя і витвору мистецтва — організовувати за законами ритму, заснованих на повторності, чергуванні і симетрії. В процесі індивідуального розвитку особистість оволодіває умінням “вписуватися” в просторово-часові параметри, які її оточують, все більш і більш точно сприймати їх, а потім і відтворювати в різних видах діяльності, що багато в чому надалі визначає успішність її становлення і соціального розвитку. Саме тому проблема структуризації ритмічного боку психіки набуває особливого теоретичного і емпіричного значення.

Висновки

Аналіз теоретико-методологічних підходів ритмізації психіки як складової інтегральної індивідуальності (відображеної у науковій спадщині Б. Г. Ананьєва, С. Л. Рубінштейна, В. С. Мерліна, В. М. Русалова, Є. П. Ільїна, Д. Г. Елькіна, Б. Й. Цуканова, А. Томаса і С. Чесса та ін.) дозволяє нам визначити **ритмічну структуру організації психіки** як провідну категорію інтегральної індивідуальності часового порядку, яка існує як у стані автономності, так і у субординаційній залежності і включає в себе такі підструктури:

- психічні ритми (стійкі формально-динамічні характеристики темпераменту, які забезпечують індивідуальні відмінності та індивідуальний стиль поведінки);

- перцептивні ритми (повторення через рівні інтервали одного або декількох елементів, які організовані у цілісні структури та лежать в основі сприйняття музики і поезії);

- інтерактивні ритми (виступають функціональним базисом, однією з основних умов гармонійного засвоєння, виконання діяльності та психологічної сумісності індивідів у цій діяльності).

Література

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. — СПб. : Питер, 2001. — 263 с. — (Першотвір).
2. Агаджанян Н. А. Биоритмы, спорт, здоровье / Н. А. Агаджанян, Н. Н. Шабатура — М. : Мысль, 1989. — 134 с.

3. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий / Е. П. Ильин. — СПб. : Питер, 2004. — 701 с.
4. Медникова Л. С. Развитие пространственно-временной организации деятельности дошкольников с интеллектуальной недостаточностью : дис. ... доктора психологических наук : 19.00.10 / Людмила Сергеевна Медникова. — Санкт-Петербург, 2004. — 444 с.
5. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. — М. : Наука, 1986. — 187 с. — (Першотвір).
6. Моисеева Н. И. Временная среда и биологические ритмы / Н. И. Моисеева, В. М. Сысуева. — Л. : Наука, 1981. — 237 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2 т. / С. Л. Рубинштейн. — Т. 1. — М. : Педагогика, 1989. — 448 с. — (Першотвір).
8. Русалов В. М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека / В. М. Русалов // Вопросы психологии. — 1985. — №1. — С. 19–31.
9. Фресс П. Восприятие и оценка времени // П. Фресс, Ж. Пиаже. Экспериментальная психология [пер. с англ. В. В. Петренко]. — М. : Прогресс, 1978. — Вып. 6. — С. 88–135.
10. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. — Одесса : Астропринт, 2000. — 245 с.
11. Элькин Д. Г. Восприятие времени / Д. Г. Элькин. — М. : АПН РСФСР, 1962. — 234с. — (Першотвір).
12. Thomas A., Chess S. Temperament and development. — New York : Bruner/ Mazel, 1977.

О. Д. Литвиненко, старший преподаватель,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РИТМИЗАЦИИ ПСИХИКИ КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ИНТЕГРАЛЬНОЙ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ

Резюме

В статье сделан анализ теоретико-методологических подходов, отображенных в литературных источниках касательно изучения ритмизации психики как составляющей интегральной индивидуальности. По данным первоисточников, структура интегральной индивидуальности имеет высокую степень динамичности именно благодаря подсистеме ритма психической деятельности. В статье выделены и охарактеризованы следующие ритмические подструктуры психики: психические ритмы, перцептивные ритмы и интерактивные ритмы.

Ключевые слова: интегральная индивидуальность, ритмическая структура психики, психические ритмы, перцептивные ритмы, интерактивные ритмы.

O. D. Litvinenko, tutor.

Odessa I. I. Mechnikov National University,
differential and experimental department

**THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS
OF RHYTHMICAL PSYCHE AS THE PART OF THE INTEGRATED
INDIVIDUALITY**

Summary

In the article was made an analysis theoretical methodologies approaches represented in the literature sources of the learning of rhythmical psyche as the part of the integrated individuality. According to primary source, the structure of the integral individuality has a high level of dynamism owing to the subsystem of the rhythm of the psyche activity. It is allocated and characterized next rhythmical substructure of the psyche in the article: the rhythms of psyche, the perceptive rhythms and the interactive rhythms.

Key words: the integrated individuality, the rhythmical structure, the rhythms of psyche, the perceptive rhythms, the interactive rhythms.

Н. В. Сапрыгина, канд. филолог. наук, доц.,
Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ РЕЧИ В ТРУДАХ С. Л. РУБИНШТЕЙНА

Выдающийся психолог С. Л. Рубинштейн в своё время осветил важнейшие проблемы изучения языка и речи в психологическом аспекте, которые стали потом магистральными в психолингвистике. Это проблемы семантики, подтекста, личностного смысла говорящего, представления о виртуальном собеседнике, проблемы воздействия речи. Мы имеем основания считать С. Л. Рубинштейна одним из предшественников современной психолингвистики.

Ключевые слова: язык, речь, слово, смысл, психолингвистика, семантика.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения наследия классиков во взаимосвязи с современными научными идеями, проблемами, подходами.

Цель статьи: сопоставить идеи С. Л. Рубинштейна о языке и речи с современными идеями языкознания и психолингвистики.

Центральной проблемой раздела “Речь” в работе С. Л. Рубинштейна “Основы общей психологии” является проблема значения. С. Л. Рубинштейн рассматривает понятие значения в свете философской теории отражения и разрабатываемой им теории деятельности. Значение, по С. Л. Рубинштейну, является видом отражения.

Значение связано не только со знаком, но и с означаемым предметом и его ролью в деятельности человека. Предмет, наряду со словом, может обладать значением. Данный взгляд на значение является особенностью подхода психологов к проблеме языка и речи. Мы находим аналогичные суждения в работах Л. С. Выготского [2], А. Н. Леонтьева [8], А. А. Леонтьева [7]. Подход лингвистов не рассматривает в качестве носителя значения предмет.

Носителем значения, согласно С. Л. Рубинштейну, служит чувственный образ. Материальный носитель значения “стушёвывается” и “почти не осознаётся”.

В поэзии звучание играет существенную роль. Но в основном при восприятии речи важнее семантика и содержание.

Слово является единством значения и знака. Формальные носители значения — звуковая и письменная оболочка слова — сами по себе, без значения, не являются знаками. В качестве синонима понятия “значение” С. Л. Рубинштейн использует логическое и лингвистическое понятие “семантика”.

Изучение семантики С. Л. Рубинштейн считает важнейшей научной задачей, поскольку мышление, согласно взглядам учёного, осуществляется

не всегда при помощи слов, но всегда при помощи значений. “Процесс речи определяется и регулируется смысловыми отношениями между значениями слов” [10:395]. Мысль формулируется в слове и в нём формируется “В речи мы формулируем мысль, но, формулируя, мы сплошь и рядом её формируем” [10:394].

Мысль о единстве означающего и означаемого в языковом знаке, высказанная С. Л. Рубинштейном, продолжает идеи выдающегося швейцарского лингвиста Фердинанда де Соссюра. Однако в освещении особенностей связи означаемого и означающего (формальной оболочки слова и значения) Рубинштейн не согласен с де Соссюром. Эта связь, по де Соссюру, немотивированна, произвольна, устанавливается по договорённости [12].

Связь между значением и звучанием, согласно С. Л. Рубинштейну, не конвенциональна, как полагал де Соссюр, а исторична. “Когда... значение слова изменяется и новое слово вводится для обозначения нового понятия, обычно и тут мы имеем дело не с полным произволом, чистой условностью. ...Мы имеем дело с переносом и преобразованием значения, которое уже было связано с данной формой” [10:383–384].

Взаимосвязь между языком и речью С. Л. Рубинштейн выражает формулой: “Речь — это язык в действии” [10:382]. Речь, как и язык, отражают бытие, обозначая его.

“Значение слова — это познавательное отношение человеческого сознания к предмету, опосредованное общественными отношениями людей” [10:383]. “Речь и речевое мышление индивида обусловлены языком: лишь посредством отложившихся в языке форм общественного мышления может индивид в своей речи сформулировать собственную мысль” [10:382]. Речь, слово являются “единством чувственного и смыслового содержания” [10:382].

Связь слова с предметом опосредована обобщённым семантическим содержанием, понятием или образом. Языковой образ всегда обладает значением.

Указание на предметную соотнесённость есть низшая или начальная ступень значения. Оперирование понятиями совершается в двух планах: определение значения посредством отношения к другим понятиям, отношение к предметам действительности. Первое языковедами принято описывать как проявление системности [5], второе — как референтную соотнесённость.

Связь слова с предметом “идеальна” [10:384]. Понятие идеального объекта впоследствии получило развитие в работах Я. А. Пономарёва [9].

“В действительности значение слова — это его собственное семантическое содержание” [10:384].

Значение изменяется двумя способами: методом надстройки вокруг инвариантного семантического ядра, и методом преобразования, приводящим к изменению самого значения.

При употреблении слова в некоторых контекстах в его значение включается новое содержание.

“Речь, слово, не условный знак, его значение не вне его: слово, речь имеют семантическое, смысловое содержание — значение, которое являет-

ся обобщённым обозначающим определением своего предмета. Отношение слова как обозначающего к обозначаемому им предмету — это познавательное отношение.

Обобщающее отражение предмета в значении слова не является пассивным процессом. Мы познаем действительность, воздействуя на неё, мы познаём предметное значение, оформляемое в слове, воздействуя на предмет и выявляя его функцию в системе общественной деятельности” [10:386].

С. Л. Рубинштейн критикует бихевиоральный подход к проблеме значения, в котором оно трактуется как совокупность употреблений слова, вне их осознания; интроспекционистский подход, рассматривающий значение вне действия.

С. Л. Рубинштейн критикует также логическую теорию “замещения”, согласно которой слово, подобно дорожному указателю, отсылает нас к некоей внешней по отношению к говорящему реальности, не имея внутреннего психологического содержания. В этих теориях семантика существенно обедняется, редуцируется, что доказано дальнейшими исследованиями психолингвистики.

Помимо проблемы значения, другой важнейшей проблемой раздела “Речь” “Основ общей психологии” является проблема функций речи.

В “Основах общей психологии” С. Л. Рубинштейн выделяет 5 функций речи. С. Л. Рубинштейн выделил следующие функции речи:

1. Семантическая, или сингнификативная (обозначающая) — обозначение индивидом своих мыслей и чувств для их сообщения другому.

2. Коммуникативная — функция общения или сообщения.

3. Эмоциональная — передача эмоций. Генетически первична.

4. Выразительная — передаёт отношение человека к тому, о чем он говорит. Речь выходит за пределы абстрактных функций и через выразительные моменты (интонационные, стилистические и др.) описывает конкретный смысл.

5. Функция воздействия. Воздействие выполняет социальное предназначение. Воздействующая речь — элемент сознательного поведения. Эта функция возникла при перестройке сигнальной функции на семантической основе. Воздействие обладает признаком цели. В монологической речи осуществляется воздействие говорящего на самого себя.

В книге “Принципы и пути развития психологии” (1959) С. Л. Рубинштейн выделил единственную функцию речи — функцию общения, являющуюся основной. Остальные функции производны от неё: коммуникативная, экспрессивная (выразительная) и воздейственная (побудительная) [11: 110–111].

Взгляд С. Л. Рубинштейна на функции языка и речи в основном соответствует взглядам лингвистов, в работах которых выделяется основная функция языка и речи — коммуникативная и производные от неё — номинативная (обозначающая), кумулятивная (накопления знаний), эмоционально-экспрессивная, эстетическая и другие — см. напр. [4]. Функция воздействия выделена в особую категорию психолингвистикой [6].

Для чего С. Л. Рубинштейну потребовалось сокращение числа функций речи? Мы полагаем, что учёный, стремясь к обобщению, хотел подчеркнуть, что все функции речи подчинены цели общения и пронизаны семантикой.

Третья важнейшая проблема, разрабатываемая С. Л. Рубинштейном в русле изучения проблемы речевой деятельности — проблема смысла. Смысл возникает в контексте мотивов и целей говорящего.

С. Л. Рубинштейн высказал идею о том, что в единице деятельности — в действии субъекта — следует выделять цели, мотивы, предметный результат действия. Действие в конкретных ситуациях может обретать разный общественный смысл [10:466].

Таким образом, смысл определяется через цели, мотивы, ситуацию (контекст), действия, их предметный результат и их общественную оценку.

Смысл высказывания связан также с подтекстом и с намерением говорящего, что у С. Л. Рубинштейна обозначено как “тенденция”, а в современной психолингвистике называется интенцией [3]. Передаваемый личностный смысл связан с непосредственным переживанием субъекта и обнаруживается в подтексте.

В высказывании объективный смысл обогащается новым смыслом: “то, что говорящий имел в виду, что он хотел высказать — дать почувствовать или понять, то, ради чего он всё это сказал” [10:390]. Здесь С. Л. Рубинштейн отграничивает смысл (ради чего сказано) от содержания (того, что сказано).

Передача смысла зависит от форм речи. В устной речи говорящие знают о наличии общей ситуации. Разговорная устная речь — *ситуативная* речь. Пропущено всё, что имеет отношение к обстановке, к знанию собеседниками друг друга.

Письменная речь — *контекстная*, обращена к отсутствующему или безличному собеседнику. Письменной речи свойственны план, продуманность, логически связанное содержание, установка на воображаемого собеседника. Идею о виртуальном собеседнике и её важность для изучения проблемы общения развивал М. С. Каган [3].

В момент зарождения переживания смысл для индивида важнее объективного значения. Трудность составляет оформление мысли в “безличные значения языка” [10:395]. Нужно соотнести индивидуальную мысль с “фиксированными в языке формами общественной мысли”, перевести в план объективного знания, “прийти к осознанию её объективизированного значения” [10:394]. Проблему составляет то, что для внутренней речи характерны иные способы объединения значений в целостные структуры, чем для внешней, и эти способы построения высказывания нуждаются в особом изучении.

Эта идея получила развитие в идее о поверхностной и глубинной форме высказывания в трансформационной грамматике Н. Хомского [13].

Выводы

С. Л. Рубинштейн был хорошо осведомлён в передовых языковедческих теориях своего времени. Незаурядная научная интуиция учёного помогла выделить магистральные — наиболее перспективные для психологии — аспекты учения о языке и речи. Это учение о семантике, об идеальности языкового знака, идеи о виртуальном собеседнике, о связи личностного смысла с переживанием продуцента текста, о возможности расшифровать подтекст при помощи обнаружения личностного смысла. С. Л. Рубинштейн подверг критике ограниченные воззрения на проблему, которые впоследствии не получили развития, приводя научные знания в тупик, подчеркнул значимость проблем языка и речи для изучения мышления и общения. Мы имеем все основания считать С. Л. Рубинштейна предтечей современной психолингвистики.

Литература

1. Бейтс Э. Интенции, конвенции и символы // Психолингвистика: Сб. ст.: [Переводы] / Сост. А. М. Шахнарович; Предисл. Р. М. Фрумкиной. — М.: Прогресс, 1984. — с. 50–103.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь // Собрание сочинений: В 6 т. / Л. С. Выготский; Гл. ред. А. В. Запорожец; [Вступ. статья А. Н. Леонтьева, с. 9-41]; АПН СССР. — М.: Педагогика, 1982. Т. 2: Проблемы общей психологии / Под ред. В. В. Давыдова; [Авт. послесл. А. Р. Лурия; Комментар. Л. А. Радзиховского]. — 1982. — С. 5–36.
3. Каган М. С. Мир общения / М. С. Каган. — М.: Книга, 1988. — 128 с.
4. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. — М.: Наука, 1990. — 107 с.
5. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения) / Э. Косериу // Новое в лингвистике. — Вып. 3. — М.: Изд-во иностр. лит., 1963. — С. 123–344.
6. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики: учеб. для студентов вузов по специальности “Психология” / А. А. Леонтьев. — 4-е изд., испр. — М.: Смысл: Academia, 2005. — 287 с. — (Психология для студента).
7. Леонтьев А. А. Деятельный ум (Деятельность, Знак, Личность) / А. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 2001. — 392 с. — (Фундаментальная психология).
8. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с.
9. Пономарев Я. А. Методологическое введение в психологию / Я. А. Пономарев; АН СССР. Ин-т психологии — М.: Наука, 1983. — 205 с.
10. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн — СПб.: Питер, 2005. — 713 с.: ил. — (Серия “Мастера психологии”).
11. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1959. — 354 с. — (Акад. наук СССР. Ин-т философии).
12. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр. — М.: Прогресс, 1977. — 695 с.
13. Хомский Н. Язык и мышление / Н. Хомский; Пер. с англ. Б. Ю. Городецкого; Под ред. В. В. Раскина; с предисл. В. А. Звегинцева; Московск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Филол. фак. Отд-ние структурн. и прикладн. лингвистики. — М.: МГУ, 1972. — 122 с. — (Сер. переводов. Вып. 2).

Н. В. Сапригіна, канд. філолог. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології

**ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ МОВЛЕННЯ В ПРАЦЯХ
С. Л. РУБІНШТЕЙНА**

Резюме

Видатний психолог С. Л. Рубінштейн у свій час висвітлив найважливіші проблеми вивчення мови та мовлення у психологічному аспекті, які стали потім магистральними у психолінгвістиці. Це проблеми семантики, підтексту, особистісного смислу мовця, уявлення про віртуального співбесідника, проблеми впливу мовлення. Ми маємо підстави вважати С. Л. Рубінштейна одним з засновників сучасної психолінгвістики.

Ключові слова: мова, мовлення, слово, сенс, психолінгвістика, семантика.

N. V. Saprigina, PhD, docent,
Odessa I. I. Mechnikov national university
general and social psychology department

**THE PROBLEMS OF EXAMINATION OF SPEECH OF THE WORKS
S. L. RUBINSHTEIN**

Summary

The outstanding psychologist S. L. Rubinstein in due time has illuminated major problems of study of language and speech in psychological aspect, which became then main in psycholinguistics. There are problems of semantics, of meant sense, of the personal sense of speaking, of the virtual interlocutor, the problem of influence of speech. We have the bases to consider S. L. Rubinstein as one of the predecessors of the modern psycholinguistics.

Key words: language, speech, sense, psycholinguistics, semantics.

Секція 2

**ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИКО-
МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

Г. О. Богданович, асп.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,

кафедра загальної та соціальної психології,

e-mail: ani-psy@mail.ru

МІЖОСОБИСТІСНА НЕДОВІРА ЯК ПЕРЕШКОДА РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена проблемі міжособистісної недовіри як чиннику, який перешкоджає процесу оптимальної соціально-психологічної адаптації особистості в соціальній сфері. Емпірично встановлено взаємозв'язок між рівнем міжособистісної недовіри та соціально-психологічною дезадаптацією особистості.

Ключові слова: соціально-психологічна адаптація, соціально-психологічна дезадаптація, міжособистісна недовіра, диспозиція.

Постановка проблеми

Життєвий шлях кожної людини пов'язаний з пристосуванням до умов та норм соціального життя. Для повноцінної реалізації соціально-психологічного потенціалу особистості необхідна збалансована та динамічна рівновага особистості та соціального середовища, яка здобувається шляхом процесу соціально-психологічної адаптації. При наявності оптимальної взаємодії особистість — соціум соціальне середовище сприяє реалізації потреб і прагнень особистості, служить розкриттю й розвитку її індивідуальності, самоактуалізації та самореалізації. Соціально-психологічна дезадаптація виступає як протилежний деструктивний процес, що заважає гармонізації відносин особистості з соціальним середовищем.

У цій статті проводиться спроба встановити зв'язок соціально-психологічної дезадаптації людини та міжособистісної недовіри, яка виступає чинником, що заважає процесу оптимальної соціальної адаптації особистості в соціальній сфері.

Викладення основного матеріалу

Соціально-психологічна адаптація є процесом активного пристосування та узгодження особистості до норм, умов та вимог соціального середовища в процесі життєдіяльності, в ході якого відбувається інтеграція людини у суспільство, оптимальна реалізація внутрішніх можливостей, досягнення поставлених життєвих цілей та успішність у соціально значимій діяльності. Соціально-психологічна адаптація здійснюється шляхом пристосування до умов соціального оточення та зовнішньої реальності і проявляється у спроможності гнучкого та ефективного реагування на змінювані

умови оточуючої дійсності, можливості успішно використовувати умови дійсності для здійснення власних потреб та прагнень. Соціальна адаптація виступає як один з визначальних критеріїв психічного здоров'я й самоактуалізації і чинників успішної самореалізації [1]; як процес організації соціальної взаємодії, що сприяє найбільш повній реалізації особистісного потенціалу [2]. Успішність соціально-психологічної адаптації полягає у тенденції встановлення оптимальної динамічної рівноваги у системі “людина — соціум”.

Процес соціального розвитку особистості, як правило, здійснюється в умовах періодичного загострення соціальних змін, конфліктів критичних ситуацій та ін. Перехід на новий етап розвитку особистості може супроводжуватися нездатністю пристосування до змінюваних умов життєдіяльності, що викликає процес дезадаптації, який характеризується порушенням взаємодії особистості з оточуючим соціальним середовищем. Людина, яка зазнає труднощів у пристосуванні до нових умов, відчуває психологічний дискомфорт, відчуженість, створює емоційні бар'єри у відносинах з оточуючими, може перебувати у стані фрустрованості, наявність якого активізує виникнення захисних механізмів у взаємодії суб'єкта з оточуючими.

У нашому дослідженні особлива увага приділяється процесам адаптації — дезадаптації особистості у сфері міжособистісних відносин. Ознаками ефективної адаптованості виступають такі: встановлювати емоційно наповнені, дружні, близькі відносини з іншими людьми; вміння швидко знаходити своє місце у новому колективі, проявляти соціальну активність у спільній діяльності; реалізувати власні потреби. У дезадаптованій особистості, навпаки, сприйняття дійсності стає викривленим, що може стати причиною погіршення у взаємовідносинах з оточуючими.

На наш погляд, у міжособистісних відносинах соціально-психологічна дезадаптація виступає як процес порушення рівноваги особистості та соціального середовища, що призводить до розриву та перешкоджання значимих інтерперсональних стосунків. Одним з чинників, що призводять до процесу дезадаптації, виступає міжособистісна недовіра. Міжособистісну недовіру ми розуміємо як особистісну диспозицію, що проявляється у схильності індивіда сприймати інших людей як здатних нанести шкоду особистісному благополуччю індивіда, в результаті цієї схильності індивід обирає відповідну стратегію взаємодії — уникнення близьких та дружніх контактів з оточуючими у певному класі ситуацій соціальної взаємодії.

В психологічній літературі поняття диспозиції роздивляється в роботах Г. Олпорта, Л. Росса, Л. Нісбетта, В. О. Ядова, О. Г. Шмельова, Н. І. Сарджвеладзе та ін. Диспозиція являє собою зафіксовану в досвіді схильність сприймати й оцінювати умови діяльності, власну активність індивіда й дії інших, а також готовність діяти в певних ситуаціях відповідним чином [3]; як комплекс фіксованих зв'язків окремих патернів взаємодії системи “особистість — соціальний світ” [4]; схильність (готовність) до певної поведінки в певному класі ситуацій [5]. В концепції диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості В. О. Ядова особистісні диспозиції утво-

рюють ієрархічно організовану систему, вершину якої становить загальна спрямованість інтересів і система ціннісних орієнтацій, середні рівні — система узагальнених соціальних настанов (“атитюдів”) на різноманітні соціальні об’єкти й ситуації, а нижній — готовність до дії в максимально конкретизованих соціальних ситуаціях (тобто поведінкові настанови) [6]. Механізм функціонування диспозиційної системи пов’язаний із трьома основними компонентами диспозицій (когнітивним, емоційним, поведінковим) і їх фіксацією в попередньому досвіді.

Формування міжособистісної недовіри як особистісної диспозиції залежить від минулого життєвого досвіду особистості, а саме від характеру переживання негативних та критичних життєвих ситуацій. Різні ситуації у сфері міжособистісних відносин, які мали переломне значення в житті людини (зрадництво, обман, зрада, несправедливість та ін.), викликають емоційно забарвлені переживання, які згодом “залишаються” у пам’яті людини й виступають у ролі спогадів (емоційний компонент диспозиції). Людина прогнозує свою майбутню поведінку, а також формує сталі стратегії взаємодії з оточуючими (стратегії уникнення надто відвертих соціальних контактів) таким шляхом, щоб уберегти себе наступного разу від травматичних переживань, пов’язаних з критичними життєвими ситуаціями (поведінковий компонент). Відповідна негативна оцінювальна думка щодо чесності інших людей, впевненість стосовно недоброзичливості намірів оточуючих завдяки когнітивній сфері формують переконаність у тому, що оточуючим не можна довіряти (когнітивний компонент). Таким чином, у результаті впливу гострого переживання подій минулого досвіду, пов’язаних з ситуаціями міжособистісної взаємодії, у індивіда формується підозріливість, схильність сприймати оточуючих як потенційно небезпечних та здатних своєю поведінкою та вчинками завдати шкоди благополуччю суб’єкта — обманути, скористатися щирістю в корисливих цілях, зрадити та ін. Ця схильність виступає у ролі особистісної диспозиції та автоматично переноситься на широкий клас ситуацій міжособистісних стосунків, поширюється практично на всіх оточуючих.

Мета дослідження

Емпірично встановити зв’язок соціально-психологічної дезадаптації та міжособистісної недовіри.

Методи дослідження

1. Авторський опитувальник міжособистісної недовіри (ОМН), спрямований на виявлення рівня міжособистісної недовіри, містить 3 шкали:

- недовіра іншим людям — незнайомі та малознайомі люди, які становлять оточення індивіда і з якими він має взаємодіяти;
- недовіра знайомим — приятелі, колеги, сусіди, працівники певних галузей, з якими пов’язана діяльність індивіда та з якими він має певні стосунки;

– недовіра близьким — найближче оточення індивіда, до якого належать батьки, родичі, близькі друзі та кохані.

2. Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд адаптована Т. В. Снегирьовою (шкала СПА) [7]. Особливості соціально-психологічної адаптації діагностуються за 6 двополюсними інтегральними показниками: адаптація, самоприйняття, прийняття інших, емоційний комфорт, інтернальність, прагнення до домінування та показник ескапізму (уникнення проблем).

Аналіз результатів дослідження

В емпіричному дослідженні взяли участь 100 осіб (31 чоловік та 69 жінок) віком від 17 до 75 років, середній вік 31,7 року. Респонденти — студенти одеських ВНЗ, а також працівники державних організацій та підприємств м. Одеси.

За даними кореляційного аналізу виявилось, що всі шкали міжособистісної недовіри мають статистично значущі позитивні зв'язки з показниками дезадаптивності, неприйняття себе, неприйняття інших, емоційного дискомфорту, зовнішнього контролю, ескапізму (табл.). Шкала “недовіра оточуючим” негативно корелює з емоційним комфортом.

Таблиця

Взаємозв'язок показників методики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонд зі шкалами опитувальника міжособистісної недовіри

	Недовіра оточуючим	Недовіра знайомим	Недовіра близьким
Адаптивність	-0,16	-0,06	-0,11
Дезадаптивність	0,33**	0,33**	0,27*
Прийняття себе	-0,10	-0,11	-0,06
Неприйняття себе	0,19*	0,27*	0,25*
Прийняття інших	-0,15	-0,13	-0,21*
Неприйняття інших	0,41***	0,31**	0,35**
Емоційний комфорт	-0,37***	-0,01	-0,05
Емоційний дискомфорт	0,24*	0,27*	0,31**
Внутрішній контроль	0,18	0,08	0,05
Зовнішній контроль	0,37***	0,32**	0,32**
Домінування	-0,09	0,04	0,11
Відомість	0,15	0,24*	0,01
Ескапізм	0,26**	0,31**	0,17
* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$;			

Міжособистісна недовіра пов'язана з неприйняттям інших, що проявляється у критичному ставленні до оточуючих зі сторожкістю та підозрілістю, очікуванню загрози та негативного ставлення до себе; також недовіра позитивно корелює з неприйняттям себе — критерій, що впливає на самооцінку індивіда і проявляється у наявності сумнівів у власних силах та можливостях вирішення проблемних ситуацій, а також характеризує

ступінь незадоволеності індивіда своїми особистісними рисами. Виявлені статистично значущі кореляційні зв'язки між недовірою та критерієм зовнішнього контролю дають підстави стверджувати, що індивіди з високим рівнем міжособистісної недовіри схильні до екстернального локусу контролю в інтерпретуванні подій життя, що відбуваються, прагнення покласти відповідальність на інших людей та зовнішні обставини. Взаємозв'язок міжособистісної недовіри з критерієм ескапізму виявляє тенденцію уникнення критичних та проблемних ситуацій. В контексті нашої проблематики можна припустити, що поширення диспозиції недовіри на значний клас ситуацій міжособистісних стосунків, заради уникнення критичних та травматичних ситуацій (що мали місце в минулому досвіді), також належить до критерію ескапізму. Міжособистісна недовіра позитивно корелює з емоційним дискомфортом, який виступає наслідком, обумовленим впливом недовіри на соціально-психологічне життя особистості та проявляється у негативному світосприйнятті, переконаності стосовно недоброзичливості та несправедливості оточуючого світу.

Надмірна міжособистісна недовіра впливає не тільки на внутрішньо-особистісне життя (проявляється у підвищеній тривожності, підозрілості, надмірній уразливості, негативному ставленні до себе), а й на порушення балансу між особистістю та оточуючим соціальним середовищем. Людина з надмірною недовірою оточуючим формує відповідну модель поведінки з ними (уникнення відвертих стосунків), яка поширюється на певний клас ситуацій міжособистісної взаємодії та виступає бар'єром та перешкодою соціально-психологічного комфорту особистості в соціумі, налагодженню дружніх стосунків з оточуючими у професійних, суспільних та міжособистісних відносинах, спроможності повноцінної реалізації власних інтересів, потреб та можливостей для досягнення поставленої мети.

Висновки

1. Соціально-психологічна дезадаптація виступає як процес порушення рівноваги особистості та соціального середовища, а це, в свою чергу, стає причиною ускладнення відносин індивіда з соціумом, досягнення успішної самореалізації та самоактуалізації, комфортного існування людини в соціальному середовищі та повноцінної реалізації власного соціально-психологічного потенціалу особистості.

2. Міжособистісна недовіра — особистісна диспозиція, яка проявляється у схильності індивіда сприймати оточуючих як потенційно небезпечних та здатних нанести шкоду особистісному благополуччю суб'єкта — обманути, скористатися щирістю в корисливих цілях, зрадити та ін.

3. Міжособистісна недовіра характеризується наявністю у індивіда спотвореної картини світу, в якій провідне місце займає переконаність щодо недоброзичливості намірів оточуючих. При наявності надмірної недовіри оточуючим людям особистістю обирається відповідна стратегія поведінки — уникнення від соціальної взаємодії, що проявляється у схильності сприймати оточуючих людей та життєві ситуації міжособистісної взаємодії

як такі, що несуть загрозу особистісному благополуччю індивіда, в результаті особистість постійне очікує небезпеку від інших людей, намагається уникати відвертих стосунків з оточуючими, проявляє надмірну потайливість та ін.

4. Наявні статистично значущі позитивні кореляційні зв'язки між шкалами міжособистісної недовіри та критеріями соціально-психологічної дезадаптації дають підставу стверджувати, що існує взаємозалежність цих параметрів.

5. Міжособистісна недовіра виступає чинником, що перешкоджає соціально-психологічній адаптації особистості: в особистості з надмірною міжособистісною недовірою спотворюється картина світу, ставлення до соціального оточення та окремих людей, очікування безпеки від взаємодії з іншими людьми; відбувається формування негативних переконань стосовно власних можливостей та ресурсів (негативне самоприйняття) і як наслідок знижується емоційне самочуття та комфортність, а також обирається стратегія уникнення відвертих стосунків з оточуючими та близьких соціальних контактів.

Література

1. Галецька І. Психологічні чинники соціальної адаптації // Вісник соціогуманітарні проблеми людини. — 2005. — №1. — С. 91–100.
2. Завьялова Е. К. Психологические механизмы социальной адаптации человека // Вестник Балтийской педагогической академии. — 2001. — Вып. 40. — С. 55–60.
3. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. — М.: Добросвет, 1998. — 596 с.
4. Сарджвеладзе Н. И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой. — Тбилиси: Мецниереба, 1989. — 206 с.
5. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт. — СПб.: Речь, 2002. — 480 с.
6. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / Под. ред. В. А. Ядова. — Л.: Наука, 1979. — 264 с.
7. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: Учебное пособие / Ред.-сост. Д. Я. Райгородский. — Самара: Издательский дом "БАХРАХ-М", 2005. — 672 с.

А. А. Богданович, асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии
e-mail: ani-psy@mail.ru

МЕЖЛИЧНОСТНОЕ НЕДОВЕРИЕ КАК ПРЕПЯТСТВИЕ РЕАЛИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена проблеме межличностного недоверия как фактору, который препятствует процессу оптимальной социально-психологической адаптации личности в социальной сфере. Эмпирически установлена взаимосвязь между уровнем межличностного недоверия и социально-психологической дезадаптацией личности.

Ключевые слова: социально-психологическая адаптация, социально-психологическая дезадаптация, межличностное недоверие, диспозиция.

A. A. Bogdanovich, the postgrad. stud.,
Odessa National University,
department of general and social psychology
e-mail: ani-psy@mail.ru

**INTERPERSONAL DISTRUST AS THE OBSTACLE OF REALIZATION
OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL POTENTIAL OF THE PERSON**

Summary

The article is devoted the problem of interpersonal distrust as a factor which interferes with process of optimal social adaptation of the person in social sphere. The interrelation between level of interpersonal distrust and social disadaptation persons is empirically established.

Key words: social adaptation, social disadaptation, interpersonal mistrust, disposition.

Н. Ф. Будиянский, канд. психол. наук, проф.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ЛИЧНОСТНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В статье рассматриваются проблемы самоопределения личности и различные подходы в толковании этой проблемы. В частности, выделяются профессиональное самоопределение и его роль в становлении личности в подростковом и юношеском возрасте.

Ключевые слова: личностное самоопределение, психологические механизмы, личность.

Усиление личностного подхода в психологии привело к обогащению её языка понятиями, отражающими те аспекты сферы развития личности, которые ранее оставались за рамками психологического анализа. К таким понятиям, помимо уже рассмотренного понятия “Я-концепция”, следует отнести понятие “самоопределение личности” или “личностное самоопределение”, распространенное сегодня в психологической и педагогической литературе.

Термин “самоопределение” употребляется в литературе в самых различных значениях. Так говорят о самоопределении личности, социальном, жизненном, профессиональном, нравственном, семейном, религиозном. При этом даже под идентичными терминами зачастую понимается различное содержание. Для того чтобы прийти к достаточно четкому определению понятия, необходимо с самого начала разграничить два подхода к самоопределению: социологический и психологический. Это тем более важно, что достаточно часто происходит смешение этих подходов и привнесение специфически социологического подхода в психологическое исследование (и психологическое теоретизирование), что приводит к утрате собственно психологического содержания.

С точки зрения социологического подхода к самоопределению, оно относится к поколению в целом; характеризует его вхождение в социальные структуры и сферы жизни. Не рассматривая здесь взаимосвязей и взаимоотношений социологии и психологии, методов исследования, укажем лишь, что по отношению к самоопределению, которое в социологии понимается как результат вхождения в некоторую социальную структуру и фиксация этого результата, психолога интересует в первую очередь процесс, т. е. психологические механизмы, которые обуславливают вообще какое бы то ни было вхождение индивида в социальные структуры. На основе этого критерия большинство имеющейся литературы по самоопределению относится к социологическому подходу; количество работ, в которых рассматриваются собственно психологические механизмы самоопределения, чрезвычайно ограничено [6].

Методологические основы психологического подхода были заложены С. Л. Рубинштейном. Проблема самоопределения рассматривалась им в контексте проблемы детерминации, в свете выдвинутого им принципа — внешние причины действуют, преломляясь через внутренние условия: “Тезис, согласно которому внешние причины действуют через внутренние условия так, что эффект воздействия зависит от внутренних свойств объекта, означает, по существу, что всякая детерминация необходима как детерминация другим, внешним, и как самоопределение (определение внутренних свойств объекта)” [8]. В этом контексте самоопределение выступает как самодетерминация, в отличие от внешней детерминации; в понятии самоопределения, таким образом, выражается активная природа “внутренних условий”. По отношению к уровню человека в понятии самоопределения для С. Л. Рубинштейна выражается самая суть, смысл принципа детерминизма: “смысл его заключается в подчеркивании роли внутреннего момента самоопределения, верности себе, неодностороннего подчинения внешнему”. Более того, сама “специфика человеческого существования заключается в мере соотношения самоопределения и определения другими (условиями, обстоятельствами), в характере самоопределения в связи с наличием у человека сознания и действия”.

Таким образом, на уровне конкретной психологической теории проблема самоопределения выглядит следующим образом. Для человека “внешние причины”, “внешняя детерминация” — это социальные условия и социальная детерминация. Самоопределение, понимаемое как самодетерминация, представляет собой, собственно говоря, механизм социальной детерминации, которая не может действовать иначе, как будучи активно преломленной самим субъектом. Проблема самоопределения, таким образом, есть узловая проблема взаимодействия индивида и общества, в которой как в фокусе высвечиваются основные моменты этого взаимодействия: социальная детерминация индивидуального сознания (шире — психики) и роль собственной активности субъекта в этой детерминации. На разных уровнях это взаимодействие обладает своими специфическими характеристиками, которые нашли свое отражение в различных психологических теориях по проблеме самоопределения.

Так на уровне взаимодействия человека и группы эта проблема была детально проанализирована в работах А. В. Петровского по коллективистическому самоопределению личности [8]. В этих работах самоопределение рассматривается как феномен группового взаимодействия. КСО проявляется в особых, специально конструируемых ситуациях группового давления — ситуациях своеобразной “проверки на прочность”, в которых это давление осуществляется вразрез с принятыми самой этой группой ценностями. Оно является “способом реакции индивида на групповое давление”; способность индивида осуществлять акт КСО есть его способность действовать в соответствии со своими внутренними ценностями, которые одновременно являются и ценностями группы.

Подход, намеченный С. Л. Рубинштейном, развивает в своих работах К. А. Абульханова-Славская, для которой центральным моментом само-

определения является также самодетерминация, собственная активность, осознанное стремление занять определённую позицию. По К. А. Абульхановой-Славской, самоопределение — это осознание личностью своей позиции, которая формируется внутри координат системы отношений. При этом она подчёркивает, что от того, как складывается система отношений (к коллективному субъекту, к своему месту в коллективе и другим его членам), зависит самоопределение и общественная активность личности [1].

В психологическом плане раскрытие сущности самоопределения личности, не может опираться на субъективную сторону самосознания — осознания своего “я”, которое выступает как внутренняя причина социального созревания. Они исходят из характеристики “самоопределившейся личности”, которая является синонимом “социально созревшей” личности. В психологическом плане самоопределившаяся личность — это субъект, осознавший, что он хочет (цели, жизненные планы, идеалы), что он может (свои возможности, склонности, дарования), что он есть (свои личностные и физические свойства), что от него хочет или ждет коллектив, общество; субъект, готовый функционировать в системе общественных отношений. Самоопределение, таким образом, это относительно самостоятельный этап социализации, сущность которого заключается в формировании у индивида осознания цели и смысла жизни, готовности к самостоятельной жизнедеятельности на основе соотнесения своих желаний, наличных качеств, возможностей и требований, предъявляемых к нему со стороны окружающих и общества. Основными критериями границ и этапов самоопределения “следует считать уровень понимания личностью смысла жизни, смену воспроизводящего вида деятельности и полноту уровня соотнесенности “хочу” — “могу” — “есть” — “требуют” у конкретной личности” [4]. Выделяемые авторами этапы самоопределения фактически представляют собой общепринятые в настоящее время в отечественной психологии этапы возрастной периодизации, выделяемые на основе смены ведущей деятельности. Что же касается “факторов и условий” самоопределения и его частных форм, то здесь происходит подмена психологического содержания и психологических критериев социологическими. Так, “факторы и условия самоопределения аналогичны факторам социализации” [5], это те социально задаваемые события, которые обычно учитываются в качестве критериев в социологических исследованиях: прием в комсомол, окончание восьмого класса, получение паспорта, аттестата зрелости, избирательное право, возможность вступления в брак. Частные же формы самоопределения напрямую заимствованы из социологических работ: это ролевое, социальное самоопределение и самоопределение в семейно-бытовой сфере. Таким образом, авторы к проблеме самоопределения личности применяют более социологический, нежели психологический подход.

Представляют интерес взгляды разных авторов на психологические механизмы самоопределения.

Хотя нет четкого понятия самоопределения, представляет интерес рассмотренные им механизмы самоопределения (идентификация-обособле-

ние) [7]. Автор говорит о том, что самоопределение личности предполагает как усвоение накопленного человечеством опыта, который в психологическом плане “я” протекает как подражание и идентификация (уподобление), так и формирование у индивида неповторимых, только ему присущих свойств, которое протекает как персонификация (обособление). Идентификация вслед за подражанием и конформностью выступает ведущим началом, обуславливая персонификацию личности. Вот почему идентификация и персонификация являются двуединым процессом и механизмом самоопределения.

Движущей силой самоопределения личности являются противоречия между “хочу” — “могу” — “есть” — “ты обязан”, которые трансформируются “я обязан, иначе не могу”. Исходя из этого авторы утверждают, что соотношение данных элементов, т. е. самооценка, рядом с идентификацией является вторым механизмом для самоопределения личности, без которого невозможна персонификация. При их взаимодействии первый механизм по преимуществу обслуживает поведенческий аспект самоопределения, второй — когнитивный. Иными словами, конкретная форма проявления самосознания — самооценка — по отношению к Я-концепции выступает как оценочный аспект, тогда как по отношению к самоопределению в принципе выступает как его когнитивный аспект, один из механизмов, и поэтому она является внутренним условием саморегуляции поведения [4].

В возрастном аспекте проблема самоопределения наиболее глубоко и полно была рассмотрена Л. И. Божович [5]. Характеризуя социальную ситуацию развития старших школьников, она указывает, что выбор дальнейшего жизненного пути, самоопределение представляют собой аффективный центр их жизненной ситуации. Подчеркивая важность самоопределения, Л. И. Божович не даёт его однозначного определения; это “выбор будущего пути, потребность нахождения своего места в труде, в обществе, в жизни”, “поиск цели и смысла своего существования”, “потребность найти свое место в общем потоке жизни”. Пожалуй, наиболее емким является определение потребности в самоопределении потребности слить в единую смысловую систему обобщенные представления о мире и обобщенные представления о самом себе и тем самым определить смысл своего собственного существования. В своей более поздней работе Л. И. Божович характеризует самоопределение как личностное новообразование старшего школьного возраста, связанное с формированием внутренней позиции взрослого человека, с осознанием себя как члена общества, с необходимостью решать проблемы своего будущего.

Есть еще один момент, который следует оговорить особо. Л. И. Божович зафиксировала чрезвычайно существенную характеристику самоопределения, которая заключается в его двуплановости: самоопределение осуществляется “через деловой выбор профессии и через общие, лишенные конкретности искания смысла своего существования”. К концу юношеского возраста эта двуплановость ликвидируется. “Однако психологическая сторона этого процесса никем и нигде ещё не была прослежена.

Работы Л. И. Божович многое дают для понимания психологической природы самоопределения. Во-первых, она показывает, что потребность в самоопределении возникает на определённом этапе онтогенеза — на рубеже старшего подросткового и раннего юношеского возрастов и обосновывает необходимость возникновения этой потребности логикой личностного и социального развития подростка. Во-вторых, потребность в самоопределении рассматривается как потребность в формировании определенной смысловой системы, в которой слиты представления о мире и о себе самом, формирование этой смысловой системы подразумевает нахождение ответа на вопрос о смысле своего собственного существования. В-третьих, самоопределение неразрывно связывается с такой существенной характеристикой старшего подросткового и раннего юношеского возрастов, как устремлённость в будущее. И, наконец, в-четвёртых, самоопределение подразумевает выбор профессии, но не сводится к нему (“связано” с выбором профессии). Вместе с тем понятие самоопределения у Л. И. Божович остается достаточно расплывчатым, нерасчлененным; не рассмотрены и механизмы самоопределения [5].

И. В. Дубровина вносит уточнение в проблему самоопределения как центрального момента в раннем юношеском возрасте. Результаты проведённых исследований позволяют утверждать, что основным психологическим новообразованием раннего юношеского возраста следует считать не самоопределение как таковое (личностное, профессиональное, шире — жизненное), а психологическую готовность к самоопределению, которая предполагает: а) сформированность на высоком уровне психологических структур, прежде всего самосознания; б) развитость потребностей, обеспечивающих содержательную наполненность личности, среди которых центральное место занимают нравственные установки, ценностные ориентации и временные перспективы; в) становление предпосылок индивидуальности как результат развития и осознания своих способностей и интересов каждым старшеклассником. Вместе с тем психологическая готовность войти во взрослую жизнь и занять в ней достойное место предполагает не завершённые в своем формировании психологические структуры и качества, а определённую зрелость личности, заключающуюся в том, что у старшеклассника сформированы психологические образования и механизмы, обеспечивающие ему возможность (психологическую готовность) непрерывного роста его личности сейчас и в будущем.

В зарубежной психологии в качестве аналога понятия “личностное самоопределение” выступает категория “психосоциальная идентичность”, разработанная и введённая в научный оборот Эриком Эриксоном [11]. Центральным моментом, сквозь призму которого рассматривается все становление личности в переходном возрасте, включая и его юношеский этап, является “нормативный кризис идентичности”. Термин “кризис” употребляется здесь в значении поворотной, критической точки развития, когда в равной степени обостряются как уязвимость, так и возрастающий потенциал личности, и она оказывается перед выбором между двумя альтернативными возможностями, одна из которых ведет к позитивному, а другая

к негативному его направлениям. Слово “нормативный” имеет тот оттенок, что жизненный цикл человека рассматривается как ряд последовательных стадий, каждая из которых характеризуется специфическим кризисом в отношениях личности с окружающим миром, а все вместе определяют развитие чувства идентичности.

Главной задачей, которая встает перед индивидом в ранней юности, по Эриксону, является формирование чувства идентичности в противовес ролевой неопределенности личностного “я”. Юноша должен ответить на вопросы: “Кто я?” и “Каков мой дальнейший путь?” В поисках личной идентичности человек решает, какие действия являются для него важными, и вырабатывает определенные нормы для оценки своего поведения и поведения других людей. Этот процесс связан также с осознанием собственной ценности и компетентности.

Важнейшим механизмом формирования идентичности является, по Эриксону, последовательные идентификации ребенка со взрослым, которые составляют необходимую предпосылку развития психосоциальной идентичности в подростковом возрасте. Чувство идентичности формируется у подростка постепенно; его источником служат различные идентификации, уходящие корнями в детство. Подросток уже пытается выработать единую картину мировосприятия, в которой все эти ценности, оценки должны быть синтезированы. В ранней юности индивид стремится к переоценке самого себя в отношениях с близкими людьми, с обществом в целом — в физическом, социальном и эмоциональном планах. Он трудится в поте лица, чтобы обнаружить различные грани своей Я-концепции и стать, наконец, самим собой. Ибо все прежние способы самоопределения кажутся ему непригодными.

Поиск идентичности может решаться по-разному. Один из способов решения проблемы идентичности заключается в испытании различных ролей. Некоторые молодые люди после ролевого экспериментирования и моральных исканий начинают продвигаться в направлении той или иной цели. Другие могут и вовсе миновать кризис идентичности. К ним относятся те, кто безоговорочно принимает ценности своей семьи и избирает поприще, предопределенное родителями. Некоторые молодые люди на пути длительных поисков идентичности сталкиваются со значительными трудностями. Нередко идентичность обретается лишь после мучительного периода проб и ошибок. В ряде случаев человеку так и не удаётся достичь прочного ощущения собственной идентичности.

Главной опасностью, которой, по мнению Эриксона, должен избежать молодой человек в этот период, является размывание чувства своего “Я”, вследствие растерянности, сомнений в возможности направить свою жизнь в определенное русло [11].

Идея типологии развития идентичности, вариантов взросления в раннем юношеском возрасте завоевывает все большую популярность в отечественной психологии. Показано, что этапы самоопределения (они же уровни и типы развития личности) являются целостным образованием, где разные личностные переменные системно связаны друг с другом.

Каждый из них характеризуется присущими именно ему психологическими трудностями.

Представление о современном состоянии проблемы самоопределения было бы неполным без рассмотрения профессионального самоопределения. Из всего круга вопросов, относящихся к самоопределению, вопросы профессионального самоопределения разработаны в психологии наиболее детально. В наши намерения не входит анализ обширной литературы по профессиональному самоопределению. Мы остановимся лишь на нескольких характеристиках этого вида самоопределения, связанных с нашей проблематикой, в частности, на вопросе о связи социального и профессионального самоопределения. С. П. Крягжде отмечает, что на начальном этапе профессионального самоопределения оно носит двойственный характер: осуществляется либо выбор конкретной профессии, либо выбор только ее ранга, профессиональной школы — социальный выбор.

Если конкретное профессиональное самоопределение ещё не сформировалось, то юноша (девушка) пользуется обобщенным вариантом, откладывая на будущее его конкретизацию. Таким образом, по мнению автора, социальное самоопределение представляет собой ограничение себя определенным кругом профессий; это как бы качественно более низкий уровень профессионального самоопределения [8]. Такое понимание, однако, не является общепринятым. Ориентация на определенные виды труда подчеркивает самостоятельную значимость этой ориентации для формирования жизненного плана. По-видимому, здесь следует говорить не только об ориентации на характер труда, но и о более широкой и лично значимой ориентации на определенное место или, точнее, уровень в системе социальных отношений, на определённый социальный статус.

Таким образом, несмотря на детальную, казалось бы, проработку проблемы профессионального самоопределения, остаются неразрешенными важнейшие вопросы: какова связь между социальным и профессиональным самоопределением и главное — что стоит за тем и за другим. Нерешенность этих проблем объясняется отсутствием единой теории самоопределения в подростковом и юношеском возрастах.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. — М., 1989.
2. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. — Л., 1968.
3. Ананьев Б. Г. О проблеме современного человекознания. — М., 1977.
4. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. — М., 1986.
5. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. — М., 1986.
6. Кон И. Социология личности. — М., 1985.
7. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: у 2 т. Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. — К., 2002
8. Петровский А. В. (ред.) Возрастная и педагогическая психология. — М., 1979.
9. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — М., 1959.
10. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. — К., 1965.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. — М., 1996.

М. Ф. Будіянський, канд. психол. наук, проф.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБИСТІСНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Резюме

Визначається сучасний стан проблеми самовизначення та різноманітні підходи у тлумаченні цієї проблеми, зокрема виділяється професійне самовизначення та його роль в становленні особистості у підлітковому та юнацькому віці.

Ключові слова: особистісне самовизначення, психологічні механізми, особистість.

M. F. Budiansky, PhD, prof.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

SELFDETERMINATION AS PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Summary

Problem of personality selfdetermination and different approach in its investigation is analysed.

Key words: personal selfdetermination, psychological mechanism, personality.

А. Б. Коваленко, доктор психол. наук, проф.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної психології

Н. В. Родіна, канд. психол. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ В ОПАНУВАННІ ВАЖКИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ: ПРОАКТИВНА ВЗАЄМОДІЯ ІЗ СЕРЕДОВИЩЕМ

В статті аналізується теорія особистісного потенціалу Д. О. Леонтьєва і пов'язані з нею поняття. Підкреслюється, що в рамках діяльнісного підходу ця теорія займає особливе місце у вивченні особистісної адаптації в опануванні життєвих труднощів. Особистісний потенціал розглядається як інтегральна системна характеристика індивідуально-психологічних особливостей особистості. Він лежить в основі здатності особистості виходити у своїй життєдіяльності зі стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів й зберігати стабільність діяльності й смислових орієнтацій на тлі тисків і зовнішніх умов, що змінюються. Особистісний потенціал є системним, багаторівневим і багатокомпонентним психологічним утворенням. Розробку проблеми утрудняє теоретична непропрацьованість конструкту особистісного потенціалу й методологічні труднощі його операціоналізації. На наш погляд, концепцію особистісного потенціалу недоцільно обмежувати рамками життєстійкості. Цей феномен відбиває не тільки й не стільки реакцію на середовищі й інтрапсихічні вимоги, скільки активну зміну середовища й використання цих вимог для саморозвитку особистості ще до зіткнення зі стресором і незалежно від нього. Це зближує особистісний потенціал з проактивним копінгом в теоріях Р. Шварцера і Л. Еспінвол, і С. Тейлор. Таким чином, концепція особистісного потенціалу, що висуває на перший план феномен самодетермінації особистості, може розглядатися як проактивний теоретичний підхід до опануючої поведінки.

Ключові слова: особистісний потенціал, адапційний потенціал, копінг, проактивний копінг, опановуюча поведінка.

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується нестабільністю в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя. Ця нестабільність, переживаючись особистістю, набуває характеру важких життєвих ситуацій, що призводить до негативних наслідків як у психологічному, так і фізичному здоров'ї особистості. Тому перед психологічною наукою з особливою гостротою стоїть завдання пошуку шляхів опанування особистістю важких життєвих ситуацій.

Нині в психологічній науці відбувається інтенсивне формування різноманітних теоретичних концепцій, метою яких є цілісний опис атрибутивних і процесуальних характеристик особистісної адаптації в опануванні життєвих труднощів. У парадигмі діяльнісного підходу особливе міс-

це у вивченні даного питання займає теорія особистісного потенціалу й пов'язані з нею поняття.

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз ролі особистісного потенціалу в опануванні важких життєвих ситуацій.

Д. О. Леонт'єв визначає особистісний потенціал як інтегральну системну характеристику індивідуально-психологічних особливостей особистості, що лежить в основі здатності особистості виходити у своїй життєдіяльності зі стійких внутрішніх критеріїв і орієнтирів й зберігати стабільність діяльності й смислових орієнтацій на тлі тисків і зовнішніх умов, що змінюються. Згідно з міркуваннями автора, поняття особистісного потенціалу лежить в основі особистісної автономії й самодетермінації й виражає “особистісне в особистості”. Іншими словами, особистісний потенціал відбиває міру подолання особистістю заданих обставин, врешті-решт, подолання особистістю самої себе [7].

В. Н. Косирев, Б. І. Тенюшев [5] вважають особистісний потенціал системним, багаторівневим і багатокомпонентним психологічним утворенням. При цьому особистісне здоров'я, самоорганізація, саморозвиток тощо розглядаються ними як умови становлення й нормального функціонування особистісного потенціалу.

Деякі автори роблять спробу визначити складові особистісного потенціалу. Праці М. С. Когана, О. Л. Краєвої [3; 6] дозволяють виокремити у структурі особистісного потенціалу людини, що включає всю ієрархію потенціалів, певний інваріант, що утворює ядро, стрижень особистості. М. С. Коган визначає його як “синтез гносеологічного, аксіологічного, комунікативного потенціалів” [3, с. 12]. С. В. Величко виокремлює в структурі даної категорії особистісний ресурс (адаптивний потенціал) і рівень особистісного розвитку [1].

Поняття особистісного адаптаційного потенціалу було введено в рамках концепції адаптації й описувалося за допомогою традиційних для цієї наукової парадигми термінів. Адаптаційний потенціал особистості визначається Н. Л. Коноваловою як інтегруюча характеристика психічного здоров'я. Психічна адаптивність оцінюється при цьому як інтегральна властивість особистості як цілісної системи й розглядається як сукупність внутрішніх чинників, що визначають ефективність адаптаційних змін. На думку Н. Л. Коновалової, адаптивність загалом характеризує здатність особистості протистояти зривам психічної адаптації. Вона залежить від багатьох конституціональних, уроджених і набутих чинників, що визначають структуру особистості, а також від вікового етапу розвитку особистості. Психічна адаптивність тут визначається низкою складових — загальний рівень психічного розвитку, особистісні риси й система відносин, характер і зміст психологічних проблем, позиція особистості щодо них [4].

Поняття “адаптаційний потенціал” розглядається С. Ю. Добряком [2] як синонім поняття “адаптивність” і використовується для позначення властивості, що виражає можливості психічної адаптації особистості. С. Т. Посохова [10] припускає, що в адаптаційному потенціалі закладена латентність адаптаційних здатностей, своєчасність і вектор реалізації яких залежить від активності особистості. На її думку, адаптаційний потенціал

доцільно уявляти як інтегральне утворення, що поєднує в складну систему соціально-психологічні, психічні, біологічні властивості і якості, що актуалізуються особистістю для створення й реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності. Особистісний адаптаційний потенціал включає біопластичний, біографічний, психічний і індивідуально-регуляторний компоненти.

А. Г. Маклаков [9] вважає здатність до адаптації не тільки індивідуальною, але й особистісною властивістю людини. Адаптація розглядається ним не тільки як процес, але і як властивість живої саморегулюючої системи, що являє собою здатність пристосовуватися до зовнішніх умов, що змінюються. Особистісний потенціал, згідно з А. Г. Маклаковим, включає такі характеристики: нервово-психічну стійкість, рівень розвитку якої забезпечує толерантність до стресу, самооцінку особистості, що є ядром саморегуляції й визначає ступінь адекватності сприйняття умов діяльності й своїх можливостей, відчуття соціальної підтримки, що обумовлює почуття власної значущості для оточуючих, рівень конфліктності особистості, досвід соціального спілкування. Всі перераховані характеристики він вважає значущими при оцінці й прогнозі успішності адаптації до важких і екстремальних ситуацій, а також при оцінці швидкості відновлення психічної рівноваги.

Як відзначає Д. О. Леонтьєв [8], при всій наочній її актуальності розробку проблеми утрудняє теоретична непропрацьованість конструкту особистісного потенціалу й методологічні труднощі його операціоналізації. Особистісний потенціал пов'язаний не тільки з рисами характеру, але й не в останню чергу з певними змістовими характеристиками особистості (переконаннями, цінностями, смислами).

Найбільш повно, на думку Д. О. Леонтьєва [7], цьому поняттю відповідає поняття “життєстійкість” (hardiness), що введене С. Мадді. Теорія С. Мадді щодо особливої особистісної якості “життєстійкість” виникла у зв'язку з розробкою ним проблем творчого потенціалу особистості й регулювання стресу. На його думку, ці проблеми найбільш логічно пов'язуються, аналізуються і інтегруються в рамках розробленої ним концепції життєстійкості. Через поглиблення атитюдів увімкненості, контролю й виклику (прийняття виклику життя), позначених як життєстійкість, людина може одночасно розвиватися, збагачувати свій потенціал і долати стреси, що зустрічаються на її життєвому шляху. Увімкненість, вважає С. Мадді, — це активна участь у всьому, що відбувається з людиною. Контроль — це шлях боротьби, у результаті якої можна впливати на події, що відбуваються. Виклик — це досягнення мудрості, здатність вчитися на власному досвіді, позитивному або негативному, і задоволення цією мудрістю.

Поняття “життєстійкість” відбиває з погляду S. Maddi і D Khoshaba [12] психологічну живучість і розширену ефективність людини, а також є показником психічного здоров'я людини. Особистісна життєстійкість підкреслює атитюди, що мотивують людину перетворювати стресогенні життєві події. Ставлення людини до змін, як і її можливості скористатися наявними внутрішніми ресурсами, які допомагають ефективно керувати

цими змінами, визначають, наскільки особистість здатна подолати зміни й труднощі, з якими вона стикається щодня, і ті, які носять близький до екстремального або екстремальний характер.

Життєстійкість — це база, виходячи з якої відбувається переробка стресових впливів, це каталізатор поведінки, який дозволяє трансформувати негативні враження в нові можливості. Життєстійкість містить у собі дві сторони — психологічну й діяльну, які мають мотиваційну природу. Діяльна сторона припускає дії, спрямовані на здійснення мети. Ці дії спрямовані на опанування стресових ситуацій і включають у себе постійну турботу про своє здоров'я, заняття перетворюючим опануванням, і дають зворотний зв'язок про те, що відбувається.

Психологічна сторона припускає, що життєстійкість змінює характер відносин між людьми. Вони стають більш відкритими, здатними відчувати любов один до одного, встановлювати здорові стосунки з іншими. Зростає інтерес до світу загалом й оточуючих людей зокрема. Крім того, люди розуміють, як вони можуть одержати підтримку від інших. Це розширює їхнє розуміння буття. Ці два компоненти формують систему, що оберігає людей від непомірної тривоги й втрати здоров'я. Таким чином, турбота про власне здоров'я й перетворююче опанування, а також одержання соціальної підтримки у вигляді допомоги й підбадьорення від інших людей можуть підвищувати життєстійкість. Але саме життєстійкість формує в людей мотивацію, що необхідна для оволодіння екзистенціально ефективними способами опанування, піклування про своє здоров'я й включення до підтримуючої соціальної взаємодії [12].

Підсумовуючи, можна сказати, що життєстійкість — це особливий патерн настанов і навичок, що дозволяють перетворити зміни в можливості. Крім атитюдів, життєстійкість містить у собі такі базові цінності, як кооперативність, довіра й креативність. Поняття “життєстійкість” не тотожно поняттю копінг-стратегій, або стратегій опанування життєвих труднощів. По-перше, копінг-стратегії — це прийоми, алгоритми дій, звичні й традиційні для особистості, в той час як життєстійкість — настанова на виживання. По-друге, копінг-стратегії можуть набувати як продуктивну, так і непродуктивну форму, навіть вести до регресу, а життєстійкість дозволяє справлятися з дистресом ефективно й завжди в напрямку особистісного зростання.

Розробивши тест життєстійкості й провівши за його допомогою велику кількість досліджень, С. Мадді підтвердив, що життєстійкість є тією базовою характеристикою особистості, що опосередковує вплив на її свідомість і поведінку всіляких сприятливих і несприятливих обставин, від соматичних проблем і захворювань до соціальних умов [7].

Однак, на наш погляд, концепцію особистісного потенціалу недоцільно обмежувати рамками життєстійкості. Цей феномен відбиває не тільки й не стільки *реакцію* на середовищі й інтрапсихічні вимоги, скільки активну зміну середовища й використання цих вимог для саморозвитку особистості *ще до зіткнення* зі стресором і *незалежно від нього*. Згідно з Д. О. Леонтьєвим, особистісний потенціал з'являється як “інтегральна характеристика

рівня особистісної зрілості, а головним феноменом особистісної зрілості й формою прояву особистісного потенціалу є саме феномен самодетермінації особистості, тобто здійснення діяльності у відносній свободі від заданих умов цієї діяльності — як зовнішніх, так і внутрішніх умов” [7, с. 5].

В. Н. Косирев, Б. І. Тенюшев під зазначеним феноменом мають на увазі четвертий, найвищий (*суб'єктний, за походженням й духовно-практичний за способом реалізації*), рівень особистісного потенціалу, відбиттям якого у свідомості стає враження професійного й особистісного зростання, відчуття успішності й віри в себе [5]. При цьому чим вищий особистісний потенціал, тим більш гармонічною є взаємодія людини з навколишнім світом, тим більше можливостей існує для реалізації власних можливостей і особистісного зростання. За своєю суттю особистісний потенціал відбиває проактивний характер опанування, що зближує його із сучасними теоріями проактивного копінгу, які пропонують нову концепцію опануючої поведінки, де копінгу приділяється більш активна роль у поведінці людини.

Розглянемо більш докладно найбільш відомі теорії проактивного копінгу. Модель Р. Шварцера (рис. 1) базується на ідеї, що опанування є конструктором, який пов'язаний не тільки з часом події, але й з відчуттям визначеності [15]. Копінг містить у собі чотири основні стратегії:

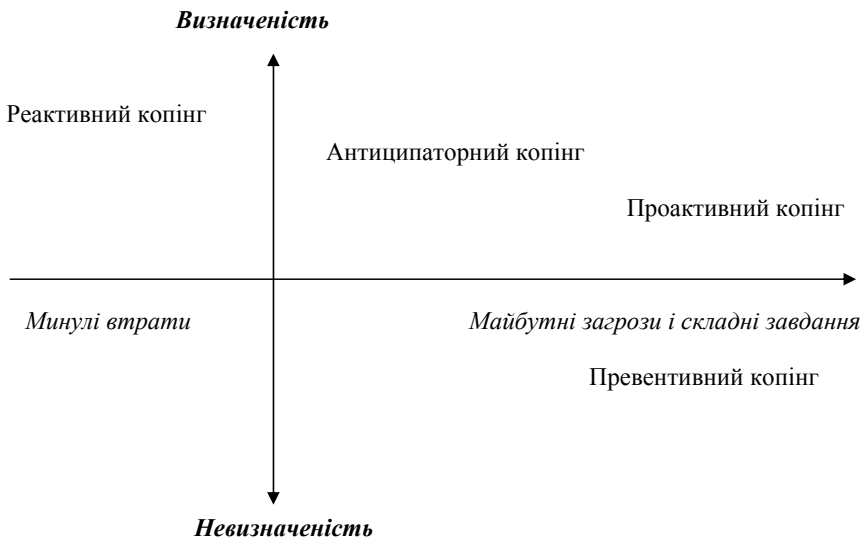

Рис. 1. Модель проактивного копінгу Ральфа Шварцера

1) реактивний копінг — зусилля, спрямовані на те, щоб впоратися із втратою або збитком чи компенсувати їх;

2) антиципаторний копінг — зусилля, що докладаються для того, щоб впоратися з *загрозами, що насуваються*;

3) превентивний копінг — зусилля зі створення *загальних ресурсів опору* для опанування подій, що *можуть відбутися, а можуть і не відбутися* в найближчому майбутньому;

4) проактивний копінг — зусилля з вибудовування загальних ресурсів, спрямованих на опанування ситуацій, що становлять складні завдання й життєві виклики. Такі зусилля сприяють особистісному зростанню.

Реактивний копінг — це ті зусилля, які орієнтовані на подолання стресової події, що мала місце в минулому або сьогодні, або на те, щоб компенсувати збиток або втрату. Передумовою реактивного копіngu є визначеність — тобто для індивіда безсумнівним є те, що подія відбулася або відбувається. З метою адаптації негативний досвід повинен бути компенсований або пом'якшений за допомогою реорганізації цілей, пошуку нових смислів і особистої вигоди і навіть переосмислення власного життя. Реактивний копінг реалізується шляхом використання стратегій, що орієнтовані як на емоції, так і на розв'язання проблем, а також стратегій, пов'язаних з пошуком підтримки. Адаптивний досвід переживання збитку і втрати вимагає внутрішньої стійкості, здатності швидко відновлювати здоровий фізичний і добросердечний стан, і оптимістичної віри у власні здібності.

Якщо реактивний копінг стосується зусиль індивіда, що проявляються відносно тих подій, які вже були в минулому або тривають нині, то антиципаторний, проактивний і превентивний копінг пов'язан із ситуаціями, які стосуються переважно майбутнього. Зазначені види копіngu різняться між собою за рівнем невизначеності. Антиципаторний копінг спрямований на взаємодію із критичною подією, яка з високою мірою визначеності повинна статися в найближчому майбутньому. Індивід може оцінювати ситуацію як загрозову, таку, що несе виклик або вигоду (або як комбінацію цих можливостей). Антиципаторний копінг реалізується за допомогою стратегій, що орієнтовані на розв'язання проблеми, а також за допомогою стратегій, що орієнтовані на уникання, таких як відволікання або пошук схвалення з боку оточуючих. У випадку антиципаторного копіngu люди інвестують у ресурси, що знаходяться “під рукою” і що дозволяють запобігати стресу або боротися зі стресором, максимізуючи вигоди від такої взаємодії.

Превентивний копінг, навпаки, є довгостроковою взаємодією з подіями, які мають високу частку невизначеності. Превентивний копінг запускається подіями, які можуть відбутися, а можуть і не відбутися у віддаленому майбутньому. Зусилля концентруються на вибудовуванні загальних ресурсів опору шляхом виведення на перший план сильних сторін особистості, акумуляції і нагромадження соціальних ресурсів та навичок “про всяк випадок” [16]. Вважається, що превентивний копінг більшою мірою залежить від особистісних рис, ніж від специфіки стресору. Переконавання в самоефективності є ресурсом для превентивного копіngu, оскільки ситуація, яку необхідно подолати індивідові, носить неспецифічний характер.

Проактивний копінг, що дав назву розглянутій теоретичній моделі, не випереджається негативним оцінюванням, пов'язаним зі збитком, втратою або загрозою — індивіди мають позитивніший погляд на вимоги життя. “Вони розглядають ризики, вимоги й можливості у віддаленому майбутньому, але не розцінюють їх як збиток, втрату або загрозу. Більш того, вони сприймають складні ситуації як особисті виклики. Копінг із керування ризиками (risk management) трансформується в керування цілями

(goal management). Індивід не є реактивним, але проактивним — у тому розумінні, що він ініціює конструктивні способи дій і створює можливості для зростання. Проактивний індивід жадає поліпшення життя й вибудовує ресурси, які роблять можливими прогрес і високу якість функціонування... Стрес інтерпретується як “еустрес”, тобто як продуктивне порушення й життєва енергія” [16, р. 27].

Проактивний копінг пов’язаний з “самоефективністю відносно діяльності”, що, на думку авторів, є його ключовою складовою, а також із проактивними настановами — конструктом, розробленим Р. Шварцером та Г. С. Шмітцем [13]. Проактивні настанови — це характеристика особистості, що має важливе значення для мотивації й діяльності. Проактивні люди вірять, що вони здатні поліпшувати умови середовища. Такі настанови можуть сприяти реалізації проактивного копінгу і є ключовими чинниками в до-навмисній (pre-intentional) і до-діяльнісній (pre-actional) фазі цілепокладання.

Проактивні люди приймають відповідальність за проблеми, причиною яких виявилися як вони самі, так і інші люди, вони концентруються не на перешкодах, а на розв’язанні проблем. Крім цього, проактивні настанови можуть бути ресурсом, що підсилює прагнення до вищої якості життя індивіда. Самовдосконалення, акумуляція ресурсів, запобігання виснаженню ресурсів і активна мобілізація є тими цінностями, які формують проактивний копінг [13].

Розцінюючи проактивний копінг і копінг, орієнтований на уникання, як контрастні механізми, завдяки яким люди можуть почувати себе хворими чи здоровими, Р. Шварцер [14] пропонує розглядати опануючу поведінку в поняттях мотивації й діяльності. Він стверджує, що здорова поведінка або відмова від шкідливої звички може залежати від трьох когнітивних процесів: очікування результатів, сприйняття ризиків, переконань у самоефективності.

У праці Р. Шварцера і Г. С. Шмітца [13] вказується, що проактивні настанови відіграють ключову роль у процесі мотивації при цілеспрямованій діяльності. Проактивні настанови можуть розглядатися як ресурсний чинник на початковому етапі опануючої поведінки, коли формується цілепокладання і планування. Зазначені настанови впливають на рівень цілепокладання, визначають наміри й опосередковано впливають на ініціативу й підтримку цілеспрямованих дій.

Другий підхід до проактивного копінгу представлений у працях Л. Еспінволл і С. Тейлор [11]. Вони визначили проактивний копінг як зусилля, що докладаються напередодні потенційно стресової події з метою запобігання їй або її зміни перед тим, як вона відбулася. Автори виокремлюють звичайний, антиципаторний і проактивний копінги. Звичайний копінг — це результат переживання негативних життєвих подій, він спрямований на зниження середовищних або інтрапсихічних впливів, викликаних такими подіями, й опанування ними. Антиципаторний копінг містить у собі підготовку до стресового впливу події, що наближається, імовірність якого досить висока.

Проактивний копінг за часовою віссю розташований раніше звичайного й антиципаторного копінгів і характеризується акумуляцією ресурсів та набуттям навичок, які не призначені для опору якому-небудь певному стресору. Допускаючи, що проактивний копінг вимагає зовсім інших навичок опанування, які використовуються стосовно існуючих стресорів, або тих, що наближаються, як у випадку звичайного або антиципаторного копіngu, у теорії Еспінволл і Тейлор виділяються п'ять послідовних стадій проактивного копіngu [11] (рис. 2).

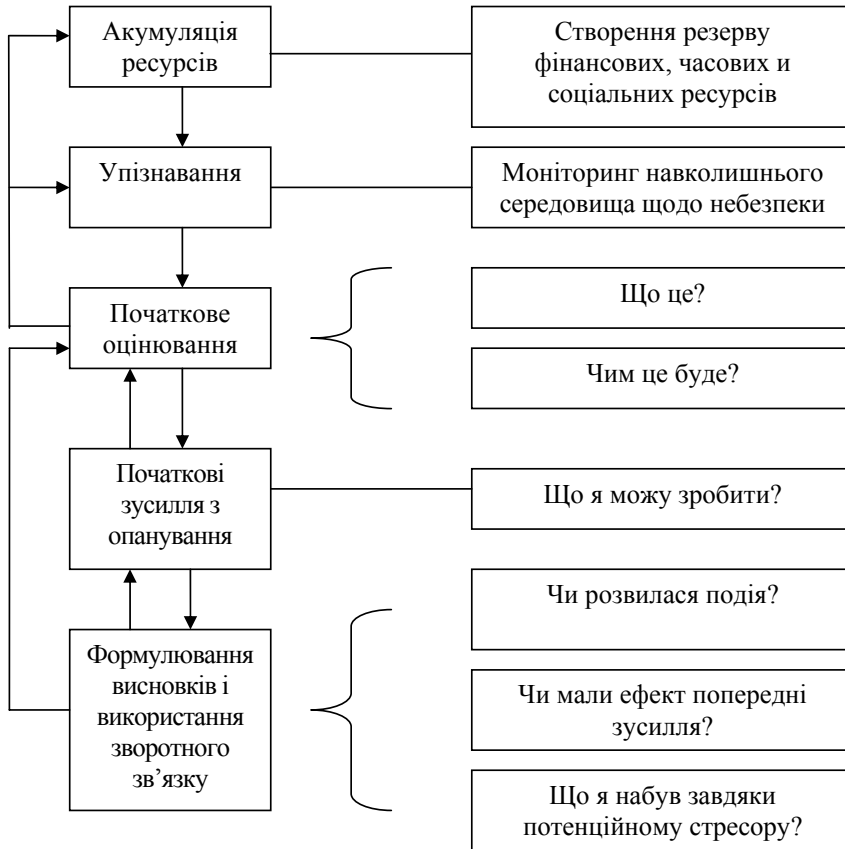

Рис. 2. П'ять стадій проактивного копіngu

1. Акумуляція ресурсів. На даній стадії індивід створює ресурси й формує навички напередодні будь-якого можливого стресу. Типова поведінка на цій стадії — це мобілізація часових і матеріальних ресурсів, освоєння навичок планування й організаційних навичок, формування міжособистісних стосунків з метою знаходження соціальної підтримки.

2. Упізнавання потенційних стресів. Відбувається відстеження зростаючих загроз і небезпек, що містяться і навколишньому середовищі. Цей крок залежить від здатності індивіда здійснювати поточний контроль за

середовищними та інтрапсихічними сигналами, які можуть вказувати на можливі негативні події.

3. Початкове оцінювання й попередні оцінні процедури. За допомогою них індивід ідентифікує характеристики потенційного стресору (що це? на що це схоже? чи варто турбуватися за це? чи варто далі стежити за цим?). Оцінювання ситуації може сприяти концентрації уваги й стимулювати наступну стадію проактивного копіngu — початкові зусилля з опанування.

4. Початкові зусилля з опанування містять таку когнітивну й поведінкову діяльність, як планування, пошук інформаційної підтримки й вживання завчасних заходів.

5. Формулювання висновків і використання зворотного зв'язку. Індивід оцінює, які попередні зусилля були успішними, а також визначає міру додаткових зусиль з опанування.

Зазначений підхід до копіngu є більшою мірою ситуаційно-зумовленим, ніж характерологічним. Автори вважають особистісні, соціальні ресурси й ситуаційні чинники ключовими компонентами, що визначають взаємодію між індивідом і стресором. Дійсно, на першій стадії, коли відзначається збереження й нагромадження ресурсів, важливими є аспекти, що зазначені вище. Разом з тим на стадії упізнавання важливими у визначенні потенційних стресорів є риси особистості, такі як пильність, спостережливість, оптимізм. Міжособистісні стосунки також мають вагоме значення у відстеженні негативних сигналів, більш того, важлива їхня роль у зниженні або зростанні ризиків, що сприймаються. На стадії початкового оцінювання як особистісні чинники (наприклад, самоефективність, життестійкість, тривожність, самоповага, конструктивність мислення), так і ситуаційні (наприклад, сприйняття контрольованості ситуації) є тими компонентами, які забезпечують копінг. При переході на стадію попередніх зусиль з опанування такі ситуаційні детермінанти, як оцінка своєї здатності керувати ситуацією, її змінюваності, свого копінг-потенціалу визначають опановуючу поведінку. На останній стадії проактивного копіngu як особистісні риси, так і ситуаційні чинники можуть полегшувати або перешкоджати формуванню зворотного зв'язку. Наприклад, люди з украй завищеною самооцінкою щодо власних здатностей, не усвідомлюють межі своїх можливостей і зіштовхуються зі складними ситуаціями, будучи невідготовленими до них, що призводить до невдач. Цей висновок підтверджується експериментально при дослідженні хронічних захворювань [11].

Аналіз концепцій проактивного копіngu висуває на перший план ту важливу роль, що відіграють соціальні й індивідуальні ресурси в ефективній саморегуляції. Акумуляція ресурсів випереджає упізнавання конкретних стресорів, і проактивний копінг фактично неможливий за відсутності ресурсів. У проактивних теоріях порівняно з теорією С. Мадді (Maddi S. R., Khoshaba D. M.) ресурсам особистості надається не тільки функція опосередкування, але й ключова роль у тому, як індивід переживає стрес загалом, якої форми набуде взаємодія між стресовим чинником і як буде протікати цей процес у часі. Таким чином, концепція особистіс-

ного потенціалу, що висуває на перший план феномен самодетермінації особистості, може розглядатися як проактивний теоретичний підхід до опановуючої поведінки. Подальший розвиток теорії особистісного потенціалу в системі координат проактивного копіngu дозволить сформулювати нові, більш докладні моделі опанування стресу в окремих ситуаціях життєвих труднощів.

Література

1. Величко С. В. Роль личностного потенциала в процессах социальной реадaptации / С. В. Величко // Перспективные информационные технологии и интеллектуальные системы: матер. междунар. науч.-практ. конф. / Под ред. Н. А. Коваль. — Тамбов: Издательство ТГРУ, 2007. — С. 126–130.
2. Добряк С. Ю. Динамика психологической адаптации курсантов на первом и втором году обучения в военном вузе: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — СПб., 2004.
3. Коган М. С. Философская теория ценности / М. С. Коган. — СПб.: Петрополис, 1997. — 204 с.
4. Коновалова Н. Л. Предупреждение нарушений в развитии личности при психологическом сопровождении школьников / Н. Л. Коновалова. — СПб., 2000.
5. Косырев В. Н., Тенюшев Б. И. Личностный потенциал: теоретико-методологические аспекты // Пятая всероссийская internet-конференция “Потенциал личности: комплексная проблема” (2008) “<http://93.186.97.70:81/psy/01/cos.htm>”
6. Краева О. Л. Социально-философский анализ потенциала человека: Автореф. дис. ... д-ра философ. наук. — Н. Новгород, 1999. — 46 с.
7. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как основа самодетерминации // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ / Под общ. ред. В. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2002. — С. 56–65.
8. Леонтьев Д. А., Мандрикова Е. Ю., Осин Е., Плотникова А. В., Рассказова Е. И. Прикладная психология как ресурс социально-экономического развития современной России. Матер. межрегиональной научно-практической конференции. — М., 2005. — С. 259–260.
9. Маклаков А. Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22. — № 1. — С. 16–24.
10. Посохова С. Т. Психология адаптирующейся личности: монография / С. Т. Посохова. — СПб., 2001.
11. Aspinwall, L. G., & Taylor, S. E. (1997). A stitch in time: Self-regulation and proactive coping. *Psychological Bulletin*, 121 (3), 417-436.
12. Maddi S. R., Khoshaba D. M. Hardiness and Mental Health // *Journal of Personality Assessment*. — 1994. — Oct. — Vol. 63. — N 2. — P. 265–274.
13. Schmitz, G. S., & Schwarzer, R. (1999). Proaktive Einstellung von Lehrern: Konstruktbeschreibung und psychometrische Analysen. *Zeitschrift für Empirische Pädagogik*, 13 (1), 3-27.
14. Schwarzer, R. (1992). Self-efficacy in the adoption and maintenance of health behaviors: Theoretical approaches and a new model. In R. Schwarzer (Ed.), *Self-efficacy: Thought control of action* (pp. 217-242). Washington, DC: Hemisphere.
15. Schwarzer, R. (2000). The Proactive Coping Model. // E. Locke (Ed.). *The Handbook of Principles of Organizational Behavior* (pp. 342-355). USA: Blackwell.
16. Schwarzer, R., & Taubert, S. (2002). Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping. // E. Frydenberg (Ed.). *Beyond coping: Meeting goals, visions and challenges* (pp. 19-35). London: Oxford University Press.

А. Б. Коваленко, доктор психол. наук, проф.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра социальной психологии

Н. В. Родина, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ЛИЧНОСТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ В СОВЛАДАНИИ С ТРУДНЫМИ ЖИЗНЕННЫМИ СИТУАЦИЯМИ: ПРОАКТИВНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СО СРЕДОЙ

Резюме

В статье анализируются теория личностного потенциала Д. А. Леонтьева и связанные с ней понятия. Подчеркивается, что в рамках деятельностного подхода эта теория занимает особое место в изучении личностной адаптации в совладании с жизненными трудностями. Личностный потенциал рассматривается как интегральная системная характеристика индивидуально-психологических особенностей личности. Он лежит в основе способности личности исходить в своей жизнедеятельности из устойчивых внутренних критериев и ориентиров и сохранять стабильность деятельности и смысловых ориентаций на фоне давлений и изменяющихся внешних условий. Личностный потенциал является системным, многоуровневым и многокомпонентным психологическим образованием. Разработку проблемы затрудняет теоретическая непроработанность конструкта личностного потенциала и методологические трудности его операционализации. На наш взгляд, концепцию личностного потенциала нецелесообразно ограничивать рамками жизнестойкости. Этот феномен отражает не только и не столько реакцию на средовые и интрапсихические требования, сколько активное изменение среды и использование этих требований для саморазвития личности еще до столкновения со стрессором и независимо от него. Это сближает личностный потенциал с проактивным копингом в теориях Р. Шварцера и Л. Еспинвол, и С. Тейлор. Таким образом, концепция личностного потенциала, которая выдвигает на первый план феномен самодетерминации личности, может рассматриваться как проактивный теоретический подход к совладающему поведению.

Ключевые слова: личностный потенциал, адаптационный потенциал, копинг, проактивный копинг, совладающее поведение.

A. B. Covalenko, PhD, prof.,
Kiev Tarasa Shevchenko National University,
social psychology department

N. V. Rodina, PhD, docent,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

THE ROLE OF PERSONALITY POTENTIAL IN COPING WITH DIFFICULT LIFE SITUATIONS: PROACTIVE INTERACTION WITH ENVIRONMENT

Summary

In the article the theory of personality potential by D. A. Leontiev and related notions are analyzed. It is emphasized that within the frameworks of action approach this theory occupies a special place in research of personality adaptation and coping with a broad range of stressors across life span. Personality potential is considered as integral and systemic characteristic of personality. It serves as a basis for personal ability to proceed from its internal criteria and reference points in life activity and retain stability of activity and notional orientations under pressure of changing external conditions. Personality potential is systemic, multilevel and multicomponent psychological formation. The elaboration of this problem is impeded by theoretical undevelopment of personality potential construct and methodological difficulties of its operationalization. For our view, it is inexpedient to limit the concept of personality potential within frames of hardiness by S. Maddi. This phenomenon reflects not only and not so much reaction to environmental and intrapsychic demands but active modification of environment and application these demands for personal growth even before the confrontation with a stressor and irrespective of it. This means that personality potential is close to proactive coping in theories by R. Schwarzer and L. G. Aspinwall and S. E. Taylor. So, this concept that puts phenomenon of personality self-determination in the forefront can be considered as proactive theoretical approach for coping behavior.

Key words: personal potential, adaptation potential, coping, proactive coping, coping behaviour.

А. В. Митроченко, асп.,

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

В статье представлена попытка теоретически смоделировать связь психологических потенциалов личности с различными гендерными структурами. Анализ базируется на актуальных гендерных исследованиях, а так же на современных подходах в изучении личности. Проанализированы подходы к изучению структуры гендерной идентичности. Проведенный анализ определяет, каким образом структуры маскулинности и фемининности сказываются на различных потенциалах личности. Сделан вывод об ограничении накладываемой традиционной гендерной ролью. Так же сделан вывод о практическом назначении данного теоретического исследования.

Ключевые слова: гендерные роли, полоролевая идентичность, потенциал личности, социальная адаптация, модели гендера.

Цель данной статьи — теоретически смоделировать связь психологических потенциалов личности с различными гендерными структурами.

Полоролевая идентичность, являясь одной из базовых структур самосознания, играет определяющую роль в процессах адаптации и саморегуляции личности. В литературе имеются прямые и косвенные свидетельства того, что дисбаланс полоролевой структуры личности признается патогенетическим фактором формирования неврозов, психосоматических расстройств, девиантного поведения, а также криминального поведения. При этом становится актуальным исследование согласованности гендерных различий личностей с их потенциальными ресурсами.

Рассматривая природу гендерных различий, а также структуру гендерных ролей, можно отметить, что в механизмах развития личности они выступают многоуровневым фактором, задействованным в самых разных слоях личности. Охватывая практически все поле социальных отношений, половая роль включается в процессы самоопределения личности уже с первого года жизни [8]. Оказывая влияние как на биогенные процессы личности, так и социогенные, гендер формирует и наполняет как субъективный мир личности, так и объективную социальную среду этой личности, тем самым детерминируя ее деятельность.

Развитие личности — обусловленный и вместе с тем активный саморегулирующийся процесс. Это самодвижение от низших к высшим уровням жизнедеятельности, в котором внешние обстоятельства, обучение и воспитание всегда действуют через внутренние условия. Движущими силами развития психики человека как субъекта деятельности, как личности являются возникающие в процессе развития внутренние противоречия. Возникающие в жизни человека противоречия между целями, задачами и наличными для

их достижения средствами, противоречия между стремлениями, возможностями, потенциалами человека и его интересами, отношениями, направленностями (или, по терминологии В. А. Ганзена и Л. А. Головей, противоречие между потенциальными и тенденциями) разрешаются в деятельности и служат движущими силами развития индивидуальности человека [4].

Индивидуальный ресурс развития состоит из внутренних резервов человека (энергетических, психофизиологических возможностей, интеллектуальных, волевых и др.) и потенциалов его развития. В процессе деятельности происходит трансформация ресурса (как энергетической основы деятельности) человека в различные виды результатов деятельности (внутренних и внешних). В зависимости от особенностей использования индивидуальных ресурсов (а также внутренних резервов) человека можно получить различные макроструктуры сознательной трудовой деятельности [5].

При этом, включаясь в форме маскулинных и фемининных черт, половая роль (гендер) является стержневой характеристикой функционирования личности, а соответственно и ключевой характеристикой в понимании использования личностных ресурсов у мужчин и женщин.

Очевидно, что маскулинные и фемининные черты влияют на личность по-разному. Находясь в сложных взаимоотношениях, черты образуются в комплекс, влияющий на формирование идентичности. Соответственно на формирование половой роли\идентичности влияют свойственные данной культуре стереотипы маскулинности и фемининности.

В настоящее время существуют различные модели гендерной идентичности. Ранние исследователи психологии пола отдавали предпочтение биполярной модели, в соответствии с которой выраженность маскулинных черт для мужчины и фемининных — для женщины отражает наибольшую психологическую адаптированность. Это означает, что если мужчина имеет высокие показатели маскулинности, то его показатели по фемининным качествам должны быть низкими. В подходах Э. Фрейда и К. Хорни важным механизмом как нормального, так и невротического развития является идентификация, причем нормальной признается идентификация с родителем своего пола. Идентификация же с родителем противоположного пола считается патогенной, приводит к полоролевым трансформациям — маскулинизации женщин и феминизации мужчин.

В 1980-х годах был сделан вывод о том, что существует сильная положительная связь между маскулинными качествами и психическим здоровьем.

Последующее применение различных методов в рамках этой парадигмы продемонстрировало положительную связь между выраженностью маскулинных черт и высокой самооценкой уровня адаптации у мужчин и женщин (независимо от пола). Взаимосвязь же фемининных характеристик и уровня адаптации оказалась слабой независимо от пола. Однако исследователи обнаружили показатели более успешной социальной адаптированности фемининных индивидуумов.

В начале 1970-х годов биполярная модель была пересмотрена в концепции андрогинии С. Бем. Предполагалось, что мужчины и женщины не обязательно должны соответствовать традиционным моделям и могут

сочетать в своем поведении как маскулинные, так и фемининные характеристики [2].

Существует целое направление исследований, посвященных изучению проблемы личностной адаптации и саморегуляции в рамках парадигмы “андрогинии” как базового аспекта психического здоровья. Было предложено в качестве базовой модели здоровья наличие совокупности маскулинных и фемининных черт независимо от половой принадлежности [1], описывая андрогинию как совмещение маскулинных и фемининных черт, подчеркивала, что андрогинная личность может предоставить более гармоничный стандарт психического здоровья в обществе, где ригидная типизация половых ролей изживает себя.

Впоследствии андрогинная модель личности активно использовалась в многочисленных исследованиях самооценки, самоуважения, коммуникативной компетентности, удовлетворенности браком, социальной адаптированности, агорафобии.

В современных теориях принята ортогональная модель зависимости стереотипов, при которой уровни фемининности и маскулинности не зависят друг от друга. Хотя ряд авторов и указывают на неабсолютную их независимость, также подчеркивается неясность этих взаимоотношений. Следует отметить, что исследования сформированности половой роли, в частности, у мужчин не должны сводиться к исследованиям уровней маскулинности и фемининности. Так повышенные показатели маскулинности могут говорить не об истинной мужественности, а указывать на гиперкомпенсацию фемининности. Так же и низкие показатели могут говорить об инфантильности или о попытке противостоять накладываемым культурой ограничениям мужской роли, что в свою очередь указывает нам на ограничение личностных потенциалов человека [6].

В психологии потенциальное рассматривается как скрытое психическое явление, которое при определенных условиях может проявиться как актуальное.

Некоторые авторы указывают несколько основных психологических потенциалов личности, базирующихся на строении деятельности человека. Это — познавательный, ценностный и коммуникативный потенциалы.

Гносеологический (познавательный) потенциал определяется объемом и качеством информации, которой располагает личность. Эта информация складывается из знаний о внешнем мире (природном и социальном) и самопознания. Этот потенциал включает в себя психологические качества, с которыми связана познавательная деятельность человека.

Аксиологический (ценностный) потенциал личности определяется обретенной ею в процессе социализации системой ценностных ориентации в нравственной, политической, религиозной, эстетической сферах, т. е. ее идеалами, жизненными целями, убеждениями и устремлениями. Речь идет здесь, следовательно, о единстве психологических и идеологических моментов, сознания личности и ее самосознания, которые вырабатываются с помощью эмоционально-волевых, и интеллектуальных механизмов, раскрываясь в ее мироощущении, мировоззрении и мироустремлении.

Коммуникативный потенциал личности определяется мерой и формами ее общительности, характером и прочностью контактов, устанавливаемых ею с другими людьми. По своему содержанию межличностное общение выражается в системе социальных ролей.

Проблема коммуникативного потенциала личности и его реализации заключается в соотношении идеально возможного и действительно имеющегося. Таким образом, определение возможных вариантов и направлений усовершенствования процесса общения и его коррекции в различных отраслях деятельности связано с определением общей психологической структуры коммуникации и основных компонентов коммуникативного потенциала индивида. Выделяют психологическую и социальную основу коммуникативного потенциала. Относительно первой она предопределяет стремление каждого человека максимально реализовать свои психофизиологические, характерологические свойства, индивидуальные особенности в процессе общения. Вместе с тем психологическая основа потенциала сама по себе — вне общей палитры причинно-следственных связей, вне системы общественных отношений, то есть вне социальной основы и не может обеспечить эффективность коммуникации в жизни человека, оптимизировать участие в регуляции социального процесса [7].

Сущность гендерных различий в коммуникативных потенциалах заключается в связанных с полоролевой идентичностью маскулинных и фемининных чертах. Как правило, фемининные индивиды бывают лучше ориентированы в названиях цветовой гаммы, в случае использования их в своей работе, а маскулинные личности по этой же причине пользуются терминами, связанными с различным техническим инструментарием. С целью демонстрации своей принадлежности к фемининной субкультуре люди довольно часто перенасыщают речь прилагательными. Маскулинные индивиды, обозначая свою субкультуру, бывают склонны к использованию грубой, ненормативной лексики. В связи с этим необходимо заметить, что ввиду осложнения гендерно-коммуникативных взаимоотношений проблемой смещения людьми восприятия поведения с самим поведением большинство членов общества считают мужчин более склонными к употреблению ненормативной лексики, а также к враждебной, недружелюбной настроенности, к богохульству, чем женщины.

Таким образом, гипермаскулинные индивиды оказываются неспособными проявить себя в ситуациях коммуникаций, требующих гибкости и глубины выражения. В то время как завышено фемининные индивиды испытывают трудности с информативностью речи [1].

О познавательном потенциале личности известно, что асимметрия мозга тесно связана с полом. С половыми различиями в латерализации мозга связан психологический половой диморфизм: разные способности и склонности мужчин и женщин, разная профессиональная пригодность и предпочтения, разная обучаемость и сообразительность. Например, по вербальным способностям: речи в целом, скорости и беглости речи, правописания, навыков чтения, кратковременной памяти, конформности мышления во всех возрастных группах выше уровень у женщин. У женщин гораздо луч-

ше развито и с возрастом меньше атрофируется обоняние. У мужчин сильнее развиты пространственно-зрительные способности [9].

Но при этом если гендерные различия и обнаруживаются, то они относительно малы. В большинстве типов поведения и навыков у мужчин и женщин больше сходств, чем различий.

Гендерные различия в математических способностях год от года сокращаются, а те из них, что остались, проявляются в высших учебных заведениях. Именно в это время женщины наиболее чувствительны к социальному давлению, вынуждающему их соответствовать своей гендерной роли. Соответственно, познавательные возможности мужчин и женщин больше зависят от конкретного пола, чем от уровня маскулинности — фемининности [3].

Существуют различия в ценностном потенциале личности в зависимости от исполняемой гендерной роли. Традиционные мужские и женские гендерные роли накладывают ряд жестких ограничений, за которыми стоят определенные морально-ценностные ориентации личности. Традиционно женщинам отводится роль хранительницы домашнего очага, а мужчинам роль добытчика. Но, как показывают различные гендерные исследования, эти роли частично смешиваются, как у мужчин, так и у женщин.

Вет и ее коллеги результатами своих исследований показали малую приспособленность к жизни индивидов, обладающих характеристиками, строго соответствующими их полу, тем самым высказав точку зрения, противоположную взгляду традиционной психологии. Наиболее приспособленным к жизни оказался андрогинный тип — самый распространенный, имеющий черты того и другого пола. Согласно этому подходу, андрогинная личность имеет более богатый репертуар полоролевого поведения, чем носители стереотипов, тем более, чем недифференцированные. Андрогиния способствует широкому использованию имеющегося репертуара в зависимости от требования ситуаций инструментальности или экспрессивности. Человек, демонстрирующий как маскулинные, так и фемининные характеристики, обнаруживает большую гибкость в пределах полоролевого поведения, чем носители только маскулинности или фемининности. Обе составляющие полоролевой идентичности развиваются самостоятельно. Субъект может развивать свою маскулинность независимо от имеющегося у него уровня фемининности [1].

Согласно результатам некоторых исследований, маскулинные черты связаны с удовлетворенностью жизнью и позитивным настроением, как для мужчин, так и для женщин.

Таким образом, носители определенной маскулинной или фемининной идентичности будут ограничиваться в развитии своей ценностно-ориентационной сферы.

Следует заметить, что современные социальные тенденции смешения традиционных половых ролей требуют дальнейших теоретических и практических исследований на границе социологии и психологии. Несмотря на имеющиеся разработки, сказать, что гендерный подход в профориентации уже достаточно изучен, нельзя. Данное исследование помогает спрогнозировать карьерный рост индивида.

Проведя анализ гендерных структур, можно сказать, что маскулинность — фемининность вносит в психологический потенциал личности определенные изменения. Так же можно сказать, что при этом они накладывают некоторые ограничения в развитии личности в случае выраженной представленности в индивиде черт маскулинности или фемининности. Опираясь на ортогональную модель маскулинности — фемининности, можно сказать, что с точки зрения доступности ресурсов развития и самоопределения индивиду необходимо демонстрировать наличие черт как фемининных, так и маскулинных.

Литература

1. Бем С. Л. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. — М.: РОССПЭН, 2004. — 336 с.
2. Бендас Т. В. Гендерная психология — СПб.: Питер, 2006. — 431 с.
3. Берн Ш. Гендерная психология (The Social Psychology of Gender). — СПб.: прайм-ЕВРОЗ-НАК, 2004. — 320 с.
4. Ганзен В. А., Головей Л. А. Отношения между потенциями и тенденциями в структуре индивидуальности // Личность и деятельность. — Л.: ЛГУ, 1982. — 78 с.
5. Душков Б. А. Энциклопедический словарь: Психология труда, рекламы, управления, инженерная психология и эргономика / Сост. Б. А. Душков, Б. А. Смирнов, А. В. Королев; Под ред. Б. А. Душкова. — Екатеринбург: Деловая книга, 2000. — 462 с.
6. Ениколопов С. Н., Кравцова О. А. Теории сексуального насилия // Прикладная психология. — 1999. — № 4. — С. 45–53.
7. Завалишина Д. Н. Профессиональные способности как синтез психических потенциалов человека. Психологические исследования проблемы формирования личности профессионала / Под ред. В. А. Бодрова. — М.: Ин-т психологии АН СССР, 1991. — С. 117–130.
8. Исаев Д. Н., Каган В. Е. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — Л.: Медицина, 1988. — 160 с.
9. Кон И. С. Психология половых различий // Вопр. психол. — 1981. — № 2. — С. 47–57.

А. В. Митроченко, асп.,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Резюме

У статті представлена спроба теоретично змоделювати зв'язок психологічних потенціалів особи з різними гендерними структурами. Аналіз базується на актуальних гендерних дослідженнях, а так само на сучасних підходах у вивченні особи. Проаналізовані підходи до вивчення структури гендерної ідентичності. Проведений аналіз визначає, яким чином структури маскулінності і фемінінності позначаються на різних потенціалах особи. Зроблений вивід про обмеження традиційною гендерною роллю, що накладається. Так само зроблений висновок про практичне призначення даного теоретичного дослідження.

Ключові слова: гендерні ролі, порольова ідентичність, потенціал особистості, соціальна адаптація, моделі гендера.

A. V. Mytrochenko, postgrad. stud.,
Kharkov V. N. Karazin National University

**GENDER ASPECT OF THE PSYCHOLOGICAL POTENTIAL
OF PERSONALITY**

Summary

An attempt in theory to model connection of psychological potentials of personality with different gender structures is presented in the article. An analysis is based on actual gender researches, and similarly on modern approaches in the study of personality. Approaches in the study of gender identity is analyzed. The conducted analysis determines how the structures of masculinity and femininity effect on different potentials of personality. A conclusion is done about limiting on traditional gender role. A conclusion is similarly done about the practical setting of this theoretical research.

Key words: a gender role, a gender identity, a potential of personality, a social adaptation, gender models.

К. В. Моря, асп.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра загальної психології

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

У статті проводиться аналіз підходів до розуміння феномену професійної ідентичності. В сучасних дослідженнях звернення до проблеми професійної ідентичності обумовлене декількома причинами. По-перше, “професійна свідомість є найважливішим регулювальником праці і побудови професійних життєвих шляхів”. По-друге, одне із завдань організаційної психології — це “осмислення значущості індивідуальне — психологічних і особових факторів, що визначають відношення трудящого до своєї роботи і особливості групових взаємодій”. По-третє, “багатоваріантність відношення до професійної діяльності, постійний технологічний розвиток самих професій визначає постійну актуальність професійного визначення протягом усього професійного шляху”. Для цілковитого дослідження проблеми професійної ідентичності потрібно розуміти, яке місце займає це явище в спільній ідентифікаційній структурі особистості, а також її роль в професійному і соціальному самовизначенні особистості. Проте сама ідентичність визначається не однозначно і досліджується з різних позицій. Так для західних теорій професійного розвитку характерне звернення до поняття Я-концепції, в структурі якої виділяється така характеристика як відчуття людиною компетентності, власній ефективності і особистій впливовості, тобто відчуття влади над навколишньою дійсністю, що забезпечує психологічну стабільність людини. Для вітчизняної психології характерніше обговорення професійного розвитку в координатах відповідальності за розвиток професійних ситуацій і стосунків, за свої професійні дії і основний упор в дослідженнях робився на розробку поняття “самовизначення”, на дослідження самосвідомості і самовідношення. Підсумковуючи ми відзначаємо, що професійна ідентичність є актуальною в науковому і практичному плані предметом сучасних психологічних досліджень.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійне становлення, професійний розвиток, професійна самосвідомість, професійне та соціальне самовизначення особистості.

Ідентичність — це складний феномен, “багатогранна” психічна реальність, що включає різні рівні свідомості, індивідуальні і колективні, онтогенетичні і соціогенетичні підстави [12]. Це поняття стає одним з центральних у психології, оскільки воно пов’язане з комплексом проблем соціальної теорії і практики. Сучасна психологія досліджує проблеми ідентичності і окремих її видів, напрями становлення ідентичності під впливом змінних економічних, політичних і соціокультурних розумів, прояви кризи ідентичності [1, 13, 14] і так далі. Тому психологічне розуміння структури, генезису і умов становлення ідентичності має теоретичне і практичне

значення як у плані досягнення самоідентичності, особового зростання, самопізнання і духовності, так і для реалізації евристичних цілей наукового пошуку в ситуації влади, інформаційних технологій і засобів масової інформації, кризи суспільних систем. Переживання ідентичності актуалізується і в професійній сфері людського життя, оскільки суспільна динаміка супроводжується не лише зміною соціальних ролей, але і появою нових вимог до підготовки фахівців, яка має бути якісною, гнучкою і деколи швидкою. Нові проблеми господарського, економічного, політичного і культурного плану постійно піддають перевірці встановлені критерії професійного розвитку і стимулюють прагнення учених до теоретичного осмислення процесу професійного самовизначення, професіоналізації особистості [6]. Треба відзначити, що в сучасних дослідженнях професійна ідентичність виділяється як основний критерій професійного розвитку особистості, як провідна характеристика суб'єкта праці [9].

Звернення до проблеми професійної ідентичності обумовлене декількома причинами: по-перше, “професійна свідомість є найважливішим регулювальником праці і побудови професійних життєвих шляхів”; по-друге, одне із завдань організаційної психології — це “осмислення значущості індивідуально-психологічних і особових факторів, що визначають ставлення трудящого до своєї роботи і особливості групових взаємодій”; по-третє, “багатоваріантність ставлення до професійної діяльності, постійний технологічний розвиток самих професій визначає постійну актуальність професійного визначення протягом усього професійного шляху” [1, с. 86].

Професійне становлення як перетворення індивіда в професіонала супроводжується зміною уявлень людини про себе, своє місце у професійному і соціальному світі, тобто отриманням професійної ідентичності, в ширшому сенсі, професійним самовизначенням особистості. Питання ідентичності найгостріше постають у періоди криз професійного становлення [5]. Особливо важливо, що придбання професійної ідентичності відбувається в процесі навчання, здійснюється через творчу пізнавальну активність особистості, а так само психологічну підготовку до ситуації професійної діяльності, опосередковано через розвиток саморефлексії, моделювання, навчання професійним чином майбутньої діяльності і чітке визначення свого місця в ній [6]. Незважаючи на постійно зростаючий інтерес до проблеми професійної ідентичності, питання про природу, структуру, динаміку і функції цього феномена уявляється дуже заплутаним. На наш погляд, це походить, передусім, внаслідок того, що слабо розроблена проблема ідентичності, а особливо соціальна ідентичність, тому що вона відбивається на розумінні місця професійної ідентичності в загальній структурі особистості [7]. Для цілковитого дослідження проблеми професійної ідентичності потрібно розуміти, яке місце займає це явище в спільній ідентифікаційній структурі особистості, а також її роль у професійному і соціальному самовизначенні особистості. Проте сама ідентичність визначається не однозначно і досліджується з різних позицій.

Так для західних теорій професійного розвитку характерне звернення до поняття Я-концепції, в структурі якої виділяється така характеристи-

ка, як відчуття людиною компетентності, власної ефективності і особистої впливовості, тобто відчуття влади над навколишньою дійсністю, що забезпечує психологічну стабільність людини. В даному випадку виявляється упор на сильне відчуття “Я”, на свої можливості, що дозволяють здійснювати контроль над ситуаціями і стосунками. Отже, аналізуючи зарубіжну літературу, ми простежуємо два основні контексти дослідження проблематики професійної ідентичності: перший спрямований на вивчення професійного розвитку, особистісного самоудосконалення. Так дослідження М. Аргайл були присвячені вивченню зв'язку професійної ідентичності із професіоналізацією індивіда. При цьому професіоналізація розглядалася як складний процес, що включає: професійний тренінг, засвоєння стандартів і вимог до виконання діяльності, розуміння норм поведінки у рамках професійних груп. Саме взаємодія з іншими членами професійного співтовариства допомагає індивідові засвоювати точні професійні стандарти, оцінювати рівень свого володіння професією. Підтвердження професійних норм допомагає індивідові підтримувати професійну ідентичність і зберігати на довгий час свій статус. Ідентичність у даному підході виступає як близька до професійного статусу характеристика, пов'язана з довготривалим професійним становищем [13].

У рамках другого направлення досліджень вивчається соціальна сторона розвитку професійної ідентичності і фактор становлення професіонала [6]. Це простежується в роботах Р. Фінчмана і П. Родеса, в яких увага приділяється усвідомленню професійних вимог, етичних норм, цінностей, яке відбувається у міру опанування професією. Процес формування професійної ідентичності, по суті, виступає як співвідношення індивідуальних особливостей і соціальних дій в ході професіоналізації, що дозволяє людині здійснювати професійну саморегуляцію [14]. Так само К. Мак-Говен і Л. Харт пов'язують розвиток компонентів професійної ідентичності з процесом соціального навчання, що включає здобуття специфічних знань і навиків, які потрібні для виконання професійних ролей [15].

Для вітчизняної психології характерніше обговорення професійного розвитку в координатах відповідальності за розвиток професійних ситуацій і стосунків, за свої професійні дії і основний упор в дослідженнях робився на розробку поняття “самовизначення”, на дослідження самосвідомості і самовідношення [1]. У сучасному підході до дослідження професійної ідентичності, що розвиває Л. Б. Шнейдер, даний феномен розглядається невідемно від самого поняття ідентичності, що є самореферентністю, яка базується на основі переживання унікальності свого буття і неповторності особових властивостей — самому собі про те, хто “Я” є і що є “Моїм”, за наявності своєї належності до соціальної реальності у формі конкретних життєвих ситуацій. Тому професійна ідентичність є результатом професійного самовизначення, що виявляється в усвідомленні себе представником певної професії і професійного співтовариства, ототожненні-диференціації себе зі справою і з іншими, в когнітивно-емоційно-поведінкових самоопи-суваннях Я [12].

Проаналізувавши дослідження, що стосуються професійної ідентичності у вітчизняній психології, ми визначили, що професійна ідентичність — найважливіша характеристика професіонала і складовими профіідентичності є: а) парадигмальне самовизначення в теоретичних концепціях; б) інструментальне самовизначення, що передбачає вільне володіння методами; в) ситуативне самовизначення, що відображає перевагу в роботі з певним типом клієнтів і певним типом проблем. Але, незважаючи на це, багато авторів вважають, що професійна ідентичність характерна лише для тих людей і тих епох, для яких вона — головний засіб самоствердження і самореалізації (Шнейдер Л. Б., Єрмолаєва Е. П.) [12, 4]. Інші автори розглядають професійну ідентичність з різних позицій.

Н. С. Аринушкіна вважає, що професійна ідентичність є “прийняттям на всіх рівнях (соціальному — з ціннісно-етичної позиції, психологічному — внутрішніх підструктур особистості) індивідом професійних ціннісних позицій, санкціонованих у даному професійному просторі” [2, с. 52]. Е. Е. Трандину відзначає, що професійна ідентичність здійснюється на основі цілеспрямованої активності особистості, яка включає професійне навчання, професійне виховання і самовиховання [11, с. 135]. Так само професійна ідентичність може виступати в таких іпостасях: як провідна тенденція професійного становлення особистості; як показник рівня розвитку суб’єкта професійного шляху; як динамічне утворення, що змінюється під впливом ряду чинників, головним з яких є професійне навчання [8, с. 135, 136]. Згідно з підходом С. А. Бодрова, професійна ідентичність позначається як властивість професійної придатності, оскільки професійна ідентичність визначає ефективність діяльності суб’єкта праці і, отже, виступає як показник професійної придатності [3]. Основна функція професійної ідентичності, з точки зору Е. П. Єрмолаєвой, — забезпечення “психологічного благополуччя, що дає відчуття стабільності навколишнього світу і впевненості у своїх силах” [4, с. 52].

З позиції Ю. П. Поваренкова професійна ідентичність досягається за допомогою рефлексії або самоописання, тобто це самовідношення зовнішнього і внутрішнього світу. Отже, професійна ідентичність — це складне утворення, в якому традиційно виділяють три компоненти: когнітивний (знання про особливості своєї професійної групи і усвідомлення себе її членом), ціннісний (оцінка всієї групи і відношення до членства в ній) і емоційний (прийняття або відкидання своєї групи) [2].

Так само у вітчизняній психології як елементи професійної ідентичності розглядаються потреби, інтереси, настанови, переконання й інші компоненти мотиваційної сфери особистості, які реалізуються і задовольняються в процесі професіаналізації. Засобами досягнення професійної ідентичності є відповідні знання і здібності, які забезпечують реалізацію активності, спрямованої на досягнення заданої професійної ідентичності.

Підсумковуючи усе вище зазначене, ми відзначаємо, що професійна ідентичність є актуальною в науковому і практичному плані предметом сучасних психологічних досліджень. Але не у вітчизняній і не в зарубіжній психології немає точного визначення, оскільки існує ряд напрямів у розгляді цього

феномена. Залишається безперечним той факт, що в даному понятті виражається взаємозв'язок когнітивних, мотиваційних і ціннісних характеристик особистості, що забезпечують орієнтацію у світі професій, професійному співтоваристві і широкому соціальному оточенні, які дозволяють більш повно реалізовувати особистісний потенціал у професійній діяльності, а також прогнозувати можливі наслідки професійного вибору і відзначати перспективи власного розвитку. Хоча питання про стійкість і динаміку ідентичності залишається відкритим, ми дотримуємося тієї точки зору, що ідентичність є характеристикою, що змінюється і залежить від контексту ситуації. У людини взагалі немає зафіксованої, зумовленої ідентичності: вона рухлива, її зміна залежить від контексту і від тих, що оточують дану людину людей. Таким чином контекст ситуації — здобування другої вищої психологічної освіти може істотним чином вплинути на професійну ідентичність. А яким саме чином, покаже наше подальше дослідження.

Література

1. Абдуллаева М. М. Профессиональная идентичность личности: психосемантический подход / Абдуллаева М. М. // Психологический журнал. — 2004. — Т. 25 № 2. — С. 86–95.
2. Аринушкина Н. С. Об определении и типах идентичности / Аринушкина Н. С. // Мир психологии. — 2004. — № 2. — С. 48–53.
3. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности: учебное пособие / Бодров В. А. — М.: ПЕР СІЕ, 2001. — 511 с.
4. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность / Ермолаева Е. П. // Психол. журнал. — 2001. — № 4, т. 22. — С. 51–59.
5. Зеер Э. Ф., Сымалюк Е. Е. Кризисы профессионального становления личности / Зеер Э. Ф., Сымалюк Э. Э. // Психол. журн. — 1997. — Т. 18. №6. — С. 35–44.
6. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность в современных исследованиях / Иванова Н. Л. // Вопрос психологии. — 2008. № 1. — С. 89–101.
7. Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности личности: проблема анализа / Иванова Н. Л. // Психол. журн. — 2004. — Т. 25. № 1. — С. 52–60
8. Маралова Т. П. Пути оптимизации процесса формирования профессиональной идентичности у будущих психологов / Маралова Т. П. // Вестник Череповецкого государственного университета. — 2005. — № 1. — С. 152–157.
9. Мищенко Т. В. Становление профессиональной идентичности у студентов педагогического вуза: Канд. дис. ... / Мищенко Т. В. — Ярославль, 2005.
10. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Поваренков Ю. П. — М.: Изд-во УРАО, 2002.
11. Трандина Е. Е. Профессиональная идентичность как ведущий критерий профессионального развития личности / Трандина Е. Е. // Материалы ежегодных обзоров-сессий аспирантов и молодых ученых по отраслям наук: Психолого-педагогические науки. Вологда, 2007. С. 135–138.
12. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность и память: опыт генетической реконструкции / Шнейдер Л. Б. // Мир психологии. 2001. №1. С. 64 — 78.
13. Argyle M. The social psychology of work. L.: Allen Lane, 1972. 291 p.
14. Fincham R., Rhodes P. The individual, work, and organization: **behavioural studies for business and management** / Fincham R., Rhodes P. — Oxford; New York: Oxford University Press 1994.
15. McGowen K. R., Hart L. E. Still different after all these years: Gender differences in professional identity formation / McGowen K. R., Hart L. E. // Professional Psychology: Research and Practice, 1991. N 21. P. 118 — 123.

Е. В. Моря, асп.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
кафедра общей психологии

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ФЕНОМЕНА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В ПСИХОЛОГИИ

Резюме

В статье проводится анализ подходов к пониманию феномена профессиональной идентичности. В современных исследованиях обращение к проблеме профессиональной идентичности обусловлено несколькими причинами. Во-первых, “профессиональное сознание является важнейшим регулятором труда и построения профессиональных жизненных путей”. Во-вторых, одно из заданий организационной психологии — это “осмысление значимости индивидуально — психологических и личных факторов, которые определяют отношение трудящегося к своей работе и особенности групповых взаимодействий”. В-третьих, “многовариантность отношения к профессиональной деятельности, постоянное технологическое развитие самих профессий определяет постоянную актуальность профессионального определения на протяжении всего профессионального пути”. Для полного исследования проблемы профессиональной идентичности нужно понимать, какое место занимает это явление в общей идентификационной структуре личности, а также ее роль в профессиональном и социальном самоопределении личности. Однако сама идентичность определяется не однозначно и исследуется с различных позиций. Так для западных теорий профессионального развития характерное обращение к понятию Я-концепции, в структуре которой выделяется такая характеристика как ощущение человеком компетентности, собственной эффективности и личной влиятельности, то есть ощущение власти над окружающей действительностью, которая обеспечивает психологическую стабильность человека. Для отечественной психологии более характерное обсуждение профессионального развития в координатах ответственности за развитие профессиональных ситуаций и отношений, за свои профессиональные действия и основной упор в исследованиях делался на разработку понятия “самоопределение”, на исследование самосознания и самоотношения. Подытоживая мы отмечаем, что профессиональная идентичность является актуальной в научном и практическом плане предметом современных психологических исследований.

Ключевые слова: профессиональная идентичность, профессиональное становление, профессиональное развитие, профессиональное самосознание, профессиональное и социальное самоопределение личности.

K. V. Morya, postgrad. stud.,
Kharkov V. N. Karazin National University

THEORETICAL-METHODOLOGICAL PROBLEMS OF THE RESEARCH OF PROFESSIONAL IDENTITY IN PSYCHOLOGY

Summary

In the article the analysis of going is conducted near understanding of the phenomenon of professional identity. In modern researches an address to the problem of professional identity is conditioned a few reasons. At first, “professional consciousness is the major regulator of labour and construction of professional vital ways”. Secondary, one of tasks organizational psychology — it the “comprehension of meaningfulness is individual — psychological and personal factors which determine a relation worker to the work and feature of group co-operations”. Thirdly, multi-variant “approach of attitude toward professional activity, permanent technological development of professions determines permanent actuality of professional determination during all professional way”. It is needed to understand for complete research of problem of professional identity, what place is occupied by this phenomenon in the general identification structure of personality, and also its role in professional and social self-determination of personality. However determined an identity is not simply and probed from different positions. So for the western theories of professional development characteristic address to the concept of I-conception, such description as feeling of competence a man is selected in the structure of which, to own efficiency and personal influential ness, that feeling of lordship over surrounding reality which provides psychological stability of man. For soviet psychology more characteristic discussion of professional development in the co-ordinates of responsibility for development of professional situations and relations, for the professional actions and basic support in researches done for development of concept “self-determination”, on research of consciousness and self-attitude. Summarizing we mark that a professional identity is actual in a scientific and practical plan the article of modern psychological researches.

Key words: professional identity, professional becoming, professional development, professional consciousness, professional and social self-determination of personality.

В. В. Панібратенко, асп.,

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра загальної психології

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОЦЕСУ ЗАПАМ'ЯТОВУВАННЯ І ВІДТВОРЕННЯ ТЕКСТУ

У статті розглядається взаємозв'язок особливостей запам'ятовування і відтворення тексту і мотивації досягнення. Зв'язок пам'яті з мотивацією відмічався рядом дослідників, але досліджень, спрямованих на вивчення впливу мотивації досягнення на запам'ятовування, майже не проводилося. Хоча безперечним залишається той факт, що домінування одного з видів мотивації досягнення впливає на діяльність індивіда, на постановку цілей діяльності, на вибір способів досягнення мети. А це у свою чергу може відбиватися на мотивації запам'ятовування. Мотивація досягнення може бути пов'язана із мнемічною установкою, тому що на установку запам'ятати головне в матеріалі, запам'ятати повно, точно, надовго й т. п. може впливати домінуюче в індивіда прагнення до успіху або уникання невдачі. Метою даного дослідження було виявити взаємозв'язок між особливостями запам'ятовування і мотивацією досягнення. Як у групі чоловіків, так і в групі жінок домінуюча мотиваційна тенденція (виражений мотив прагнення до успіху або уникнення невдачі) впливає на продуктивність запам'ятовування й відтворення тексту. Запам'ятовується та інформація, що безпосередньо пов'язана зі сферою реалізації мотиву. Відзначається перевага чоловіків і жінок з вираженим мотивом прагнення до успіху по показниках продуктивності запам'ятовування; чоловіки й жінки з вираженим мотивом уникнення невдачі у своїх відтвореннях не відзначають таких важливих відомостей, безпосередньо пов'язаних зі сферою досягнень. Виявлено, що продуктивність запам'ятовування певного матеріалу пов'язана з домінуючою у людини мотиваційною тенденцією.

Ключові слова: мотивація досягнення, мотив уникнення невдач, запам'ятовування, відтворення.

Актуальність дослідження. Необхідність вивчення психологічних аспектів взаємозв'язку пам'яті та особистості визначається рядом соціальних та наукових причин. Складність та багатогранність діяльностей, які виконує людина, потребує від неї здатності розбиратися в складних явищах, приймати оптимальні рішення та повною мірою використовувати можливості своїх пізнавальних процесів. Особливого значення набуває мотиваційна сфера особистості (особливо сфера мотивації досягнення). Будучи змістовною характеристикою особистості, вона найбільш за все розкриває та ураховує суб'єктивні можливості людини та виступає опосередкованими умовами підвищення ефективності її діяльності.

На початку 1980-х років позначився новий підхід до вивчення однієї з важливих сторін пізнавальної сфери — розвитку пам'яті [2, 3, 6]. Він пере-

дбає про перехід від вивчення операційно-технічної характеристики пам'яті до мотиваційно-особистісної. При такому підході пам'ять виступає як інструмент мотивації, засіб її здійснення: відбувається матеріалізація цілей та мотивів, тобто закріплення в пам'яті того, що буде необхідним для реалізації в діяльності. Таким чином, зв'язок пам'яті з мотивацією відмічався рядом дослідників, але досліджень, спрямованих на вивчення впливу мотивації досягнення на запам'ятовування, майже не проводилося.

Постановка проблеми. Домінування одного з видів мотивації досягнення впливає на діяльність індивіда, на постановку цілей діяльності, на вибір способів досягнення мети. А це у свою чергу може відбиватися на мотивації запам'ятовування. Мотивація досягнення може бути пов'язана із мнемічною настановою, тому що на настанову запам'ятати головне в матеріалі, запам'ятати повно, точно, надовго й т. п. може впливати домінуюче в індивіда прагнення до успіху або уникання невдачі [1].

У дослідженнях Г. К. Середи було показано, що пам'ять тісно пов'язана з мотиваційними і значенневими структурами особистості, які впливають одна на одну [6]. Дослідження О. Є. Поліванової показало, що, з одного боку, мотиваційні й ціннісні настановлення впливають на представленість у пам'яті інформації, одержаної завдяки життєвому досвіду, на зміст і форму матеріалу, відібраного з інформаційного плину, який варто запам'ятати. З іншого боку, ці мотиваційні структури постійно трансформуються під впливом нового досвіду, інформації, що стає змістом пам'яті. Вплив мотиваційного профілю з перевагою мотиву досягнення в цьому дослідженні диференціюється залежно від способу організації експериментального матеріалу [8].

У зв'язку з цим у нашій роботі була поставлена **мета**: виявити взаємозв'язок між особливостями запам'ятовування і мотивацією досягнення.

Відповідно до висунутої мети були визначені такі **завдання** дослідження:

1. Виявити взаємозв'язок між особливостями довільного запам'ятовування й видами мотивації досягнення (прагненням до успіху або униканням невдачі).

2. Визначити особливості довільного запам'ятовування й відтворення тексту, характерні для осіб з певними типами домінуючої мотиваційної тенденції.

3. Зіставити продуктивність довільного запам'ятовування при безпосередньому відтворенні, відстроченому через тиждень і через місяць у групі чоловіків і жінок з різними типами мотивації досягнення.

Для дослідження продуктивності довільного запам'ятовування за даними безпосереднього і відстроченого відтворення використовувалася експериментальна методика вивчення, запам'ятовування тексту. Текст для запам'ятовування містив моменти, пов'язані з мотивацією досягнення. Побудова тексту була обумовлена наміром з'ясувати, наскільки чутливими будуть чоловіки й жінки з різними типами мотивації досягнення до різних частин тексту, а також однаково чи ні і яким чином цей матеріал буде відтворюватися у безпосередньому й відстроченому відтворенні ви-

пробуваними з певними типами домінуючої мотиваційної тенденції. Для аналізу відтворення тексту використовувався метод блочно-схематичного аналізу [4]. Для дослідження мотивації досягнення використовувався тест-опитувальник для виміру мотивації досягнення (А. Мехрабіана) [5].

У ролі випробуваних нами були обрані чоловіки і жінки зі сформованою логічною пам'яттю і певними особливостями мотиваційної сфери, приблизно одного віку. Цим критеріям відповідали студенти 3-го курсу історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. У нашому дослідженні взяли участь 54 людини (27 жінок, 27 чоловіків) у віці 19–20 років.

Нами були отримані такі **результати**:

Ми виділили дві групи випробуваних у групі чоловіків і в групі жінок: верхні 27% вибірки характеризуються високим мотивом прагнення до успіху, а нижні 27% вибірки — високим мотивом уникнення невдачі.

Як у групі чоловіків, так і в групі жінок домінуюча мотиваційна тенденція (виражений мотив прагнення до успіху або уникнення невдачі) впливає на продуктивність запам'ятовування й відтворення тексту. Запам'ятовується та інформація, що безпосередньо пов'язана зі сферою реалізації мотиву. Однак у групах чоловіків і жінок був виявлений ряд відмінностей.

Чим більше виражені в чоловіків показники мотивації досягнення, тим більше вони схильні при безпосередньому відтворенні пригадувати інформацію, що стосуються безпосередньої діяльності героїні, яка підкреслює її успішність і досягнення (0,493, $p < 0,01$). У чоловіків вираженість мотивації досягнення підвищує запам'ятовування частин тексту, пов'язаних з діяльністю жінок, яка демонструє їх досягнення, що свідчить про високу значимість для чоловіків досягнення як такого, незалежно від того, кому воно належить.

У жінок була виявлена протилежна тенденція. У них висока мотивація досягнення знижує продуктивність довільного запам'ятовування інформації про досягнення, здібності й успіхи, незалежно від того, кому вони належать — жінкам чи чоловікам (-0,501, $p < 0,01$) та (-0,393, $p < 0,05$). Жінки краще запам'ятовують інформацію щодо активності, яка може привести до досягнень, а не сам факт досягнення успіху.

При безпосередньому відтворенні чоловіки з високим мотивом прагнення до успіху найкраще запам'ятовують інформацію, пов'язану з фактичним визнанням успіхів, коли інші люди зауважують і відзначають досягнення героїв; також фрагменти тексту, у яких міститься опис діяльності героїв, що демонструє їхні досягнення; гірше запам'ятовуються частини тексту, у яких відзначаються плоди наукової праці героїв.

У чоловіків і жінок з високим мотивом прагнення до успіху не було відзначено явних відмінностей у відтворенні інформації про героя оповідання в порівнянні з відтворенням інформації, присвяченої героїні оповідання.

При безпосередньому відтворенні чоловіки з високим мотивом уникнення невдачі краще запам'ятовують інформацію, пов'язану з діяльністю героїв, а не інформацію, пов'язану з визнанням їх успіхів іншими людьми.

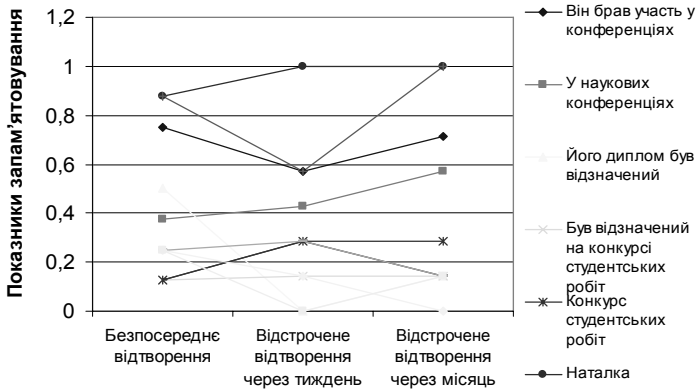

Рис. 1. Криві запам'ятовування в групі чоловіків з високим мотивом прагнення до успіху

Чоловіки з високим мотивом уникнення невдачі краще запам'ятовують факти престижності і діяльності чоловіків, що підкреслюють їх успіхи, схильні забувати про подібні факти престижності і діяльності жінок.

При безпосередньому відтворенні жінки з високим мотивом прагнення до успіху найкраще пригадують інформацію, пов'язану з фактичним визнанням успіхів, коли інші люди зауважують і відзначають роботу й успіхи саме героя.

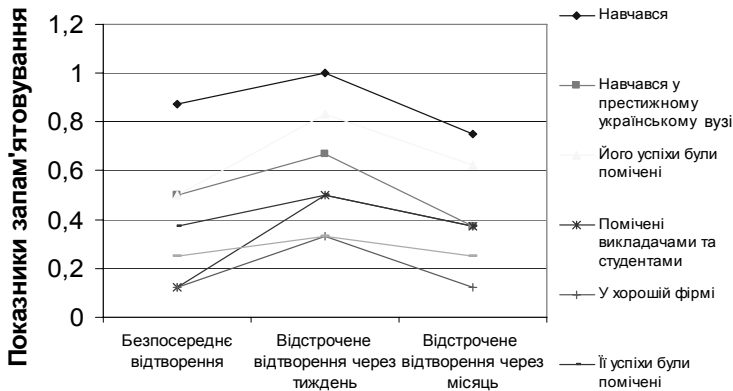

Рис. 2. Криві запам'ятовування в групі чоловіків з високим мотивом уникнення невдачі

Порівняння даних безпосереднього й двох відстрочених відтворень показало таке. У чоловіків з високим мотивом прагнення до успіху крива відтворення має V-подібний вигляд (рис. 1), у чоловіків з вираженим мотивом уникнення невдачі — протилежний (рис. 2). У жінок з мотивом прагнення до успіху крива відтворення має V-подібний вигляд (рис. 3), як й у чоловіків (рис. 1), але інформації, пов'язаної з успіхами тільки героїні, а не героя.

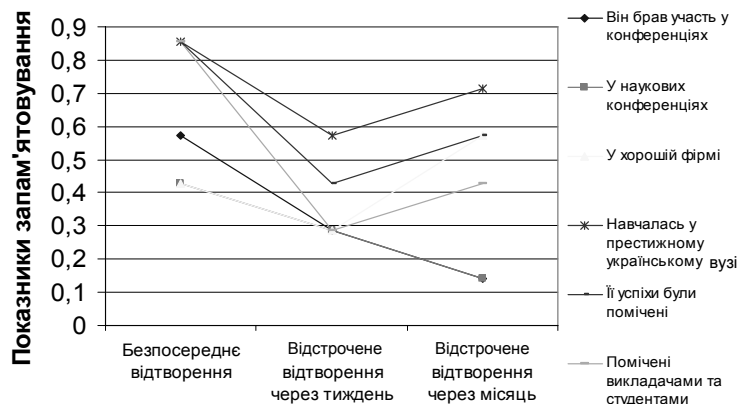

Рис. 3. Криві запам'ятовування в групі жінок з високим мотивом прагнення до успіху

При порівнянні результатів у групі чоловіків з результатами в групі жінок по вірогідності розбіжностей між випробуваними з різними домінуючими мотиваційними тенденціями ми можемо відзначити ряд подібностей. По-перше, відзначається перевага чоловіків і жінок з вираженим мотивом прагнення до успіху по показниках продуктивності запам'ятовування, по-друге, чоловіки й жінки з вираженим мотивом уникнення невдачі у своїх відтвореннях не відзначають таких важливих відомостей, безпосередньо пов'язаних зі сферою досягнень, по-третє, чоловіки й жінки з вираженим мотивом уникнення невдачі у своєму відтворенні через місяць пригадують частини тексту, пов'язану з фактором престижності.

На закінчення можна зробити такі **висновки**:

1. Домінуюча мотиваційна тенденція і її вираженість впливають на продуктивність довільного запам'ятовування як у чоловіків, так і у жінок. Для чоловіків на перший план виступає значимість досягнення як такого, незалежно від того, кому воно належить, а для жінок — активність, що веде до досягнень, а не сам факт досягнення успіху. Тому виразність мотивації досягнення у чоловіків підвищує запам'ятовування частин тексту, пов'язаних з діяльністю жінок, що демонструє їх досягнення, а у жінок навпаки — знижує продуктивність запам'ятовування інформації про досягнення, здібності й успіхи жінок.

2. Вид мотивації досягнення (прагнення до успіху або уникання невдачі) впливає на продуктивність запам'ятовування тексту при безпосередньому відтворенні, відстроченому через тиждень і через місяць. Виражене прагнення до успіху при безпосередньому відтворенні змушує намагатися максимально повно відтворити інформацію, що пов'язано з прагненням до негайного досягнення успіху. Несподіване друге відтворення виявляється менш продуктивним, і ця невдача активізує ремінісценцію при третьому відтворенні, яке стає своєрідним реваншем за невдачу другого. Виражена мотивація уникнення невдачі блокує безпосереднє відтворення, низька про-

дуктивність довільного запам'ятовування є результатом сподівання неминучої невдачі, а несподіване друге відтворення зменшує дію мотиву уникнення невдачі, внаслідок чого настає ремінісценція і відтворення покращується.

Література

1. Зинченко Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии / Т. И. Зинченко. — СПб.: Питер, 2002. — 320 с.
2. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. — Харьков: Бизнес Информ, 1998. — 492 с.
3. Ляудис В. Я. Психологические проблемы развития памяти / В. Я. Ляудис // Исследование памяти / отв. ред. Н. Н. Корж. — М., 1990. — С. 20–44.
4. Иванова Е. Ф. Психология мышления и памяти: Учеб. пособие / Е. Ф. Иванова. — Харьков: ХГУ, 1990. — 79 с.
5. Общая психодиагностика / Под ред. Бодалева А. А., Столина В. В. — М.: Изд-во, МГУ, 1987.
6. Серeda Г. К. Теоретическая модель памяти как механизма системной организации индивидуального опыта / Г. К. Серeda // Вест. Харьк. ун-та. — № 253. — Харьков, 1984. — С. 10–18.
7. Иванова О. Ф. Гендерні особливості запам'ятовування і відтворення текстів / О. Ф. Иванова, Г. Ю. Гоенага // Соціальна психологія. — 2008. — №2. — С. 89–100.
8. Поліванова О. Є. Особливості взаємозв'язку мотиваційної сфери особистості та процесу запам'ятовування: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 “Загальна психологія, історія психології” / О. Є. Поліванова. — Харків, 1997. — 26 с.

В. В. Панібратенко, асп.,

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
кафедра общей психологии

ОСОБЕННОСТИ ВЗАИМОСВЯЗИ МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ ЛИЧНОСТИ И ПРОЦЕССА ЗАПОМИНАНИЯ И ВОСПРОИЗВЕДЕНИЯ ТЕКСТА

Резюме

В статье рассматривается взаимосвязь особенностей запоминания и воспроизведения текста и мотивации достижения. Связь памяти с мотивацией отмечалась рядом исследователей, но исследований, направленных на изучение влияния мотивации достижения на запоминание, практически не проводилось. Хотя бесспорным остается тот факт, что доминирование одного из видов мотивации достижения оказывает влияние на деятельность индивида, на постановку целей деятельности, на выбор способов достижения цели. А это в свою очередь может отражаться на мотивации запоминания. Мотивация достижения может быть связана с мнемической установкой, т.к. на установку запомнить главное в материале, запомнить полно, точно, надолго и т. п. может влиять доминирующее у индивида стремление к успеху или избегание неудачи. Целью данного исследования было выявить взаимосвязь между особенностями запоминания и мотивацией достижения. Как в группе мужчин, так и в группе женщин доминирующая мотивационная тенденция (выраженный мотив стремления к успеху или выраженный мотив избегания неудачи) влияет на продуктивность запоминания и воспроизведения текста. Запоминается та информация, которая непосредственно связана со сферой реализации мотива. Отмечается преимущество мужчин и женщин с выраженным мотивом стремления к успеху по показателям продуктивности запоминания; мужчины и женщины с выраженным мотивом избегания неудачи в своих воспроизведениях не отмечают таких важных сведений, связанный со сферой достижений. Выявлено, что продуктивность запоминания определенного материала связана с доминирующей у человека мотивационной тенденцией.

Ключевые слова: мотивация достижения, мотив избегания неудач, запоминание, воспроизведение.

V. V. Panibratenko, tutor,
Kharkov V. N. Karazin National University
general psychology department

FEATURES OF THE RELATIONSHIP OF MOTIVATIONAL SPHERE OF PERSONALITY AND PROCESS OF TEXT MEMORIZING AND RECREATION

Summary

This article considers the connection between memorizing and motivation achievement. Communication memory motivation noted by several researchers, but research aimed at studying the influence of motivation achievement on memory, had taken place. Although the undisputed fact remains that the dominance of one type of achievement motivation has an impact on the activities of the individual, the setting of performance targets, the choice of ways to achieve the goal. And this in turn may affect the motivation of memorization. Motivation of achievements can be linked to mnemonical setting, because of the dominance of the individual's desire for success or avoiding failure may affect one's setting to remember the most important parts of the material, remember it fully, accurately, permanently, etc. The aim of this study is to identify relationships between characteristics of memorization, the motivation achievement. As a group of men and women in the group of dominant motivational tendency (expressed motive of desire for success or expressed motive of avoiding failure) affects the efficiency of storing and playing back the text. Remembered that information which is directly related to the implementation of the motive. The advantages of men and women with the expressed motive of the desire for success on indicators of productivity remember, men and women with the expressed motive of avoiding failure of his play does not celebrate such important information related to the scope of achievement. It is ascertained, that effectiveness of memorizing some material is connected with human motivation, which is dominating.

Key words: motivation achievement, motive of avoiding failure, memorizing, recreation.

В. І. Подшивалкіна, д-р соціол. наук, професор,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

СОЦІАЛЬНІ ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТА ОЦІНКИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянутий генезис поглядів на вимоги суспільства щодо потенціалу особистості та його реалізації. Показано, що у сучасному суспільстві зростає інтерес до особистісного потенціалу, що стає умовою його подальшого розвитку. Виокремлені сучасні проблеми дослідження потенціалу особистості.

Ключові слова: потенціал особистості, соціальні умови, реалізація потенціалу.

Соціальні умови виступають, з однієї сторони як вимоги суспільства до індивідів, а з іншого боку, є визначальним контекстом, у якому відбувається формування й розкриття потенціалу особистості. Зміна соціальних умов приводить до змін уявлень, як про якісні характеристики потенціалу, так і про тенденції його використання. Яскраві приклади змін уявлень про значення потенціалу дає останнє століття.

На початку ХХ століття найбільш поширеними були ідеї К. Маркса, Є. Дюркгейма, М. Вебера. Комуністичний етап розвитку суспільства визначався К. Марксом як такий, що буде характеризувати ХХ та наступні століття, та як таке суспільство, в якому соціальні відносини будуть базуватися на формулі “від кожному по здатностям, кожному по потребах”. Інакше кажучи, ідеал суспільства, за К. Марксом, був укладений у можливість його членів самореалізації у відповідності зі здатностями, коли він розкриває свій потенціал на благо суспільству [8].

Відомий соціолог Э. Дюркгейм на початку ХХ століття підкреслював, що людська природа по своїй суті має двоїтий характер: з однієї сторони, в людини присутні певні здатності, правильно реалізувавши які, вона може досягти успіху на основі функціонального поділу праці у суспільстві, з іншої сторони, бажання людини суперечать соціальній системі, створюваної шляхом виховання [4]. Прагнення індивіда до реалізації свого потенціалу визначається рівнем інтеграції індивіда в соціальне середовище. Тобто велике значення має пристосування кожною людиною свого потенціалу до вимог суспільства. В психології ця ідея найшла своє відображення в ідеї соціалізації людини, як процесу, що забезпечує формування соціальних якостей або особистісних рис.

За М. Вебером, у капіталістичному суспільстві саме вертикальна соціальна мобільність, або досягнення високого соціального статусу, була основною цінністю при формуванні та оцінці потенціалу людини [3]. С його точки зору найбільш сприятливим середовищем для формування та оцінки потенціалу виступає бюрократична організація.

Таким чином, у даних теоріях виникає й підкреслюється значення спеціалізації особистісного потенціалу в побудові соціальної структури. Тобто необхідним розглядається формування такого потенціалу особистості, який забезпечує досягнення ним високого становища у суспільстві.

У середині ХХ століття домінували ідеї Т. Парсонса про те, що індивіди забезпечують стійке функціонування суспільства, що у свою чергу стандартизує відносини між ними, обмежуючи їхні дії за допомогою соціальних ролей [10]. За Т. Парсонсом, індустріальне суспільство усе більше сприяє вивільненню індивідуальних статусів з колективних уз, забезпечуючи можливості особистого вибору занять, розширення способів розкриття особистісного потенціалу. Однак він приділяв велику увагу стабільності соціальної системи. Реалізація потенціалу окремого індивіда в цьому випадку стає можливою через досягнення колективних цілей легалізованими способами у відповідність до пануючих норм.

У другій половині ХХ століття, у так званій постіндустріальній фазі суспільного розвитку, зростає потреба в оцінці не тільки того, у якій мірі у людині сформовані якості у процесі соціалізації завдяки дії соціальних інститутів, але й набуває актуальності наявність якостей, що дозволяють людині самостійно враховувати нові обставини й пристосовуватися до них. Люди повинні бути здатними на практиці застосовувати нові відносини, нові форми керування, соціального контролю, щоб діяльність соціальних інститутів одержала новий зміст.

Наприкінці ХХ століття інформаційне суспільство відкриває нові можливості для індивідів та потребує від них здатності до самоорганізації, саморегуляції, самостворення. Індивіди самі приймають відповідальність за вибір і хід свого життя на себе, будучи творцем своєї неповторної життєвої долі.

Таким чином, відзначимо, що зростання інтересу до психологічної науки в ХХ століття відбувалося на тлі домінування уявлення про суспільство як єдине співтовариство, стрижнем якого є строго ієрархічна держава з вертикаллю функціональної відповідальності. Для оптимального розвитку такого суспільства був потрібний певний рівень згоди людини із суспільно заданими, єдиними для всіх зразками життя, вираженими суспільними символами й знаками, чіткими правилами гри, які знімали невизначеність майбутнього. При цьому унікальність, неповторність потенціалу особистості розглядалися як свідчення неповної тотожності людини соціальним (найчастіше юридичним або медичним) нормам. Уявлення про тверду організаційну структуру соціальних систем формувало "індустріальну" професійну соціалізацію, що передбачала ієрархічну організацію роботи, тверду класифікацію видів робіт і вимог до людей, які можуть їх успішно виконати. Працівник розглядався як носій певних професійних звичок, у формуванні яких важливу роль відігравала тривалість роботи, або стаж. Спеціалізація, професіоналізація, вузька функціональність сприяли формуванню різних психологічних систем оцінки потенціалу особистості, зокрема у межах технологій професійного відбору.

На початку ХХІ століття поруч із категорією "суспільство" все частіше перевага віддається категорії "соціум", щоб підкреслити специфіку підхо-

ду до суспільства як одного із закономірних шаблів в еволюції матеріального світу, що підкоряється загальним закономірностям. Тоді соціальна реальність, соціум, являє собою не керовану зверху систему, а таку, що самоорганізується, а перетворення в суспільстві є результатом діяльності як окремих членів суспільства, так і їхніх численних співтовариств. Н. Луман назвав таке суспільство суспільством без вершини й центра, що розвивається, але не може контролювати себе [5, с. 104].

Точкою відліку в системі соціальних відносин стає унікальність і несхожість потенціалу кожної окремої особистості на інших, її неповна тотожність самої собі в часі (хтось розкриває свій потенціал дуже рано, хтось досягає висот і суспільного визнання в більше пізньому віці). Такому уявленню про устрій суспільства відповідає “професійна” система зайнятості, що заснована на визнанні у фахівців специфічного потенціалу звичок і певних особистісних властивостей. Саме несхожість на інших, унікальність і неповторність потенціалу особистості починає виступати умовою для її оцінки.

Тобто сучасна психологія змушена переходити від опису пасивних суб’єктів, формованих активним середовищем, або активних суб’єктів, які діють у середовищі, позбавленому опору, до опису активних суб’єктів, які діють в активному середовищі.

Як відомо, до поняття потенціалу людини зверталися відомі вітчизняні психологи, зокрема В. Н. М’ясищев, Б. Г. Ананьєв, Б. Ф. Ломов та ін. За В. Н. М’ясищевим, поняття потенціалу особистості є одним з ключових у психології, а його ядро становить система відносин людини до зовнішнього світу і до самої себе. Його концепція спиралася на ідею А. Ф. Лазурського про ендопсихіку та екзопсихіку [9].

У поняття потенціалу Б. Г. Ананьєв включав розвиток людини як особистості і як суб’єкта діяльності, відзначаючи, що у взаємозв’язках їх особливостей, обумовлених природними властивостями індивіда, і складається індивідуальність (“глибина” особистості) [2, с. 68]. За Б. Г. Ананьєвим, потенції містять у собі здатності, обдарованість, спеціальні здатності, життєздатність, працездатність. Тенденції містять у собі спрямованість особистості, інтереси, мотиви, ціннісні орієнтації, потреби, настанови, переконання, відносини. Він наполягав на злитості потенцій і тенденцій людини, які визначають специфіку її індивідуальності.

Г. В. Суходольський виділяє типи потенціалів по функціях, здібностях або сферах зайнятості, зокрема інтелектуальний, характерологічний, особистісний, когнітивний, емоційний, статевий, креативний або виконавський, крім того, потенціал стійкості до монотонної операторської діяльності та ін. [13].

К. В. Петров підкреслює, що потенціал виконує інтегруючу, координуючу, проектну, регулюючу функції. На його думку, поняття потенціал включає здібності та мотивацію, при цьому саме мотиви розкривають нереалізовану частину потенціалу [11, с. 48]. Він говорить про рівні розвитку потенціалу особистості. Згідно з В. Н. Марковим, активність та позитивність настанов — фундаментальний фактор самореалізації потенціалу управлінців [11, с. 36].

І. П. Маноха пропонує потенціал індивідуального буття людини розглядати як “явище, що відтворює генералізовані ознаки розгортання індивідуальної природи “Я” людини протягом її життя. Потенціал індивідуального буття постає як здатність людини актуалізувати протягом свого життя інтенції і потенції власного існування, вибудовуючи таким чином індивідуально неповторний “простір” і “час” буттєвої активності” [6, с. 36]. Вона обґрунтовує наявність творчого потенціалу особистості та буттєвого потенціалу особистості. Нею доведено, що динаміка актуалізації творчого і буттєвого потенціалу особистості відбувається за двома напрямками: “згортання” й “розгортання”, що є протилежними по суті, проте однаково сприяють актуалізації буттєвого потенціалу особистості.

Розгляд літератури дозволяє зробити висновок, що під потенціалом особистості слід розуміти динамічне інтегральне утворення, що визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатність до оволодіння та продуктивного здійснення різновидів діяльності.

Актуальність вивчення проблеми потенціалу особистості в умовах трансформаційних змін пов’язана з тим, що особливою рисою соціальних трансформацій є їхня виражена суб’єктна, особистісна складова (народний герой, популярні особистості, ініціативні люди).

Разом з тим період перетворень і особливо попередні йому періоди характеризуються змінами схованої, інтимної сторони життя людини, які найчастіше суперечать суспільним нормам, і потенційно можуть стати пануючими в соціумі. Соціальне середовище аж ніяк не детермінує однозначно поведінку суб’єкта, а надає умови для вибору того або іншого варіанта поведінки. Таким чином, становлення особистісних властивостей у процесі соціалізації може мати сховану потенційну частину. По суті справи, саме потенціальна сфера життєдіяльності людей виявляється за межами аналізу дослідників. Багато-векторність соціальних трансформацій припускає множинність результатів розвитку потенціалу індивідів. Сучасне соціальне середовище виступає вмістцем скоріше можливостей, чим обмежень розвитку й змін.

У дослідженні К. С. Алексєнцєвої-Тимченко під нашим керівництвом була зроблена спроба виявити позицію експертів (спеціалістів по кадровому консалтингу, директорів та начальників відділів по роботі з персоналом крупних приватних або державних компаній щодо вимог до персоналу, які були надруковані у журналі “Коммерсантъ” у середині 1990-х років) [1]. На основі масиву вимог до персоналу було виявлено чотири типи робітників, які були потрібні у виробництві та бізнесі: “унікальний фахівець”, “самодостатня особистість”, “добра людина”, “білий аркуш”.

Істотною властивістю “унікального фахівця” була наявність у претендента великого й успішного професійного досвіду роботи в конкретній сфері, здатність до самоорганізації на основі рефлексії досвіду роботи, індивідуальної кар’єри, виходячи із власних інтересів і цілей.

Характеристикою “самодостатньої особистості” були самоорганізаційні навички у виконанні власних функцій.

“Гарна або добра людина” розкривалася сукупністю таких властивостей, як: “нормальний”, “гарна людина”, “потенційно сильний”, “з потрібними

мотивами”, “із загостреним бажанням працювати”, з певною “внутрішньою культурою, з бажанням вчитися, контактність, інтуїція, уміння сприймати горизонтальну структуру, вписуватися в психологічну атмосферу компанії й конкретного підрозділу

“Білі аркуші” описували людей з більшим потенціалом, вони щось уже спробували, але прийшли з різних сторін, тому не несли із собою відбитка минулої корпоративної культури. Основною властивістю даного образу була відсутність великого досвіду роботи в рамках однієї структури.

Тобто на ринку праці існує потреба у різних типах потенціалу людини та тенденцій його використання. Особистість може орієнтуватися на використання своїх знань, або когнітивні здібності, орієнтуватися на свій внутрішній світ, бути самодостатньою, визивати інтерес організації як надійна людина, що може зробити свій внесок у розвиток організації, виходячи зі своїх особистих ідей. Крім того, цінність мають робітники, що особливо орієнтовані на міжособистісні стосунки, мають особистісні якості, що сприяють становленню дружніх відносин в організації. Разом з тим в умовах постійних змін особливу увагу привертають до себе люди, які можуть начати нове життя з чистого аркушу, максимально відкриті до нового досвіду.

Вторинний проведений нами аналіз отриманих результатів свідчить про наявність загальних шкал, за якими можна представити співвідношення виділених типів: перша шкала “продуктивність або результативність — духовність”, друга “внутрішні — зовнішні регулятори поведінки” (рис. 1). Ми зробили спробу виокремити загальні особливості потенціалу та тенденцій його використання представниками цих типів та зіставити їх з існуючими видами професійного психологічного відбору кадрів. Тобто як що мова йде про людину, то критерій ефективності та результативності не може бути єдиним, тому що існує так звана духовна активність.

Наприклад, “унікальні фахівці”, перш за все, мають деякі спеціальні здібності, спрямованість на унікальність своїх знань та на результативність їхнього використання. Саме потребу у таких фахівцях можуть задовольнити системи професійного підбору “людина — робота” (*Person–Job Fit*). Вони спрямовані на результат, але й залежать від зовнішніх регуляторів, наприклад у вигляді постановки проблеми або визначенні цілей.

Сучасні дослідники як тенденцію розвитку сучасних професій відмічають зростання вимог щодо менеджерських, управлінських здібностей у багатьох професійних групах. Тому виділений тип “самодостатньої людини”, що характеризується саме управлінським потенціалом та практичною спрямованістю з найбільшим успіхом виділяють системи професійного підбору “людина-організація” (*Person–Organization Fit*). Цю групу характеризує спрямованість на результативність та внутрішні регулятори поведінки.

В Біблії є вислів: “Блаженні збіднені духом”. Однією з інтерпретацій цього вислову є таке — особу цінність мають ті, хто може з легкістю скинути вантаж старого досвіду. Саме групу “білі аркуші” характеризує наявність загальних здібностей та спрямованість на свободу розкриття нових

сторін своєї індивідуальності. Саме для цього типу більш адекватною є система професійного підбору “людина — зайнятість” (*Person–Vocation Fit*).

Щодо типу “грana або добра людна”, то представники цього типу мають домінують комунікативних здібностей, спрямованість на духовне зростання та розкриття свого духовного потенціалу. Сучасні системи професійного підбору “людина — команда” (*Person–Team Fit*) дозволяють відібрати людей цього типу.

З нашої точки зору, саме визнання різноманіття уявлень про життя стає основою для сучасного суспільства. Але й пошуки себе та відстоювання своєї індивідуальності потребує орієнтацію не тільки на зовнішні соціальні норми, але й на внутрішні ресурси та можливості.

У дослідженні М. Садової зроблена спроба виявити складові потенціалу самореалізації. Об’єктом її дослідження стали близько 100 студентів Первомайського інституту ОНУ імені І. І. Мечникова та Кіровоградського інституту регіонального управління та економіки [12]. Для вивчення структури потенціалу самореалізації особистості був використаний факторний аналіз результатів дослідження за такими методиками: Самоактуалізаційний тест (САТ), Тест мотиваційних здібностей, Тест гумористичних фраз (ТЮФ), 16-факторний опитувальник Кеттелла (16PF), Індикатор копинг-стратегій “Вихід з важких життєвих ситуацій” та ін. Було виділено три головні фактори, що пояснюють 33% сумарної дисперсії, а саме “модальність активності” (12 % сумарної дисперсії), “спрямованість особистості” (10,6% сумарної дисперсії), “соціальна включеність” (10,3% сумарної дисперсії).

На основі кластерного аналізу було виділено чотири групи досліджуваних. Найбільші за чисельністю — групи студентів з потенціалом пасивного саморозвитку (31%) та з соціальним потенціалом самореалізації (29%). Меншу за чисельністю представляють досліджувані з екзистенціальним потенціалом самореалізації (22%) і значно меншу — з потенціалом активного саморозвитку (18%). Саме останні мають більш високі показники інтелекту та успішності навчання, але й вони не орієнтовані на соціальні форми самореалізації.

Емпіричні результати свідчать про існування двох підтипів потенціалу саморозвитку: активний та пасивний. В одному з них людина виступає в ролі об’єкта для впливів, а в іншому як суб’єкт саморозвитку. З двох цих типів досліджуваних з пасивним типом саморозвитку майже двічі більше, ніж з активним типом потенціалу саморозвитку. У сучасному суспільстві зростає кількість людей, які постійно навчаються, вони можуть мати декілька дипломів про вищу освіту за різними спеціальностями, вони користуються послугами організаторів численних курсів та тренінгів.

Людина з соціальним потенціалом самореалізації йде до себе, вирішуючи проблеми інших як свої та через зміну навколишнього середовища. В умовах домінування ідей К. Маркса щодо перебудови соціальних відносин саме соціальна активність вважалася як найбільш приваблива. Але й підтримка такого типу самореалізації породжує проблеми зростання різноманітних ризиків, пов’язаних з обмеженням інтересів людей, які можуть стати заручниками активності інших. Серед досліджуваних з соціальним типом само-

реалізації багато студентів з низькими результатами навчання. Цей факт й породжує існування думок, що таланту дуже важко пробитися між посередностей. Між тім, на нашу думку, цей факт може бути свідченням існування розбіжностей між вимогами суспільства і вимогами навчальних закладів, оскільки вищі навчальні заклади поки що в значній мірі орієнтовані на оцінку теоретичних знань і в меншій на оцінку практичних вмінь на навичок.

Окремого обговорення заслуговує екзистенціальний, буттєвий тип самореалізації звичайних людей, так званих “простих”. Він, з нашої точки зору, може відрізнитися за своїм рівнем. Тобто деякі люди можуть у повсякденному житті та турботах про себе самореалізовувати себе, бути самодостатніми, заповнюючи своє життя єднанням з природою. Деякі з тих, потенціал яких є екзистенціальний, можуть вести тваринне життя, проявляючи низку активність, не включаючись в соціум та не маючи будь-якої спрямованості. При цьому виділення такого типу самореалізації дозволяє, з нашої точки зору, реабілітувати спосіб життя звичайних людей, які не є соціальними лідерами, не мають яскравих здібностей, але достойно самодостатньо проживають своє життя з різним рівнем активності, соціальною спрямованістю та включеністю. Вони ростять дітей, насолоджуються життям так як вони це розуміють. З нашої точки зору, недооцінка повсякденної екзистенціальної спрямованості має значні соціальні наслідки.

Трансформаційні процеси в суспільстві загострюють нові проблеми у дослідженні феноменів потенціалу особистості, зокрема проблему кардинальних змін змістів дій і вчинків, норм поведінки, проблему суперечливості й самодостатності соціальних норм і оцінних систем різних відособлених сфер життєдіяльності людей (родина, робота, суспільна діяльність); проблему множинності й непогодженості норм оцінних систем різноманітних соціальних груп, зокрема етнічних; проблему зміни способів обґрунтування й інтерпретації оцінних систем; проблему раціоналізації процесу вибору системи оцінки поведінки, продуктів діяльності людей; проблему духовної, культурно-історичної послідовності соціальних норм і оцінних систем процесу формування та оцінки потенціалу людини.

Література

1. Алексєнцєва-Тимченко К. С. Соціальні умови формування успішної кар’єри: Автореф. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. — Запоріжжя, 2006. — 18 с.
2. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта // Человек и общество / Под. ред. В. Г. Ананьева. Вып. 2. — Л., 1970. — С. 5–23
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные произведения: Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1990. — С. 61–271.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Западноевропейская социология XIX–начала XX век. — М., 1996. — С. 256–309.
5. Луман Н. Глобализация мирового сообщества: как следует системно понимать современное общество // Социология на пороге XXI века. Новые направления исследований. — М.: Интеллект, 1999. — С. 94–109.
6. Маноха І. П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: Автореферат на здобуття ступеня доктора психологічних наук 19.00.01 — загальна психологія, історія психології. — М., 2004. — С. 45

7. Марков В. Н. Личностно-профессиональный потенциал кадров управления: психолого-акмеологическая оценка и оптимизация: Автореферат на соискание степени доктора психологических наук 19. 00. 13. — М., 2004. — С. 54.
8. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 / К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. — 2 изд. — М.: Политиздат, 1968. — Т. 42. — С. 41–174.
9. Мясичев В. Н. Структура личности и отношение человека к действительности / В. Н. Мясичев // Доклады на совещании по вопросам психологии личности. — М., 1956.
10. Парсонс Т. Современное состояние и перспективы систематической теории в социологии. — М.: Аспект Пресс, 2000. — С. 405.
11. Петров К. В. Акмеологическая концепция творческого потенциала учащихся: Автореф. дис. на соискание степени доктора пед. наук: 19. 0013. — М., 2008. — 63 с.
12. Садова М. А. Потенціал самореалізації особистості як предмет психологічного дослідження: методологічні аспекти // Наукові праці МАУП. — 2008. — Т. 15, ч. 2. — С. 231–238.
13. Суходольский Г. В. Основы психологической теории деятельности. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1988.

В. И. Подшивалкина, д-р социол. наук, проф.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

СОЦИАЛЬНЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ОЦЕНКИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассмотрен генезис взглядов на требования общества к потенциалу личности и его реализации. Показано, что в современном обществе возрастает интерес к личностному потенциалу, который становится условием его дальнейшего развития. Выделены современные проблемы исследования потенциала личности.

Ключевые слова: потенциал личности, социальные условия, реализация потенциала.

V. I. Podshyvalkina, PhD, prof.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

SOCIAL FACTORS OF PSYCHOLOGICAL HUMAN POTENTIAL FORMATION AND ESTIMATION

Summary

The article is devoted to genesis of social demands for human potential and its realization. The growth of interest to personality potential in modern society, which become as a factor of its development is shown. Modern problems of human potential investigation are emphasized.

Key words: potential of personality, social conditions, realization of potential.

М. В. Саврасов, асп.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
кафедра загальної психології

МОТИВАЦІЯ УСПІХУ ТА МОТИВАЦІЯ ЗАПОБІГАННЯ НЕВДАЧ У СТРУКТУРІ КРЕАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА

Це дослідження присвячене вивченню зв'язків між проявами мотивації успіху та мотивації запобігання невдачам із креативністю як особистісною особливістю школяра. Креативність розглядається за допомогою категоріального апарату та феноменології здібностей. Як інструменти використовуються методики Торренса, Медніка, Елерс. Отримані результати створюють підстави для розгляду мотивації як диференціального чинника креативності у навчальній діяльності.

Ключові слова: особистість, креативність, навчальна діяльність, мотивація успіху, мотивація запобігання невдач, кореляція.

Постановка проблеми. В даний час до кола основних проблем психології творчості переважно відносять питання про фази або етапи творчого процесу, співвідношення творчості та діяльності, творчості та інтелектуальних процесів людини, співвідношення усвідомлюваної та неусвідомлюваної психічної активності у творчості тощо. Водночас значно менше представлена як у закордонній, так і у вітчизняній психології проблема виділення тих особливих психічних якостей людини, що забезпечують ефективність, успішність творчого процесу і в той же час не зводяться в тій чи іншій формі до інших класів психічних феноменів, утворюючи особливий клас загальних індивідуально-психологічних, індивідуально-типологічних особливостей особистості — креативність. У загально-психологічному контексті особливу цікавість викликають питання структури креативності особистості, взаємовідношення креативності та інших особистісних характеристик (емоції, мотивація, воля і т. д.), залежності кількісних та якісних характеристик креативності від особистісних властивостей людини. Проблемою дослідження креативності як феномена творчого життя особистості займалися як іноземні автори (Гілфорд, Стернберг, Торренс, Меднік, Девіс, Мак-Кіннон, Марш, Вернон, Берт, Богоявленська, Пономарьов, Андреев), так і вітчизняні — В. О Моляко, В. А. Роменець, В. В. Кліменко та багато інших. Ними розроблялися і розробляються (щоправда з використанням занадто широкого спектра теоретичних та методологічних підходів) загальні шляхи вивчення даної проблеми, проблеми вікової, педагогічної та професійної генези даного феномена, основні процесуальні характеристики даного явища, вирішуються проблеми його методичного забезпечення. Незважаючи на численні спроби дослідників, теорія креативності, зокрема у мотиваційному аспекті (роль та місце мотиваційних особливостей особистості в її творчому житті), у доступній нам літературі і досі залишається

недостатньо розробленою. Саме це і визначає актуальність нашого дослідження.

Формування цілей статті (постановка завдання). Отже, *метою* нашого дослідження є визначення тих особливостей прояву мотивації успіху та мотивації запобігання невдачам у структурі особистості школяра, які є значущими у структурі креативності. Основним *завданням* нашого дослідження є експериментальне вивчення взаємозв'язків основних особливостей зв'язку мотивації успіху та мотивації запобігання невдачам з креативністю як особливим комплексом здібностей у структурі особистості школяра. При організації нашого дослідження ми виходили з *припущення* про те, що такі взаємозв'язки існують та можуть бути виділені, описані та певним чином інтерпретовані.

Як *інструменти* нашого дослідження ми використали методики діагностики *мотивації успіху та мотивації до запобігання невдачам*, запропоновані Т. Елерс [7], тест креативності Торренса [14], тест креативності Медніка [15]. Отримані дані оброблялися з використанням програми Microsoft Excel 2004 та програмного забезпечення інтегрованого статистичного пакету Statistica 6.0 (дисперсійний, кореляційний аналіз та генерація інтегрального показника креативності). Причому під інтегральним показником креативності в межах нашого дослідження будемо розуміти результат узагальнення комплексного значення креативності за методиками Торренса та Медніка.

До складу експериментальної виборки увійшли: школяри ЗОШ №5 м. Слов'янська (загальною кількістю 180 осіб, хлопчиків — 73 особи, дівчаток — 107 осіб, профілі навчання — математичний та гуманітарний, середній вік 14,7 року), що мають різний рівень навчальних досягнень. Всі досліджувані з нормальним рівнем розвитку, без психічних порушень, переважно українці. Ми прагнули урахувати при складанні вибірки вимоги репрезентативності тенденцій реального суспільства: досліджувані належать до різних вікових, статевих груп, різних груп за профілем навчання тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Н. Дружинін найбільш значною особливістю творчої особистості вважав своєрідне поєднання зрілості мислення, глибини знань, різноманітних здібностей, вмінь, навичок та своєрідних “дитячих” рис у поглядах на оточуючу дійсність, у поведінці та вчинках [5]. Крім того, В. Н. Дружинін та Н. В. Хазратова висувують ідею мотиваційно-особистісної структури креативності [6]. В. Н. Дружинін, спираючись при цьому на точку зору Г. С. Батіщева [5;8;9], наполягає на принциповій протилежності творчості та діяльності, як таких видів людської активності [5]. В. О. Моляко, аналізуючи результати власних досліджень та фундаментальні праці П. М. Якобсона, С. М. Василейського, Д. Росмана, Дж. Джонса, Е. Кріка, М. Азімова, А. Холла, доходить висновків про те, що психологія творчості в останні роки зробила досить певний крок з галузі переважно теоретичної в галузь конкретного розв'язування практичних проблем [12;13]. На рівні дисертаційних досліджень проблеми креативності в останні роки розглядалися в аспектах життєвого самовизначення [4], формування семантичної сітки [3], адаптації особистості [10].

С. Д. Максименко вважає проблему формування креативності особистості у навчальній діяльності однією із основних проблем світової системи освіти [11].

Проблемами зв'язку креативності та мотиваційних психічних процесів займалися Д. Б. Богоявленська, М. В. Купріна, А. Маслоу та інші. Так, наприклад, Д. Б. Богоявленська, досліджуючи творче мислення з позицій системного підходу, стверджує, що творчість виступає як "дериват інтелекту, розглядуваного через мотиваційну структуру, яка або пригальмовує, або стимулює розумові здібності" [2]. За даними В. І. Андреева, що досліджував зв'язки між рівнем розвитку певних компонентів творчих здібностей людини в процесі навчання та результативністю творчої діяльності, до структури творчих здібностей (креативності), зокрема, має бути включена мотиваційно-творча активність [1].

Як один з критеріїв креативності виступає ступінь ефективності діяльності людини. Абстрагуючись від впливу мотивації на успішність навчальної діяльності, про що досить розгорнуто розповідається у роботах А. М. Матюшкіна, А. А. Реана, В. А. Якуніна, будемо орієнтуватися на те, що в межах даного дослідження нас будуть цікавити лише взаємозв'язки мотиваційної сфери особистості (мотивація успіху та мотивація запобігання невдачі) та креативності.

Основний матеріал і результати дослідження. Як основні критерії аналізу креативності студентів нами обрано показники оригінальності (за Торренсом та Медніком). Водночас і Торренс і Меднік основними показниками креативності вважали саме оригінальність та унікальність. Продуктивність розглядалася Медніком лише у сенсі найбільш ймовірної появи більшої кількості оригінальних та унікальних варіантів.

У ході початкового кількісного та якісного аналізу отриманих показників креативності та емоційної сфери особистості студента нами було отримано такі результати: 1) середнє значення мотивації успіху на нашій експериментальній виборці становить 18 балів; 2) середнє значення мотивації запобігання невдачі становить 15,4 бала; 3) мінімальне значення мотивації успіху становить 9 балів, а максимальне значення даного показника становить 24 бали; 4) мінімальне значення мотивації запобігання невдач становить 2 бали, а максимальне значення даного показника становить 26 балів; 5) максимальне значення оригінальності за Медніком становить 0,9; максимальне значення оригінальності за Торренсом становить 10,8 бала; 6) мінімальне значення оригінальності за Медніком становить 0,2; мінімальне значення оригінальності за Торренсом становить 8,8 бала; 7) середнє значення оригінальності за Торренсом становить 9,9 бали, середнє значення оригінальності за Медніком становить 0,49. Мусимо зазначити, що усі отримані показники, окрім показника оригінальності за Торренсом, знаходяться на рівні показників, що отримані у попередніх аналогічних дослідженнях. Даний же показник значно нижче тих, що згадуються у спеціальній літературі. Це має свідчити про низький рівень розвитку невербальної креативності учнів і швидше за все є наслідком того, що учні як математичних, так і гуманітарних класів навчаються переваж-

но в інших, звичних для них знакових системах — числовій та вербальній, очевидно, приділяючи недостатньо часу задоволенню естетичних потреб.

У ході наступного дисперсійного аналізу за показниками профілю навчання та статі учнів нами отримано такі результати: 1) не має суттєвих розбіжностей за статевою ознакою за показником мотивації успіху; 2) не виявлено суттєвих розбіжностей за статевою ознакою за показником мотивації запобігання невдачам; 3) виявлено суттєву (статистично достовірну на рівні $p \leq 0,05$) розбіжність за показником оригінальності за Торренсом для хлопців та дівчат, а саме показник оригінальності за тестом невербальної креативності у дівчат вище, ніж у хлопців; 4) виявлено суттєву (статистично достовірну на рівні $p \leq 0,05$) розбіжність для показника оригінальності за Медніком за статевою ознакою для хлопців та дівчат, а саме показник оригінальності за Медніком у хлопців вище, ніж у дівчат. За показником профілю навчання нами не виявлено суттєвих розбіжностей за релевантними показниками, скоріш за все це пояснюється тим, що окремі особистісні зміни стають суттєвими лише на завершальному етапі навчання за обраним профілем (у 11-му класі), в той час як розпочинається диференціація з 8-го класу. Нами ж до складу експериментальної виборки на паритетних засадах було включено учнів з 8-го по 11-й клас за різними профілями, тому має місце статистичне розчинення різниці релевантних показників.

Дані, що отримані під час наступного кореляційного аналізу, свідчать про те, що: 1) зафіксовано статистично достовірний негативний зв'язок креативності в інтегральному вимірі із мотивацією запобігання невдачам як для хлопців, так і для дівчат ($p \leq 0,01$); 2) зафіксовано статистично достовірний негативний зв'язок креативності в інтегральному вимірі із мотивацію запобігання невдачам як для математичного, так і для гуманітарного профілю навчання ($p \leq 0,01$); 3) зафіксовано слабкий ($r = 0,36$) статистично достовірний позитивний зв'язок мотивації досягнення успіху із креативністю за Торренсом ($p \leq 0,05$) для хлопців та статистично достовірний позитивний зв'язок мотивації досягнення успіху із креативністю за Торренсом ($p \leq 0,05$) для дівчат; 4) всередині креативнісного блоку експериментальних даних зафіксовано статистично достовірну позитивну кореляцію між показниками оригінальності за Торренсом та Медніком, незважаючи на те, що автори методик користуються дещо різними критеріями для їх вимірювання. Це свідчить про те, що при побудові теорії креативності, спираючись на проголошені Торренсом та Медніком постулати, ми зможемо казати про внутрішню узгодженість останньої, незважаючи на деяку розбіжність інтегрального показника креативності, що, напевне, пояснюється як різною спрямованістю стимульного матеріалу (образи та поняття), так і різною методичною організацією самого збору, проміжного критеріального та категоріального вимірювання та обробки отриманих даних.

Висновки. Узагальнюючи результати нашого дослідження можемо зробити висновки про те, що: існують статистично достовірні позитивні зв'язки між мотивацією досягнення успіху із креативністю за Торренсом, незалежно від віку та профілю навчання; існують негативні статистично

достовірні зв'язки між креативністю в інтегральному вимірі із мотивацією запобігання невдачам як для хлопців, так і для дівчат для різних профілів навчання. Перспективним залишається дослідження зв'язків креативності із іншими компонентами мотиваційної сфери особистості як школяра, так і представників інших вікових та статево-професійних груп.

Література

1. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. — Казань: Изд-во Казанского университета, 1988. — С. 13–19.
2. Богоявленская Д. Б. Метод исследования уровней интеллектуальной активности // Вопросы психологии. — 1971. — №1. — С. 194–196.
3. Валцева Е. А. Интеллект, креативность и процессы активации семантической сети: Автореф. дис. ... канд. псих. наук. 19.00.01. — М., 2007. — 22 с.
4. Гилева Н. С. Креативность в структуре жизненного самоопределения: Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01. — Барнаул, 2003. — 25 с.
5. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. — СПб.: Питер, 2000. — 368 с.
6. Дружинин В. Н., Хазратова Н. В. Экспериментальное исследование формирующего влияния микросреды на креативность // Психологический журнал. — 1994. — №4. — С. 37–43.
7. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. — СПб: Питер, 2001. — С. 379–382.
8. Калошина И. П. Психология творческой деятельности: учеб. пособие для студентов вузов / И. П. Калошина. — 3-е изд., доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. — 655 с.
9. Кліменко В. В. Психологія творчості: Навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2006. — 480 с.
10. Луговая В. Ф. Креативность как компонент адаптационного потенциала личности: Автореф. дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01. — СПб., 2005. — 27с.
11. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. — К.: Вид-во ТОВ “КММ”, 2006. — С. 45–47.
12. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / За заг. ред. В. О. Моляко. — К.: Освіта України, 2008. — С. 24–26.
13. Barron F., Harrington D. Creativity, intelligence and personality // Ann. Review of Psychology. V. 32. — 1981. — P. 439–476.
14. Torrance E. P. Torrance testy creative thinking: Norms technical manual. Princeton: Persjnel Press/ Ginn. 1974. — P. 220–232
15. Mednick S. A. The associative basis of the creative process // Psychol Rev. 1962. V/69. №3. — P. 34–43.

М. В. Саврасов, асп.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
кафедра общей психологии

МОТИВАЦИЯ УСПЕХА И МОТИВАЦИЯ ИЗБЕГАНИЯ НЕУДАЧИ В СТРУКТУРЕ КРЕАТИВНОСТИ ШКОЛЬНИКА

Резюме

Данное исследование посвящено изучению связей между проявлениями мотивации успеха и мотивации избегания неудачи с креативностью как личностной особенностью школьника. Креативность рассматривается с использованием категориального аппарата и феноменологии способностей. В качестве инструментов используются методики Торренса, Медника, Элерс. Полученные результаты создают основы для рассмотрения мотивации в качестве дифференциального детерминанта креативности учебной деятельности.

Ключевые слова: личность, креативность, учебная деятельность, мотивация успеха, мотивация избегания неудачи, корреляция.

M. V. Savrasov, postgrad. stud.,

Kharkov V. N. Karazin National University
general psychology department

MOTIVATION OF SUCCESS AND MOTIVATION OF AVOID THE FAILURE AT STRUCTURE OF CREATIVITY BY SCHOOL PUPILS.

Summary

This research is devoted of investigation of correlations between the such factors of motivation motivation of success and motivation of avoid the failure and creativity as peculiarity of personality by pupil. Creativity is considered with used the phenomenology and categorical apparatus of abilities on study the creativity. We used the methods by Torrance, Mednick, Elers as instrumental part. We receive the results, which founded base to consider of motivation as some determinate factors for creativity at it's studying development.

Key words: personality, creativity, studies activity, motivation of success, motivation of avoid the failure, correlation.

М. А. Садова, асп.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ СКЛАДОВІ ПОТЕНЦІАЛУ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Статтю присвячено дослідженню потенціалу самореалізації особистості. Розроблена концептуальна модель структури потенціалу самореалізації особистості, що включає в себе три головні складові: “модальність активності”, “соціальну включеність” та “спрямованість особистості”. На основі структури виявлені типи потенціалу самореалізації: “екзистенціональний”, “соціальний”, “саморозвитку”. Виявлені професійні відмінності у потенціалах самореалізації особистості.

Ключові слова: потенціал самореалізації, екзистенціональний, соціальний, саморозвиток, модальність активності, соціальна включеність, спрямованість особистості.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку українського суспільства відбувається неминуча трансформація значущих для людини цінностей, мотивів, професійних позицій та переконань як можливий шлях конструктивної активізації потенціалу самореалізації особистості.

Проблема потенціалу самореалізації особистості, її психологічних складових останніми роками набуває все більшої популярності. Сприяє цьому і те, що молода держава Україна потребує яскравих особистостей, таких, що інтенсивно розвиваються та здатні розкривати себе в макросоціальному масштабі.

Аналіз останніх досліджень

Вагомі аспекти психологічних компонентів (складових) самореалізації особистості розглядались низкою науковців-психологів: К. Роджерс розглядав потенціал самореалізації з точки зору особливостей самооцінки і зовнішньої оцінки; Е. Шостром, С. Мадді, Р. Мей, Г. Оллпорт до основних характеристик самоактуалізуючої особистості відносили її риси; А. Маслоу, К. Гольдштейн, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко, Д. О. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонт'єв акцентують увагу на особливостях мотиваційно-мотиваційної сфери; А. Адлер, Ю. М. Шваб увагу приділяють цілепокладанню, Е. Еріксон — ідентичності, А. Ф. Лазурський, В. М. М'ясищев — системі ставлень, Л. О. Коростильова — бар'єрам та копінг-стратегіям, В. І. Подшивалкіна, Л. І. Божович — життєвій позиції та ін.

Незважаючи на пильну увагу психологів до проблеми потенціалу самореалізації, **недостатньо вивченими на сьогоднішній день** залишаються питання, що стосуються структури та типів потенціалу самореалізації особистості, на вирішення яких й направлено наше дослідження.

Мета дослідження — обґрунтувати структуру психологічних складових потенціалу самореалізації як основи для виокремлення його типологічних особливостей.

Завдання дослідження

- обґрунтувати модель структури потенціалу самореалізації особистості;
- виявити типологічні особливості потенціалу самореалізації особистості;
- визначити професійні особливості потенціалу самореалізації особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження

У нашому дослідженні зроблена спроба перевірити параметри життєвої позиції особистості, що були запропоновані В. І. Подшивалкіною [6, с. 86], для розкриття потенціалу самореалізації, оскільки, на думку багатьох авторів, саме життєва позиція, стратегії життя є проявом потенціалу самореалізації людини.

Потенціал самореалізації є важливим джерелом існування особистості, але, як показує проведений нами аналіз літератури, серед дослідників відсутній єдиний підхід щодо визначення потенціалу самореалізації. Тому під потенціалом самореалізації особистості ми розуміємо динамічне інтегративне утворення, що визначає ресурсні можливості розвитку людини та її здатності до оволодіння та продуктивного здійснення різних видів діяльності.

Серед головних складових потенціалу самореалізації слід зазначити три найбільш важливі, а саме: модальність активності, соціальну включеність та спрямованість особистості (рис. 1)

Ми виходимо з того, що потенціал самореалізації може бути описаний за показниками “модальності активності”, що включають в себе процесуальні, внутрішні характеристики реалізації потенціалу.

Навпаки, складова “спрямованості особистості” визначає цільові, телеологічні, мотиваційні характеристики: на що спрямований потенціал, якими є головні бар’єри, внутрішні та зовнішні перепони, способи та стратегії подолання труднощів.

“Соціальна включеність”, на відміну від зазначених двох складових, визначає особливості включення у взаємодію з іншими, насамперед через спілкування. “Включеність у соціальне середовище” означає ступінь входження людини в систему соціальних вимог, норм, правил, обов’язків і очікувань, які пов’язані з певними статусами й сферами життєдіяльності.

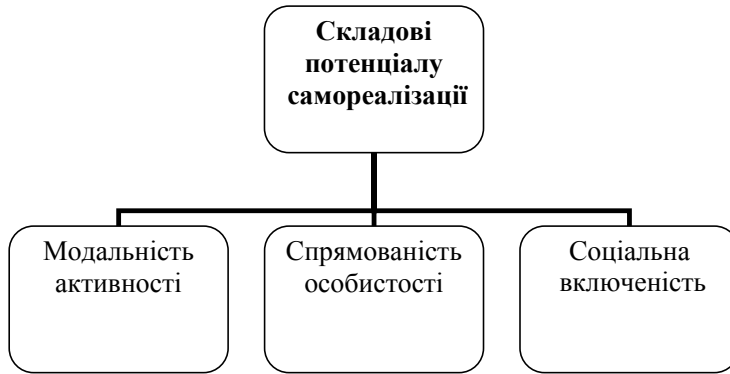

Рис. 1. Модель головних складових потенціалу самореалізації особистості

Запропонована структура потенціалу самореалізації особистості дозволяє розробити відповідну теоретичну типологію.

Окрему проблему становить виокремлення головних типів потенціалу самореалізації. З приводу такого питання ми опираємось на дослідження Клейтона Альдерфера [7, с. 86]. Разом із тим найбільш узагальнюючими можна виокремити три типи потенціалу самореалізації: у бутті, у зв'язках, в особистісному рості (рис. 2.).

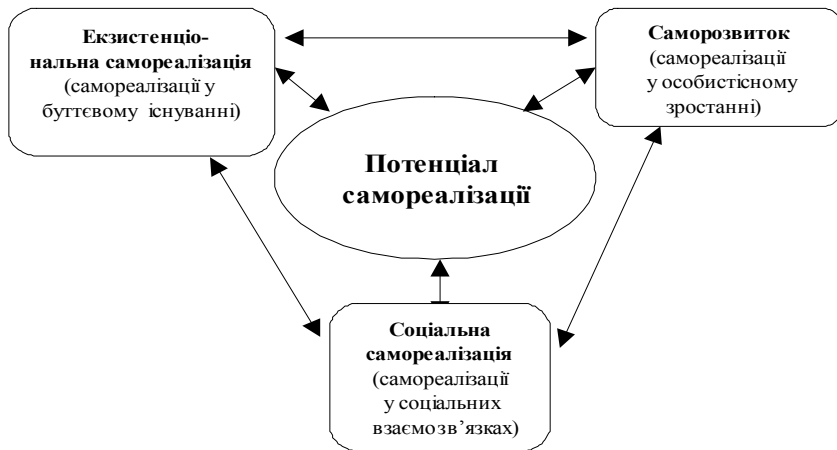

Рис. 2. Концептуальна модель типів потенціалу самореалізації особистості

Для самореалізації у буттєвому існуванні притаманна орієнтація на задоволення власних екзистенційальних потреб. Самореалізації у взаєминах притаманна орієнтація на соціальні контакти в мікро- і макросередовищі. Самореалізації у рості притаманна орієнтація на задоволення та розвиток вищих потенційних можливостей суб'єкта. Всі вони тісно пов'язані між собою.

Для комплексного проведення дослідження психологічних складових потенціалу самореалізації особистості були використані такі методи:

аналіз, узагальнення, систематизація й класифікація даних наукової літератури з проблеми дослідження; спостереження, бесіда, анкетування (анкета “Індивідуальна робота з цілями”); батарея психодіагностичних тестів: (“Самоактуалізаційний тест” (САТ) Е. Шострома [1, с. 80], “Мотиваційні здібності: свідомі мотиви” Ю. Куля [1, с. 145], “Тест гумористичних фраз” О. Г. Шмельова [2, с. 158], “16-факторний опитувальник Р. Кеттелла” (16PF) [2, с. 78], “Індикатор копінг-стратегій” Д. Амірхана [6, с. 45], “Вихід із важких життєвих ситуацій” Р. С. Немова [2, с. 210]); аналіз документів; математико-статистичні методи: факторний аналіз, кластерний аналіз, дисперсійний аналіз, дискримінантний аналіз, критерій кутового перетворення Фішера, критерій на нормальність розподілу Колмогорова — Смирнова.

Емпіричною базою роботи є результати психологічного дослідження, що проводилися автором у Первомайському інституті Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Кіровоградському інституті регіонального управління та економіки (студенти денної та заочної форм навчання.). Загалом, по спеціальностях було опитано 103 студенти денної та заочної форм навчання, з них — 53 особи навчаються на спеціальності “Менеджмент організацій”, що становить 51,5 % вибірки й 50 осіб — спеціальності “Психологія” — 48,5 % вибірки.

Для дослідження структури потенціалу самореалізації особистості ми провели факторний аналіз на основі результатів виконання досліджуваними запропонованих нами основних психодіагностичних опитувальників.

Аналіз змісту висловлень, що ввійшли в кожний з факторів з абсолютною вагою більше 0,400, дозволив одержати підтвердження виділених трьох теоретичних характеристик потенціалу самореалізації, які лежать в основі загальнонаукових концепцій самореалізації, а саме: “модальності активності”, “спрямованості особистості”, “соціальної включеності”. Кожна з характеристик розкривається по змісту суджень, залежно від їх факторної ваги. В цілому слід відмітити, що із 59 запропонованих шкал 37 одержали найменше факторне навантаження, що свідчить про те, що вони вносять найменший вклад з виділених 3 факторів потенціалу самореалізації особистості. Тому до матриці факторизації ввійшли 22 шкали із 59.

Крім того, ми бачимо з аналізу таблиці, що перший фактор за своїм сукупним обсягом пояснює 12% сумарної дисперсії й містить у собі 7 шкал “Самоактуалізаційного тесту” Е. Шострома (табл. 1).

Всі субшкали розкривають потребу в самоактуалізації та самореалізації, за А. Маслоу, є найвищими потребами, які відображають різні види активності, тому цей фактор названий нами “модальність активності”.

Другий фактор пояснює 10,6 % сумарної дисперсії й містить у собі 9 характеристик (табл. 2).

Ми бачимо з аналізу таблиці, що відповідні субшкали відображають сутність соціальних взаємин, комунікативних зв'язків та особистісних рис, які направлені на адаптованість особистості до змінюваних умов життя.

Третій фактор пояснює 10,3 % сумарної дисперсії. До нього ввійшли 6 шкал (табл. 3.)

Таблиця 1

Структура фактора “модальність активності”

№	Субтести	Факторна вага
1	Гнучкість поведінки (САТ)	0,59
2	Сензитивність до себе (САТ)	0,86
3	Самоповага (САТ)	0,66
4	Самоприйняття (САТ)	0,59
5	Прийняття агресії (САТ)	0,71
6	Контактність (САТ)	0,76
7	Спонтанність (САТ)	0,72

Таблиця 2

Структура фактора “соціальна включеність”

№	Субтести	Факторна вага
1	Інтегративне спілкування	0,56
2	Сензитивне спілкування	0,62
3	Стратегічність досягнення мети	0,71
4	Альтруїстична влада	0,57
5	Домінування мотиву досягнення	0,69
6	MD	0,54
7	I -”жорстокість — чутливість”	0,68
8	Q1- “консерватизм-радикалізм”	0,60
9	Q3-”низький самоконтроль-високий самоконтроль”	0,57

Таблиця 3

Структура фактора “спрямованість особистості”

№	Субтести	Факторна вага
1	Сімейні безладдя (ТЮФ)	0,65
2	Соціальні проблеми (ТЮФ)	0,64
3	Бездарність у мистецтві (ТЮФ)	0,59
4	Страх відповідальності	0,59
5	O- “впевненість в собі-тривожність”	-0,56
6	H- “боязкість-сміливість”	-0,72

Спрямованість особистості як психологічна складова потенціалу самореалізації особистості описується через відповідні субшкали, які направлені на сімейний та соціальний добробут, на естетичну сенситивність, страх відповідальності, а не на впевненість у собі та сміливість.

Таким чином, за допомогою факторного аналізу нами виокремлено три складові потенціалу самореалізації особистості, а саме “модальність активності”, “соціальна включеність” та “спрямованість особистості”. Оскільки вказані суб’єкти можуть відрізнитися за ступенем вираженості кожного з факторів потенціалу самореалізації, на наступному етапі нашого дослідження ми провели типізацію суб’єктів із подібними особливостями потенціалу самореалізації.

Проведений факторний аналіз став основою для кластерного аналізу, який, в свою чергу, дозволив виокремити чотири групи досліджуваних,

що відрізняються за особливостями типів самореалізації. Кількість досліджуваних в групах відповідає нормальному розподілу. У першу групу ввійшли 22 % вибірки; у другу групу — 31 %; у третю групу — 18 %, у четверту 29 %.

Аналізуючи дані психологічних особливостей суб'єктів у кожній групі варто відмітити, що існує диференціація типів потенціалів самореалізації за статтю, віком та професією:

- перша група, що має екзистенціальний потенціал самореалізації, складається з чоловіків та жінок, серед яких дещо більше молодших за віком учасників дослідження;

- друга група, що має потенціал пасивного саморозвитку, складається переважно з чоловіків старших курсів навчання — 20–23 роки;

- третю групу з потенціалом активного саморозвитку переважно становлять студенти — менеджери старших курсів жіночої статі у віці 20–23 років;

- до четвертої групи з соціальним типом самореалізації входять переважно психологи жіночої статі перших років навчання у віці 17–19 років.

Нами виявлено, що для "екзистенціонального" типу потенціалу самореалізації притаманна самореалізація у буттєвому існуванні. Безумовно, до цього типу можуть належить як ті, хто живе самодостатньо у єдності із навколишнім світом, так ті, хто спрямований тільки на індивідні потреби.

Навпаки, для "соціального" типу притаманна самореалізація в міжособистісних взаємовідносинах, надходження до себе через відкриття світу, коли реалізація власних якостей проходить через зміну навколишнього світу.

Отримані результати емпірично підтвердили, що самореалізація може розглядатися як саморозвиток. Але й результати свідчать про існування двох підтипів потенціалу саморозвитку: "активний" та "пасивний". В одному з них людина виступає в ролі об'єкта для впливів, а в іншому — суб'єктом саморозвитку. З двох цих типів досліджуваних пасивний тип саморозвитку майже вдвічі більший, ніж активний тип потенціалу саморозвитку.

Найбільш представлені в нашій вибірці досліджувані з потенціалом "пасивного саморозвитку" та з "соціальним потенціалом самореалізації". Меншу за чисельністю групу представляють досліджувані з "екзистенціональним потенціалом самореалізації" і значно меншу — з "активним потенціалом саморозвитку".

Такі дані дають змогу акцентувати увагу на тому, що особистості з активним саморозвитком найкраще, найраціональніше та продуктивніше можуть розкрити і реалізувати потенціал самореалізації в різних сферах життєдіяльності.

Проведене дослідження дозволило виявити відмінності у співвідношенні з професійною приналежністю менеджерів та психологів з точки зору модальності активності, спрямованості особистості та соціальної включеності. Результати дослідження свідчать про те, що менеджери більш ціле-

спрямовані, активні, але на значно вищому рівні знаходяться психологи по відношенню до контактності та соціальної включеності.

Нами виявлена залежність типу потенціалу самореалізації від інтелектуального розвитку та успішності навчання. Навчання у вищому навчальному закладі тісно пов'язане із здатністю студентів оволодівати навчальною програмою та отримувати відповідні оцінки. Тому успішність навчання може виступати одним із проявів самореалізації особистості.

Як свідчать результати нашого дослідження, найбільш високі показники розвитку інтелекту мають досліджувані з активним та пасивним типом саморозвитку, найменший — екзистенціональним типом потенціалу самореалізації. Це підтверджує, що саме інтелектуально розвинуті студенти мають високі показники потенціалу самореалізації як саморозвитку. Разом з тим тільки групі досліджуваних з типом потенціалу активного саморозвитку притаманні високі показники пізнавальних потреб та креативності.

Екзистенціальний тип самореалізації притаманний тим, хто має низький інтелектуальний потенціал, креативність. Досліджувані з соціальним потенціалом самореалізації мають достатньо високу креативність.

Висновки

Теоретично обґрунтована модель структури потенціалу самореалізації особистості, що включає в себе три головні складові: “модальність активності”, “соціальну включеність” та “спрямованість особистості”, що було емпірично доведено на основі факторного аналізу даних.

Проаналізовано, що індивіди залежно від особливостей власного потенціалу можуть бути об'єднані в чотири групи: потенціал екзистенціональної самореалізації (самореалізації у буттєвому існуванні); потенціал саморозвитку (самореалізації в особистісному зростанні, де наявні дві підгрупи — активного і пасивного саморозвитку) та соціальної самореалізації (самореалізації у соціальних взаємозв'язках). Порівняльний аналіз розвитку інтелекту, пізнавальних потреб та креативності в чотирьох емпіричних типах самореалізації підтвердив ґрунтовність розробленої нами типології потенціалів самореалізації. Доведено, що саме групі досліджуваних з типом потенціалу активного саморозвитку притаманні високі показники розвитку інтелекту, пізнавальних потреб та креативності. Вони також більш успішні в навчанні. Напроти, екзистенціональний тип самореалізації притаманний тим, хто має низький інтелектуальний потенціал, є некреативним та має низьку навчальну успішність.

Література

1. Климов Е. А. Психология профессионала / Евгений Александрович Климов. — М.: Ин-т практической психологии; Воронеж: МОДЭК, 1996. — 400 с.
2. Немов Р. С. Психология / Роберт Семенович Немов. — М.: Владос, 2004. — 631 с. — (Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. 4-е изд., т. 3).

3. Садова М. А. Категория целей как основная составляющая потенциала самореализации личности / Мирослава Анатольевна Садова // Наукові праці МАУП. — 2009. — Т. 14, ч. 1. — С. 220–229.
4. Садова М. А. Психологія самореалізації / Мирослава Анатоліївна Садова; [Навчально-методичний посібник]. — Первомайськ: Первомайська друкарня, 2008. — 113 с.
5. Садова М. А. Професійна самореалізація особистості: біографічний аспект / Мирослава Анатоліївна Садова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць. — Одеса: Астропринт, 2008. — Вип. 39–40. — С. 291–296.
6. Подшивалкина В. И. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста / Валентина Ивановна Подшивалкина. — Кишинев: Центральная типография, 1997. — 192 с.
7. Alderfer C. P. Existence, relatedness, and growth / C. P. Alderfer. — New York: Free Press, 1972.

М. А. Садовая, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ПОТЕНЦИАЛА САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена исследованию потенциала самореализации личности. Разработана концептуальная модель структуры потенциала самореализации личности, которая включает в себя три главные составляющие: “модальность активности”, “социальную включенность” и “направленность личности”. На основе структуры выявлены типы потенциала самореализации: “экзистенциальный”, “социальный”, “саморазвития”. Выявлены профессиональные отличия в потенциалах самореализации личности.

Ключевые слова: потенциал самореализации, экзистенциальный, социальный, саморазвитие, модальность активности, социальная включенность, направленность личности.

M. A. Sadova, postgrad. stud.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

PSYCHOLOGICAL CONSTITUENTS OF INDIVIDUAL SELF-REALIZATION POTENTIAL

Summary

The article devoted to the investigation of the potential of individual self-realization. The conceptual model of the structure of potential of individual self-realization that includes three main constituents: modality of activity, social entering and orientation of a personality has been developed in the work. This structure consist such exzictation, social, self-developed. Also, professional differences of potential of individual self-realization have been found.

Key words: potential of self-realization, existential, social, self-development, modality of activity, social entering, orientation of a personality has been developed in the work.

Р. М. Свиначенко, канд. психол. наук, ст. викладач,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ЧАСОВА СКЛАДОВА ПОТЕНЦІАЛУ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається проблема часової складової потенціалу самореалізації особистості. Показані відмінності між уявленнями про час та переживаннями часу. Виокремлено чотири типи часової складової потенціалу самореалізації: субстанціональну, реляційну, статичну й динамічну.

Ключові слова: потенціал самореалізації, психологічний час, уявлення часу, переживання часу.

Дослідження потенціалу самореалізації особистості в умовах трансформації українського суспільства є досить актуальним завданням, оскільки демократизація суспільного життя, що в останні роки відбувається в Україні, певним чином спрямована на надання громадянам можливості більш повної реалізації власного потенціалу. Разом із тим, як відмічає В. І. Ковальов, ці зміни можуть бути прийнятними не для всіх, але для людей із відповідним типом відображення часу, зорієнтованих на активну життєву позицію, динамізм, толерантність до змін. Крім того, не всі можуть прийняти для себе прискорення повсякденного й соціального життя, що в останні роки відбувається по всьому світі [4]. Попри важливість саме часової складової в повсякденному житті людей, позиції дослідників щодо її змісту та типів значно розходяться. Так, на думку одних, особистість повинна самореалізовуватися безпосередньо в теперішньому часі [цит. по 8; 17], навпаки, на думку інших, самореалізація може бути спрямована також й на майбутнє, й на минуле [1; 2; 6; 15; 18], крім того, враховується, що кожній людині притаманні хід внутрішнього часу [14; 15; 16]. Незважаючи на наявність досить різних поглядів на особливості часової складової потенціалу самореалізації особи, вони мають багато спільного, тому їх узагальнення та дослідження головних типів часової складової й стало предметом нашого дослідження.

У відображенні часу людиною найбільш важливу роль відіграють дві складові — безпосереднє переживання часу та уявлення про час [5; 7; 14; 15; 16]. В основі переживання часу лежить перша сигнальна система й умовнорефлекторні зв'язки, що є загальними для людей й тварин і синхронізують діяльність із усіма повторюваннями та послідовностями, які нав'язані природними ритмами й ритмами громадського життя [14]. На відміну від тварин людина завдяки мові у своєму філогенезі піднялася на більш високий рівень пристосування, що дозволяє їй уявляти собі час. В цілому, можна виокремити п'ять головних критеріїв, що відрізняють уявлення та переживання часу: сигнальна система, форма прояву, когнітивний механізм формування, основою чого виступає зв'язок із діяльністю (табл. 1).

Таблиця 1

Головні відмінності переживань та уявлень про час особистості

Критерії	Переживання часу	Уявлення про час
1. Сигнальна система	Перша сигнальна система [14]	Друга сигнальна система [14]
2. Когнітивний механізм формування	Внутрішній годинниковий механізм [15; 16]	Пам'ять [14], інтелект [15], мова [14]
3. Форма прояву	Відчуття часу [15]	Поняття часу [3]
4. Основою чого виступає	Особистісний потенціал [13]	Тенденції особистості [10]
5. Зв'язок із діяльністю	Внутрішня діяльність [1]	Зовнішня діяльність [1]

Розрізняючи уявлення та переживання, Л. М. Веккер [3] уточнює, що уявлення акумулюють у собі ознаки різних одиничних образів, на основі яких будується певний “портрет” класу об’єктів, чим забезпечується можливість понятійного відображення часу. Дана особливість уявлень є ключовою, оскільки час у фізичному плані не є зовнішнім об’єктом, що міг би діяти на сенсорну систему. З іншого боку, уявлення про час, як показує П. Жане [цит. по 14], пов’язані із соціальною функцією пам’яті, оскільки події, що охоплюють тривалий хронологічний період, повинні бути в узагальненому виді представлені в пам’яті, яка виконує свою соціальну функцію, що формується в процесі історичного та онтогенетичного розвитку психіки. На думку Б. Й. Цуканова [15], глибина суб’єктивних уявлень про час глибоко пов’язана із рівнем інтелекту, оскільки особи із невеликим розвитком інтелекту взагалі нездатні уявити час. Крім того, переживання часу є ключовим елементом потенціалу особистості, оскільки є певним стрижнем її життєвого світу [13], а з іншого боку, є основою особистісного досвіду, тенденцій особистості [2; 10]. Ці відмінності зафіксовані також К. О. Абульхановою [1], яка вважає, що переживання реалізуються у внутрішній діяльності, а уявлення, навпаки, у зовнішній.

На сьогоднішній день серед психологічних досліджень особистісної складової уявлень та переживань часу бракує єдності у виокремленні головних характеристик часу [1; 5; 7; 14; 15; 16; 18]. Разом із тим у природничих науках і філософії в цілому виділяють узагальнені характеристики статусу (буття) часу та становлення (розвитку) часу [9]. Характеристики статусу розкриваються в межах субстанціональної й реляційної загальнонаукових теорій часу, які пропонують розглядати чотири характеристики: “тривалість”, “рівномірність”, “зворотність”, “перервність”. Характеристики становлення часу розглядаються в межах “статичної” та “динамічної” концепцій, це: “швидкість перебігу часу”; “точка відліку часу” [12] (табл. 2).

Головна особистість субстанціонального ставлення до часу полягає в тому, що час та його течія розглядаються незалежними від будь-яких обставин та умов, це певним чином реалізується у суперечності внутрішнього світу, який є стабільним, неперервним та зовнішнього мінливого, нестабільного світу [12]. Так, наприклад, для “споглядально-рефлексивного” типу, що виокремлює В. І. Ковальов [5], характерні поглиблене міркуван-

ня й рефлексія, внутрішнє духовне життя часто буває досить інтенсивним, напруженим, однак несподівані вторгнення реального життя застають їх несподівано і не викликають відповідних активних дій, що нерідко несприятливо позначається на їхній долі. З боку організації часу субстанціональному типу близький також “виконавський” тип, якому потрібні визначені часові еталони, якщо представникам цього типу пред’явлене завдання із чіткими строками, вони здатні його виконати, оптимально організувати свою діяльність у часі, але там, де відсутні зовнішні опори у вигляді строків, вони не в змозі самостійно само організуватися [1]. З боку ставлення до власного життєвого шляху, “картини життя”, субстанціональні характеристики часу притаманні для “стабільного” типу, оскільки розширення картини життя носить асимілятивний характер, нові події пристроюються до вже сформованої структури минулого й не призводять до модифікації уявлень про свою долю у зв’язку з новим досвідом [10]. З іншого боку, субстанціональність часу притаманна “нормативному” світові, де час характеризується рівномірністю, симетричністю, відповідно до зовнішніх норм поведінки людини, люди схильні посилатися на правила та через це не брати на себе відповідальність [12]. Субстанціональні характеристики часу знаходять вираження у фаталістичному типі часової перспективи, що вважає власну долю залежною від вищих сил [18] (табл. 3).

Таблиця 2

Типологічна структура головних характеристик часу

	Субстанціональний	Реляційний	Динамічний	Статичний
Статус часу	Рівномірність	Нерівномірність	_____	_____
	Незворотність	Зворотність		
	Неперервність	Перервність		
	Тривалість	Упорядкованість		
Становлення часу	_____	_____	Швидкий плин часу	Повільний плин часу
			Наявність точки відліку часу	Відсутність точки відліку часу

Реляційний тип об’єднує головні властивості часу, який на відміну від субстанціонального є несамотійним нестабільним, відносним, характеризується більш широким уявленням про його незалежність або стабільність. Ці особливості розкриваються у гуманістичному творчо-перетворюючому ставленні до часу, якому притаманне розвинене почуття поточного часу й вміння розподіляти використання часу для різних справ [4], те ж саме стосується “оптимального” типу особистісної організації часу [1], “релятивного” життєвого світу світу [12]. До того ж з боку ставлення до життєвого шляху реляційні характеристики часу розкриваються у “фактологічному” типі, якому характерно те, що уявлення про своє минуле є стабільним з боку наявності фактів, але їх оцінка та інтрепретації є мінливими [10].

З боку часової перспективи реляційність часу притаманна гедоністичному типу, для якого характерне життя для задоволення сьогоденням [18].

Таблиця 3

Узагальнення основних типів суб'єктивного ставлення до часу

	Субстанційно-нальний	Реляційний	Динамічний	Статичний
Типологія ієрархічних рівнів оволодіння часом (В. І. Ковальов [5]).	“Споглядально-рефлексивний”	“Творчоперетворюючий”	“Функціонально-діючий”	“Повсякденний”
Типологія особистісної організації часу (К. О. Абульханова [1]).	“Виконавчий”	“Оптимальний”	“Дефіцитний”	“Спокійний”, “тривожний”
Типологія ставлення до “картини життя” (В. В. Нуркова [10]).	Стабільний	“Фактологічний”	“Нестабільний”	“Емоційний”
Типологія “життєвих світів” (Т. М. Титаренко [13]).	“Нормативний світ”	“Релятивний світ”	“Егоцентричний світ”	“Конформний світ”
Типологія часової перспективи (Ф. Зімбардо [18]).	“Фаталізм”	“Гедонізм”	“Майбутнє”	“Орієнтація на минуле”

Динамічному типу часу притаманний швидкий плин часу та наявність точки відліку часу, ці особливості часу знаходять відображення у “функціонально-діючому” способі життя, якому характерна ділова спрямованість на швидке одержання швидкого корисного результату, однак й не здатність передбачати віддалені негативні наслідки своєї бурхливої діяльності, по суті, такі люди живуть в основному турботами й справами сьогодення й найближчого майбутнього [5]. Ці ж особливості притаманні й представникам “дефіцитного” типу організації часу, які успішно діють у дефіциті часу й, більше того, всі інші режими зводять до дефіциту [1]. Для “нестабільного” типу ставлення до власного життєвого шляху характерні незадоволеність і потреба в змінах [10]. Так само й час в егоцентричному світі характеризується нерівномірністю, асиметричністю й динамічністю, оскільки людина живе тільки в суб'єктивному сьогоденні [13]. Динамічність часу є також основою зорієнтованості на майбутнє [18].

Статичний час поєднує такі характеристики часу, як повільність течії та відсутність точки відліку часу. Так “повсякденному” типу оволодіння часом притаманно “плити за течєю” часу, пасивність, ситуативна залежність від обставин, вузькість соціальних зв'язків, поверховість, однобічність у відбитті дійсності. Представники “спокійного” та “тривожного типу” особистісної організації часу також зазнають труднощів при роботі в дефіциті часу, але представникам першого типу властива розвинена здатність до самоорганізації, оскільки вони внутрішньо активні, оптимальні в часовій невизначеності [1]. Для “емоційного” типу характерна пасивно-споглядальна позиція суб'єкта стосовно свого життєвого шляху, минуле носить статичний характер [10]. Даний тип схожий з типом часової перс-

пективи, що зорієнтована на минуле [18]. Людина у “конформному” світі прагне спокою стабільності, безпеки, конформна людина не вірить у власні адаптивні можливості, для такої людини краще відчувати силу звичок, вплив застарілих стереотипів, аніж раптом залишитися один на один із незнайомим новим життям [13].

Раніше нами було показано, що індивіди залежно від особливостей потенціалу самореалізації можуть бути об’єднані в чотири групи: “екзистенціональну”, “активного саморозвитку”, “пасивного саморозвитку”, “соціальну” [11], кожному з них, на нашу думку, притаманний відповідний тип часової складової (рис. 1).

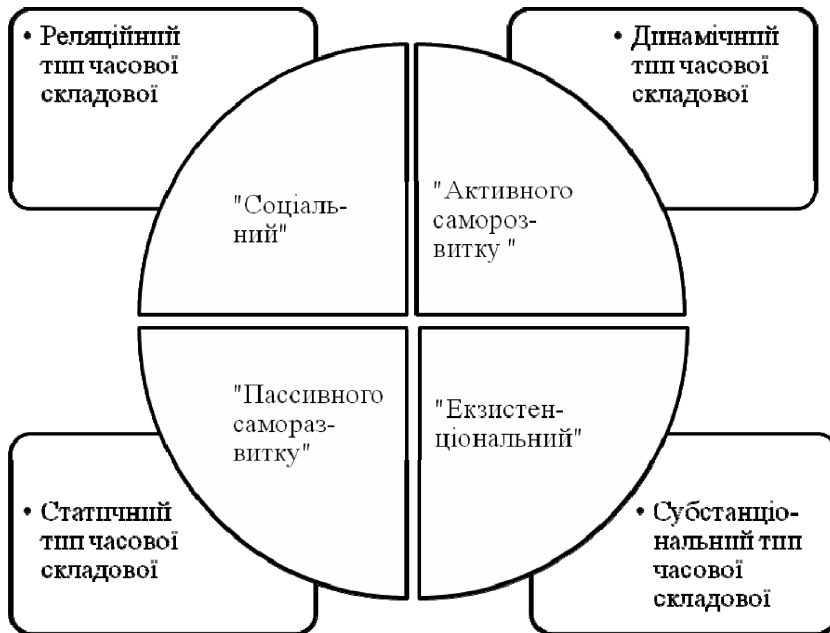

Рис. 1. Часова складова в структурі типів потенціалу самореалізації особистості

Особливістю типу “активного саморозвитку” є те, що йому притаманний динамічний тип часової складової, тобто здатність жити сьогоденням, переживати теперішній момент свого життя, йому також притаманне відчуття нерозривності минулого, сьогодення і майбутнього, тобто цілісне бачення життя. Таке уявлення часу є, певним чином, основою для високої гнучкості поведінки, взаємодії з оточуючими, здатності швидко й адекватно реагувати на ситуацію, що змінюється, спонтанності у поведінці. Крім того, притаманне добре розуміння міжособистісних стосунків, висока контактність, здатність до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно насичених контактів із іншими, висока активність.

Протилежним типу “активного саморозвитку” за особливостями уявлення про час є тип самореалізації із субстанціональним типом часової складової. Суб’єктам із даним типом не є притаманним жити сьогоденням,

час є розділеним на минуле, теперішнє та майбутнє, що існують, так би мовити, одночасно. Вони любляють споглядати за часом, шукаючи красу та гармонію. Суб'єкти даного типу здатні брати на себе відповідальність за результати як власної, так і групової роботи.

Для соціального типу потенціалу самореалізації притаманний реляційний тип часової складової, для якого є характерним швидко реагувати на коментарі та сигнали інших людей, з'ясовувати суперечності та проблеми у стосунках, чутливо реагувати на критику. Суб'єкти даного типу у процесі спілкування адекватно сприймають не лише власні потреби, а й дуже добре усвідомлюють очікування співбесідника, що сприяє справжньому обміну почуттями, узгодженню думок і потреб. Такі люди ніколи не випускають із поля зору намічені цілі й послідовно, наполегливо йдуть до досягнення мети.

Тип "пасивного саморозвитку" характеризується статичним типом часової складової. Особи із даним типом часової складової бояться відповідальності, є несміливими, пасивними, ним притаманна низька цілеспрямованість. Вони намагаються уникати проблем, а не вирішувати їх. У спілкуванні вони уникають глибокого ґрунтового обговорення проблеми, інтереси звернені на себе. Особи даного типу характеризуються обачністю, проникливістю, розумним і сентиментальним підходом до особистості і оточуючих.

Таким чином, проведене нами дослідження показало, що існують чотири типи часової складової у структурі потенціалу самореалізації особистості: субстанціональний, реляційний, статичний та динамічний. Всі вони ґрунтуються на фундаментальних властивостях фізичного часу та тісно перекликаються з існуючими в сучасній літературі типологіями психологічного часу.

Література

1. Абульханова К. А., Березина Т. Н. *Время личности и время жизни* / К. А. Абульханова, Т. Н. Березина. — СПб.: Алетейя, 2001. — 300 с.
2. Ананьев Б. Г. *О проблемах современного человекознания* / Б. Г. Ананьев. — СПб.: Питер, 2001. — 263 с.
3. Веккер Л. М. *Психические процессы* / Л. М. Веккер. — Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1974. Т. 1. — 1974. — 334 с.
4. Еріксен Т. Г. *Тиранія моменту: швидкий і повільний час в інформаційну добу* / Т. Г. Еріксен. — Л.: Кальварія, 2004. — 195 с.
5. Ковальов В. І. *Темпоральна психологія: проблеми, принципи, розробки і перспективи* / В. І. Ковальов // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. — 2001. — Т. 6, вип. 2. — С. 47–52.
6. Коростылева Л. А. *Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере* / Л. А. Коростылева. — СПб.: Речь, 2005. — 222 с.
7. Кроник А. А., Головаха Е. И. *Психологическое время личности* / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — М.: Смысл, 2008
8. Мадди С. *Теории личности: сравнительный анализ* / С. Мадди. — СПб.: Речь, 2002. — 539 с.
9. Молчанов Ю. Б. *Проблема времени в современной науке* / Ю. Б. Молчанов. — М.: Наука, 1990. — 136 с.
10. Нуркова В. В. *Совершенное продолжается: психология автобиографической памяти личности* / В. В. Нуркова. — М.: Издательство УРАО, 2000. — 320 с.

11. Садова М., Свинарєнко Р. М. Складові потенціалу самореалізації особистості / М. Садова, Р. М. Свинарєнко // Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих науковців "Розквітання — 2". — Одеса: СМІЛ, 2009. — С. 38–40
12. Свинарєнко Р. М. Типологічні особливості часових характеристик у структурі соціальної технології / Р. М. Свинарєнко // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць. — Одеса: Астропринт, 2005. — Вип. 24–25. — С. 205–213.
13. Титарєнко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титарєнко — К.: Либідь, 2003. — 373с.
14. Фресс П. Приспособление человека ко времени / П. Фресс // Вопросы психологии. — 1961. — №1. — С. 43–56
15. Цуканов Б. Й. Время в психике человека / Б. И. Цуканов. — Одесса: Астропринт, 2000. — 220 с.
16. Gibbon J. Origins of scalar timing / J. Gibbon // Learning and Motivation. — 1991. — 22. — P. 3–38.
17. Shostrom E. An inventory for the measurement of self-actualization / E. Shostrom // Educational and psychological measurements. — 1964. — Vol. 24. — P. 207–218.
18. Zimbardo P. G., Boyd J. N. Putting time in perspective: a valid, reliable individual-differences metric / P. G. Zimbardo, J. N. Boyd // Journal of personality and social psychology. — 1999. — vol. 77, №. 6. — P. 1271–1288.

Р. Н. Свинарєнко, ст. препод.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ВРЕМЕННАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПОТЕНЦИАЛА САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассматривается проблема временной составляющей потенциала самореализации личности. Показаны отличия между представлениями о времени и переживаниями времени. Выделены четыре типа временной составляющей потенциала самореализации: субстанциональную, реляционную, статическую и динамическую.

Ключевые слова: потенциал самореализации, психологическое время, представление о времени, переживание времени.

R. N. Svinarenko

Odessa I. I. Mechnikov National University

TIME COMPONENT OF SELF-REALIZATION POTENTIAL OF THE PERSON

Summary

In article the problem of a time component of potential of self-realization of the person is considered. Differences between time representations and time experiences are shown. Four types of time component of self-realization potential are allocated: absolute, relational, static and dynamic.

Key words: self-realization potential, time component, time representation, time experience.

Н. Н. Тепляков, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

Е. В. Азаркина, преподаватель,
Одесский национальный политехнический университет,
кафедра социальной психологии

ЦЕННОСТНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ И ПРОЦЕСС СОЦИАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА

В статье рассматриваются проблемы трансформации ценностных ориентаций и специфика процесса социализации в условиях формирования новых методологических парадигм. Обозначается необходимость анализа проблем социализации и ценностных ориентаций в рамках нового направления “социальные изменения”, реализация которого осуществляется по законам “социального конструктивизма”. Проводится дифференциация понятий “ценности”, “ценностные представления” и “ценностные ориентации”. Обозначается ситуативная составляющая процесса трансформации и формирования личности.

Ключевые слова: социализация, социальные изменения, ценности, ценностные ориентации, субъективная картина мира, социальный конструктивизм.

Происходящие на современном этапе радикальные трансформации во всех сферах общественной жизни, не только в нашей стране, но и во всех развитых странах, приобретают специфическую особенность хронической динамичности. Такое состояние постоянных изменений и трансформаций форм и стратегий развития как отдельных сфер, так и всей общественной системы государства обусловило поиск новых подходов и методического обеспечения психологических исследований. При этом интерес для исследователей стал представлять не только непосредственный результат этих общественных изменений, но и сам феномен постоянных изменений, для которого его динамическое состояние превращается в норму существования. Одним словом, психологи стали исследовать психологические особенности такого феномена, как сам процесс изменений. В рамках социальной психологии и социологии сформировалось целое научное направление “Социальные изменения” [11], [21], [22], [23], [27].

Под социальными изменениями один из лидеров этого направления П. Штомпка предлагает понимать такую категорию, которую наиболее часто употребляют для описания ситуаций некоторого “отступления” от нормы в общественном развитии, что чрезвычайно важно, поскольку социальная реальность вообще “не статическое состояние, а динамический процесс, она происходит, а не существует, она состоит из событий, а не из объектов” [20].

Исследование процесса социализации (соответственно и системы ценностных ориентаций) на современном этапе, в рамках постоянной динамики реальных общественных процессов (социальных изменений), существенно осложняется еще и тем, что весь методический аппарат социальной психологии был разработан для относительно стабильных состояний общественных процессов (все законы социальной психологии и социального поведения человека до недавнего времени выводились из учета стабильного общества).

Возрастающая актуализация исследовательской практики феномена “социальных изменений” породила ряд новых проблем: социального контекста поступка, ситуативной составляющей процесса трансформации и формирования личности, конструктивистских тенденций в построении субъективной картины социального мира, что нашло свое отражение в ряде работ таких исследователей, как А. Тэшфела [29], [30], П. Штомпка [20], С. Московичи [28].

Все это привело к тому, что основной базисный момент (базисная платформа) в психологии и в социальной психологии уже включает в себя не только положение о едином целом человека и его социального бытийного пространства, но и положение о том, что обе эти субстанции понимаются как динамические образования. Новый взгляд на процесс взаимодействия человека (его Я) и окружающего мира в психологии даже получил свое специфическое название “DASEIN”, где человек и мир (окружающего его бытия) рассматриваются как две субстанции одной целостности. Правда, с некоторыми частными вариантами такого подхода к процессу взаимодействия человеческого “Я” и его бытийного пространства не легко согласиться. Так, в работе А. Баранникова [2] эта проблема рассматривается через парадигму “потеря — приобретение”, где феномен “приобретение” всегда соотносится с эмоциональной окрашенностью (как правило, положительной) встречи субъекта с его бытийным пространством, а феномен “потери” соотносится с отрицательным эмоциональным означиванием. На наш взгляд, не совсем удачно автором выбрано само название данной дихотомии. В рамках данного подхода позитивная оценка личностью усвоенных в процессе социализации норм, правил, жизненных установок может не всегда совпадать с заданной в данной культуре нормативностью этих правил и жизненных установок, что существенно осложняет их классификацию в рамках данной парадигмы “потеря — приобретение”. Не все те приобретенные (т. е. уже ставшие достоянием субъективного психологического пространства личности) в процессе социализации нормы и ценности можно обозначать как потеря.

Своеобразное удвоение проблемы “социальных изменений” актуализирует такие вопросы, как: “Что выступает в качестве детерминанты (ее психологические основания) при порождении новой ситуации в конкретном социальном пространстве и в конкретный момент времени?” и “Как эти измененные ситуативные образования воздействуют на те или иные психологические особенности личности?”.

В рамках социальной психологии в основном исследуются проблемы восприятия, осмысления и познания, как на уровне трансформаций пси-

психологических образований отдельного субъекта, так и на уровне трансформаций массового сознания, уже состоявшихся социальных изменений, которые, если исходить из единого целого человека и его бытийного пространства, оказывают существенное воздействие на существующую картину мира в сознании личности. И здесь осмысление, восприятие и познание этих социальных изменений осуществляется по законам социального конструктивизма (конструирования субъектом своего социального мира), где личность уже выступает как активный субъект процесса социализации. Данная проблема социального конструктивизма нашла свое отражение в работах О. Столяровой [14], [13], Б. Латура и С. Вулгара [26], Я. Хакинга [25] и др. ученых.

В связи с этим для продуктивного исследования этой проблемы возникает необходимость более детального рассмотрения таких понятий (и тех психологических феноменов обозначаемых ими), как “объективная социальная реальность”, “субъективная социальная реальность”.

Исследование процесса трансформации системы ценностей, вычленение всех возможных форм и уровней их существования требуют не только системного подхода, но и учета новых методологических оснований, которые в последнее время сформировались в отечественной и зарубежной психологии. В отечественной психологии выделяют три уровня существования системы ценностей: культурно-исторический; опредмеченный (где эти культурно-исторические ценности воплощаются, переходят в предметную, действенную форму) и личностный, на котором эти ценности становятся, переходят в разряд лично-значимых ценностей. Как показала практика, исследование обозначенной проблемы осложняется тем, что в отечественной (и в зарубежной) психологии часто неоправданно отождествляют такие понятия, как “ценность” и “ценностные ориентации”. Кроме этого у различных авторов феномен “ценностные ориентации” получает различную интерпретацию. Так, Н. А. Журавлева под ценностными ориентациями предлагает понимать относительно устойчивую, социально обусловленную направленность личности на те или иные цели, имеющие для нее смысло-жизненное значение, и на определенные способы их достижения, выражающиеся в виде каких-либо личностных качеств, образцов (способов) поведения и являющиеся относительно независимыми от социальных ситуаций [5, с. 35]. В подходе Д. А. Леонтьева ценностные ориентации понимаются как осознанные представления субъекта о собственных ценностях, о ценном для него — то, что выявляется с помощью любых вербальных методов, как социологических, так и психологических [10, с. 1]. Кроме всего прочего, Д. А. Леонтьев настаивает на том, что необходимо дифференцировать такие понятия (и обозначаемые ими феномены), как “ценностные представления”, “ценностные стереотипы”, “ценностные идеалы”, “личностные ценности” [8], [9].

К. Д. Шафранской и Т. Г. Сухановой “ценность” понимается как характеристика отношения человека к миру, которое включает как интеллектуальный, так и эмоциональный аспект”, основным условием существования которых выступает взаимодействие человека с внешним миром” [18, с. 108].

В эпоху глобальных изменений во всех сферах общественной жизни культурно-историческая форма существования системы ценностей претерпевает существенные трансформации [15], [16], [17]. Это проявляется в том, что нивелируются обе функции ценностей — исходного эталона системы культурно-исторических ценностей как отправной точки любого процесса социализации, и функция конечного стандарта, т. е. той точки, в которой сходятся все те динамические преобразования, трансформации ценностной сферы, происходящие на уровне субъективного сознания у представителей различных социальных стратов общества. Если раньше причины динамики и трансформации системы культурно-исторических ценностей в обществе психологи и философы объясняли той системой внутренних и внешних противоречий, которая присуща любой общественно-экономической формации во всех областях и сферах (в том числе и психологической), то объяснение причин такого рода трансформаций на современном этапе лежит в несколько иных плоскостях.

Более актуальной для нас является проблема девальвации конечных точек социализации личности в культурно-историческом пространстве конкретного общества (конкретного этноса). Такие проблемы и разногласия, возникшие с приобретением Украиной статуса государственности, как национальный вопрос [6] (проблема коренной нации, националистическое движение и дифференциации граждан страны на щирых (истинных) украинцев и пересичных (рядовых) граждан Украины второго порядка), переосмысление и переписывание истории государства, смена национальных героев, ревизия исторических событий и всей истории государства, переоценка вклада конкретных персонажей исторических событий в историю государства, ликвидация памятников освободителям от немецко-фашистского ига во Второй мировой войне сначала в Прибалтике, а затем и западных регионах Украине (во Львове городские власти решили снести все памятники воинам освободителям Красной Армии) и др., привели к тому, что молодежь оказалась на перепутье нескольких систем ценностей (этнических, националистических, посткультурологических, милитаристских, религиозных и др.).

К сложившемуся в стране положению о национальном вопросе очень хорошо подходит фраза Роджера Врувакера и Дэвида Лэйтина: “Сегодня, мы не столько слепы по отношению к этничности, сколько возможно ослеплены ею” [24, с. 428]. И, несмотря на то, что данная проблема порою просто высосана из пальца, о ней с завидной периодичностью напоминают средства массовой коммуникации. “Поэтому проблема актуальности национализма, — пишет Е. Иванов, — формулируется исключительно как проблема ложной актуальности его дискурса. Проще говоря, национализм докучает лишь постольку, поскольку общество говорит о нем” [6, с. 74].

Не может не вызывать тревогу и тот процесс перераспределения приоритетов между духовными и материальными ценностями, которые фиксируется не только на уровне молодежной субкультуры, но и во всех сферах и на всех уровнях общественной жизни.

Наибольший интерес для психологии представляет третья “личностная” форма существования ценностей. На ней культурно-исторические ценности в процессе социализации и интериоризации становятся личностно значимыми ценностями.

Заслуживают внимания подходы ряда зарубежных исследователей к природе и сущности системы ценностей. Так В. Дильтей [4] и Э. Шпрангер [19] к структуре субъективной системы ценностей подошли через целостную душевную жизнь человека. В их теории процесс развитие личности представляется как чередование отдельных жизненных состояний, каждому из которых соответствует определенная структура субъективных ценностей. Смена жизненных состояний от простых к более сложным (т. е. переход от простых систем субъективных ценностей к более высоким) и есть процесс развития личности.

Анализируемая нами ситуативность, неуправляемость процесса социализации культурно-исторических ценностей выдвигает в качестве детерминирующих элементов чувственно-переживаемую сферу личности, ее прагматические устремления. Подобные ситуации получили свое воплощение в подходе Дж. Дьюн по отношению к такой системе ценностей, как мораль. “Нормы морали и категории этики, по его мнению, не являются постоянными, вечными, неизменными абстракциями (временными абстракциями), вневременными сущностями. Они возникают, порождаются, актуализируются в конкретных ситуациях, в которых и нормы и категории этики служат тому, чтобы эти проблемы разрешить лучшим образом, т. е. они становятся вторичными в нормировании конкретного поведения” [7].

Происходящие в методологическом аппарате науке изменения затронули и сам процесс социализации как “...процесс “вхождения” индивида в социальную среду”, “усвоения им социальных влияний”, “приобщения его к системе социальных связей” [1]. Так, в западной психологии и социологии некоторые ученые сущность социализации выводят из адаптивной деятельности человека к биологической и социальной среде. Позиция некоторых западных социологов [12] сводится к тому, что социальное поведение человека (некоторые ее формы и виды) можно и необходимо объяснять через наследственные формы, т. е. через генетическую составляющую. Происходит путаница между такими понятиями, как “форма поведения, напоминающая или схожая с определенными видами социального поведения”, и процессом социализации как образованием общественных норм, правил, ценностей, образующих фундамент побуждающих моментов поведения личности. Может ли у животных происходить процесс социализации? Мы имеем дело с феноменом переноса объяснений социальных форм поведения человека (к примеру альтруистического поведения у человека) на инстинктивную форму поведения у животных. Не совсем убедительной у сторонников этого подхода является логика объяснения конфликтов в семье через генетическую составляющую.

В отечественной психологии процесс социализации понимается и исследуется как сложный процесс активного усвоения индивидом культурно-исторического опыта и его реализации при активном включении субъекта

в социальную среду. Основными составляющими этого процесса социализации выступают: процесс усвоения социального опыта, процесс общения и процесс самосознания личности. По мнению В. К. Вилюнаса, в качестве основного механизма процесса усвоения социального опыта (т. е. преобразования общечеловеческих ценностей в личностные ценности) необходимо брать категорию “переживание” [3].

Все сказанное выше заставляет переосмыслить не только существующие ранее подходы и концепции интериоризации культурно-исторических ценностей и механизмы процесса социализации, но доминирующих методологических парадигм.

В связи с этим проблема социализации личности, и в особенности представителей молодежной субкультуры, приобрела большую актуальность, от эффективного решения которой зависит будущее нашей страны. Прежние попытки ученых загнать процесс социализации в рамки трудовой деятельности не оправдали себя, создав тем самым прецедент для решения этой проблемы на более широком бытийном пространстве жизнедеятельности личности, для исследования закономерностей возникновения и трансформации происходящих социальных изменений, специфики их восприятия и осмысления на уровне отдельного субъекта или коллективных образований.

Все сказанное выше свидетельствует о том, что исследование обозначенных выше проблем, как на теоретическом, так и на практическом уровне, для современного состояния общественных трансформаций в Украине приобретают особую актуальность.

Литература

1. Андреева Г. М. Социальная психология. — М.: Изд-во МГУ, 1980.
2. Баранников А. Феномен “Экзистенциально нового” в DASEIN и экзистенциальном анализе (антропологическое исследование)// Экзистенциальная традиция. — 2003. — № 10.
3. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека. — М., 1990.
4. Дильтей В. Понимающая психология // Хрестоматия по истории психологии. — М.: МГУ, 1980. — 296 с.
5. Журавлева Н. А. Динамика ценностных ориентаций молодежи в условиях социально-экономических изменений // Психологический журнал. — 2006. — № 1. — С. 34–44.
6. Иванов Е. Различия национализм: проблемы метода как проблемы практики // Логос. — 2006. — № 2. — С. 73–82.
7. Кроссер П. Нигилизм Джона Дьюи. — М.: Прогресс, 1958.
8. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. — М., 1993.
9. Леонтьев Д. А. Структурная организация смысловой сферы личности. — М., 1988.
10. Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени <http://www.women.ru>
11. Наумова Н. Ф. Жизненная стратегия человека в переходном обществе // Социологический журнал. — 1995. — № 2.
12. Смелзер Н. Социализация: основные проблемы и направления исследований / Смелзер Н. Социология. — М.: Феникс, 1994. — С. 95–120, 124–129.
13. Столярова О. Е. Постнеклассический образ науки: исследования технауки (обзор)// Философия в XX в.: В 2 ч.: Сборник обзоров и рефератов, РАН ИНИОН. — М., 2002.
14. Столярова О. Социальный конструктивизм: онтологический поворот // Вестник МГУ. Сер. “Философия”. — 2003. — № 3.

15. Тепляков Н. Н. Субъективная система ценностей — природа, структура, трансформация // Наука и образование. — 2002. — № 5. — С. 60–65.
16. Тепляков Н. Н. Психосемантический подход к диагностике субъективной системы ценностей // Наука и образование. — 2002. — № 6. — С. 28–33.
17. Тепляков Н. Н. Субъективная система ценностей в пространстве исторической психологии // Наука и образование. — 2003. — № 1 — С. 44–48.
18. Шафранская К. Д., Суханова Т. Г. К вопросу о ценностных ориентациях личности // Личность и деятельность. — Л.: Ленингр. ун-тет, 1982. — С. 108–115.
19. Шпрангер Э. Два вида психологии // Хрестоматия по истории психологии. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 296 с.
20. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996.
21. Шубкин В. Н. Страх как фактор социального поведения. Международное исследование // Социологический журнал. — 1997. — № 3.
22. Ядов В. А. Социальные идентификации личности в условиях быстрых социальных изменений // Социальные идентификации личности. — М., 1994.
23. Ядов В. А. (ред.). Россия: трансформирующееся общество. — М.: КАНОН пресс-С, 2001.
24. Brubaker and Laitin-1998: R. Brubaker, D. D. Laitin. Ethnic and Nationalist Violence// Annual Review of Sociology. 24. P. 423–452.
25. Hacking I. The social construction of what? — Cambridge, Mass., 1999. — P. 6-7.
26. Latour B., Woolgar S. Laboratory life: The social construction of scientific facts. — L., 1979.
27. Moore W. Social Change. New Jersey. Hrentice-yall, Inc., 1963.
28. Moscovici S. The Phenomenon of Social Representations / Eds. Fair R., Moscovici S. Social Representations. Cambridge; Paris, 1984.
29. Tajfel H. Jsrael J. (eds.) The Context of Social Psychology: a Critical Assessment. N. Y.; London, 1972.
30. Tajfel H., Turner J. The Social Identity Theory of Inter-group Behavior / Psychology of Intergroup Relations. Chicago, 1986.

Н. Н. Тепляков, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

Е. В. Азаркина, преподаватель,
Одесский национальный политехнический университет,
кафедра соціальної психології

ЦІННОСТНІ ОРІЄНТАЦІЇ ТА ПРОЦЕС СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Резюме

У статті розглядаються проблеми трансформації ціннісних орієнтацій і специфіка процесу соціалізації в умовах формування нових методологічних парадигм. Позначається необхідність аналізу проблем соціалізації і ціннісних орієнтацій в рамках нового напрямку “соціальні зміни”, реалізація якого здійснюється по законах “соціального конструктивізму”. Проводиться диференціація понять “цінності”, “ціннісні уявлення” і “ціннісні орієнтації”. Позначається ситуативна складова процесу трансформації і формування особи

Ключові слова: соціалізація, соціальні зміни, цінності, ціннісні орієнтації, суб’єктивна картина світу, соціальний конструктивізм.

N. N. Teplyakov, PhD, doc.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

H. V. Azarkina, tutor,
Odessa National Polytechnical University,
social psychology department

VALUES ORIENTATIONS AND PROCESS OF YOUTH SOCIALIZATION ON THE MODERN STAGE OF DEVELOPMENT OF SOCIETY

Summary

In the article problems are examined transformations of the valued orientations and specific of process of socialization in the conditions of forming of new methodological paradigms. The necessity of analysis of problems of socialization and valued orientations is designated within the framework of new direction “social changes”, realization of which is carried out on the laws of “social constructivism”. Differentiation of concepts is conducted “values”, “valued presentations” and “valued orientations”. The situation constituent of process of transformation and forming of personality is designated.

Key words: socialization, social changes, values, valuable picture of the world, social constructivism.

А. В. Шамне, канд. психол. наук, доц.,
Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра загальної та вікової психології

ТИПОЛОГІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ ОСОБИСТІСНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ТА ФРУСТРАЦІЙНИХ РЕАКЦІЙ У МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

У статті подано аналіз взаємозв'язку тривожності та фрустраційних реакцій в молодшому шкільному віці.

Ключові слова: ситуативна та особистісна тривожність, страх, молодший шкільний вік, групи нетривожних (тривожних) дітей, чинники розвитку особистісної тривожності, фрустраційні реакції.

Вікова специфіка психічного розвитку в онтогенезі виявляє себе через багатоманітність індивідуально-типологічних форм (варіантів) реалізації основних новоутворень віку і вікових особливостей становлення регуляції поведінки. Одним з варіантів типологічних взаємозв'язків психічних явищ є залежність між особистісною тривожністю та фрустраційними реакціями.

Від рівня тривожності залежить успішність навчання дитини у школі, особливості її відносин з однолітками, ефективність адаптації до нових умов суспільного життя та загалом динаміка психічного розвитку. Можна припускати, що вплив переживання стану фрустрації на індивідуальний розвиток є особливо небезпечним у випадку притаманного дитині високого рівня особистісної тривожності. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблема розвитку толерантності (стійкості) дитини з високою особистісною тривожністю до фрустрації.

Поряд з достатньо розробленими аспектами проблеми фрустрації, умов та чинників її виникнення, психологічних та поведінкових ознак мало дослідженим залишається питання специфіки та особливостей фрустраційних реакцій залежно від особистісних та індивідуально-типологічних властивостей людини. Теоретичний аналіз цих досліджень показав також, що процес осмислення взаємозв'язку тривожності та фрустраційних станів далекий від свого завершення. Недостатньо уваги приділяється вивченню вікових аспектів природи фрустраційних станів дітей з підвищеним та високим рівнем тривожності, динаміки та особливостей взаємозв'язку рівня тривожності та особливостей фрустраційних реакцій у різні періоди розвитку. Виходячи з вищезазначеного, об'єктом нашого емпіричного дослідження стала особистісна тривожність як регулятор прояву типу та напрямку фрустраційних реакцій, предметом — зміст взаємозв'язків рівня тривожності та особливостей фрустраційних реакцій у молодшого школяра. *Мета дослідження* полягала у теоретичному та практичному вивченні психологічної типології взаємозв'язків особистісної тривожності та фрустраційних реакцій у молодшому шкільному віці.

На основі теоретичного аналізу літератури ми припустили, що особистісна тривожність та фрустраційні реакції пов'язані між собою кількісно-якісними залежностями, зокрема, рівень тривожності певним чином опосередковує прояв сили, типу та напрямку фрустраційних реакцій. Перевірка цього припущення і становила зміст емпіричної частини дослідження. Для цього передбачалося: здійснити теоретичний аналіз стану вивчення проблеми тривожності та фрустрації в психологічній теорії та практиці; на основі поетапного дослідження здійснити вивчення особистісної тривожності та її взаємозв'язків з типами та напрямками фрустраційних реакцій у молодшому шкільному віці.

Проблематика тривожності тривалий час є предметом теоретичних та прикладних досліджень. Важливим моментом психологічного аналізу проблеми є розмежування поняття тривоги і страху. Оскільки у страху і тривоги є спільний емоційний компонент у вигляді почуття хвилювання і неспокою, і в обох поняттях відображено сприймання загрози, ці терміни часто пов'язують між собою.

Узагальнення теоретичних досліджень тривожності і страху дозволяє сформулювати такі положення: 1) тривога — це базисна реакція, загальне поняття, а страх — це вираження тієї ж самої якості, але в об'єктивній формі. Саме тому тривога розглядається в тісному зв'язку зі страхом; 2) більшість дослідників розглядають тривожність як ситуативне явище і як особистісну характеристику (тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості або темпераменту); 3) сучасні психологічні дослідження тривожності і страху в основному походять з трьох головних джерел: класичної теорії емоцій, психоаналізу і теорії наuczіння; 4) підвищена тривожність розглядається як результат складної взаємодії когнітивних, афективних і поведінкових реакцій.

У класичних теоріях емоцій особлива увага приділяється страху. Науково-психологічне вивчення тривожності і страху, як і емоційних явищ в цілому, на думку А. М. Прихожан, веде свій початок від праці Ч. Дарвіна “Вираз емоцій у людини і тварин” [5, с. 38]. У периферічній теорії Джемса — Ланге страх розглядається як одна з трьох найбільш сильних емоцій, в одному ряді з радістю та гнівом і є непідробним і найбільш раннім інстинктом людини, а власне тривожність описується як одна з форм страху. В У. Мак-Дауголла тривожність розглядається як своєрідне явище диспозиції до певного типу поведінки і у вигляді тимчасового стану, актуальної мотиваційної тенденції. Згідно з поглядами класиків теорії наuczіння і представників її більш сучасних гілок, тривожність і страх — дуже близькі явища. І тривожність і страх є емоційними реакціями, які виникають на основі умовного рефлексу.

Соціальна школа наuczіння (зокрема, “концепція потягів” К. Л. Халла) відводить тривожності і страху центральну роль у соціалізації індивіда (О. Х. Маурер, Г. Мандлер, І. Г. Сарасон, Дж. Доллард, Н. Є. Міллер та ін.). В основі цих поглядів лежить уявлення про те, що нейтральні стимули можуть через підкріплення і наuczіння ставати емоціогенними і набувати властивості, які викликають тривожність [1; 5].

Значна увага в соціальній теорії наuczіння, як і в психоаналізі, приділялася дослідженню сигнальної функції тривожності (страху). Так, на думку О. Х. Маурера, тривожність (умовний страх) поряд з іншими сильними емоціями (надією, розчаруванням, полегшенням) впливає на вибір і, відповідно, на подальше закріплення способів поведінки, у тому числі у складних ситуаціях. О. Х. Маурер вважав, що основна функція тривожності — сигналізуюча, вона веде до того, що підкріплюються такі реакції, такі форми поведінки, які сприяють попередженню переживання більш інтенсивного страху або зменшують страх, що вже виник. Дослідники, які належать до даного напрямку, вважають, що тривожність, точніше, тенденція до її зменшення відіграє основну роль у соціалізації дитини, причому вона може сприяти виробленню як позитивних якостей, так і негативних, таких, наприклад, як агресія або надмірна залежність (Дж. Доллард, Н. С. Міллер, В. Хартруп та ін. [4; 5]). К. В. Спенс і Дж. Тейлор розглядали тривожність (відрізняючи її від страху) як набутий потяг, який має стійкий характер. Їх цікавила енергетична функція цього явища, його направлений, загальноактивуючий характер. Було введено поняття “рівень тривожності”, який, на думку Дж. Тейлор, не можна прирівнювати до рівня збудника (драйву). Тривожність, з точки зору Дж. Тейлор, лише деякою мірою пов'язана з емоційною чуттєвістю, яка в свою чергу робить свій внесок у рівень збудження. Для пояснення цього явища К. В. Спенс ввів між рівнем збудження (драйвом) і проявом тривожності особливу змінну — емоційну реакцію, яка має антиципуючий характер. Ця змінна, на його думку, викликається загрозливим стимулом і проявляється на операційному рівні у вигляді збудження і відповідних фізіологічних реакцій, що може фіксуватися в процесі зовнішнього спостереження [6, с. 123–124].

Погляди З. Фрейда у відношенні тривожності і страху близькі за своєю суттю до філософської традиції, яка бере початок від С. Кьєркегора. І З. Фрейд і С. Кьєркегор визнавали необхідність розмежування страху і тривоги, вважаючи, що страх — реакція на конкретну, знайому небезпеку, в той час як тривожність — на небезпеку, невизначену і невідому. Тривожність, за З. Фрейдом, характеризується трьома основними ознаками: 1) специфічним почуттям неприємного; 2) відповідними соматичними реакціями, перш за все посиленням серцебиття; 3) усвідомленням цього переживання.

Проблема тривожності стала предметом спеціального дослідження у неофрейдистів. Так, в теорії К. Хорні головні джерела тривоги та неспокою особистості є результатом неправильних людських відносин. У книзі “Невротична особистість нашого часу” К. Хорні описує 11 невротичних потреб, за допомогою задоволення яких людина прагне звільнитися від тривоги. С. Саллівен — автор “міжособистісної теорії”, як і К. Хорні, вважає, що весь розвиток людини зумовлений міжособистісними відносинами. У людини є вихідний неспокій, тривога, яка є продуктом міжособистісних (інтерперсональних) відносин. Тривога є джерелом напруги організму, вона викликається дійсними або уявними загрозами безпеці людини. Е. Фромм

розглядає тривожність з позиції історичного розвитку суспільства. З розвитком цивілізації (від первісного суспільства до капіталізму) у людини зростає почуття невпевненості, безсилля, сумнівів та тривоги, які породжуються “негативною свободою”. Єдиний вихід людина вбачає в униканні свободи, в прагненні забутися і цим подавити у собі стан тривоги.

В усіх перелічених теоріях тривожність, в основному, розглядається як емоційний стан особистості, який негативно впливає на психіку людини. Тривожність досліджується багатьма авторами в тісному зв’язку зі страхом, так як страх є об’єктивним виразом стану тривоги. Однак, одні дослідники вказують на тривогу, як первинну реакцію, інші вказують на страх як чинник, який викликає стан тривоги.

В сучасній психологічній літературі можна зустріти різні визначення поняття тривожності, хоча більшість дослідників сходяться у визнанні необхідності розглядати його диференційовано — як ситуативне явище і як особистісну характеристику з урахуванням перехідного стану і його динаміки. Так, С. Я. Рубінштейн під тривожністю розуміє схильність людини переживати тривогу, тобто емоційний стан, який виникає внаслідок невизначеної небезпеки і проявляється в очікуванні неприємного розвитку подій. А. М. Прихожан зазначає, що тривожність — це переживання емоційного дискомфорту, пов’язане з очікуванням невдачі, з відчуттям небезпеки, яка наближається. Вона розрізняє тривожність як емоційний стан і як стійку властивість, рису особистості або темпераменту [5, с. 9]. За визначенням Р. С. Немова, тривожність — це постійна або ситуативна властивість людини приходити у стан підвищеного хвилювання, відчувати страх і тривогу в специфічних соціальних ситуаціях. С. С. Степанова вважає, що тривожність — це переживання емоційного неблагополуччя, яке пов’язане з передчуттям небезпеки або невдачі.

Багатовимірність та певна невизначеність терміна “тривожність” у психологічних дослідженнях є наслідком використання його в різних значеннях. У різних дослідженнях тривожність розглядалася як тимчасовий психічний стан, що виникає під впливом стресових факторів, таких як фрустрація соціальних потреб, властивість темпераменту чи особистості. Однак найчастіше поняття “тривожність” вживається дослідниками в двох основних значеннях, які взаємопов’язані, але належать до зовсім різних понять. А саме: йдеться про розуміння тривожності як психічного стану (реактивна тривожність) та як властивості особистості (особистісна тривожність). Реактивна тривожність як емоційний стан характеризується суб’єктивним відчуттям напруження, очікуванням негативного розвитку подій і часто зумовлена неусвідомленим джерелом небезпеки. Особистісна тривожність характеризується відносно стійкою схильністю людини сприймати загрозу власному “Я” в різних ситуаціях, доволі часто неадекватно їх оцінювати та перебільшувати значущість.

Слід підкреслити, що тривожність досліджувалась у вітчизняній та зарубіжній літературі, передусім, у зв’язку з розвитком навичок саморегуляції у спортсменів (У. Морган, В. Некрасова, Ю. Пахомов). Тривожність як

стан і як рису, що виникає у процесі адаптації до середовища та виконання різних видів діяльності, вивчали Ю. А. Александровський, Ф. Д. Горбов, А. Б. Леонова, К. О. Сантросян, Н. Д. Левітов та ін. До проблеми тривожності в психологічній літературі звертаються як до одного з головних компонентів стресу та як до властивості темпераменту.

На думку Г. Айзенка, тривожність — невротичний симптом, що утворюється за механізмом умовного рефлексу. Кеттел вважає, що рівень тривожності залежить від узагальненої схильності до страху, ситуативної і внутрішньої невизначеності. Дуже висока особистісна тривожність корелює з наявністю невротичного конфлікту, з емоційними зривами та психосоматичними хворобами. Переважна більшість дослідників одностайні в тому, що висока тривожність є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості.

Г. Г. Араkelов, Н. Є. Лисенко, Є. К. Шот розглядають підвищену тривожність як результат складної взаємодії когнітивних, афективних і поведінкових реакцій, що виникають під впливом стресу. Тривожність як риса особистості, на їх думку, пов'язана з генетично детермінованими властивостями функціонування мозку.

Деякі психологи (К. Д. Шафронська, Н. В. Імедадзе, В. Р. Кисловська) акцентують увагу на соціальних чинниках тривожності. За результатами їх досліджень, чим вищий соціальний статус досліджуваного, тим нижчий рівень тривожності. Н. В. Імедадзе вважає тривожність “специфічною соціалізацією емоцій”. С. В. Васьківська вважає, що рівень тривожності пов'язаний з особистісними якостями характеру. Таким чином, поняттям “тривожність” психологи визначають стан людини, який характеризується підвищеною схильністю до переживань, небезпек і хвилювань, які мають негативне емоційне забарвлення.

Тривожність має яскраво виражену вікову специфіку, яка виявляється у її джерелах, змісті, формах, проявах компенсації і захисту. Для кожного вікового періоду є певні області, об'єкти дійсності, які викликають підвищену тривогу більшості дітей, незалежно від наявності реальної загрози чи тривожності як стійкого утворення. Отже, важливим аспектом теоретичних та експериментальних досліджень тривожності є вивчення цього явища в контексті вікового розвитку та в контексті проблеми реагування в складних, фруструючих ситуаціях.

Проведений аналіз теоретичних і емпіричних даних, які стосуються різних аспектів розвитку тривожності дозволив зафіксувати недостатність наукових даних про специфіку впливу особистісної тривожності на переживання фрустраційних станів та реакцій у дітей молодшого шкільного віку.

Різні аспекти проблеми фрустраційних станів та реакцій розкриваються у роботах С. Розенцвейга, Ф. Є. Василюка, М. Д. Левітова, Є. П. Ільїна, Т. А. Немчінової, Л. Берковиця, Дж. Долларда, С. Майєра, Н. Міллера, Р. Лоусона, К. Ізарда. Існуючі ускладнення у розумінні терміна “фрустрація” підкреслюються у багатьох теоретичних та експериментальних дослідженнях. Якщо звернутися до філології цього терміна, то frustration означає розлад (планів), знищення (задумів), тобто вказує на певну трав-

муючу ситуацію, в якій людина отримує поразку, невдачу. Базуючись на дослідженнях І. П. Павлова, М. Д. Левітов вважає, що фрустрація повинна розглядатися в контексті більш широкої проблеми: витривалість по відношенню до життєвих труднощів і реакцій на ці труднощі [3]. Найбільш поширеними способами пояснення сутності фрустрації є інтерпретація її через явище бар'єру (перешкоди), що виникає на шляху досягнення людиною мети чи реалізації мотиву діяльності (В. Д. Левітов, Р. Х. Шакуров, Р. Лоусон, Фарбер, Н. Браун, Чайлд, Уотерхаус, І. Пірен та ін). Другою спробою пояснення природи фрустрації є визначення її через явище агресії, за допомогою якої людина прагне вийти з фруструючої ситуації та пов'язаного з нею дискомфорту (Д. Доллард, Л. Берковиць, А. Бандура, Н. Міллер, С. О'Нейл).

В експериментальному дослідженні був використаний класичний варіант малюнкової методики фрустраційних реакцій С. Розенцвейга, а також методики вивчення рівня тривожності: "Тест шкільної тривожності Філіппса"; "Проективна методика для діагностики шкільної тривожності А. М. Прихожан"; "Шкала особистісної тривожності А. М. Прихожан". Дослідження проводилося на базі Криворізької загальноосвітньої середньої школи № 108 з учнями 3А класу (30 учнів).

Статистична обробка даних здійснювалася методом кореляційного аналізу Пірсона (лінійна кореляція). Зіставлення кореляційних зв'язків *основних шкал* тривожності з іншими, *додатковими шкалами* та *значущих кореляційних зв'язків між додатковими шкалами* задіяних методик показало, що діти з низьким рівнем тривожності виявляють цілий спектр зв'язків, які дозволяють характеризувати їх як більш соціально орієнтованих на успіх, самовираження та самоприйняття себе, як більш зацікавлених відповідати очікуванням оточуючих та займати значуще місце у міжособистісних стосунках. Діти з підвищеним рівнем тривожності мають значно менш структуровану систему зв'язків з додатковими шкалами використаних методик, що може свідчити про негативний вплив підвищеної тривожності на соціальну активність та "центрацію" їх на окремих ситуаціях шкільного життя (передусім, пов'язаних з оцінюванням знань). Потреба бути успішним та компетентним блокується в них, передусім, у ситуаціях оцінювання, водночас уникання цих ситуацій, "уход" від них знижує і переживання соціального стресу. Ця тенденція є характерною ознакою наявності мотивації уникання невдач у тривожних дітей. Вони потрапляють у "замкнене коло" залежності, коли страх перевірки знань поглиблює фрустрацію досягнення успіху ($p < 0,05$), але уникнення ситуацій, що потребують досягнення успіху через підвищену активність "гармонізує" їх самоприйняття, дозволяючи уникати соціального стресу ($p < 0,05$).

Нетривожні діти, навпаки, базуються на мотивації досягнення успіху, незадоволення цієї потреби пов'язано в них з підвищенням самооціночної та міжособистісної тривожності ($p < 0,05$). Страх перевірки знань у цих учнів є особистісно значущим, тобто таким, що виявляє їх соціальну компетентність і тому пов'язаний зі страхом не відповідати очікуванням оточуючих ($r = 0,53$), самооцінкою ($r = 0,63$), міжособистісною тривож-

ністю ($r = 0,63$). Остання знов-таки тим сильніша, чим сильніший страх не відповідати очікуванням оточуючих ($r = 0,54$ при $p < 0,05$). Прагнення до особистісної представленості у соціальних стосунках виявляється і в зв'язках соціальної адаптованості з якістю міжособистісних стосунків з вчителями.

На другому етапі ми порівнювали особливості реакцій на фрустраційну ситуацію в дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності. Порівнюючи *направленість* фрустраційних реакцій у дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності, можна визначити, що різниця між ними є достатньо суттєвою. Особливо це стосується імпульсивних і інтропунітивних реакцій, представленість яких є практично протилежною. Якщо серед низькотривожної групи 55 % дітей відповідали на фруструючу ситуацію в імпульсивній манері, то в групі тривожних дітей цей показник становить лише 15 %. І навпаки, інтропунітивні відповіді переважають (64 %) у дітей із підвищеним рівнем тривожності, а в дітей із низьким рівнем тривожності дорівнюють лише 18 %. Це говорить про те, що тривожні діти не можуть оцінювати ситуацію адекватно і тому переносять направленість реакції на себе, чого не роблять діти з нормальним рівнем тривожності. Для визначення статистичної достовірності отриманих відмінностей ми використали статистичний критерій кутового перетворення Фішера (γ^*). Різниця у відсотках імпульсивних та інтропунітивних реакцій двох груп досліджуваних є статистично значущою (відповідно $\gamma^* = 2,31$, при $p < 0,05$ та $\gamma^* = 2,62$, при $p < 0,03$). Цікавим є відсоток екстрапунітивних відповідей, який є приблизно однаковим в обох групах, що може свідчити про відносну незалежність їх прояву від такої особистісної властивості, як тривожність, іншими словами вони ймовірно зумовлені іншими індивідуальними особливостями або віковими характеристиками.

За типом реакції серед дітей із низьким рівнем тривожності переважають потребово-настійливі реакції (72 %), які свідчать про те, що в них спостерігається адекватне реагування на фруструючу ситуацію, присутня потреба знайти конструктивне рішення конфліктної ситуації у формі або вимоги про допомогу від інших, або прийняття на себе обов'язку по розв'язанню ситуації, або впевненості в тому, що час та хід подій приведуть до її автоматичного розв'язання.

За типом фрустраційних реакцій у тривожних дітей переважають реакції “з фіксацією на самозахисті” і “з фіксацією на перепоні”; потребово-настійливі реакції відсутні. Переважання самозахисних реакцій вказує на слабкість “Я” дитини як особистості, оскільки активність виявляється у формі засудження інших, заперечення або визнання своєї провини, захисту від звинувачень та докорів.

Отримані дані свідчать про суттєву різницю в типах фрустраційних реакцій дітей із низьким та підвищеним рівнем тривожності. Якщо в дітей із низьким рівнем тривожності переважають потребово-настійливі реакції, які становлять 72 %, то в дітей із підвищеним рівнем тривожності найбільший відсоток (63 %) становлять самозахисні реакції. Ці показники є показовими, оскільки тривожні діти гостріше і вразливіше сприймають

життєві негаразди, ніж діти з низьким рівнем тривожності, тому направленість реакцій на захист свого слабкого “Я” є для них достатньо характерною. Для визначення статистичної достовірності отриманих відмінностей ми використали статистичний критерій кутового перетворення Фішера (γ^*). Різниця у відсотках потребово-настійливих та самозахисних реакцій є статистично значущою (відповідно $\gamma^* = 2,91$, при $p < 0,001$ та $\gamma^* = 2,7$, при $p < 0,003$). Різниця у відсотках перешкоджаюче-домінантних реакцій є суттєвою (19 %), але статистично недостовірною ($\gamma^* = 1,56$, при $p < 0,06$). Це не дозволяє визначити їх наявність як характерну для дітей із підвищеним рівнем тривожності, хоча тенденція до цього зафіксована.

Таким чином, можна зробити висновок, що результати нашого емпіричного дослідження довели правильність поставленої на початку роботи гіпотези й показали чітку залежність між рівнем тривожності та особливостями переживання фрустраційних ситуацій дітьми молодшого шкільного віку. Це, по-перше, дозволяє визначити особливості навчання та виховання дітей із підвищеним рівнем тривожності та складною реакцією на фрустраційні ситуації, а по-друге, свідчить про необхідність більш цілеспрямованої індивідуальної корекційної роботи з такими дітьми, метою якої має стати, передусім, гармонізація самоприйняття тривожних дітей, підвищення їх самооцінки, зниження рівня особистісної тривожності та вміння більш адекватно реагувати на фрустраційні ситуації.

Література

1. Астапов В. М. Тревожность у детей. — 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — 224 с.
2. Васильюк Ф. Е. Психология переживания. — М.: МГУ, 1984.
3. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психологических состояний // Вопр. психологии. — 1967. — №6.
4. Пірен М. І. Конфліктологія: Підр. — К: МАУП, 2003. — 360 с.
5. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. — М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2000. — 304 с.
6. Тревога и тревожность/ Под ред. В. А. Астапова. — СПб.: Питер, 2001. — 256 с.
7. XIX Международный конгресс общества исследования стресса и тревожности (STAR) // Психологический журнал. — 1999. — Т. 20. — № 2. — С. 132–134.

А. В. Шамне, канд. психол. наук, доц.,
Криворожский государственный педагогический университет,
кафедра общей и возрастной психологии

ТИПОЛОГИЯ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ЛИЧНОСТНОЙ ТРЕВОЖНОСТИ И ФРУСТРАЦИОННЫХ РЕАКЦИЙ В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Резюме

В статье представлен анализ взаимосвязи тревожности и фрустрационных реакций в младшем школьном возрасте

Ключевые слова: личностная тревожность, страх, младший школьный возраст, группы нетревожных (тревожных) детей, факторы развития личностной тревожности, фрустрационные реакции.

A. V. Shamne, PhD, doc.,
Krivoy Rog State Pedagogical University,
general and development psychology department

TYOLOGY OF INTERCORRELATIONS BETWEEN ANXIOUS AND FRUSTRATIVE REACTIONS IN JUNIOR SCHOOL AGE

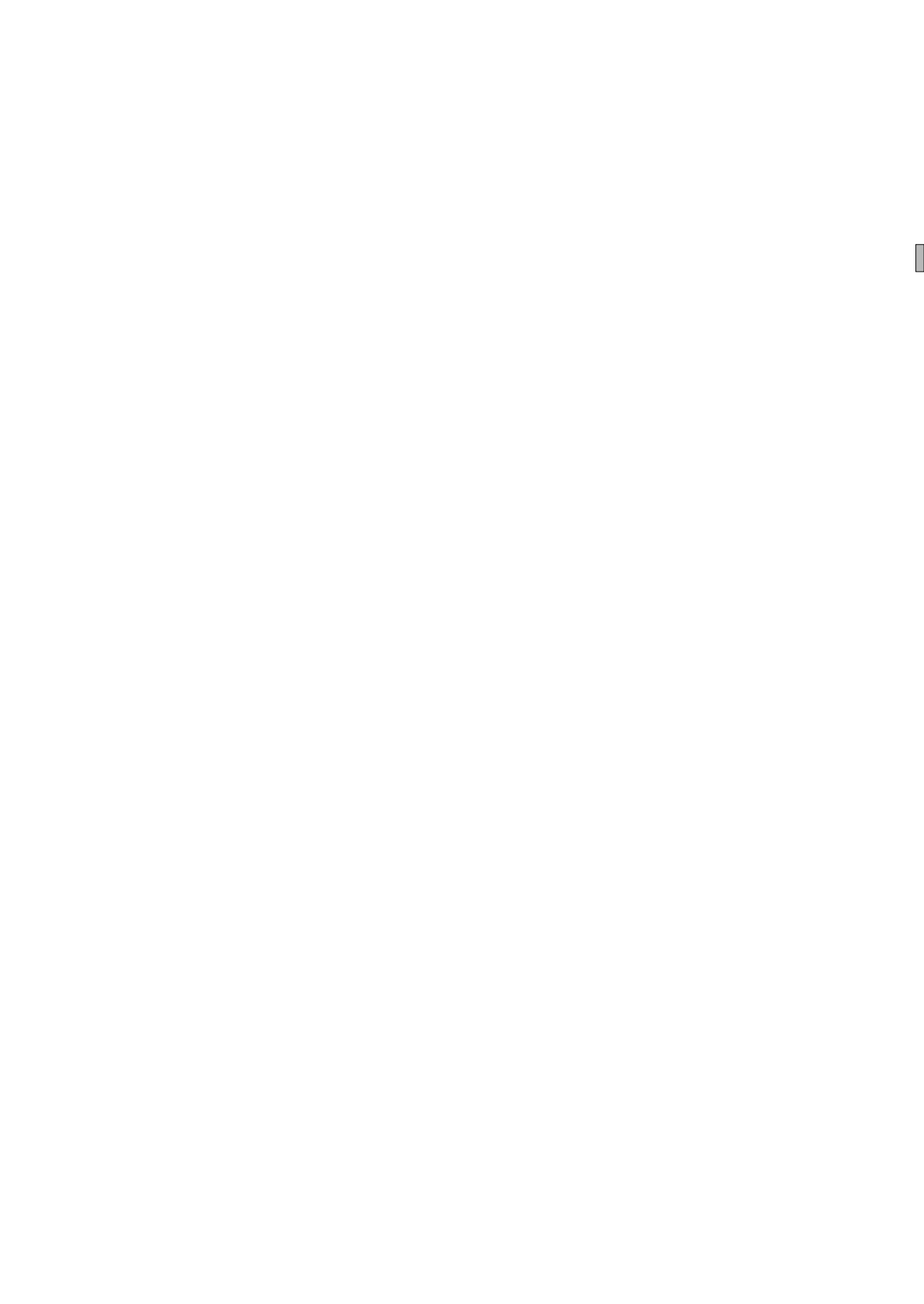
Summary

The article deaes with the correlation between the anxiety and frustrated reaction at the juniour school age.

Key words: anxiety in a situation and personal agitation, fear, junior school age, groups of anxious (non-anxious children, development-specifics of personal anxiety, frustrative reactions.

Секція 3

**КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ, РЕГІОНАЛЬНІ
ТА ЕТНІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ОСОБИСТОСТІ**

А. В. Гайдарова, асп.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ, РЕЛІГІЙНІ ТА ЕТНІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена крос-культурному дослідженню ролі культурно-історичних, релігійних і етнічних детермінант у формуванні психологічного потенціалу особистості. У своїй роботі автор спирається на положення С. Л. Рубінштейна про те, що “зовнішні причини діють через внутрішні умови”.

Ключові слова: особистість, детермінант, соціалізація етнічна, самосвідомість етнічна, культура, крос-культурне дослідження.

Людська цивілізація на сучасному етапі увійшла до якісно нової фази розвитку, для якої характерні посилення інтернаціоналізації життя, зростання інформаційного, культурного, економічного обміну і співпраці. Інтеграційні процеси сприяють тому, що соціальна середа часом кардинально модифікується вже за життя одного покоління. Відособлене існування народів і культур стає неможливим, оскільки зростання міграційних і демографічних процесів, збільшення числа етнічно змішаних сімей, утворення багатонаціональних колективів у соціальних інститутах значно розширюють рамки міжкультурного і міжетнічного спілкування. Це означає, що йде складний процес взаємної адаптації людей, кореляція власної поведінки особистості відповідно до традицій і звичок іншонаціонального оточення.

З одного боку, ми можемо констатувати стирання граней між представниками різних країн, з іншого — навіть в еміграції людина зберігає етнічні стереотипи поведінки. Так саме життя спростувало переконання, що панувало з початку ХХ століття у світовій громадській думці і етнологічній науці, що чинник етнічності поступово втрачатиме своє значення в житті людей унаслідок процесів модернізації, індустріалізації, демократизації, розвитку цивільного суспільства. Проте історична практика показала, що етнічність, а також пов'язані з нею різні форми етноцентризму і навіть націоналізму не лише не втратили, але і значно підсилили свою роль у сучасному соціальному, політичному і культурному житті [8, 82].

З активним включенням України в глобалізаційні процеси стає дуже актуальним вивчення ролі історично-культурних, релігійних і етнічних детермінантів у формуванні потенціалу особистості.

Актуальність теми дослідження впливає з необхідності наукового визначення і вивчення історично-культурних, релігійних і етнічних детермінантів психологічного розвитку потенціалу особистості.

Гіпотеза дослідження: специфіка формування психологічного потенціалу особистості та її соціалізація залежить від культурно-історичних, етнічних, релігійних детермінантів.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні знань про етнічні детермінанти розвитку психологічного потенціалу особистості.

Методологічною основою дослідження стали основні принципи вітчизняної психології: принцип єдності діяльності і свідомості (О. М. Леонт'єв, С. Л. Рубінштейн), принцип системного підходу до вивчення цілісної особистості й індивідуальності (Б. Г. Анан'єв, В. П. Зінченко, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн).

Теоретико-методологічну основу дослідження становили головні положення культурно-історичних концепцій у психології (Л. С. Виготський, Е. Еріксон, М. Коул, М. Мід); основні концепції соціалізації особистості і впливу етнічних факторів на її становлення (М. Я. Буянов, П. И. Гнатенко, І. С. Кон, Н. М. Лебедева, В. П. Левкович, В. В. Москаленко, В. М. Павленко, М. І. Пірен, Д. Хофстед, Г. У. Солдатова, В. А. Сухарев, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, В. Т. Циба); етнічної та педагогічної психології (О. В. Сухарев, В. С. Кукушин, Л. Д. Столяренко); проблема генезису психіки і детермінант цього процесу неодноразово була предметом спеціального дослідження у психології (Г. Костюк, С. Максименко, Н. Менчинська, П. Чамата й ін.).

У вітчизняній психології філософсько-психологічне розгортання уявлень про людську суть досить повно надано в наукових роботах С. Л. Рубінштейна. Він писав: “Психічні явища, як і будь-які явища у світі, детерміновані, включені в загальний взаємозв’язок явищ матеріального світу... Конкретно досягнути детерміновану закономірну обумовленість психічних явищ — психічної діяльності і психічних властивостей людини — це означає знайти шляхи для їх формування, виховання” [6, 43].

Потенціал особистості пов’язан з потенціалом суспільства, в якому особа розвивається. Соціалізація є одним з чинників особового потенціалу. На наш погляд, вирішення проблеми детермінації особи в процесі її соціалізації можливо в руслі системного підходу, згідно з яким соціалізація являє систему детермінант різного типу (причинне — слідчі, зовнішні і внутрішні чинники, спільні і спеціальні передумови, опосередковуючи ланки), тобто вона сама має системний характер.

С. Л. Рубінштейн представляє концепцію детермінізму, згідно з якою “зовнішні причини діють через внутрішні умови (які самі формуються в результаті зовнішніх дій)” [6,43].

На нашу думку, узагальненим вираженням зовнішніх детермінант служать норми, традиції, очікування, породжені історичним розвитком людства, культури, науки, виробництва, які виявляють свою специфіку в різних умовах соціалізації, в конкретних групах. Інституційна детермінація особи, що реалізовується на всіх етапах її становлення, становить зовнішні інстанції особи. Проте “соціальна інформація” у вигляді еталонів цінностей, властивостей, поведінкових патернів і тому подібне локалізована не лише поза особою. Особа активно відображає об’єктивні параметри “субінформації” інститутів соціалізації.

Не менш важливе значення для соціалізації мають внутрішні детермінанти, якими служать не лише індивідні утворення, але і структура цінностей, достатки і властивості, професійна спрямованість особистості і так далі — все, що утворюється в процесі соціалізації, становлячи внутрішні її умови. Всі зміни в особі, поведінці, діяльності, стосунках і взаєминах створюють передумови, визначають її суб'єктність в цьому процесі.

Значущість цієї проблеми визначається тією роллю, яку відіграє процес соціалізації в становленні особи. Вивчення механізмів, сфер і інститутів, умов і результатів соціалізації людини має виключно важливе значення для створення сприятливих умов становлення особистості і прогнозування її поведінки. Соціалізація — це процес, за допомогою якого індивід набуває знання, цінності, соціальні навички та соціальну чутливість, які дозволяють йому інтегруватися у суспільство та вести себе там адаптивно [5,708].

Відмінності в соціалізації різних поколінь людей обумовлені, насамперед, зміною зовнішніх і внутрішніх детермінант психології особистості.

С. Л. Рубинштейн писав: “Вивчення внутрішніх психологічних закономірностей обумовлює психічний ефект зовнішніх дій, становить фундаментальне завдання психологічного дослідження. Кажучи про детермінованість життя організмів і тим більш життя і діяльності людей, треба розрізняти зовнішні обставини, середовище в якому протікає їх життя і діяльність, і власне умови життя. Умови життя входять у визначення самої природи людини; Умови життя, кажучи інакше, — це не середовище само по собі, а та ж система реальних стосунків, в які включається людина; суспільне середовище виступає у вигляді сукупності об'єктивних суспільних стосунків, в яких людина повинна зайняти певне місце. Вимоги, які умови життя пред'являють людині, завдання, які вона перед ним ставить, заставляють її самовизначитися. Об'єктивні стосунки, в які включається людина, визначають її суб'єктивне ставлення до того, що оточує, що виражається в її прагненнях, схильностях і так далі. Ці останні, такі, що склалися під дію зовнішніх умов, у свою чергу опосередковують залежність поведінки, діяльності людей від зовнішніх умов, від об'єктивних стосунків, в яких живе людина. Умови життя і діяльності повинні враховуватися в детермінації психічних процесів, як і процесів фізіологічних... Умови життя у фізіологічному дослідженні виступають як подразники, в психологічному ж дослідженні як об'єктивні обставини життя, які усвідомлюються або, в усякому разі, можуть бути усвідомлені людьми. Обставини життя, визначаючи вчинки людей, самі змінюються ними” [3, 43-44].

У засвоєнні соціальної сутності людини полягає головний зміст соціального розвитку дитини — від самосприйняття, рефлексії, самооцінки, самоствердження до самосвідомості, соціальної відповідальності, інтеріоризованих соціальних мотивів, потреб у самореалізації своїх можливостей, суб'єктивного усвідомлення себе громадянином [2, 25].

Таким чином, соціалізація — це процес взаємообумовленості і взаємодії різних підстав: психологічних, соціально-психологічних, педагогічних, соціально-економічних, політичних, етнокультурних, біологічних і так далі. Основою будь-якого етносу є люди, вступаючи у всілякі стосунки між со-

бою, і які усвідомлюють свої етнічні ознаки і особливості. Необхідно враховувати, що з народження у певному етнічному середовищі особистість формується відповідно до настанов і традицій її оточення. Саме в родині дитина проходить первинну соціалізацію. Моделі батьківської поведінки проєктуються дитиною згодом у її дорослому житті. Однак моделі поведінки людини причинно обумовлені етнопсихологічними, історичними, конфесійними, культурними факторами, етнічним характером.

Одне з формулювань категорії “етнос”, запропоноване етнографом С. М. Широкогоровим на початку ХХ століття, містить у собі групу “найбільш суттєвих” ознак, серед яких “загальна колективна свідомість”, інакше — усвідомлення представниками того або іншого народу факту їх етнічної єдності. Дана ознака до кінця 1940-х років у вітчизняній науковій літературі виділилася в самостійне визначення і отримала формулювання — “етнічна самосвідомість” [1, 65].

Розробкою концептуальних підстав категорії “самосвідомість етнічна” займалися С. А. Токар, Н. Н. Чебоксаров, П. І. Кушнер, Ю. В. Бромлей, К. Н. Хабібун, Л. М. Дробіжева та ін.

“Самосвідомість етнічна” формується з народження, коли дитина проходить “соціалізацію етнічну”.

Соціалізація етнічна — процес опанування індивідом системи етнокультурних цінностей та норм, які дозволяють йому функціонувати у тому чи іншому етнічному середовищі. Будучи елементами загальної культури етносу, механізми етнічної соціалізації виступають найважливішими психологічними умовами збереження етнічної спільноти як цілісного організму. Процес етнічної соціалізації можна розглядати в контексті міжпоколінної трансмісії культури етносу і в контексті етнокультурного розвитку особи [9]. Культурна трансмісія — це процес вивчення, за допомогою якого значення стандартів, норм і т. п., культури приймаються до подальших поколінь [5,170].

За визначенням Л. М. Дробіжевої, етнічна самосвідомість — це, по-перше, самоідентифікація і по-друге, уявлення етносу про своє походження, історичне минуле, мову, культуру, територію мешкання. У поняття етнічної самосвідомості вона включає етнічні інтереси як усвідомлювані людьми потреби народу і етносу, що дуже важливо в сучасних умовах. Таким чином, етнічна самосвідомість включає такі елементи: когнітивні, раціональні — це наші знання, уявлення про народ; емоційні — ми турбуємось за свою культуру, мову, так або інакше ставимся до історичних подій, пам’ятників і таке інше [4].

Самосвідомість етнічна розрізняється за своїми носіями як етнічна самосвідомість окремого представника етносу, тобто етнофора, і як етнічна самосвідомість етносу в цілому. Індивідуальна етнічна самосвідомість як духовне породження являє собою здатність ідентифікувати себе з певним етносом, відокремлюючи водночас від всіх інших етносів, усвідомлювати своє етнічне “я” як неповторне, унікальне явище. Етнічна самосвідомість вважається у сучасній етнології найвагомішою серед ознак етнічної належності (до яких належать також знання етнічної мови, фольклору, звичаїв,

символіки, історії етносу, його літературних, мистецьких пам'яток тощо). Етнічна самосвідомість може давати досить високий рівень (тверда, непохитна самоідентифікація людини зі своїм етносом); може бути перехідного типу невпевненість, коливання індивіда у питанні прихильності до свого етносу: звичайно у такому стані опиняються етномаргінали; нарешті, вона може стати “нульовою” внаслідок повної асиміляції (за походженням індивід належить до певного етносу, але не вважає себе його представником). Етнічна самосвідомість може бути подвійною або навіть потрійною (коли, скажімо, індивід походить від різноетнічного шлюбу, а живе, як і його батьки, у третьому етнічному середовищі) [9].

На наш погляд, найбільш органічним способом єдності складових антропогенезу виявляється в різноманітті етнічних стереотипів поведінки. Акт народження вводить людину безпосередньо у сферу дії соціогенних факторів, що, зокрема, викристалізуються та формуються у неї в стереотипах поведінки. Виявлення стереотипу, що сформувався, для самого носія чи для зовнішнього стосовно нього спостерігача виявляється можливим лише тоді, коли виявляються розходження моделей поведінки, що демонструються представниками одного етносу в порівнянні з представниками іншого етносу в подібних життєвих обставинах. Вивчення крос-культурної комунікації та її проблемних галузей є на даний момент надзвичайно перспективним напрямком досліджень.

Крос-культурна психологія розсунула межі етноцентричного світобачення, змістила акцент дослідницького пошуку з етноцентричних настанов до полікультурних міжетнічних порівнянь. В останній час виникла потреба і з'явився простір для задіяння крос-культурних парадигм. Н. М. Лебедева вважає, що крос-культурна психологія в системі психологічних знань “подібна теорії відносності у фізиці, тому що будь-яке психологічне явище в порівняно-культурній перспективі знаходить інше фарбування й інший вимір” [3, 7].

При вивченні впливу етнічних і релігійних детермінант на формування міжетнічних стосунків доцільно розгледіти їх на прикладі міжетнічної сім'ї. Оскільки в таких сім'ях відносини різних етносів особливо показові. У них можна побачити всю складність міжетнічної взаємодії. Саме в таких сім'ях закладаються основи міжкультурного діалогу або, навпаки закріплюються негативні стереотипи, які призводять до націоналізму.

Існують певні відмінності в типології міжетнічних сімей.

1. Сім'ї з партнерами, близькими по етнокультурних характеристиках і національних ознаках: однакова релігія, схожий побут, звичаї, система цінностей (українці — росіяни).

2. Сім'ї з партнерами, далекими по етнокультурних характеристиках і національному менталітеті — різна релігія, різна культура і система цінностей (українці — араби, українці — китайці)

3. Сім'ї з партнерами, близькими по культурних характеристиках, але різні по етнічності: близька по культурних характеристиках, однакова релігія, близька ціннісна система, різні традиції і національності (українці — болгари).

Як на моноетнічну сім'ю, так і на міжетнічну впливають не лише зовнішні але і внутрішні чинники. Лише у міжетнічній сім'ї їх дія посилюватиметься зважаючи на приналежність партнерів до різних етнокультурних систем. Отже, на стабільність і згуртованість сім'ї впливає група чинників: 1) зовнішні — до них відносимо економіку, право, політику, релігію, побут, територію, ближнє оточення і т. д.; 2) внутрішні — толерантність, довіра, ціннісна система, стереотипи і тому подібне. Вибір партнера тієї або іншої національності для створення сім'ї може визначатися рядом інших чинників.

Розпад міжетнічної сім'ї може стати наслідком впливу релігійних, культурних, а також етнічних детермінант на особистість. Різність традицій та стереотипів поведінки у подружжя веде до конфліктів, а все частіше до розлучення.

Для українського народу характерною рисою є товариськість, що багато в чому обумовлене тією релігією, яка найбільш поширена серед нашого етносу. Так, сама релігія спочатку задає певний тон у спілкуванні з "іншими". В даному випадку це любов до ближнього свого, співпереживання, доброта, допомога, милосердя, визнання в іншій релігії своїх особливостей і так далі. Все це сприяє відкритому контакту з представниками інших національностей. Таким чином, представник християнської релігії, мабуть, більшою мірою готовий до спільного мешкання, діяльності і так далі, ніж представники, скажімо, мусульманської релігії, яка поширена серед етносів арабських країн. Для представників ісламу найбільш характерною є настанова на взаємодію з представниками своєї релігії, тобто свого роду замкнутість, що є перешкодою для безперешкодного спілкування з іншими, іновірними. Найбільш характерними і суспільно схвалюваними для цієї культури будуть шлюби з представниками близьких етнокультурних систем. Оскільки тут вступатиме у взаємозв'язок з територіальним чинником господарсько-побутовий. "Чим істотніше міжетнічні відмінності в побутовій поведінковій культурі, тим рідше укладаються міжетнічні шлюби. І навпаки, чим більше схожості, тим частіше вони укладаються" [7, 251].

У багатьох культурах міжетнічні шлюби між різними етносами не віталися і, тим більш, не приймалися найближчим етнічним оточенням, якщо хтось з членів сім'ї сповідав іншу релігію. Так, наприклад, для представників арабського регіону є цілком прийнятним вибір своєму потомству ще в дитячому віці родинної пари з представників своєї національності, бажано знатного роду, що сповідає мусульманську релігію. Тобто емоційного зв'язку між майбутнім подружжям не відбувається, а існує явна невизначеність. При укладанні шлюбу заздалегідь вибраних пар за наречену прийнято платити так званий викуп, що не прийняте в українській культурі.

Все вищевикладене підтверджує актуальність дослідження міжетнічної взаємодії. Щоб дослідити ставлення до міжетнічного шлюбу представників різних етносів, нами було проведено репрезентативне експертне опитування.

Представникам Китаю, України та арабського регіону було запропоновано відповісти на запитання “Як Ви ставитесь до міжетнічних шлюбів?” (Другого типу міжетнічних шлюбів). На запитання респонденти повинні були дати дихотомічну відповідь: “так” чи “ні”. У ході дослідження було опитано 125 респондентів обох статей. Представники Китаю — 50 (25 чоловіків та 25 жінок), України — 50 (25 чоловіків та 25 жінок), арабських країн (25 чоловіків), віком 18–27 років. У зв’язку з тим, що серед арабської молоді на навчання приїжджає переважно чоловіки, в опитуванні жінки з арабського регіону відсутні, нами опитувались тільки чоловіки. Дослідження проводилось серед студентів-іноземців ОНУ ім. І. І. Мечникова, робітників департаменту міжнародних відносин ОНУ ім. І. І. Мечникова, робітників ОПР та МР ОМУ УМВС України в Одеській області. Розподіл позитивної відповіді на запитання зображено на рисунку № 1. Найтолерантнішими до створення міжетнічних шлюбів виявилися українці — 56 % відповіли “так”, китайці — 32 %, представники з арабських країн найменш схвалювали подібний шлюб, тільки 24 % відповіли — “так”. Негативна відповідь зображена на рисунку № 2.

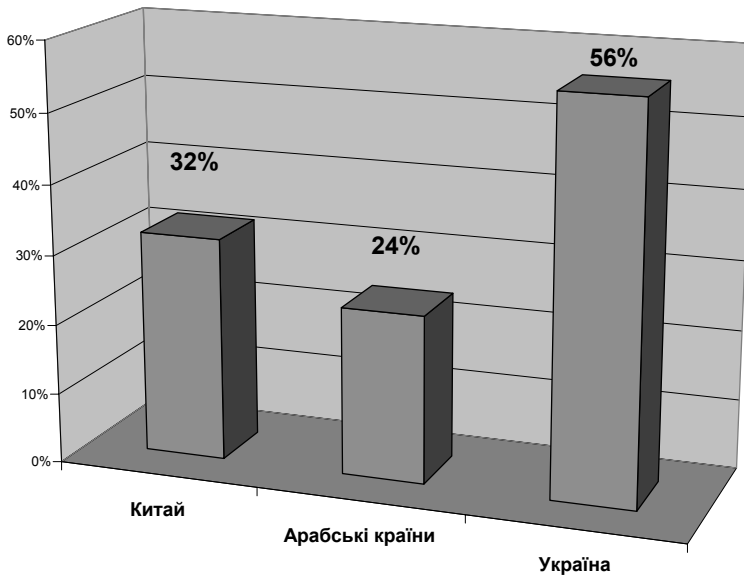

Рис. 1

На рисунку № 3 ми бачимо, як розподілились позитивні відповіді між чоловіками та жінками різних країн.

З 56 % українських респондентів з позитивними відповідями — 57,14 % були жінки, а 42,86 % — чоловіки. Серед представників Китаю, які схвалюють міжетнічні шлюби, 69,75 % — чоловіки, 31,25 % — жінки. Оскільки не уявилось можливим опитати представниць прекрасної статі з арабського регіону, ми можемо передбачити, що арабські жінки, украї

рідко виходять заміж за представників іншої культури. Чоловіки також не дуже схвально ставляться до подібних шлюбів, позитивно відповіли лише 24 %.

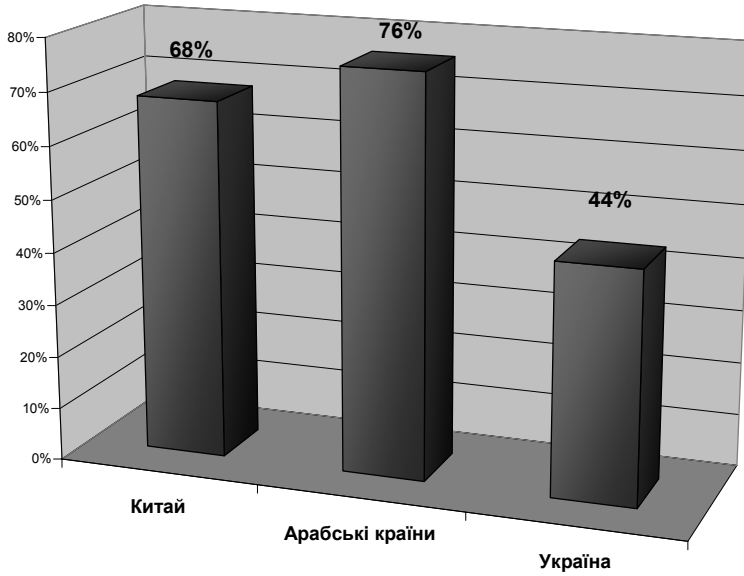

Рис. 2

Країни

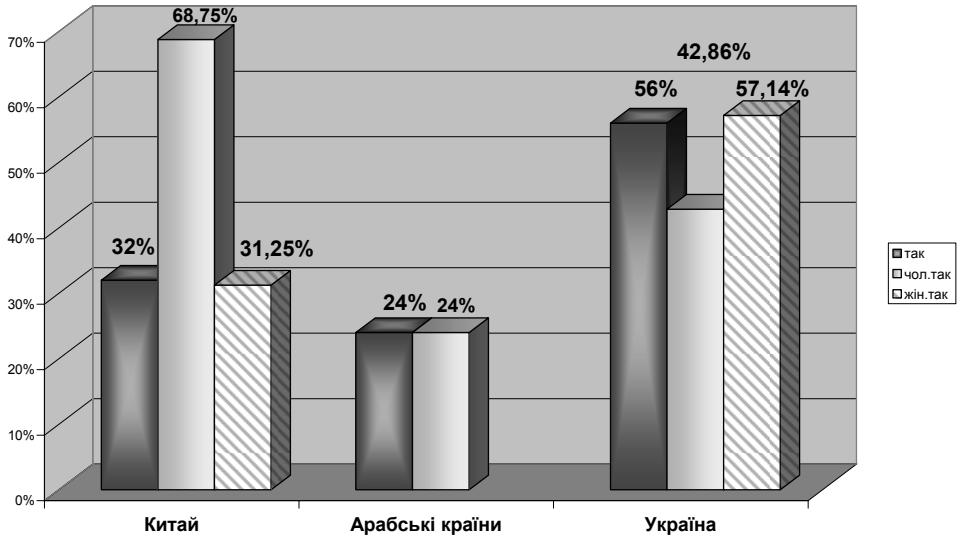

Рис. 3

У результаті дослідження ми зробили висновки:

1. Культурно-історичні, релігійні та етнічні детермінанти впливають на формування психологічного потенціалу особистості.

2. Середовище є чинником соціалізації особи, суть якої полягає в поєднанні пристосування і відособлення людини в умовах конкретного суспільства.

3. Соціалізація в тому або іншому етносі має особливості. Результат етнічної соціалізації — залучення людини до культури свого народу, прийняття її цінностей, норм, традицій і моделей поведінки.

4. Особливість сучасного соціального середовища — поліетнічність. У результаті взаємодії в поліетнічному середовищі люди стикаються з різноманітністю культурного оточення, з іншеетнічною системою цінностей, що може привести до трансформації етнічної ідентичності людини.

5. Необхідна освітня програма для молоді, мета якої полягала б у підвищенні компетентності щодо міжетнічних стосунків. Формування відповідальності у молоді при виборі чоловіка або жінки і підготовки до родинних стосунків.

Література

1. Гуров В. Н. Формирование толерантной личности в полиэтнической образовательной среде: учебн. пособие / Педагогическое общество России. — М., 2004. — 239с.
2. Джун Ван. Особливості соціалізації молодшого підлітка / Теоретичні та практичні проблеми розвитку та реалізації потенціалу особистості. — Одеса, 2008. — 168с.
3. Дробыжева Л. М. Ценности и символы национального самосознания в условиях имеющегося общества / Институт этнологии и антропологии РАН. — М., 1994. — 10 с.
4. Лебедева Н. М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: учебное пособие. — М.: Ключ-С, 1999. — 224 с.
5. Reber S. Arthur. The Penguin dictionary of psychology. Penguin books. Harmondsworth, England., 1985. — 849 p.
6. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание // В учебн. Мироненко В. В. Хрестоматия по психологии: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / Под ред. проф. А. В. Петровского. — М.: Просвещение, 1977. — 528 с.
7. Уразгельдиева Н. К. Национально-смешанные семьи: социально-психологический портрет // В кн. Социально-этнические проблемы России и Северного Кавказа на исходе XX века. — Ростов н/Д, 1998. — 368с.
8. Садохин А. П., Грушевицкая Т. Г. Этнология: учебник для студ. высш. учеб. заведений. — М.: Издательский центр “Академия”, 2000. — 304 с.
9. [http://etno. uaweb. org/glossary/s. html](http://etno.uaweb.org/glossary/s.html)

А. В. Гайдарова, асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

**КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ, РЕЛИГИОЗНЫЕ И ЭТНИЧЕСКИЕ
ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ**

Резюме

В статье рассмотрены культурно-исторические, религиозные и этнические детерминанты психологических особенностей личности. В своей работе автор опирается на положение С. Л. Рубинштейна о том, что “внешние причины действуют через внутренние условия”. Автор исследует проблемы, применяя кросс-культурный метод.

Ключевые слова: личность, детерминант, социализация этническая, самосознание этническое, культура, кросс-культурное исследование.

A. V. Gaydarova, postgrad. stud.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

**CULTURAL-HISTORICAL, RELIGIOUS AND ETHNIC
DETERMINATIONS OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL
POTENTIAL OF THE PERSON**

Summary

In this article are cultural-historical, religious and ethnic determinants of psychological personal characteristics have been considered. The author followed by S. L. Rubinstein's conception of personality. In the research the author rely on position of “the external reasons acting through the internal conditions”. The author studied the problems with the help of cross cultural method.

Key words: personality, determinants, ethnic socialization, ethnic self-attitude, culture, cross-cultural research.

Е. Ю. Грищук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної психології

МОВА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу особливостей та характеру взаємозв'язку між мовою та етнічною ідентичністю. В результаті здійсненого аналізу визначаються такі поняття, як “рідна мова”, “етнічна мова” та “інша мова”. Здійснюється спроба проаналізувати вплив мови на формування та функціонування етнічної ідентичності особистості.

Ключові слова: мова, рідна мова, етнічна мова, етнічна ідентичність.

Самовизначення індивіда в різних соціальних групових утвореннях є центральним моментом у процесі формування, становлення та розвитку особистості. У зв'язку з цим розкриття особливостей процесу пошуку людиною свого місця в соціальному просторі є однією з найбільш фундаментальних проблем у дослідженні особистості.

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлюючи себе їх представником. Результатом ідентифікації особистості з різними групами стають численні ідентичності, сукупність яких становить цілісну соціальну ідентичність, у структурі якої важливе місце посідає етнічна ідентичність.

Усвідомлення людиною своєї належності до певного народу відіграє в її житті важливу роль та помітно впливає на відносини між людьми, тому цілком зрозумілою є необхідність визначення основних чинників розвитку етнічної ідентичності особистості. Серед безлічі етноформуючих та етнодиференціюючих ознак етносу одним з найважливіших, звичайно, є мова.

Мова є однією з ознак етносу, тому динаміка етномовних процесів як ніщо інше віддзеркалює особливості етногенезу. Етногенез, або становлення етнічного “Я” є складним внутрішнім процесом особистісних стосунків (взаємодії особистісних “Я”) на основі спільності життя в родині, на певній території, з певним життєвим устроєм і поступового усвідомлення спільної долі — історичної, релігійної, соціально-економічної, культурної. Цей процес мова пронизує наскрізною ланкою, оскільки вона в замкненій продуктивній системі символів нагромаджує і фіксує досвід етносу, стаючи його “найдосконалішою подобою” [6, с. 44].

Враховуючи все вищезазначене, метою даної статті є теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності особистості.

Взаємозв'язок мови та етнічної ідентичності є однією з основних проблем психологічного вивчення соціальної свідомості. Це пов'язано з особливим місцем мови серед основних компонентів етносу і, перш за все, з тим, що саме мова здавна розглядається як один з найважливіших чин-

ників етнічної ідентичності (В. Вундт, В. Гумбольт, М. Лацарус, Ф. де Соссюр, М. Хайдегер, Г. Штейнталь; В. Кононенко, Д. Овсянко-Куликовський, І. Огієнко, О. Потебня та ін.). Так, мова, на думку М. Лацаруса та Г. Штейнтала, які створили в середині XIX ст. одну з перших соціально-психологічних теорій — “психологію народів”, є “першим проявом” народного духу. Серію досліджень мови як одного з конкретних елементів народної психології здійснив В. Вундт, у поглядах якого ідеї психології народів отримали подальший розвиток. М. Хайдегер стверджував, що для людини світ її рідної мови — це “дім буття”, “найінтимніше лоно культури”. М. Унамуно писав, що мова — це кров духу [4, с. 43]. Глибокий аналіз взаємозв’язку мови та психологічного складу народу міститься у працях О. О. Потебні.

Ідея про зв’язок мови і етносу вперше набула оформлення як наукова теорія у працях В. Гумбольта [3]. Імпульс про значення мови в життєдіяльності та світосприйнятті етносів знайшов своє відображення у працях Ф. де Соссюра на початку XX ст., в його концепції виведено принцип: “Звичай нації відбиваються у її мові, а з другого боку, в значній мірі саме мова формує націю” [13]. Мова, на думку Ф. де Соссюра, є “одночас і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності індивідами. Тісно пов’язана із багатьма галузями, вона є одночас і фізичною, і фізіологічною, і психічною” [13].

Інший аспект — наявність слів для позначення автентичного побуту та реалій. Мова не просто відображає або передає реалії цього світу, а робить їх (означувані) поняттями, прив’язуючи до реального об’єкта ознаки, зв’язки. Фактично слово є самодостатнім, оскільки містить не лише інформацію та опис слова, але ще й його оцінку. На думку автора, у мові закладене не тільки бачення світу як об’єктивний процес, але, що найголовніше, — спосіб бачення. Оскільки мова є тим, що супроводжує людину з самого початку і до кінця життя, бачення світу предків, таким чином, передається їй з перших кроків. Так, Ф. де Соссюр стверджує, що “мова як граматична система потенційно (віртуально) наявна у кожному мозку, точніше, у мозкові індивідів, адже мова неповна у кожному з них, вона існує повною мірою лише в колективі” [13, с. 34]. На думку вченого, суспільні зв’язки сприяють створенню мови і, можливо, накладають на спільну мову деякі свої особливості. З іншого боку, мовна спільність певною мірою причетна до утворення етнічної спільності.

Геніально започатковане В. Гумбольтом та О. Потебнею [3; 12] цілісне осмислення мови в контексті духовної діяльності людини й етносу, коли розвиток (чи стагнація, деградація) мови, людини й етносу розглядається як триєдиний нерозривний процес, у взаємозумовленості динаміки його складових, на жаль, з часом втратило свою цілісність, хоча окремі його сторони й продовжували досліджуватись “поаспектно” різними науковими дисциплінами — філософією, когнітивною наукою, психо- та нейролінгвістикою, соціо- та етнолінгвістикою і т. ін., що значною мірою стало негативним наслідком вузької наукової спеціалізації [10].

Про мову як чинник, що позначає та витворює етнічну ідентичність, зазначав також М. Бахтін, стверджуючи, що “слово у своїй сутності — двовимірне утворення. Воно рівною мірою визначається як тим, чим воно є, так і тим, для кого воно. Воно є саме продуктом взаємовідносин того, хто говорить, з тим, хто слухає. “У слові я формую себе з точки зору іншої людини, врешті-решт, з точки зору свого колективу. Слово — міст, перекинутий між мною та іншою людиною. Якщо одним своїм кінцем він спирається на мене, то іншим — на мого співрозмовника. Слово — це спільна для нас, співрозмовників, територія” [1, с. 156].

І. Огієнко вивчав і досліджував мову в широкому контексті культурологічних, літературознавчих, етнографічних, релігієзнавчих студій. Визначаючи самобутній характер кожного народу, властиве йому відмінне світобачення, світосприйняття, вчений своїми численними працями стверджував думку про те, що окрема мова є ознакою окремого народу, а кожен окремий народ має оригінальну, своєрідну культуру [7].

Відомий мовознавець і лінгводидакт сучасності В. І. Кононенко зазначає, що своєрідність “мовної особистості” визначається мовою, якою вона користується, національний характер формується як через національну мову, так і через спільність історичного досвіду, етнокультурних традицій, з орієнтацією на той національний ідеал, що створило українство впродовж свого існування в часі і просторі. Звернення до мовної особистості в її національній самодостатності і самоідентифікації дає новий поштовх і вносить суттєві корективи в процес вивчення рідної мови. На мотиваційному рівні мовленнєвої діяльності виявляють себе прагматичні, індивідуальні потреби і ціннісні орієнтації особистості в їх національній специфікації. Звідси видно, що мова займає важливе місце в структурі особистості людини і тісно взаємопереплетена з іншими її елементами [7, с. 428].

В останні десятиліття дослідження взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності проводяться на різних рівнях аналізу: соціолінгвістичному, етносоціологічному, етнографічному, соціально-психологічному тощо. Предметом вивчення в них виступають: мовні атитюди, мовленнєві маркери, соціолінгвістичні стереотипи і т. ін. На різних рівнях аналізу все більша увага приділяється тому незаперечному факту, що етнічна ідентичність пов'язана не стільки з реальним використанням мови всіма членами групи, скільки з його символічною роллю у формуванні почуття спорідненості з групою і одночасно в процесах міжгрупової диференціації. Адекватне соціально-психологічне пояснення неоднозначності ролі мови у становленні та збереженні етнічної ідентичності можливе лише у міжгруповому контексті. Етнічні групи знаходяться у неперервному контакті. У поліетнічному суспільстві функціонують різні мови, і етнічна ідентичність кожної з діючих груп значною мірою зумовлена компетентністю її членів у “чужих” мовах та мірою відповідності реального та бажаного їх використання [5].

Так, у сучасній соціальній психології приналежність до тієї чи іншої етнічної спільноти вивчається, як правило, з позицій двох концепцій: 1) теорії соціальної ідентичності Г. Тешфела та Дж. Тернера; 2) моделі двох вимірів ідентичності Дж. Беррі. Нагадаємо, Г. Тешфел та Дж. Тернер ви-

сувають загальний психологічний принцип, згідно з яким специфіка групової категоризації полягає у тому, що групова ідентифікація (або усвідомлення приналежності до групи) нерозривно пов'язана з іншим когнітивним процесом — диференціацією (або оцінним порівнянням) категоризованих груп. А соціальна ідентичність у самому загальному розумінні — результат процесу порівняння своєї групи з іншими соціальними об'єктами. Саме в пошуках позитивної соціальної ідентичності індивід або група прагнуть визначитись, відокремитись від інших, утвердити свою автономність. Спираючись на теорію соціальної ідентичності, Г. Джайлз із співавторами досліджують роль мови у міжетнічних взаєминах та розробляють концепцію етнолінгвістичної життєздатності [15; 16]. В рамках цієї концепції аналізуються статус мови, її демографічні характеристики, інституційна підтримка, яка їй надається, та інші чинники, що впливають на збереження групою власної мови як життєздатного засобу комунікації. Чим вищою є реальна або сприйнята етнолінгвістична життєздатність групи, тим більшою мірою індивіди прагнуть з нею ідентифікуватись.

Модель двох вимірів етнічної ідентичності, запропонована Дж. Беррі в руслі дослідження акультурації [14], передбачає, що етнічні ідентичності зі своєю та чужою етнічними групами можуть існувати відносно незалежно одна від одної. Члени етнічної групи можуть мати як сильну, так і слабку ідентифікацію і зі своєю групою, і з групою домінуючої більшості. Сильна ідентифікація лише із власною групою у поліетнічному середовищі може бути пов'язана з тенденцією до сепаратизму, орієнтацією на окремих розвиток груп. Ідентифікація лише із чужою групою призводить до повної асиміляції, тобто прийняття звичаїв, вірувань, мови іншої групи аж до повного розчинення у ній. Сильна ідентифікація з обома групами свідчить про тенденцію до інтеграції та бікультурації. Для індивідів з біетнічною ідентичністю характерним є високий рівень компетентності як в етнічній, так і в “чужій” мові. Згідно з моделлю двох вимірів можлива слабка, чітко не виражена етнічна ідентичність з обома групами — маргіналізація. “Маргінали” відчувають почуття невизначеності, неспокою та сум'яття і демонструють неадекватну мовну поведінку у поліетнічному середовищі.

В обох підходах одним з ключових понять є зміна ідентичності під впливом соціо-культурної ситуації в суспільстві та статусів взаємодіючих груп. Реальні соціальні обставини — різка зміна статусів етнічних спільнот та мов, загострення уваги до проблем етнічної ідентичності — переконують у необхідності серйозного вивчення взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності [5].

На сьогоднішній день проведена велика кількість досліджень, присвячених цій тематиці. У процесі ідентифікації з етнокультурними нормами певної етнічної спільноти найбільше значення має мова, яка, будучи фактором етнічної ідентичності, відображається в ній як культурні уявлення про етнічну мову. У зв'язку з цим доцільно розглянути поняття “рідна мова”, “етнічна мова”, “інша мова”. Дані поняття можуть збігатися або нести різне смислове навантаження в кожному окремому випадку.

Мова — знакова система будь-якої фізичної природи, вона виконує пізнавальну та комунікативну функції в процесі людської діяльності. Мова може бути природною та штучною. Під природною мовою слід розуміти мову, яка служить формою вираження думок та засобом спілкування між людьми. Штучна мова створюється для будь-яких вузьких потреб (наприклад, мова математичної символіки, різні системи сигналізації тощо). Мова — явище соціальне. Будучи формою існування та відображення мислення, мова водночас виступає як важливий феномен у формуванні свідомості. Мова виступає засобом фіксування та збереження набутих знань і тим самим — засобом передачі знань від покоління до покоління [11].

Проте мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ і, насамперед, про свій народ. Так, на думку Д. М. Овсянико-Куликовського [8], дитина до засвоєння мови не має національних ознак, — вона “інтернаціональна”; із засвоєнням мови вона поступово засвоює національні ознаки навколишнього середовища; в міру її розумового розвитку починають виявлятися в її мисленні риси національного психічного складу.

Питання мови як детермінанти етнічної особистості вимагає чіткого визначення таких понять, як рідна та етнічна мова. Так, поняттям “рідна мова”, незважаючи на неточність та недостатню визначеність, позначають мову того середовища, в якому людина виросла, — мова, засвоєна людиною з дитинства і стала необхідним органом її повсякденної та вищої думки [8, 26]. Рідна мова — це мова, якою людина оволоділа першою, тобто з якою вона прилучилася до колективного мислення, увійшла до складу суспільства як його справжній і повноцінний феномен [11]. Для більшості людей світу рідна мова є єдиним засобом мислення і спілкування. Чим більше людина засвоїла понять, виражених рідними словами, рідною мовою, тим вона розумніша, розвиненіша і міцніше її національне коріння. В мові народу відображена його самобутність, своєрідність способу життя, мислення, світобачення, світорозуміння, вірування — усе розмаїття і специфіка народного буття. Саме мова індивідуалізує окремі особистості та народи, вона є засобом творення думки, мислення і пізнання. Мова, за влучним висловлюванням М. Пірена [11], є душею народу. Без національної мови ні особа, ні народ не в змозі передати свої думки, почуття іншим, а особливо наступним поколінням. Відомий психолог Л. С. Виготський наголошував, що засвоєння рідної мови відбувається неусвідомлено і мимовільно, тобто йде знизу догори, засвоєння ж другої, третьої мов відбувається іншим шляхом — зверху донизу, тобто через усвідомленість і довільність [2, с. 34]. І це підкреслює значну інтегрованість рідної мови зі сферою підсвідомого і несвідомого, коли повноцінно діють такі психологічні механізми, як навіювання, наслідування, імітація, емоційне зараження. Л. С. Виготський довів, що культурні знаки (передусім знаки конкретної мови) служать своєрідними “знаряддями”, оперуючи якими суб’єкт формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення (певні узагальнені та когнітивні елементи свідомості) і смисли (афективно-емоційні компоненти). Саме ці значення та смисли відіграють головну роль

при утворенні міжфункціональних зв'язків між мисленням і мовленням, між мовленням і самосвідомістю особистості. Саме через засвоєння рідної мови починає формуватися етнічна приналежність людини.

Саме тому мова є вельми істотним елементом нації. Але трапляються випадки, коли люди не знають мови тієї етнічної спільності, представниками якої себе вважають, з якою ідентифікуються. Звичайно, здебільшого поняття “рідна мова” асоціюється з національною приналежністю людини. Саме тому в суспільній практиці досить часто зближують поняття “рідна мова” з поняттям “етнічна мова”. Проте етнічна мова — це мова своєї етнічної групи, яка може не збігатися з рідною [5]. Етнічна мова — це перш за все мова етносу, що є його ознакою. Етнічна мова створює основу внутрішньоетнічної нормативної єдності, обслуговує комунікацію етносу в цілому, забезпечує соціальну взаємодію і соціокультурні відносини в процесі комунікації між всіма членами етносу, що належать до різних соціокультурних прошарків. У випадку, коли деякі представники відходять від своєї етнічної мови, вона все ж зберігає роль етнічного символу і визначає внутрішню налаштованість людини на виконання етнокультурних норм, закладених у дитинстві. Так, досить відомими є випадки, коли в ролі “рідної мови” виступає не “своя”, а чужа мова, або ж вона рівномірно розподіляється між двома мовами.

Інша мова звичайно використовується в поліетнічних спільнотах як засіб спілкування з іншими етнічними спільнотами. Як правило, інша мова є лише частковим засобом закріплення власне етнічних культурних норм.

Таким чином, можна визначити, що мова являє собою поліфункціональне явище, функції якого можна умовно поділити на когнітивні, соціальні і особистісні. Говорячи про соціальні функції мови, пов'язані з етноідентифікацією, зазвичай виділяють функції мови як етнічного чинника, тобто йдеться про виділення етнодиференціюючих та етноінтегруючих властивостей мови.

Підсумовуючи, можна сказати, що вивчення взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності показує, що мова є одним з найбільш значущих, а в деяких випадках і вирішальних вимірів етнічної ідентичності, використання мови впливає на формування та підтримку етнічної ідентичності. Навіть у випадку переходу особистості або етнічної групи в цілому на іншу мову етнічна ідентичність може залишатися досить стійкою, і, переставши виконувати комунікативну функцію, мова залишатиметься символом етнічної ідентичності. Будучи провідним чинником формування етнічної ідентичності, мова виступає носієм суспільної свідомості, є способом вираження самосвідомості особистості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації. Знаки конкретної мови служать своєрідними “знаряддям”, оперуючи якими суб'єкт формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення і смисли. Вони відіграють головну роль при утворенні міжфункціональних зв'язків між мовленням і самосвідомістю. Мова формує відповідне світобачення і спосіб мислення її носіїв.

Рідна мова засвоюється з самого дитинства. За допомогою неї здійснюється первинна соціалізація і культуризація особистості, знайомство з

нормами, цінностями, традиціями свого етносу. Мова є потужним етнодиференціюючим і етноінтегруючим чинником.

Детермінантами використання рідної мови у повсякденному спілкуванні виступають статус мови, кількість суб'єктів, що розмовляють нею, та інституційна підтримка. Від цього залежить етнолінгвістична життєдіяльність групи — те, що об'єднує групу, члени якої в міжгрупових відносинах демонструють відмінності у поведінці від інших спільнот.

Враховуючи все вищезазначене, дослідження можливостей впливу мови — позитивного чи негативного — на розвиток людини та становлення її етнічної ідентичності (та й етносу загалом) важливе не тільки в методолого-теоретичному, а й в прикладному аспекті, для суспільної практики, оскільки дозволить об'єктивніше та ґрунтовніше оцінювати сучасні мовні процеси та прогнозувати їх віддалені наслідки. Враховуючи реальні соціальні обставини та мовну ситуацію в Україні, подальшу перспективу досліджень ми також вбачаємо в емпіричному вивченні взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності, а також їхнього впливу на процес міжособової взаємодії представників різних етнічних груп у поліетнічних регіонах країни.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М., 1979.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Виготский. — М., 1982.
3. Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия литературы / Вильгельм фон Гумбольдт. — М.: Прогресс, — С. 370–381.
4. Данилюк І. “Мовні конфлікти” та конструювання етнічної і національної ідентичності / І. Данилюк // Соціальна психологія. — 2005. — № 3 (11). — С. 43–51.
5. Донцов А. И. Язык как фактор этнической идентичности / А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко, Ж. Т. Уталиева // Вопросы психологии. — 1997. — №4. — С. 75–86.
6. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. Нариси: [Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2007. — 262 с.
7. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль / В. І. Кононенко // [Збірник статей]. — Київ: Івано-Франківськ, 2002. — 460 с.
8. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Психология национальности / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. — СПб.: Время, 1992. — 39 с.
9. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. — К., 1988. — С. 239–240.
10. Пінчук О. Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Пінчук, П. Червяк. — К.: Вид. центр “Просвіта”, 2005. — С. 30–31.
11. Пірен М. І. Основи етнопсихології: [Підручник] / М. І. Пірен. — К., 1996. — 385 с.
12. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — Харьков, 1993.
13. Соссюр, Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К.: Основи, 1998. — С. 32–287.
14. Cross-cultural psychology: Research and applications / [Berry J. W. et al.]. — Cambridge, etc.: Cambr. Univ. Press, 1992.
15. Giles H. The role of language in ethnic group relations / H. Giles, P. Johnson // Intergroup behavior. — Oxford: Basil Blackwell, 1981. — P. 199–243.
16. Giles H. Towards a theory of language in ethnic group relations / H. Giles, R. Y. Bourhis, D. M. Taylor // Language, ethnicity and intergroup relations. — L.: Acad. Press, 1977. — P. 307–348.

Е. Ю. Грищук, асп.,

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра социальной психологии

ЯЗЫК КАК ДЕТЕРМИНАНТА РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена теоретическому анализу особенностей и характера взаимосвязи между языком и этнической идентичностью. В результате проведенного анализа определяются такие понятия, как “родной язык”, “этнический язык” и “другой язык”. Делается попытка проанализировать влияние языка на формирование и функционирование этнической идентичности личности.

Ключевые слова: язык, родной язык, этнический язык, этническая идентичность.

E. U. Gryschuk, postgrad. stud.,

Kiev Shevchenko National University,
social psychology department

LANGUAGE AS DETERMINANT OF DEVELOPMENT OF ETHNIC

Summary

This article will discuss a theoretical analysis of the characteristics and specifics of the reciprocal relationship between language and ethnic identity. This analysis makes use of such concepts as “native language”, “ethnic language” and “other language”. Furthermore, this article will examine the influence of language in the formation and functioning of the ethnical identity of an individual.

Key words: language, native language, ethnic language, ethnic identity.

І. В. Данилюк, канд. психол. наук, доц.,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної психології

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ І СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Людина у своєму духовному житті є тільки складовою частиною деякого магічного “Ми”, яке спускається з висот і у всіх членах общини зберігає єдність.

Освальд Шпенглер

Розглянуто і проаналізовано компоненти етнічної ідентичності, виділено її самостійні рівні. Охарактеризовано центральні моменти ідентичності для відчуття групової психологічної безпеки та стабільності.

Ключові слова: ідентичність, соціальна ідентичність, етнічна ідентичність, нація, етнос, народність.

Постановка проблеми

Соціальна ідентичність — це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає в результаті усвідомлення свого членства в соціальній групі (групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству.

В першу чергу це, звичайно, спосіб організації для даного індивіда його уявлень про себе і про групи, до яких він суб’єктивно належить. Але соціальна ідентичність це і те, що індивід робить з його позиції в соціальній структурі, яка визначає його ідентичність, і те, що він думає про місце в цій структурі. Отже, це не лише знання, а й емоційна значущість членства в групі.

Етнічна ідентичність є складовою частиною соціальної ідентичності особистості, психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільноти. Етнічна ідентичність — це результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певний ступінь ототожнення себе з ним і відокремлення від інших етносів. Г. Г. Шпет визначає етнічну ідентичність як переживання своєї тотожності з однією етнічною спільнотою і відокремлення від іншої.

Етнічна ідентифікація є процесом, а етнічна ідентичність результатом цього процесу. Поняття етнічності — субпоняття по відношенню до поняття “ідентичність”. Перед людиною простеляється багатий вибір можливих джерел самоідентифікації. Найбільш важливими серед них є такі (за С. Хантінгтоном):

1. *Аскриптивні* — вік, стать, кровна спорідненість, етнічна і расова належність.

2. *Культурні* — кланова, племінна, мовна, національна, релігійна, цивілізаційна належність.

3. *Територіальні* — найближче оточення, село, місто, район, область, регіон, кліматична зона, континент, півкуля.

4. *Політичні* — фракційна і партійна належності, відданість лідеру, групи інтересів, ідеологія, інтереси держави.

5. *Економічні* — робота, професія, посада, робоче оточення, наймачі, галузі, економічні сектори, профспілки, класи, держави.

6. *Соціальні* — друзі, клуби, команди, колеги, компанії для розваг, соціальний статус.

Будь-який індивід може бути залученим до багатьох перерахованих вище групувань, однак це не означає, що вони стануть для нього джерелами ідентичності. Деякі ідентичності людина може відкидати (при зміні роботи чи країни), інші ідентичності, наприклад територіальні чи культурні, є ієрархічними за своєю суттю. Широкі ідентичності включають у себе ідентичності вузькі, при цьому останні можуть конфліктувати зі “старшими” — скажімо, людина може ототожнювати себе з певним містом чи регіоном (“я — одесит”, “я — донбасівець”), однак не обов’язково ототожнює себе з країною. До того ж деякі ідентичності одного і того ж рівня можуть і не бути “всеохоплюючими”. Існує, наприклад, у деяких країнах інститут подвійного громадянства, коли людина може заявити, що вона одночасно — росіянин і француз; однак подвійної релігійності не існує — неможливо бути одночасно християнином і мусульманином.

До останнього часу етнічність як чинник, який постійно впливав на людину, не аналізувався як такий, що має перспективу, навпаки, перспектива бачилась К. Марксом як знищення міжетнічних, міжнаціональних відмінностей. Історія показала, що етнічне начало набагато більш суттєве для людини, аніж це вважали фундатори марксизму.

Етнічна ідентичність може зберегтися навіть без єдиної мови, території, стійких ознак єдиної культури, як наприклад у циган. Але поки цигани усвідомлюють свою особливість, порівнюючи себе з представниками інших народів, сумніватися у наявності циганської ідентичності було б абсурдно.

Метою статті стало обґрунтування поняття етнічної ідентичності, розкриття компонентів етнічної ідентичності, виділення її самостійних рівнів.

Виклад основного матеріалу

Хоча протягом багатьох років етнічність є ключовим поняттям соціології, етнопсихології, психологічної антропології, а проте як і колись нечітким є його значення, застосування і співвідношення з іншими поняттями. Дехто схильний вважати, що в епоху постнаціоналізму етнічність трансформується в інші феномени: соціальні, психологічні, політичні, економічні, а чуттєве “самовизначення через належність” наявне лише в доіндустріальних суспільствах. Це не зовсім так: етнічність ніколи повніс-

тю не зникає і за певних обставин може бути задіяна та актуалізована на будь-якій стадії історичного розвитку суспільства.

У кризовій ситуації значущість етнічного “Я” суттєво підвищується (ефект “ситуативної” етнічності), а у період суспільної стабільності немовби “завмирає”, віддаючи своє місце цілком соціальним характеристикам. Окрім цього виявлено, що в “Я” — образі груп меншості “вага” етнічного “Я” набагато вища, аніж у представників титульного етносу.

Ідентичність є продуктом соціальної взаємодії й виникає із діалектичного взаємозв’язку індивіда і суспільства. Вона є результатом проєкції індивідами на себе очікувань і норм інших. Не викликає сумніву, що етнічність — це групова характеристика, яка виявляється у порівнянні “нас” з “іншими”. Шибутані стверджує, що етнічність — ідентифікаційна категорія і на індивідуально-особистісному рівні виступає у ролі особливої форми “Я”-концепції. Я не знаю про те, що я “білий”, поки не буду знати про існування чорних, так само і про те, що я єропеець, до того часу, поки не буду знати про існування азіатів, африканців та американців.

Як феномен етнічна ідентичність кожної групи може включати в себе різноманітний ряд самоідентифікацій етносу та пов’язаних з ними само-описів, які ґрунтуються на унікальних культурних та соціальних особливостях групи. Наприклад, циганська етнічна ідентичність включає самоідентифікацію з неосідлим способом життя, українці вважають вживання сала важливою особливістю, що відрізняє їх від нехристиянських народів. У її структурі звичайно виділяють два основних компоненти — *когнітивний* (знання, уявлення про особливості власної групи й усвідомлення себе як її члену на основі визначених характеристик) і *афективний* (оцінка властивостей власної групи, відношення до членства в ній, значущість цього членства). Деякі автори виділяють і *поведінковий* компонент етнічної ідентичності, розуміючи його як реальний механізм не тільки усвідомлення, але і прояву себе членом визначеної групи.

Серед головних складових частин когнітивного компонента етнічної ідентичності виділяють, по-перше, етнічну поінформованість, яка включає знання про етнічні групи — свою та чужі, їх історію, звичаї, особливості культури, та, по-друге, етнічну самосвідомість.

На основі знань про свою та чужу групи формується комплекс уявлень, що утворюють систему етнорозрізнявальних ознак. Такими ознаками може виступати мова, цінності, історична пам’ять, релігія, міф про спільних предків, народне мистецтво тощо.

Етнорозрізнявальні ознаки майже завжди відбивають деяку об’єктивну реальність, найчастіше елементи духовної культури. Але відображення може бути більш-менш адекватним, більш-менш перекрученим, навіть помилковим. Наприклад, спільність походження членів сучасних етносів — це красивий міф; з однією і тією ж територією можуть асоціювати себе кілька народів. Багато елементів народно-побутової культури збереглися тільки в етнографічних музеях. Етнічна мова може бути втрачена більшістю населення і сприйматися лише як символ єдності.

Іншими словами, етнічна спільнота — це насамперед спільність уявлень про які-небудь ознаки, а не сама по собі культурна відмінність.

Але етнічна ідентичність — це не тільки усвідомлення своєї тотожності з етнічною спільнотою, але й її оцінка, значущість членства в ній, етнічні почуття, що поділяються. На думку Г. У. Солдатової, гідність, гордість, образи, страхи є найважливішими критеріями міжетнічного порівняння. Ці почуття спираються на глибокі емоційні зв'язки з етнічною спільністю і моральні зобов'язання стосовно неї, що формуються в процесі соціалізації індивіда.

Афективний компонент етнічної ідентичності виявляється в етнічних атитюдах. Слід відзначити, що у структурі ідентичності виділяють позитивні і негативні елементи (Е. Еріксон). Формування ідентичності завжди супроводжується протиборством цих двох складових. Залежно від сили суспільної кризи можливе виникнення ситуації, коли у значній кількості людей негативні елементи виходять на перший план за межі позитивної ідентичності. Негативна ідентичність будується за схемою “я або ми не такі-то” і вміщує неприйняття або заперечення того чи іншого соціального об'єкта або тотальне протиставлення “нас” — “ім”. Причому “вони” зазвичай виступають в особистісних уявленнях кращими, аніж “ми”.

Звідси впливає й розрізнення позитивних та негативних атитюдів. Позитивні атитюди включають задоволеність членством в етнічній групі, бажанням належати до неї, гордість за досягнення свого народу. Наявність негативних атитюдів до своєї етнічної групи включає заперечення власної ідентичності, почуття приниженості, надання переваги іншій групі як референтній.

Сьогодні наука дозволяє виділити при вивченні етнічної ідентичності декілька самостійних рівнів.

Перший — особистісний і груповий рівні функціонування етнічної ідентичності.

Другий — ідеологічний рівень — це перетворення етнічної ідентичності в основу політичної мобілізації мас, висування яких-небудь актуальних для етнічної спільноти політичних вимог і, таким чином, переростання нейтральної етнічної самоідентифікації в національну самосвідомість.

Деякі вчені схильні ототожнювати етнічну самосвідомість з поняттям етнічної ідентичності або етнічності, терміни, більш прийнятні в західній науковій традиції. Етнічність або етнічна ідентичність поняття доволі нові, вони ввійшли у науковий ужиток лише з середини ХХ ст. (перше вживання терміна “етнічність” приписується американському соціологу Д. Пісмену в 1953 р.). Слід відзначити, що деякі вчені розрізняють поняття етнічної ідентичності та етнічності, вважаючи, що остання є, насамперед, соціологічною категорією, що стосується визначення етнічної належності по ряду об'єктивних ознак: місцю народження, батькам, мові, культурі тощо. В реальному житті етнічна ідентичність не завжди збігається з офіційною етнічністю.

Але етнічна самосвідомість і етнічна ідентичність не зовсім тотожні поняття. На думку Г. У. Солдатової, поняття “етнічна ідентичність”, з одної

сторони, вужче, адже являє собою *когнітивно-мотиваційне ядро етнічної самосвідомості*, а з іншої — ширше, оскільки *вміщує в собі шар несвідомого*.

На цій підставі етнічна ідентичність повинна вивчатися в декількох напрямках — як концентрована форма й головна характеристика етнічної самосвідомості і як її зворотна сторона.

Етнічна свідомість — це загальні уявлення, які розділяються тою чи іншою мірою членами даної етнічної спільноти і формуються у процесі взаємодії з іншими народами. Значна частина цих уявлень є результатом усвідомлення загальної історії, культури, традицій, місця походження (території) і, певною мірою, державності.

Етнічна ідентичність — це не тільки прийняття певних групових уявлень і готовність до схожого напрямку думок. Це також побудова системи відносин і дій у різних етноконтактних ситуаціях. Чим більше членів етнічної групи розділяє загальну ідентичність, то більшою є вірогідність спільних дій на її захист.

Стійкість ідентичності та позитивна ідентичність — центральні моменти для відчуття групової психологічної безпеки та стабільності. Індивіди прагнуть підвищувати свою позитивну ідентичність і захищати її. Якраз тому етнічна ідентичність виступає психологічною основою етнополітичної мобілізації, яку розглядають як готовність людей, об'єднаних за етнічною ознакою, до групових дій по реалізації національних інтересів.

Як уже відзначалося, етнічна ідентичність розуміється як частина соціальної ідентичності. У рамках концепції соціальної ідентичності Г. Теджфела індивіду властиво оцінювати етнічну групу, до якої він належить, позитивно, і цей позитивний когнітивний нахил на користь “своєї” групи отримав назву *інгрупового фаворитизму*. Така позитивна оцінка своєї етнічної групи є природним соціально-психологічним механізмом, який забезпечує на індивідуальному рівні необхідну особистості самоповагу, а на груповому — збереження етнічної культури і передачу її наступним поколінням.

Зворотною стороною інгрупового фаворитизму вважається таке явище, як *аутгрупова ворожість*, або негативна оцінка інших етнічних груп, зовнішніх по відношенню до своєї власної. Як показують дослідження Теджфела, аутгрупова ворожість може виникнути і без вираженого міжетнічного протистояння чи конфлікту, будучи когнітивним наслідком поділу людства на групи (соціальної категоризації).

Також слід враховувати, що можуть існувати принципи відмінності між етнічною та національною ідентичністю. Так у поліетнічному середовищі етнічна та національна ідентичність не є тотожними явищами, як це спостерігається у моноетнічному середовищі. Так Б. Андерсон, Е. Хобсбаум вважають, що під явищем етнічної ідентичності слід розуміти вселюдський спосіб вираження лояльності до культури свого народу і територія її дії охоплює всю, без виключення, земну кулю. Ідентифікувати себе з якимось етносом — значить віднайти свою “самість”, свою духовну суть. Більшість фахівців вважають найголовнішим в етнічності емоційний ком-

понент. Визначаючи етнічність, вони говорять про “почуття” — почуття належності, почуття солідарності, почуття “своїх” і “чужих”. Якраз “почуття”, а не свідомість стає віссю, навколо якої складаються конститутивні принципи етнічності. Мобілізована етнічність може ставити за мету як крайній варіант створення моноетнічної держави. Національне на відміну від етнічності має раціональну природу. Нація розуміється як символ, використання якого само творить реальність.

Не випадково ще в ХІХ столітті О. О. Потебня утверджував психологічну, а не соціальну основу етнічної спільноти й розрізняв народність (етнічність) і національність. Поняття “народність” визначається у нього насамперед мовою. Ідея ж національності — це результат певних умов життя. “Народність з точки зору мови є поняття відмінне від так званої “ідеї національності” [4, с. 176]. Проте ці поняття настільки пов’язані одне з одним, що потребують ретельного розмежування.

Поняття “нація” насамперед асоціюється з “громадянством”, “державою” і означає певну територіальну політичну спільноту, тоді як етноси відрізняються один від одного особливостями мови, культури, психіки. Нація об’єднує членів суспільства на основі повсякденної спільної праці сьогодні, а етнос — на основі загального походження в минулому.

Етнос, у сенсі традиційної етнографії, означає “ми-групу”, яка становить уявну спільноту. І з цією належністю погоджуються як члени групи, так і всі інші. Держави-нації, як правило, складаються більше ніж з одної такої “ми-групи”. Також одна “ми-група” може знаходитися в двох або більше державах-націях. Бельгія та Швейцарія є прикладами першого, а євреї є прикладом другого випадку. Тобто держава-нація базується на понятті демосу, загального волевиявлення, яке виходить за межі етносу.

Національна ідентичність збігається з етнічною ідентичністю у тому випадку, якщо поняття “нація” ми трактуємо як “етнічна нація” і, навпаки, між ними існує розходження, якщо під нацією ми розуміємо “націю-державу”.

Виникає запитання: чи етнічна належність постійна, чи кожен індивід може змінювати її за власним розсудом? Для того щоб дати відповідь на це запитання, необхідно розглянути процес етнічної ідентифікації, яким чином він відбувається.

Якщо взяти за основу схему Е. Гідденса, то процес ототожнення актора з етносом відбувається за таким сценарієм. Людина народжується у сім’ї, де кожен член є представником тієї чи іншої етнічної групи. Таким чином, людина, народжуючись, включається в етнічне поле (простір): її оточують предмети, які можуть являти певну цінність для того чи того етносу, довкола неї люди розмовляють певною мовою, яка є рідною для певної етнічної групи. Тобто людина існує у просторі, наповненому культурними артефактами, які є цінністю для етнічної групи.

Коли людина росте, її світ розширюється, відповідно розширюється і ціннісний простір, у процес її соціалізації включається велика кількість інституцій, які претендують на роль інституцій соціалізації, у тому числі й етнічної (такі як школа, оточення людини, релігійні інституції, най-

важливіший інститут формування етнічної ідентичності — сім'я і багато інших).

Таким чином, якраз інститути пропонують ціннісно-нормативну базу для формування етнічної ідентичності. Це відбувається повсюди і постійно. Однак факт існування етнічних маргіналів доказує те, що людина бере безпосередню участь у формуванні своєї ідентичності, оскільки структура цінностей та ціннісні орієнтації не засвоюються усіма у такому вигляді, у якому вона пропонується інститутами соціалізації. Культура, як стверджує Г. Олпорт, дійсно є важливою умовою, але не загальним трафаретом становлення. Ми, безперечно, приймаємо певні культурні цінності як власні, важливі для нашого особистого становлення, але вірно також і те, що всі ми — протестуючі девіантні індивідуалісти. Деякі елементи культури ми відкидаємо повністю, багато засвоюємо як прості пристосовані звички, але навіть ті елементи, які ми по-справжньому засвоюємо, ми пристосовуємо так, щоб вони підходили до нашого особистого стилю життя.

Процес соціалізації — процес двосторонній. Людина може прийняти цінності, а може і не прийняти. На певному етапі включаються механізми персоніфікації цінностей, або її відторгнення. Надалі людина може стати етнічним маргіналом. Тому багато маргіналів, відчуваючи свою “неповноцінність”, пробують переборювати цей стан тим, що впливають на структуру цінностей. Вони називають себе космополітами, громадянами світу і працюють для всіх людей на планеті.

Однак, по-перше, навіть якщо люди відкидають притаманні культурі цінності і моделі поведінки, вони знайомі з тим, від чого вони відмовляються, оскільки їм було повідомлено про ці цінності і бажану поведінку й вони спостерігали за іншими людьми, які дійсно приймають культурні норми. Другий момент, який заслуговує уваги, полягає у тому, що слід розглядати життя людей протягом всього процесу соціалізації. Люди можуть повставати проти звичаїв у молодості, але, у міру дорослішання, прийняття культурних норм і цінностей часто демонструє свою функціональність.

Ситуацію включеності агентів у етнос визначає термін етнічність. Етнічність, за визначенням Барта, потрібно розглядати як групову ідентичність, яка заснована на культурних кордонах. Тобто етнічність потрібно розглядати, насамперед, як систему, у термінології Гідденса.

Етнічність використовується агентами для створення етнічних інституцій, які у свою чергу існують у просторі етнічної взаємодії. Необхідно мати на увазі, що структура існує до, під час і після взаємодії з індивідом. Перед тим як агент починає впливати на структуру, він зіштовхується із передзаданістю, він взаємодіє з уже існуючою структурою: структура передує дії, яка її трансформує.

Таким чином, проаналізувавши компоненти етнічної ідентичності, охарактеризувавши центральні моменти ідентичності для відчуття групової психологічної безпеки та стабільності, можна зробити наступний крок у дослідженні етнічної ідентичності — виявити етапи становлення етнічної ідентичності.

Література

1. Александренков Э. Г. “Этническое самосознание” или “этническая идентичность” // Этнографическое обозрение. — 1996. — № 3. — С. 13–22.
2. Белинская Е. П., Стефаненко Т. Г. Этническая идентичность: понятие, формирование, модели измерений // Этническая психология. Хрестоматия. — СПб.: Речь, 2003. — С. 175–181.
3. Данилюк І. В. “Мовні конфлікти” та конструювання етнічної і національної ідентичності // Соціальна психологія. — Київ, 2005. — №. 3 (11) — С. 43–51.
4. Потебня А. А. Мысль и язык. — К.: СИНТО, 1993.
5. Стефаненко Т. Г. Развитие и трансформация этнической идентичности // Этнопсихология. — Екатеринбург: Деловая книга; М.: Институт психологии РАН “Академический Проект”, 2000. — С. 217–235.
6. Хантингтон С. Проблемы идентичности // Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности. — М.: “АСТ”: “Транзиткнига”, 2004. — С. 19–68.

І. В. Данилюк, канд. психол. наук, доц.,
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра социальной психологии

ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Резюме

Рассмотрены и проанализированы компоненты этнической идентичности, выделены ее самостоятельные уровни. Охарактеризованы центральные моменты идентичности для ощущения групповой психологической безопасности и стабильности.

Ключевые слова: идентичность, социальная идентичность, этническая идентичность, нация, этнос, народность.

I. V. Daniluk, PhD, doc.,
Kiev Shevchenko National University,
social psychology department

ETHNIC IDENTITY AS A SOCIO-CULTURAL AND SOCIALLY- PSYCHOLOGICAL PFENOMENON

Summary

The components of ethnic identity are considered and analysed, it is selected independent levels. The central moments of identity are described for feeling of group psychological safety and stability.

Key words: identity, social identity, ethnic identity, nation, ethnos, nationality.

В. О. Ключкова-Цобенко, асп.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедри загальної та соціальної психології

СУБ'ЄКТНИЙ ПРИНЦИП У ДОСЛІДЖЕННІ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ МІФОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена з'ясуванню значення суб'єктного принципу у дослідженні індивідуальної міфології особистості. Суб'єктно-вчинкова парадигма в українській психології надає можливість розглянути життєвий шлях особистості як авторське здійснення її міфотворчого потенціалу.

Ключові слова: “суб'єктний принцип”, “індивідуальна міфологія”, “особистість”.

Актуальність теми: настання епохи постнекласичної методології в психології акцентує увагу на індивідуальності та неповторності особистості кожного клієнта. Тож принцип суб'єктності як прояв індивідуалізованого підходу стає важливим для сучасного психолога. Оскільки кожна особистість важлива та унікальна, необхідним є застосування суб'єктного принципу, орієнтованого на духовне самовдосконалення. Проте далеко не всі сучасні психотерапевтичні підходи враховують цей принцип. Орієнтація на суб'єктний принцип є необхідною для застосування у психологічній корекції взагалі та в роботі з індивідуальною міфологією особистості зокрема.

Мета: розглянути можливості застосування суб'єктного принципу в дослідженні індивідуальної міфології особистості.

Суб'єктному принципу (або принципу суб'єктності) присвячено чимало досліджень в українській та російській психології. Особливо важливі для нашого дослідження концепції В. О. Роменця (психологія вчинку), К. О. Абульханової-Славської та ін. (суб'єкт діяльності), В. О. Татенко (суб'єктно-вчинкова парадигма), Т. М. Титаренко (життєвий світ особистості).

В. О. Татенко запропонував суб'єктний вимір у психології, маючи на увазі вивчення особистості як суб'єкта власної діяльності, творчості, вибору, вчинку [2]. Всі творчі прояви містяться в “Я”, тобто особистість розглядається не з точки зору соціалізації, виховання, а як та, що сама себе “робить”, створює. В концепції Т. М. Титаренко дана проблематика позиціонується як власне “світотворення” [4]. Серед великої кількості визначень людини є істотними ті, що відкривають у ній особливості та чесноти вільної істоти, суб'єкта особистості, що створює свій світ та себе у своєму світі. [2] Свій підхід В. О. Татенко будує на узагальненні результатів історико-критичного та теоретико-методологічного вивчення проблеми людини як суб'єкта психічної діяльності, що базується на поглибленому аналізі філософсько-психологічних праць зарубіжних та вітчизняних авторів [3].

К. А. Абульханова-Славська є автором першої монографії, що присвячена людині як суб'єкту діяльності. А діяльність суб'єкта, у свою чергу, може бути як професійною, так і психічною [1].

Для нашого дослідження важливий саме аспект психічної діяльності. Людина як суб'єкт психічної реальності, що має змогу рефлексувати свої психічні змісти, постає в процесі психокорекції здатною до свідомої роботи з особистим міфом.

Вільною людиною почувається той, хто відчуває себе вільною людиною, хто має можливість свідомого вибору на основі “Я-хочу!” та “Я-можу!”. А свобода людини виявляється в запереченні залежності від зовнішніх сил і самоствердженні себе в як творця того, що відбувається, і причин подій [2].

Якісно змінюються парадигми психології, оскільки “кожна окрема парадигма, як і все у світі, має свій вік, свою межу вдосконалення і розвитку”, — зазначає В. О. Татенко [3; 319]. Від психіки суб'єкта ми переходимо до вивчення суб'єкта психіки. Принцип суб'єкта устанавлює право людини вважати себе автором-творцем своєї життєвої драми і психологічної долі. Недаремно стає дедалі більш популярним екзистенційний напрямок, методологія якого потроху проникає в усі психологічні школи, впроваджуючи суб'єкт-суб'єктні взаємовідносини та елементи суб'єктно-вчинкової парадигми, значення якої розкривають В. О. Татенко та інші розглянуті нами автори.

А. Пфендер у своєму підході зазначав метод ретроспекції, тобто метод рефлексії основним методом наукового дослідження певної психічної дійсності. Він називав його “суб'єктивним методом психології”. Цей метод справді суб'єктивний, бо відноситься до самого суб'єкта та його власних переживань. Але він не є суб'єктивним в іншому значенні слова, як суб'єктивна упередженість, що не є істиною... Дослідник, що не може суб'єктивно (тобто з орієнтацією на суб'єкта — себе та/або досліджуваного ним) віднести до рефлексії психічної дійсності, неспроможний бути психологом... [2] Інтерпретація міфу — це вже сам міф. Досліджувати міф можна тільки інтерпретуючи його.

Важливим є те, що К. Г. Юнг вважав головним завданням професійного психотерапевта, а саме, виділення “лінії життя” пацієнта та доведення до його свідомості напрямку, за яким тече його психічна енергія. Психотерапія має успіх тоді, коли пацієнт засвоїв методи, що надають йому можливість контактувати з несвідомою сферою психіки. Тоді можливе перетворення індивіда в суб'єкта власного психічного життя, який усвідомлює його напрямком та спроможний його змінювати за власним бажанням. У зв'язку з цим невідворотно встає проблема вдосконалення метода психології [2].

Тобто, створюючи свій власний авторський міф у вигляді наративу, танцю, живопису тощо, людина розкриває свій психічний апарат, демонструє власні внутрішні конфлікти. Це й аутопсихокорекція, а також й матеріал для роботи спеціаліста-психолога. Але найважливішим є усвідомлення людиною власної спроможності створювати, змінювати міфологічний простір своєї психіки. Цей прояв суб'єктності стимулює людину до змін, надає їй

відчуття відповідальності за свою долю, допомагає здолати тенденцію негативного переносу у психокорекційній роботі.

У рамках класичного психоаналізу існує загальновідомий феномен контрпереносу, з яким стикається психотерапевт у своїй роботі з клієнтом. Контрперенос, як прояв суб'єктного принципу, де психотерапевт оцінює свою реакцію на слова та вчинки пацієнта, є найважливішим інструментом роботи психотерапевта. Він досліджує свій контрперенос та робить висновок про структури особистості свого пацієнта. Таким чином психотерапевт, рефлексуючи про свого клієнта та розуміючи себе як наставника, сотворця процесу психотерапії, усвідомлюючи свої професійні стратегії та вчинки, впроваджує у свою роботу суб'єктно-вчинкову парадигму. Якщо пацієнт та психотерапевт вступають у суб'єкт-суб'єктні відносини, то починають розуміти напашування сюжетів один одного. Розуміючи це, вони отримують можливість розтотожнитись з продуктами своєї міфотворчості, що гармонізує психотерапевтичну роботу, адже повне занурення у свій витвір робить неможливим процес подальшого творіння.

“Якщо предметом психології є людина як суб'єкт психічної активності... то валідним може вважатися метод, який дозволяє виявляти власне суб'єктивні характеристики психіки людини, її психотворчі сили...” [3: с. 354]. Оскільки “метод психологічної науки як основний результат її методологічного самовизначення не зводиться до суми і навіть до системи методичних засобів...” і є загальним способом наукового проникнення в сутність психічних явищ, принципіальним підходом до їх вивчення, — відмічає В. О. Татенко, — остільки першочерговим завданням стає застосування суб'єктивного принципу [3; 353].

У дослідженні індивідуальної міфології, у свою чергу, акцент робиться на вивченні суб'єкта, як автора власного життєвого світу. Актуалізація потенціальних можливостей індивідуальної міфотворчості вимагає розвинутої суб'єктності самого дослідника. Це не в останню чергу зумовлює якість психологічного тлумачення продуктів творчої діяльності досліджуваного, можливість діалогічної взаємодії особистостей як суб'єктів власної культури. Тим більше що виклики часу вимагають від сучасної людини розширення особистісної ідентичності до рівня суб'єкта загальнолюдської культури.

Завдання сучасної української психології В. О. Татенко вбачає в тому, щоб на належному рівні “відпрацювати” суб'єктну парадигму й здійснити перехід у новий теоретико-методологічний вимір [2]. Мабуть це стане дійсним тим скоріше, чим гостріше встане перед самими психологами необхідність бути активними творчими суб'єктами чи то в науковій діяльності, чи то в інших сферах.

Суб'єктний принцип дослідження особистості яскраво відображений в концепції особистісної світобудови Т. М. Титаренко. Дослідниця підкреслює іманентність цієї діяльності людській сутності. Людина створює свій світ сама, навіть, не розуміючи себе будівничим власного Всесвіту. Життєвий світ — відкрита система, що самоорганізується, передбачає безперервне проектування внутрішнього і зовнішнього світів один на одного,

багаторазове видозмінення нової реальності, що є відображенням індивідуально-психічних особливостей та культурно-історичного контексту [4].

Одним з механізмів створення життєвого світу є індивідуальна авторська міфотворчість. Індивідуальний авторський міф, за визначенням О. В. Яремчук, спирається на реальне життя, але не є його дзеркальним відображенням, а поглиблює тлумачення реального світу, метафорично пояснює його [5]. Таким чином ми маємо приклад індивідуальної міфотворчості як сили, що впливає на світосприйняття сучасників і в кращих своїх зразках формує ментальність нащадків. Наприклад, своїм авторським міфом Л. Керолл розсуває жорсткі рамки англійської ментальності і разом з тим привносить її надбання у скарбницю загальнолюдських цінностей. У кожного життєвого світу “своя архітектура” та “авторський проект”. І водночас кожний індивідуальний світ містить у собі загальнолюдський зміст, відтворює історико-культурний шлях своєї країни [5].

Розглядаючи питання про психотерапевтичну, гармонізуючу роль міфа, зазначимо, що індивідуальна міфотворчість допомагає людині адаптуватися до мінливого соціуму. Саме міф дає змогу замінити обмеження на всемогутність, сірість буднів — на свято, спонукає людину чекати дива, бути відкритим для карнавальних трансформацій, містеріальних дійств [4].

Ми солідаризуємось з Т. М. Титаренко стосовно можливості зміни сірих буднів на свято завдяки міфотворчості й вважаємо, що міфотворчість особистості надає їй можливість змінити власний часовий простір, перенестися в інші світи, створити свій власний світ, а в ньому абстрагуватися від “тут-і-тепер”, щоб надбати ресурс подолання актуальної психологічної проблеми, отримати змогу її рефлексувати і бачити з іншого боку, трансформуючи в мову символів та архетипів.

Тож, міфотворчість є одним з механізмів власної світобудови та засобом її вдосконалення, оскільки міфотворець має можливість трансформування своєї дійсності через усвідомлення власних міфологічних сценаріїв та сюжетів.

За Т. М. Титаренко, індивідуальна світобудова здійснюється у сім етапів [4].

Розплутування фантастичної та міфологічної плутанини світосприйняття. Індивід розуміє, що Бог лише окреслює шлях, а свобода вибору залишається за ним самим. Проілюструвати цей етап можна людською свідомістю світанку монотеїстичних релігій.

Другий етап у нормі настає після кризи 7 років і полягає в усвідомленні можливих втрат, скінченності себе та своїх рідних. Формується уявлення про час. Але дитина вірить, що багато подій залежить від неї самої, її бажань та умінь, наприклад, відірвавши кілька сторінок у календарі, можна прискорити бажану подію (полюсне магічне мислення середньовіччя).

Після кризи підліткового віку усвідомлюється власна унікальність (життєвий світ людини Відродження). Виникає жадоба до самореалізації та саморозкриття. Могутності Смерті протиставляється могутність Ероса.

Після кризи 23 років людина створює сім'ю, усвідомлює себе як члена групи, живе у світах близьких людей. Індивідуальність власного світу дещо втрачається. Прагнення до самовдосконалення кожного дня, адже завтра може бути запізно. (Етап свідомості Нового часу).

Знов людина повертається до своєї буденності, програмує свою старість. Розумом володіє ідея вдосконалення людини, довкілля, соціуму. Людина стає земною, простою, не піднесеною істотою, що подібна до інших. (Епоха Просвітництва).

Криза середини життя. Людина знов починає ставитись до себе як до індивідуальності, як до творця свого світу, оцінює свої досягнення. Потреби самоповаги, самоактуалізації є домінуючими. (Епоха романтизму).

Сьомий етап — завершення світобудови. Етап пізньої зрілості, коли людині необхідно зрозуміти, прийняти минуле таким, з усіма недоліками, правильними і неправильними рішеннями, настає час переглянути свою систему цінностей. Якщо є для кого жити, людина живе, якщо нема, час життя зупиняється. (Епоха модернізму та постмодернізму). [4]

В цій класифікації не акцентується епоха реалізму. Можливо, це відбулось тому, що зазначена “епоха” порівняно з іншими є менш продуктивною з огляду на світотворення особистості.

Узагальнюючи, можна відмітити, що індивідуальна історія немов би повторює загальнолюдську історію розвитку суб'єктності, яка тісно переплетена з етнокультурними перипетіями цього процесу. Життєвий світ особистості дедалі більше індивідуалізується від епохи до епохи (як історичної, так і вікової), набуває рис інтернальності. Т. М. Титаренко зазначає, що “простір моральних взаємин”, егоцентричний, а потім плюсний, чорно-білий, стає дедалі тоншим, багатовимірнішим та відкритим [4].

У зв'язку з переломленням в життєвому шляху особистості шляху розвитку європейської спільноти зазначимо, що на рівні індивідуального авторського міфотворення ця тенденція простежується в творчому синтезі стильових особливостей різних епох, використанні художніх засобів етнокультурної міфотворчості, закорінених у певному історичному світогляді, просторі архетипічних образів, що визначають ментальність певної епохи.

Спираючись на вищевикладений дискурс, слід доповнити проблематику індивідуальної міфології контекстом етнокультурної міфотворчості особистості. Етнокультурна міфотворчість — це “процес створення суб'єктивного міфологічного простору особистості, який корелює певним чином з культурно-історичним, соціальним та екзистенційним досвідом суб'єкта та оприявлюється у різноманітних текстах (наративах, мистецьких витворах, спілкуванні, а також поведінці) й ширше — життєвому шляху взагалі [5].

Висновок. Таким чином, з'ясовуючи можливості застосування, зазначимо, що суб'єктний принцип (або принцип суб'єктності) в психології — це вивчення особистості як суб'єкта власної діяльності, вчинку, який сам себе “робить”, створює. Людина як автор-творець своєї долі виступає суб'єктом

етнокультурної міфотворчості. Принцип суб'єктності впливає також і на дослідника, породжує діалогічність взаємодії з клієнтом, зумовлює якість психологічного тлумачення продуктів творчої діяльності клієнта. Індивідуальна авторська міфотворчість є безпосереднім проявом суб'єктності особистості і сприяє постійному розвитку й видозмінненню власної реальності.

Література

1. Абульханова К. О. Методологічне значення категорії суб'єкта для сучасної психології. //Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 37–51.
2. Татенко В. А. Психологія в суб'єктном измерении.: Монографія. — К.: Просвіта, 1996. — 404 с.
3. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології //Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 316–357.
4. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. — К.: Либідь, 2003. — 376 с.
5. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості // Креативність і творчість. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія “Соціологія. Психологія. Педагогіка”. — Тематичний випуск № 1/ Відп. ред.: І. П. Манюха. — К.: Гнозис, 2009. — 426 с.

В. А. Ключкова-Цобенко, асп.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ПРИНЦИП СУБЪЕКТНОСТИ В ИССЛЕДОВАНИИ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ МИФОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена определению значения принципа субъектности в исследовании индивидуальной мифологии личности. Субъектная парадигма в украинской психологии предоставляет возможность рассмотреть жизненный путь личности как авторское свершение ее мифотворческого потенциала.

Ключевые слова: “принцип субъектности”, “индивидуальная мифология”, “личность”.

V. O. Klyuikova-Tsobenko, postgr. student,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

**SUBJECT PRINCIPLE IN RESEARCH OF INDIVIDUAL MYTHOLOGY
OF THE PERSON**

Summary

Article is devoted definition of value of a subject principle in research of individual mythology of the person. The subject paradigm in the Ukrainian psychology gives possibility to consider a course of life of the person as author's doing his potential of myth creation.

Key words: “a subject principle”, “individual mythology”, “person”.

В. Н. Успенский, соиск.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОТРАЖЕНИЯ В ПОРТРЕТЕ ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЧЕЛОВЕКА

В статье приведена разработанная автором концептуальная модель процесса создания портрета, в которой особенности организации процесса рассмотрены во взаимосвязи с глубиной постижения художником человека. Приведен пример отражения в портрете личностного потенциала человека. **Ключевые слова:** восприятие человека художником, процесс создания портрета, концептуальная модель, смысловая сфера личности, высшие смыслы, личностный потенциал.

Портрет как жанр изобразительного искусства является самым сложным. Вот как об этом писал известный советский художник и искусствовед И. Э. Грабарь: “...я понял, что высшее искусство — есть искусство портрета, что задача пейзажного этюда, как бы она ни была пленительна, — пустячная задача по сравнению со сложным комплексом человеческого облика, его <человека> мыслями, чувствами и переживаниями, отражающимися в глазах, улыбке, наморщенном челе, движении головы, жесте руки. Насколько это увлекательнее и бесконечно труднее” [3, с. 211].

Ссылаясь на мнение А. А. Бодалева, С. С. Дашкова пишет: “Портретное искусство, если к нему подойти с позиций закономерностей восприятия и понимания человека человеком, на первый взгляд может вообще показаться разделом психологии” [2, с. 267]. Опираясь на эту мысль, можно говорить об особой роли психологии искусства в дальнейшем развитии теории портрета.

В настоящее время, по мнению психолога В. В. Знакова, при большом количестве публикуемых работ по психологии искусства, ощущается нехватка теоретических исследований, посвященных научному анализу создания художественных произведений [4, с. 156].

В данной работе автором представлена концептуальная модель процесса создания портрета, в которой особенности организации процесса создания портрета рассмотрены во взаимосвязи с глубиной постижения художником индивидуальности портретируемого человека.

Психологическая структура познания людьми друг друга может быть описана через систему понятий: ощущение, восприятие, мышление, представление, впечатление, эмпатия, понимание, суждение, понятие и социально-психологическая интерпретация [11, с. 27].

Применим эту систему понятий для описания восприятия художником модели в процессе работы над портретом.

1. Ощущение, восприятие, мышление, результат — образ-представление.

В данном случае под восприятием мы понимаем лишь отражение художником внешнего облика модели как единого целого. Образы представлений вторичны по отношению к образам ощущения и восприятия. Они неполны и фрагментарны в сравнении с образами восприятия и являются основой прогноза личности модели при последующей интерпретации внешности художником и создания художественного образа в портрете.

Восприятие человека художником является преднамеренным профессиональным восприятием. На данном этапе создания портрета оно включается в процесс отображения внешности человека в портрете, определяемый той методикой, которая обычно используется в работе художника над изображением человека. Его задача — правильная передача анатомической и конструктивной структуры (одинаковой для всех), правильная разметка анатомических опорных точек для построения рисунка головы и правильная передача пропорций.

Такой образ представления, в котором отражены только характеристики внешности, имеет место, когда художник, работая так, как его учили, фиксирует в рисунке только внешность человека, когда человек не вызывает у художника интереса или ставится задача создания не психологического портрета, а портрета, в котором делается упор на внешней привлекательности, на живописных или пластических особенностях облика.

Осознание образа-представления, результат — **ВПЕЧАТЛЕНИЕ.**

Личностное представление художника о модели — итог чувственного познания ее. Оно объективируется через изображение, выполненное на рассмотренном нами первом этапе работы и теперь становится доступным для других.

При осознании, или, как говорят, при направлении “фокуса сознания” на свой образ-представление у художника складывается впечатление о человеке.

2. Вербализация, перевод в понятия, результат — суждение.

Образы восприятия человека интегрируют в себе использование речи [14]. Они осмысливаются, конкретизируются и обобщаются посредством понятий, мыслительных операций, суждений и умозаключений [6, с. 126]. Мышление происходит, когда мысль выражается словами. В отношении художника можно сказать, что его суждение о модели существует в виде внутренней речи, которая направлена на самого себя. Возможно также, что для художника сама мысль понятна, но словами он ее вряд ли сможет сформулировать. Во всяком случае, не каждый художник сможет высказать определенное суждение о модели. Да ему это и не нужно. Для него важно понимание.

Если художник пытается интерпретировать личность модели, то он особо отмечает общественно значимые качества человека, в том числе качества личности. Когда же в портрете находят отражение общечеловеческие черты, то ему как произведению можно предсказать долгую жизнь [12].

Современный подход к оценке портретного искусства подразумевает необходимость наличия в портрете внешнего и психологического сходства художественного образа с изображенным человеком. От типа организации процесса создания портрета во многом зависит получится ли портрет удачным, будет ли удовлетворять названным требованиям.

Рассмотрим общие принципы организации процесса работы над портретом в случае, когда художник пишет его с натуры.

К. М. Романовым в результате рассмотрения материалов многочисленных исследований выделены два методологических подхода в познании человека человеком: пассивно-созерцательный и активно-деятельностный [11, с. 65].

1. Особенности пассивно-созерцательного (П-С) подхода [11]:

– субъект ограничивается только “чтением” и интерпретацией внешне наблюдаемых чувственных характеристик человека;

– “субъект” и “объект” оказываются “вырванными” из реального жизненного взаимодействия;

– при данном подходе имеется в виду некоторая внутренняя активность субъекта, познавательные процессы высокого генетического уровня.

2. Особенности активно-деятельностного (А-Д) подхода [11]:

– “межличностное познание можно рассматривать как систему познавательных действий субъекта, направленных на субъективное воссоздание личностной реальности познаваемого человека в форме образов и понятий” [11, с. 65];

– субъект познания играет активную роль, он не только “расшифровывает” внешне наблюдаемое поведение объекта, но и заставляет его демонстрировать это поведение, как бы обнажая свои психологические характеристики;

– субъект и объект рассматриваются как равноправно активные;

– этот подход пригоден для анализа как генетически исходной, так и высокоразвитой формы межличностного познания.

Рассмотрим процесс создания портрета с точки зрения этих двух методологических подходов. Оба эти подхода можно поставить в соответствие с двумя типами организации процесса создания портрета.

Тип I (соответствует П-С подходу).

1. Портретный набросок. Художник наблюдает со стороны за человеком, занятым каким-то делом, разговаривающим, неподвижно сидящим и т. д. Человек может и не знать о том, что его рисует художник. При быстро выполняемом наброске имеет место моментальное восприятие.

2. Художник усадил человека в нужную позу и пишет с него портрет.

3. Выполнение портрета на заказ, в случае, когда личность модели художника не интересует.

4. Учебная работа по написанию портрета в художественных учебных заведениях.

Тип II (соответствует А-Д подходу).

1. Художник долго присматривается к модели, ее поведению, как сидит, как смотрит, какие позы занимает, а затем уже пишет портрет. Так

работал обычно В. А. Серов. Бывало, что на первом сеансе он так и не приступал к работе [5]. И хотя он был неразговорчив (говорила в основном модель), но за счет длительного наблюдения за моделью, большого количества сеансов позирования (до 90!) достигалось понимание художником модели.

2. Художник во время работы ведет диалог с моделью. Темы диалога возникают спонтанно. Портрет пишется в несколько сеансов. Так организует работу над портретом А. М. Шилов. Длится она обычно 1,5–2 месяца [9]).

3. При написании портрета модель непринужденно беседует с кем-нибудь из присутствующих (применяемый нами прием).

4. При позировании модель развлекают, музыкой, например. Художник при этом наблюдает за эмоциональными реакциями модели. Известно, что Леонардо Да Винчи при написании портрета Моны Лизы нанимал шутов и музыкантов, развлекавших ее [15].

5. Художник очень хорошо знает модель. Это — родственник, давний приятель, друг... Диалог в процессе работы характеризуется большой искренностью, взаимопониманием.

По мнению О. Родена, портреты близких людей художника являются, как правило, наиболее удачными [13]. Это обусловлено многими причинами, главная из которых — хорошее знание и понимание художником модели.

Большое значение при организации процесса по типу II имеет социально-психологическая компетентность [14] портретиста — его умение взаимодействовать с моделью в процессе общения при создании портрета. Она появляется в результате жизненного и профессионального опыта и предполагает выбор правильного поведения в отношениях с моделью, умение выбирать адекватные способы общения в процессе работы над портретом, и умение правильно определять личностные особенности и эмоциональное состояние человека за счет развитой рефлексии и эмпатии.

Если говорить о двух подходах П-С и А-Д (по К. М. Романову) в восприятии человека человеком применительно к написанию портрета, то им в соответствие можно поставить две стратегии коммуникации смыслов (а искусство — это механизм трансляции смыслов), о которых пишет Д. А. Леонтьев [8]: первая — заставить увидеть фрагмент мира глазами художника и заставить пережить то же, что и художник; вторая — обнажение в материале причинно-следственных связей.

Обычно портретист ограничивается образом-представлением и впечатлением от человека. Суждение о модели и социально-психологическая интерпретация формируются у художника при общении с моделью в процессе работы над портретом в течение длительного времени, а проверка их правильности происходит за счет эмпатии и понимания модели. “Эмпатию можно трактовать как способность к адекватному познанию людей на чувственном уровне, а понимание как способность к адекватной интерпретации психологических качеств личности” [11, с. 25].

Таблица

Концептуальная модель процесса создания портрета

Психологическая структура познания людьми друг друга (описание через систему понятий) [11]		Тип организации процесса работы над портретом		Подход к анализу процессов межличностного познания [11]	
ощущение	Образ-представление как результат ощущения, восприятия и мышления	Тип I 1. Портретный набросок, 2. Кратковременная работа над портретом с натуры без диалога с моделью 3. Работа на заказ, модель художнику не интересна 4. Учебная работа над портретом в художественных учебных заведениях		П-С	
восприятие					
мышление					
Вербализация	Суждение как социально-психологическая интерпретация Эмпатия и понимание как мера адекватности интерпретации	Тип II 1. Длительная работа над портретом в течение многих сеансов, параллельно — диалог с моделью 2. Модель хорошо знакомый или близкий человек — родственник, друг, супруг		А-Д	
Перевод в понятия					

Из модели видно, что можно говорить не только о П-С и А-Д подходах в восприятии человека человеком, но и соответствующих П-С и А-Д подходах к организации процесса создания портрета (или о П-С и А-Д типах организации процесса).

В отношении А-Д подхода в организации процесса создания портрета можно сказать, что он пригоден для постижения художником личностных смыслов и высших смыслов смысловой сферы личности модели: личностных ценностей, мировоззрения, смысла жизни [8], а так же для оценки личностного потенциала.

Под личностным потенциалом Д. А. Леонтьев понимает интегральную характеристику уровня личностной зрелости человека, отражающую “меру преодоления заданных обстоятельств, в конечном счете, преодоление личностью самой себя” [7, с. 69], преодоление “неблагоприятных условий своего развития” [7, с. 64]. Для оценки личностного потенциала, по мнению Д. А. Леонтьева, следует использовать “поведенческие и биографические переменные”. Получение такой информации художником и осмысление ее возможно во время диалога с моделью при А-Д подходе в организации процесса.

По нашему мнению, отражение в портретном искусстве личностного потенциала может быть достигнуто за счет отображения вершины в развитии

модели — акме, если достижение этого акме — результат целенаправленного преодоления существующих неблагоприятных условий развития.

В портретном искусстве существует много произведений, отображающих акме изображенных людей. Нами совместно с В. И. Подшивалкиной введено понятие портрета-акме и разработана классификация этого типа портретов [10].

Для того чтобы сделать вывод о том, что в портрете отражен личностный потенциал модели, надо чтобы кроме отображения акме в самом портрете присутствовала и информация о том, что это акме было достигнуто в результате преодоления неблагоприятных условий.

В качестве примера такого портрета можно привести автопортрет Н. Сафронова. Описываем по памяти: улица провинциального городка (одноэтажные домики, столбы линии электропередачи) и на этом фоне стоит художник в черном стильном костюме, белой рубашке и галстучке-бабочке, в “позе Наполеона” — скрестив руки на груди. Явный контраст между унылым видом улицы и торжественным, победным видом самого художника подводит к мысли о том, что, возможно, он, желая подчеркнуть ценность своего акме, сообщает зрителю о невысоких стартовых возможностях своего развития, которые имелись у него там, откуда он родом (в провинции). Начальные условия для карьерного роста в провинции ограниченные, поэтому то положение, которого художник достиг в искусстве (известность в столице и в стране) — результат преодоления этих ограничений за счет личностных качеств. Это свидетельство высокого личностного потенциала художника.

Говоря о понимании произведений искусства, В. В. Знаков указывает на “множественность пониманий, неоднозначность трактовки смысла произведения” [4, с. 167]. Мы привели здесь нашу интерпретацию произведения. Возможно, она не совпадает с авторской. Но ее можно считать правдоподобной, потому что она логична [4, с. 179].

Из рассмотрения модели (табл.) видно, что более высоких результатов в портретном искусстве можно добиться, применяя А-Д подход в создании портрета, за счет более глубокого постижения художником индивидуальности человека.

Но это не означает, что при П-С подходе (при котором, как мы показали выше, художник, как правило, просто стремится точно передать внешность модели) невозможно создать портрет, передающий индивидуально-психологические характеристики модели.

Во-первых, напомним, при этом подходе имеют место “познавательные процессы высокого генетического уровня” (хотя о них мало что известно [11, с. 63], не ясно как художник познает модель в этом случае). То есть, понимание модели у художника имеется. И оно, даже без сознательного усилия со стороны художника, может найти отражение в портрете.

Во-вторых, если моделью является человек с высоким экспрессивным потенциалом лица [1] (а именно портреты таких людей художники стремятся создавать и пишут их с удовольствием), то при точной передаче внешнего облика модели зритель имеет возможность успешно интерпрети-

ровать по изображению индивидуально-психологические характеристики изображенного человека. Но заслуги художника в том, что портрет психологичен, в данном случае нет (он не стремился к этому сознательно, как, например, обычно стремится передать в портрете психологические качества, внутренний мир человека А. М. Шилов [9]). И такой случай, как нам кажется, является довольно распространенным в портретном искусстве.

Предложенная нами концептуальная модель может быть полезна в психологии творчества, психологии искусства, в педагогике при разработке методик обучения художников-портретистов.

Литература

1. Болдырев А. О. Восприятие выражения целого и частично закрытого лица: Автореф. дис. ... канд. психол. наук:19. 00. 01 / Ин-т психологии РАН — М., 2006. — 27 с.
2. Дашкова С. С. Историко-психологическое содержание изобразительного искусства и духовное общение // Мир психологии. — 2005. — №2 (42). — С. 255–271.
3. Зингер Л. С. Советская портретная живопись 1917 — начала 1930 годов. — М.: Изобразительное искусство, 1978. — 296 с.
4. Знаков В. В. Психология понимания: проблемы и перспективы. — М.: Институт психологии РАН, 2005. — 448 с.
5. Копшицер М. И. Серов. — М.: Искусство, 1967. — 384 с. — Серия “Жизнь в искусстве”
6. Кузин В. С. Психология живописи: пособие для вузов. — 4-е изд., испр. — М.: ООО “Издательский дом “ОНИКС 21 век”, 2005. — 304 с.
7. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации // Ученые записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносов. Вып. 1/ под ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2002. — С. 56–65.
8. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. — М.: Смысл, 2003. — 487 с.
9. Нузов Владимир (Нью-Джерси) Александр Шилов: Настоящей картине поясняющий голос искусствоведа или художника не нужен... // Вестник Online <http://www.vestnik.com/win/>
10. Подшивалкина В. И., Успенский В. Н. Имидж человека в период расцвета и особенности его отражения в портретном искусстве // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський зб. наук. праць / Ред. О. Л. Скідін — Одеса: Астропринт, 2008. — Вип. 39–40. — 356 с.
11. Познание человека человеком (возрастной, гендерный, этнический и профессиональный аспекты) / Под ред. А. А. Бодалева, Н. В. Васиной. — СПб.: Речь, 2005. — 324 с.
12. Ранк Отто. Эстетика и психология художественного творчества // Психология художественного творчества / Хрестоматія — Минск: Харвест, 2003. — С. 5–21.
13. Роден О. Беседы об искусстве. — СПб.: Издательский Дом “Азбука-классика”, 2006. — 320 с.
14. Словарь практического психолога: Свыше 2000 терминов / Сост. С. Ю. Головин. — Минск: Харвест, 1998. — 554 с.
15. Тайш, Джессика, Барр, Трейси. Леонардо Да Винчи для “чайников” / Пер. с англ. — М.: Издательский дом “Вильямс”, 2005. — 304 с.

В. М. Успенський, пошук.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедри загальної та соціальної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДОБРАЖЕННЯ У ПОРТРЕТІ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ЛЮДИНИ

Резюме

У статті наведена розроблена автором концептуальна модель процесу створення портрета, в якій особливості організації процесу розглянуті у взаємозв'язку з глибиною збагнення художником людини. Наведено приклад віддзеркалення в портреті особистісного потенціалу людини.

Ключові слова: сприйняття людини художником, процес створення портрета, концептуальна модель, смислова сфера особистості, вищі смисли, особистісний потенціал.

V. M. Uspenskiy, postgrad. stud.,

Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF REFLECTION IN A PORTRAIT OF PERSONAL POTENTIAL OF THE HUMAN

Summary

Conceptual model of process of creation of portrait by the author developed is given in the article. A process is considered in intercommunion with the depth of understanding of man an artist. The example of reflection of personality potential of man is considered here also.

Key words: portrait, perception of man by a man, process of creation of portrait, conceptual model, sphere of sense of personality, higher senses, personality potential.

О. В. Яремчук, канд. психол. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ЕТНОКУЛЬТУРНА МІФОТВОРЧИСТЬ ПОКОЛІННЯ

Соціально-психологічна теорія етнокультурної міфотворчості особистості застосована в емпіричному дослідженні суб'єктивних стратегій самореалізації представників покоління 20-літніх; позначені можливості актуалізації культурно-історичного та міфотворчого потенціалу молоді.

Ключові слова: етнокультурна міфотворчість особистості, суб'єктивні стратегії самореалізації особистості та покоління, культурно-історичний і міфотворчий потенціал покоління.

Актуальність. На сучасному етапі однією з актуальних проблем соціальної психології є вивчення різних форм і рівнів суб'єктивного в психіці особистості як представника покоління. В якості ключових піднімаються питання, пов'язані з особливостями становлення внутрішнього світу особистості, динаміки ціннісних і смислових утворень, індивідуальних способів і форм самореалізації. Проблема поколінь заслуговує спеціальної уваги саме тому, що дозволяє глибше зрозуміти своєрідність суб'єктного виміру соціокультурних процесів. Саме тому зараз начасі розробка проблематики суб'єктивних стратегій самореалізації представників різних поколінь. При чому підключення до контексту етнокультурної міфотворчості покоління додає цій проблематиці ще більшої актуальності.

Проблема. Культурно-історичний та міфотворчий потенціал поколінь є в соціальній психології одним з найбільш цікавих, проте й одним з найбільш важко досліджуваних питань, що, безумовно, є природним для явищ макрорівня. Актуалізація культурно-історичного потенціалу особистості як представника покоління тісно пов'язано з міфотворчою діяльністю. Остання є одним із шляхів гармонічної самореалізації особистості в культурі. Особистість як суб'єкт історії та культури самоздійснюється, керуючись певними суб'єктивними стратегіями, що мають спільну архетипну основу у представників одного покоління.

Мета статті: розкрити особливості суб'єктивних стратегій самореалізації представників покоління 20-літніх в контексті етнокультурної міфотворчості.

Завдання:

1. З'ясувати можливості соціально-психологічного дослідження культурно-історичного потенціалу поколінь та міфотворчого потенціалу суб'єкта як основи особистісної самореалізації в культурі.

2. Обґрунтувати можливість вивчення суб'єктивних стратегій самореалізації особистості в ракурсі індивідуальної міфотворчості.

3. Запропонувати програму комплексного емпіричного дослідження суб'єктивних стратегій самореалізації представників покоління 20-літніх у контексті їх міфотворчого потенціалу.

Для того щоб з'ясувати можливості соціально-психологічного дослідження культурно-історичного потенціалу поколінь та міфотворчого потенціалу суб'єкта як основи особистісної самореалізації в культурі, розкриємо наше розуміння цих психологічних феноменів потенційності. Культурно-історичний потенціал поколінь — це витвір ментальності певного народу, що обумовлений його етнопсихогенезом, а також ввібрав світоглядні настанови авторів-міфотворців, які впливають на самоусвідомлення етнічної спільноти. Такими значущими авторами-міфотворцями для українців були І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Гоголь, твори яких вважаються знаковими в українській культурі [5]. Культурно-історичний потенціал поколінь, на наш погляд, це первинне підґрунтя культурного досвіду, що є базовим для формування особистісного потенціалу. Він є “стрижнем” національного характеру; ресурсом життєстійкості, надбаним протягом тисячоріч або сторіч, певною копінг-стратегією нації, що активізується, перш за все, в ситуації загрози для особливого світосприйняття та самореалізації особистості в певній культурі. Якщо розглядати культурно-історичний потенціал особистості в якості відкритої системи, можна виокремити наступні елементи [8]:

1. Ідентичність:

- у якості Самості;
- як особистісна ідентичність;
- як етнічна ідентичність.

2. Міфологія: архаїчна та індивідуальна авторська, а також сучасні міфи масової свідомості.

3. Ментальність як система механізмів репрезентації досвіду у свідомості певної лінгвокультурної спільноти.

4. Картина світу як переважно міфологічна конструкція, яка є витвором колективної свідомості й колективного несвідомого.

5. Колективне несвідоме, що містить у собі архетипи різних рівнів від загальнолюдських до расових, етнічних й таке інш., включаючи “дух історичного часу”.

Слід підкреслити, що картина світу певної культури обумовлює ідентифікацію особистості в ній; самототожність, “справжність” у сенсі причетності до духовних цінностей своєї етнічної групи та історичної епохи. Вплив культурного контексту позначається на особливостях та контекстах творчості людини. В індивідуальній міфотворчості, як глибинному особистісному підґрунті творчого пошуку особистості взагалі, вірогідно відбувається потаємний процес “вторинного перекодування” картини світу, внаслідок чого особистість спонтанно втілює власний варіант взаємопроникнення макро- і мікрокосму, який є її суб'єктивним образом світу.

Розгляд феноменології покоління в аспекті культурно-історичного потенціалу його представників, на нашу думку, дозволить ґрунтовно дослідити не тільки роль поколінь в сучасній соціально-психологічній та

культурній реальності України, але й з'ясувати індивідуальний потенціал самореалізації представників різних поколінь. Ми пропонуємо наступне визначення: покоління — об'єктивна соціально-демографічна і культурно-історична спільність людей, об'єднаних межами віку і загальних умов формування та функціонування в конкретно-історичний період часу. Поколінню властиві типові антропогенетичні, соціально-психологічні, ідейно-моральні та етнокультурні характеристики, подібні духовні цінності, соціальний досвід і спосіб життя, які відображаються у продуктах його міфотворчості.

Спадкоємність поколінь — це перш за все процес взаємної передачі, засвоєння, збереження та використання духовних цінностей, соціальної інформації й досвіду попередніх і співіснуючих поколінь. На наш погляд, спадкоємність у суспільстві важлива саме тому, що виражає зв'язок між минулим, сьогоденням і майбутнім, забезпечуючи цілісність його історичного розвитку й розкриття культурно-історичного потенціалу особистості. На відміну від наслідування й запозичення, що включають у себе сприйняття і збереження як позитивних, так і негативних компонентів, що можуть виявлятися навіть шкідливими для іншого покоління, спадкоємність припускає селективне й адаптивне освоєння того, що необхідне для функціонування й прогресивного розвитку представників підростаючого покоління. Особливостями процесу спадкоємності поколінь у сучасній Україні є, по-перше, те що цей процес відбувається в умовах не тільки зміни поколінь, але й зміни політичної, економічної та соціальної структур. По-друге, пріоритетного значення набуває не міжпоколінна спадкоємність, а внутрішньопоколінне запозичення, як правило, елементів субкультур західних країн. По-третє, нігілістичне ставлення до спадщини поколінь радянського періоду приводить до краху авторитету старшого покоління в очах молодого. По-четверте, девальвація духовних цінностей та норм попередніх поколінь ускладнює передачу їх наступним поколінням. У цьому контексті виникає проблема конфлікту поколінь.

На наш погляд, конфліктна взаємодія всередині і між поколіннями виступає не тільки фактором руйнування, а й запорукою зміцнення соціальних зв'язків. Останнє відбувається, наприклад, тоді, коли молодь, протиставляючи себе дорослим консолідується за принципом відкидання минулих норм та традицій, активно впроваджує певний тип життєздійснення й виступає лідером для дорослих. Конфлікт поколінь може протікати латентно, як прихована соціальна напруженість, або відбуватися відкрито, як зіткнення думок, поглядів, ідей. На думку політологів, найбільш експресивне й агресивне протистояння поколінь відбувається на макрорівні з проблем ідеології. На мікрорівні зіткнення поколінь згладжується сімейними традиціями. Так наприклад, у пострадянському просторі можна спостерігати наступну тенденцію: в поколінні 1990-х років (народжені приблизно в 1960-х) сформувалися дві орієнтації — на ностальгічну ідеалізацію радянського минулого й на раціоналістичне прийняття сучасних соціально-економічних змін. Цікаво, що обидві тенденції можуть проявлятися в свідомості однієї людини. Можливо, це пояснюєть-

ся тим, що соціалізація даного покоління проходила на межі епох застою й перебудови. Ця вікова когорта є батьками покоління двадцятилітніх, що стали об'єктом нашого дослідження. Покоління двадцятилітніх є першим поколінням, яке сформувалося в умовах постсоціалізму і, незабаром, буде суттєво визначати суспільну думку в країні. Таким чином, соціально-психологічне дослідження суб'єктивних стратегій самореалізації нового покоління в контексті міфотворчості стає підґрунтям, на якому можливо будувати майбутні стратегії розвитку України.

У нашому дослідженні ми виходили з наступного розуміння молодого покоління: це особлива соціальна спільність, що складається з когорти приблизно 18-26-літнього віку і перебуває в процесі активного становлення особистісних смислів, динаміки ціннісних орієнтацій, вибору способів самореалізації на професійному та життєвому шляху. У своїй більшості вони ще не мають усталеного положення в соціумі, оскільки або "успадковують" соціальний статус батьківської родини, або характеризуються "майбутнім" соціальним статусом.

В результаті прискорення темпів соціальних та культурних перетворень, світоглядні настанови змінюються настільки швидко, що безперервна адаптація й модифікація традиційних моделей досвіду й мислення є надаліутрудненою, виникає нагальна потреба в інтеграції нових елементів в картину світу й можна говорити про появу нового образу світу в молодого покоління. На думку К. Манхейма, не кожне покоління вибудовує власну, особливу модель світобачення та впливу на світ (Манхейм). Чи виникне новий образ світу у теперішньої молоді, залежить від того, чи спрацює механізм індивідуальної міфотворчості, який допомагає адаптуватися до соціальних і культурних трансформацій. Практично це означає, що дослідник психології поколінь повинен співвідносити наслідки динаміки культурно-історичної та соціальної сфер з ментальністю та міфотворчим потенціалом певних когорт.

Що стосується спадкоємності поколінь нинішніх сорокалітніх (батьків) та двадцятилітніх (дітей), то їх, на наш погляд, об'єднує проблема екзистенційного вибору, яка спонукає розглядати питання про свободу й необхідність у ціннісному відношенні. Свобода виявляється не тільки як вибір можливостей, але і як можливість вибору як такого, що залежить від об'єктивних соціальних умов, а також від усвідомлення цієї можливості самою людиною та її бажання зробити певний вибір. Особливо яскраво ця подібність між батьками та дітьми виявляється в порівнянні з поколінням шістидесяти літніх та більш старших (дідів). Проблема вибору культурних знарядь, за Л. С. Виготським, витісняється проблемою особистої ініціативи у синтезуванні нових культурних форм поведінки на базі старого, але не очевидного культурного досвіду. На наш погляд, важливо розглядати культурно-історичний потенціал молоді як ресурс присутній в кожному суспільстві і враховувати той факт, що саме від соціально-психологічного клімату суспільства залежить мобілізація даного ресурсу. Молодь є тією соціальною силою, яка спроможна втілювати найрізноманітніші починання, тому що нове покоління не сприймає встановлений порядок як даність

і схильна постійно шукати свій неповторний стиль життєздійснення, що оприявнюється в індивідуальному авторському міфотворенні.

За даними соціально-психологічних досліджень останніх років покоління двадцятилітніх прагне виявити свою індивідуальність, не сприймає традиційних цінностей-норм, що позначається навіть у відсутності орієнтації на цінності своєї соціальної спільноти. Так, при аналізі соціалізаційної системи була виявлена схильність до розшарування усередині покоління. У процесі соціалізації молодь засвоїла основний принцип ринкових відносин, якої б сфери він не стосувався: економічної, політичної або духовної: “головне — ініціатива, завзятість і пошук нового”. Вже згідно з цими трьома виборами ми можемо зробити висновок, що перед нами оновлене покоління, яке великою мірою звільнилося від контролю звичаїв і норм, прийнятих більшістю. Воно піде шляхом пошуку нового, здобуваючи при цьому, можливо, не тільки позитивний досвід.

Змістовими аналогами життєдіяльності певного покоління слід вважати: систему переконань, ціннісних орієнтирів і домінуючих культурно-історичних ідей; континуум реально-практичних здобутків, отриманих за період становлення і владарювання; ієрархію змістових наслідків, спричинених отриманими здобутками у поступі культурно-історичного процесу загалом і в життєдіяльності молодшого покоління зокрема. Саме ці змістові складові передусім підлягають аналізу при застосуванні методу поколінь Ортеги-і-Гассета [6].

Для з'ясування суб'єктивних стратегій самореалізації особистості в контексті міфотворчості нас цікавить не структура життєвого шляху середньостатистичного індивіда, а біографія індивідуальної особистості, тому об'єктивні дані необхідно доповнити суб'єктивними, що припускає внутрішню (інтерасуб'єкту) систему відліку. Переходячи в стан інтуїтивного пізнання перипетій власного внутрішнього світу, особистість наближається до міфотворчості як спонтанного спілкування з образами, символами, міфологемами особистісного несвідомого. Таке спілкування сприяє усвідомленню перспектив і можливостей переходу на суттєво новий рівень життєздійснення, відкриттю в собі раніше невідомого міфотворчого потенціалу. Особистість здатна до синтезу цінностей та смислів власного життя шляхом міфотворчої діяльності. У зв'язку з цим постає завдання дослідження особистого та індивідуального авторського міфу у ціннісно-смісловому просторі суб'єкта.

Ми розуміємо міф як універсальний культурно-психологічний феномен, що є первинним кодом смислів, символів, світоглядних установок, які відбивають універсальні архетипи колективного несвідомого в індивідуальній психіці. Важливо те, що міф є системою мислення й досвіду, яка спирається на психологічний баланс свідомої та несвідомої сфери особистості і таким чином виступає медіатором між реальним та потенціальним “Я” [8]. Слід зазначити, що особистий міф у трактуванні К. Г. Юнга є медіатором між колективним і особистісним несвідомим. Він транслює архетипічні змісти в ціннісно-смісловий простір особистості згідно з актуальним етапом її індивідуації. Але особистий міф є все ж таки зовні заданим стосовно

суб'єкта сюжетом або канвою його життя, індивідуальна міфотворчість — це привнесення у смисловий простір культури суб'єктивних символів і смислів та синтезування з них авторської міфологічної реальності.

На шляху оволодіння змістами несвідомого особистість створює власний міфологічний простір індивідуальний авторський міф, який можна визначити як переважно усвідомлюваний суб'єктом трансцендентний акт цілісного осягнення суб'єктивного екзистенціального досвіду (в тому числі й особистісної міфології), який об'єктивується у авторському тексті, нарATIVI.

Якщо розглядати буття суб'єкта в культурі як реалізацію несвідомих культурних “першооснов” — архетипів і одночасне ствердження себе як автора-інтерпретатора культурного тексту, то відкриваються нові можливості занурення в унікальний внутрішній світ людини, осягнення його співвідношень з індивідуальними світами інших, перш за все світами представників одного покоління.

Для особистостей з високо розвинутою суб'єктністю стає природною етнокультурна міфотворчість, тобто оперування поняттями-образами у пізнанні зовнішнього та внутрішнього світу. Такі особистості схильні створювати суб'єктивний міфологічний простір, який корелює з певним типом їх культурно-історичного, соціального та екзистенційного досвіду та сприяє самоконструюванню “я”. Саме у суб'єктивному міфологічному просторі відбувається моделювання можливого майбутнього, а це органічно співвідноситься з синтезуванням індивідуальних цінностей та смислів власного життя. Індивідуальний авторський міф з'являється як основний смислоутворюючий компонент індивідуальності людини, що виявляє її особистісний потенціал.

Беручи до уваги вище сказане, ми приступили до розробки комплексної програми емпіричного дослідження суб'єктивних стратегій розвитку представників покоління 20-літніх в контексті їх міфотворчого потенціалу. Програма складається з п'яти етапів:

1. Актуалізація міфотворчого потенціалу студентів гуманітарних спеціальностей за допомогою модифікованої методики “Дім. Дерево. Людина” Дж. Бука [1].

2. Виявлення культурно-ціннісних орієнтацій студентів (методика КЦО Л. Почебут).

3. З'ясування суб'єктивних стратегій розвитку представників покоління 20-літніх за допомогою методики ССР Т. М. Грекової та І. І. Ільєсова [2].

4. Інтерпретація продуктів індивідуальної міфотворчості випробуваних з точки зору потенціювання їх особистісної самореалізації (методами психологічної герменевтики, архетипного аналізу та міфокритики).

5. Узагальнення результатів комплексного дослідження суб'єктивних стратегій самореалізації особистості як представника покоління.

Кожний з цих етапів передбачає об'єктивацію системи переконань, ціннісних орієнтирів, домінантних культурно-історичних ідей сучасної молоді шляхом міфотворчості. У подальших дослідженнях планується порівняльний аналіз міфологічного простору автонаративів особистостей з різними

рівнями суб'єктності й розробка диференційованих механізмів міфотворчого потенціювання їх самореалізації.

Проблема суб'єктивних стратегій самореалізації розглядалась нами в контексті індивідуальної міфотворчості молодих людей віком 18–26 років, які здобувають гуманітарну освіту. Емпіричне дослідження було проведене серед студентів 3–5-го курсів спеціальностей “культурологія”, “психологія” та “філософія”, загальний обсяг вибірки 82 особи. Ключовим етапом дослідження була інтерпретація продуктів індивідуальної міфотворчості випробуваних з точки зору потенціювання їх особистісної самореалізації (методами психологічної герменевтики, архетипного аналізу та міфокритики).

Досліджуваним пропонувалося написати міфологічний автонаратив за такою інструкцією. “Напишіть, будь-ласка, текст, у якому Ви символічно можете подати власний життєвий сюжет. Дозвольте собі розрізнити множинність і суперечливість свого “Я”, переломлюючи все висловлюване Вами в міфологічний постір. Пам'ятайте про власну цілісність і неповторність. Спираючись на актуалізовані Вами символи та архетипи, створіть індивідуальний авторський міф”. Для інтерпретації автонаративів із застосуванням психологічної герменевтики, архетипного аналізу та міфокритики нами було розроблено спеціальний алгоритм. Інтерпретація продуктів індивідуальної міфотворчості, отриманих при виконанні методики ДДЛ доповнена інформацією про культурно-ціннісні орієнтації випробуваних, а також результатами виконання методики ССР. Весь цей психологічний матеріал дозволив краще зрозуміти індивідуальну авторську міфотворчість з точки зору потенціювання особистісної самореалізації.

Застосування методів психологічної герменевтики, архетипного аналізу та міфокритики до автонаративів випробуваних відбувалося за певним алгоритмом. По-перше, слід проінтерпретувати малюнки Дому, Дерева та Людини, використовуючи архетипний аналіз за К.-Г. Юнгом [7]. По-друге, слід підключити до аналізу відповіді на ПМО за Дж. Буком. Метою цього аналізу є виділення індивідуальних метафор, що концентрують у собі емоційно-ціннісні переживання й задають певні стратегії самореалізації та самоздійснення особистості. По-третє, на основі виділених індивідуальних метафор учаснику дослідження пропонується скласти автонаратив, де б метафоричні образи розгорнулися у певний сюжет та поглибилися до рівня символів. По-четверте, необхідно проінтерпретувати сам процес трансформації індивідуальних метафор у символи, що є відбитком своєрідності стилю художнього мислення випробуваного та розкриває його етнокультурний міфотворчий потенціал. По-п'яте, слід застосувати прийоми міфокритики у сенсі віднайдіння співвідношень між міфологічними мотивами автонаративу та розповідними міфологічними сюжетами. Це важливо з точки зору прогнозування подальшого розгортання міфологічної фабули. Можливо використати міфотворчий потенціал особистості з метою її духовного потенціювання: той самий міфологічний континуум може бути оприявлений в життєвій перспективі особистості по-різному, дивлячись на її ціннісні орієнтації.

По-шосте, необхідно співвіднести аксіологічні настановлення (інтенції) особистості як вони проектується в автонаративі з культурно-ціннісними

орієнтаціями, які виявилися завдяки методиці КЦО. Це дозволить вписати особистісні прагнення та життєві завдання конкретної особистості в ціннісно-нармативні рамки певної культури та прогнозувати яким чином ця особистість буде самоздійснюватися в даній культурі. По-сьоме, слід підключити до архетипного аналізу автонаративу результати виконання методики ССР з особистими коментарями стосовно вибору чи відкидання певних карток-символів у якості образів власного розвитку. Це надасть можливість охопити сюжетно-архетипні особливості автонаративу крізь призму переважаючих символів розвитку. Така процедура, як правило, додає нову інформацію стосовно суб'єктивних стратегій самореалізації особистості та дозволяє переструктурувати власний міфологічний простір.

Архетипний аналіз створених досліджуванним символів застосовує архетипне значення до конкретної психологічної ситуації особистості, “вказує серединний шлях між об'єктивною істиною символу й обставинами, які вплинули на індивідуальний досвід переживання символу” [3, 56].

Таким чином, символ набуває розробки у вигляді вторинних відтінків значень, достатньо далеко віддалених від його універсальної якості [3, 56]. Символи зазвичай виникають не ізольовано, а групами, породжуючи символічні композиції, що розгортаються у часі та просторі. Кожна деталь має певне символічне значення, а комбінація символів свідчить про наявність метазначення. Багатозначність тлумачення символу збагачує внутрішній світ особистості, створює його багатовимірну поетичну картину. Образи, які в певний момент починають домінувати над іншими, стають більш яскравими, проступають з життєвого фону чи з несвідомого у свідомість, можуть бути проінтерпретовані в ході символічного перетворювання [4], яке є по суті процесом індивідуального смислоутворення.

Таким чином, можна підсумувати попередньо зазначене так: метафори, символи й міфологеми, що створюються суб'єктом міфотворчості, можуть розглядатися як опорні точки в процесі трансформації його образу світу, що безпосередньо впливає на протікання самореалізації. Найкращим полем символотворчості є автонаратив. Образи-символи особистісної міфології інтенсивно сприяють “Я” — засвоєнню культури та стимулюють культуротворчість особистості.

Висновки. Можемо констатувати наявність високого етнокультурного міфотворчого потенціалу нинішньої молоді, що перш за все оприявнюється у сферах інтерперсональних та інтраперсональних відносин: їх здатність творчо взаємодіяти з соціумом, вміння проявляти власні професійні навички та обдарованість. Вони є відкритими для нового досвіду, активними, оптимістичними людьми, що є дуже потрібним у наш перехідний час, враховуючи складні умови життєдіяльності. Разом з тим молодь не втрачає зв'язку з власним несвідомим. На певному етапі розвитку для особистості стає необхідним бачення реальності в архетипічних перспективах, герменевтична діяльність, що виявляється, насамперед, у спонтанному тлумаченні символів і включенні певних культурних смислів у свій міфологічний текст, текст життєвого шляху.

Література

1. Бук Дж. Тест “Дом. Дерево. Человек” /Проективная психология: Пер с англ. — М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. — 528 с.
2. Грекова Т. Н., Ильясов И. И. Об архетипичности символов развития // Вестник Московского ун-та сер. 14. Психология. — 2006. — №2. — С. 41–51.
3. Керлот Х. Е. Словарь символов. — М.: Наука, 1994. — 257 с.
4. Лангер С. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства: пер. с англ. — М.: Республика, 2000. — 287 с.
5. Мейзерська Т. С. Проблеми індивідуальної міфології: міфотворчість Шевченка. — Одеса: Астропринт, 1997. — 128 с.
6. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс // Ортега-и-Гассет. Эстетика. Философия культуры. — М.: Искусство, 1991.
7. Юнг К.-Г., Нойман Э. Психоанализ и искусство: Пер с англ. — К.: Ваклер, 1996. — 304 с.
8. Яремчук О. В. Міфологема Світового Дерева як прояв несвідомого в ментальності // Наука і освіта. — 2003. — №5–6. — С. 68–71.

О. В. Яремчук, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ЭТНОКУЛЬТУРНОЕ МИФОТВОРЧЕСТВО ПОКОЛЕНИЯ

Резюме

Социально-психологическая теория этнокультурного мифотворчества личности применена в эмпирическом исследовании субъективных стратегий самореализации представителей поколения 20-летних; обозначены возможности актуализации культурно-исторического и мифотворческого потенциала молодежи.

Ключевые слова: этнокультурное мифотворчество личности, субъективные стратегии самореализации личности и поколения, культурно-исторический и мифотворческий потенциал поколения.

O. V. Yaremchuk, PhD, doc.,
Odessa Mechnikov National University,
general and social psychology department

ETHNOCULTURAL MYTH PERSONAL CREATIVITY

Summary

The socio-psychology theory of ethnocultural myth personal activity has been used in the empirical plan research into Subject strategy of the self-realization of twenty years old generation representatives. Were outdrawn possibilities of the actualization in cultural, historical and myth creativity potencial of the youth.

Key words: ethnocultural myth personal creativity; the personal and generation Subject strategy of the self-realization; cultural, historical and myth creativity potencial of the youth.

Секція 4

**ВПЛИВ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ
НА РОЗВИТОК ПОТЕНЦІАЛУ
ОСОБИСТОСТІ У ПРАЦІ,
ОСВІТІ ТА ПОБУТІ**

І. М. Грицюк, асп.,

Волинський національний університет імені Л. Українки

СОЦІАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ: ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ У ПРОФЕСІЙНОМУ САМОВИЗНАЧЕННІ

У статті розглянуто теоретичні аспекти вивчення емоційного інтелекту в структурі соціального потенціалу майбутніх фахівців соціономічних професій. Емпіричний матеріал присвячений аналізу взаємозв'язку показників емоційного інтелекту та комунікативно-характерологічних здібностей студентів психологів, соціологів та соціальних педагогів.

Ключові слова: соціальний потенціал, професійне самовизначення, емоційний інтелект.

На даному етапі розвитку суспільства, що характеризується підвищенням вимог до підготовки конкурентноздатного професіонала, важливим фактором професійної підготовки майбутніх спеціалістів є формування необхідних професійних якостей, вмій і навичок, а також врахування професійного потенціалу особистості.

Плануючи свій професійний шлях, особистість здійснює вибір позицій, цілей і засобів для ефективної самореалізації. Та далеко не всі орієнтуються на співвідношення самого процесу, стилю діяльності з власними індивідуальними характеристиками, і лише зіткнувшись з конкретними вимогами, які трудова діяльність ставить до психіки, починають відчувати або радість та задоволення від праці, або повне невдоволення. Емоційне ставлення до трудової діяльності, відповідність цього процесу динамічним характеристикам конкретної особи, вимоги, які ставить процес діяльності до індивідуального когнітивного стилю, ступінь комунікативного залучення, наявність стресів чи, навпаки, наявність монотонності, виражений щоденний ризик, що вимагає підвищеної обачливості, строга ієрархія, сліпе виконання наказів, навантаження, пов'язані з необхідністю приймати самостійні рішення в складних і мінливих умовах — це далеко не повний опис професійної специфіки, яка вимагає індивідуально-особистісної співзвучності.

Якщо діяльність за своїми характеристиками збігається з мотиваційними, емоційними, когнітивними і комунікативними здібностями та особливостями людини, то сам процес трудової активності приносить задоволення, або не втомлює і не викликає негативних емоцій. Все це тісно пов'язано з ефективністю праці і тому має першочергове значення і для самої людини, і для суспільства в цілому. В іншому випадку зростання емоційної напруги призводить до конфліктних ситуацій, до невротизації, фізіологічних порушень (психосоматичні захворювання типу гіпертонії, астми, екземи, виразки шлунку, коронарної серцевої недостатності).

Сучасні вимоги професійної освіти орієнтують молодь на самостійний пошук особистісного сенсу в обраній професії, формування індивідуально-

го стилю діяльності, побудову перспектив, що актуалізують необхідність професійного самовизначення [7].

Професійне самовизначення — це усвідомлення людиною рівня розвитку своїх професійних здібностей, структури професійних мотивів знань і навичок; усвідомлення їх відповідності тим вимогам, які діяльність ставить перед людиною; переживання цієї відповідності як почуття задоволеності обраною професією; це спосіб оптимізації відносин людини і професії “зверху”, через зміну інтересів і мотивів. Інший шлях йде від індивідуальних, формально-динамічних характеристик і полягає у виробленні індивідуального стилю діяльності, що являє собою стійку систему прийомів і способів діяльності, зумовленої особистісними якостями людини, і є засобом ефективного пристосування до об’єктивних обставин. Це фенотипічна якість, що виникає на основі властивостей нервової системи у відповідь на вимоги типів діяльності звичних для суб’єкта; таким чином, індивідуальний стиль діяльності можна розглядати як інтегральний ефект взаємодії людини з середовищем [3]. В психологічному плані професійне самовизначення означає, що людина усвідомлює, чого вона хоче (цілі, життєві плани, ідеали), що вона собою являє (свої особистісні та фізичні якості), що вона може (свої можливості, схильності, обдарування, емоційну готовність), що від неї хоче або чекає колектив, суспільство, суб’єкт, готовий функціонувати в системі суспільних відносин. Професійне самовизначення починається з моменту зародження у людини потреби у виборі професійної діяльності, реалізується через формування у неї ставлення до себе як до суб’єкта професійної діяльності на основі самооцінки свого рівня професіоналізації. Теоретично професійне самовизначення можна вважати завершеним тоді, коли людина починає вважати себе професіоналом. Однак реально процес професійного самовизначення не може мати кінцевого завершення, тому що в процесі зростання об’єктивного рівня професіоналізації зростають та ускладнюються критерії оцінки цього рівня.

Робота — один з найважливіших видів активності в людському житті. Пошук відповідного роду занять супроводжує людину з дитинства до глибокої старості. Наявність або відсутність роботи як професійного виду діяльності позначається на найважливіших особистісних проявах, таких як самооцінка, психологічне та психічне здоров’я [6]. Саме робота є найважливішим чинником соціалізації особистості, праця формує основу життєвої позиції людини, її емоційне здоров’я. Вона справляє вплив на саму особистість, не тільки прищеплюючи їй певні навички, а й визначаючи її ставлення до навколишнього світу і до інших людей. Важко переоцінити роль праці в житті людини, соціальних груп, суспільства в цілому. Оскільки все необхідне для життя і розвитку особистостей, функціонування людського суспільства створюється працею. Вона є основою функціонування і розвитку людського суспільства, рушійною силою соціального прогресу, вічною природною потребою, без якої не можливе було б людське життя [2].

Робота повинна давати результати, можливість достатньою мірою реалізовувати і розвивати потенціал особистості (в тому числі й емоційний), а

також підсилювати відчуття життя і духовно збагачувати. Вона повинна включати в себе такі компоненти, як комфорт, осмисленість та досягнення. Люди виконують ту чи іншу роботу з різних причин і залишаються на ній з різних мотивів. Тому важливо вчасно зрозуміти, як робота співвідноситься з відчуттям життєвого спрямування особистості та з її потенціалом. Адже те, як особистість реалізує себе в професійному житті, це по суті відіб'ється на реалізації всього її життя [9]. І якщо раніше було достатньо володіти лише професійними знаннями, то в теперішніх умовах вимоги до працівників, зокрема соціонімічних професій, радикально змінюються. Сучасний фахівець повинен бути і хорошим організатором, і враховувати у своїй діяльності можливі зміни в політичній, правовій, демографічній, інформаційній та екологічних сферах. Повинен володіти достатнім емоційним рівнем, тобто бути здатним прокладати собі шлях до бажаної мети, що включає в себе вміння контролювати свої емоції, використовувати інтуїцію, комунікабельність, стійкість та спокій в стресових ситуаціях. Цей перелік можна продовжувати, але на цьому фоні помітний недостатньо високий рівень загальної культури, невміння цивілізовано виходити з конфліктних ситуацій, неповага до влади та закону, нецивілізовані форми конкуренції, ділового спілкування.

Тому при підготовці фахівців соціонімічних професій значну увагу слід приділити визначенню сучасних вимог, які ставить професія щодо особистісних якостей, психологічних здібностей і психолого-фізичних можливостей людини. Розробляючи інформаційні, діагностичні та формуючі методичні посібники слід забезпечити високий рівень взаємовідповідності людини та професії, яку вона для себе обрала. Адже надзвичайно важливий процес як для суспільства, так і для окремих людей — навчитися жити сумісно та ефективно взаємодіяти один з одним.

За такою складністю та гостротою існуючих соціальних проблем виникає потреба створити певну гармонійну систему, в якій відбувається стабілізація певних суспільно позитивних настанов, не припиняється розвиток особистості, в тому числі й емоційного інтелекту як основного рушія людської результативності (як наслідок успішності), поглиблення та трансформація життєвого досвіду; здійснюється процес цілеспрямованого впливу на становлення соціально орієнтованого фахівця, що включає не тільки контрольовані впливи, а й стихійні фактори, такі як умови соціального оточення, взаємодія з іншими людьми. В результаті особистість осмислить своє місце в системі суспільних відносин і у неї сформується певна суспільна ідентичність, яку можна визначити як усвідомлення особистістю своєї самототожності, своїх меж та місця в системі соціально орієнтованих відносин, що є результатом засвоєння цінностей соціальної культури. Така ідентичність вибудовується через відносини індивіда з оточенням, через пізнання інших, через включення людини в соціальні зв'язки [5].

Обравши для себе одну з соціонімічних професій, соціально орієнтована особистість повинна сформувати в собі такі риси, як вміння враховувати наслідки своїх дій та рішень, керуватися принципами соціальної справедливості, вміння встановлювати та підтримувати систему стосунків з оточу-

ючими людьми, тактовність, ввічливість, переважання демократичності в стосунках, вміння брати на себе відповідальність, а також дотримуватись тих норм і правил, які закріплені громадянським суспільством [4]. Всі ці поняття можна вважати складовими емоційного інтелекту.

Фахівець повинен відчувати емоційне та матеріальне задоволення від власної праці, тобто відчувати, що він повністю розкриває власні сили та здібності і що його діяльність належним чином оцінюється оточуючими. Він приносить користь суспільству, членом якого він є. Соціальна діяльність — це завжди прояв соціальної активності щодо навколишнього світу. Вона має свідомий характер, оскільки її суб'єктом може бути тільки людина [1]. Адже особистість характеризується не тільки тим, що вона робить, але і тим, як вона це робить.

Ставлення до праці характеризує прагнення (або відсутність такого) людини максимально проявити свої фізичні та психічні сили, використати свій досвід і знання, емоційні здібності, спроможність досягти певних результатів у своїй діяльності. У процесі безпосередньої трудової діяльності ставлення до неї розкривається в реалізації певного трудового потенціалу під впливом усвідомлення потреб і зацікавленості, яка при цьому формується.

Представники соціонімічних професій повинні володіти підходом, який дає змогу зрозуміти сутність іншої людини та умови її розвитку. Тобто людина розглядається як найвища світова цінність, визнається її неповторність, унікальність, своєрідність.

Провівши діагностику емоційного інтелекту та комунікативно-характерологічних особливостей студентів (майбутніх психологів, соціальних педагогів та соціологів) Волинського національного університету імені Лесі Українки (n=287), було отримано такі результати.

Після підрахунку та порівняння даних за методикою вивчення емоційного інтелекту Н. Холла, яка призначена для виявлення здатності розуміти ставлення особистості, що відповідно репрезентується в емоціях, і управляти емоційною сферою на основі прийняття рішень, можна зробити висновок, що студенти, які обрали одну з соціонімічних професій, проявили високий рівень емоційної обізнаності — 18,8 % респондентів, середній рівень виявлено у 48,1 % опитаних і низький рівень — 33,1 %. Управління власними емоціями: характерний високий рівень для 4,7 %, середній — 19,6 % і низький рівень — 75,7 % опитаних. Високий рівень самомотивації проявили 13,3 % респондентів, середній рівень — 40,4 %, низький — 46,3 %. Щодо рівня емпатії, то найбільше опитаних проявили середній рівень — 53,2 %, високий рівень у 15,7 % і низький у 31,1 %. Вміння розпізнавати емоції інших людей на високому рівні виявлено у 11,8 % респондентів, на середньому — 49,5 % і на низькому рівні у 38,7 % опитаних. Інтегративний рівень емоційного інтелекту у більшості опитаних виявився низьким (54,6 %), середній рівень у 42,2 % і високий лише у 3,2 % опитаних.

Крім того була проведена діагностика комунікативно-характерологічних особливостей особистості (Л. І. Уманський, І. А. Френкель, А. Н. Лу-

тошкін, А. С. Чернишов та ін.) для визначення базових особливостей особистості в процесі міжособистісних стосунків, яка здійснювалась у формі самооцінки. Визначали високий, середній та низький рівень за наступними показниками: спрямованість особистості — середній рівень виявили 87,9 % опитаних, інтелектуальні риси теж у більшості опитаних проявились на середньому рівні (68,3 %), вольові риси характеру майже в однаковій мірі проявляються на середньому рівні (43,5 %) і на низькому рівні (44 %). Емоційні риси характеру виявилися у більшості респондентів на середньому рівні (48,1 %). Ставлення до діяльності у більшості респондентів, а це 65,2 % опитаних, на низькому рівні. Ставлення до інших людей у більшості респондентів (65,7 %) на середньому рівні, такі ж результати і по шкалі ставлення до самого себе (62,4 %).

Застосування кореляційного аналізу дало змогу виділити зв'язок між діагностичними показниками застосованих методик (таблиця 1).

Таблиця 1

Статистично значущі показники кореляційного аналізу між діагностичними показниками методик

Показники	Спрямованість	Інтелектуальні риси	Вольові риси	Емоційні риси	Ставлення до діяльності	Ставлення до інших людей	Ставлення до самого себе
Емоційна обізнаність	0,19*		0,14*	0,29**			0,22**
Управління емоціями				0,28**			0,18*
Самомотивація		0,20*	0,27**	0,33***	0,14*		0,13*
Емпатія	0,17*	0,21*	0,20*	0,31***	0,17*		0,13*
Розпізнавання емоцій інших людей	0,19*	0,24**	0,21*	0,33***	0,18*	0,16*	0,27**
Інтегративний рівень	0,15*	0,23**	0,25**	0,42***	0,16*		0,24**

Примітка: дані, позначені * — значущі при $\alpha=0,05$
 ** — значущі при $\alpha=0,01$
 *** — значущі при $\alpha \geq 0,001$

Отримані дані продемонстрували значущий зв'язок між усіма показниками емоційного інтелекту та комунікативно-характерологічних особливостей особистості. Особливо виділяються емпатія у зв'язку із спрямованістю ($p=0,05$); інтелектуальними рисами ($p=0,05$); вольовими рисами ($p=0,05$); емоційними рисами ($p=0,01$); ставлення до діяльності та до самого себе ($p=0,05$). А також розпізнавання емоцій інших людей з спрямованістю, вольовими рисами, ставлення до діяльності та ставлення до інших людей ($p=0,05$); інтелектуальні риси та ставлення до самого себе ($p=0,01$); з емоційними рисами характеру ($p=0,001$). Інтегративний рівень емоційного ін-

телекту з спрямованістю особистості, зі ставленням до діяльності ($p=0,05$); інтелектуальними рисами, вольовими рисами характеру і ставленням до самого себе ($p=0,01$); емоційними рисами ($p=0,001$).

Такі результати дають змогу зробити висновки щодо важливості професійного самовизначення як одного з найважливіших проявів психічного розвитку людини, що детермінується соціально-економічними умовами, міжособистісними стосунками, віковими та іншими кризами; та все ж провідна роль у цьому процесі належить активності особистості та відповідальності за своє становлення як професіонала. А також важливості врахування соціального потенціалу та рівня емоційного інтелекту студентів — психологів, соціологів та соціальних педагогів, що в свою чергу дасть змогу підготувати в майбутньому конкурентоздатного професіонала з необхідним набором професійних якостей, вмінь та навичок.

Література

1. Адамчук В. В., Ромашов О. В., Сорокина, М. Е. Экономика и социология труда: Учеб. для вузов. — М.: ЮНИТИ, 1999. — 407 с.
2. Дворецька Г. В Соціологія праці: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2001. — 243 с.
3. Климов Е. А. Индивидуальные стили деятельности в зависимости от психологических свойств нервной системы. — Казань: Изд-во КГУ, 1969. — 184 с.
4. Москаленко В. В. Соціальна психологія: Навч. посібник. — К., 2005. — 623 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Навч. посібник. — К.: Академвидав, 2003. — 431 с.
6. Палій А. А. Диференціальна психологія: Курс лекцій. — Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2007. — 776 с.
7. Тарнавська Л. Д. Особливості соціалізації професійного самовизначення особистості: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За заг. ред. акад. С. Д. Максименка. — К: ГНОЗІС, 2009. — Т. XI. — Ч. 1. — С. 509–516.
8. Ходаківський С. І., Богоявленська Ю. В., Грабар Т. П. Психологія управління. — К.: Академвидав, 2008. — 236 с.
9. Швальбе Б., Швальбе Х. Личность — карьера — успех. — М.: Прогресс, 1993. — 239 с.

І. М. Грицюк

Волинський національний університет імені Л. Українки

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ: ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ САМООПРЕДЕЛЕНИИ

Резюме

В статье рассмотрены теоретические аспекты изучения эмоционального интеллекта в структуре социального потенциала будущих специалистов социологических профессий. Эмпирический материал посвящен анализу взаимосвязи показателей эмоционального интеллекта и коммуникативно-характерологических способностей студентов-психологов, социологов и социальных педагогов.

Ключевые слова: социальный потенциал, профессиональное самоопределение, эмоциональный интеллект.

I. M. Hrytsyuk, postgrad. stud.
Volyn L. Ukrainka State University

SOCIAL POTENTIAL OF PERSONALITY: EMOTIONAL INTELLECT IN PROFESSIONAL IDENTIFYING

Summary

In the article is talking about theoretical essential principles of emotional intellect exploring in structure of social potential of the future socioeconomical specialists. This material devotes to analysis of emotional intellect exponents, theirs connection and cooperation and also capabilities of students in psychology, sociologists and social pedagogues.

Key words: social potential, professional identifying, emotional intellect.

А. М. Губіна, асп.,

Волинський національний університет імені Л. Українки

ЕМОЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ТЕХНІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Матеріал присвячено проблемі вивчення загальної емоційної спрямованості студентів технічних спеціальностей. Проведений змістовний аналіз типів загальної емоційної спрямованості майбутнього фахівця системи “людина — техніка” у порівнянні з показниками студентів нетехнічних спеціальностей виступив основою необхідності врахування емоційних особливостей в умовах набуття відповідного фаху.

Ключові слова: емоційна усталеність, загальна емоційна спрямованість, типи загальної емоційної спрямованості.

Соціально-економічні зміни, що відбуваються в нашому суспільстві, вимагають від спеціалістів високої професійної майстерності. Успішність будь-якої діяльності визначається не лише наявністю обов’язкових професійних знань, умінь, але й особистісними особливостями фахівця. Встановлено, що різні рівні психологічної організації людини мають різний ступінь стійкості й мінливості. Якщо ряд соціально-психологічних характеристик особистості зазнає суттєвих змін протягом життя, то психодинамічні (загальна психічна активність) і якісні (модальність та знак домінуючих емоцій) мало змінюються. Тому в ході професіоналізації факт емоційної усталеності (стійкості) стає визначальним фактором становлення молодого фахівця.

Результати аналізу літературних джерел з психології свідчать про те, що проблемі емоційної усталеності особистості присвячено дослідження багатьох учених (С. М. Оя, В. Л. Марищук, Я. Рейковський, Є. О. Мілерян, В. М. Писаренко, К. К. Платонов, Л. М. Аболін, Є. П. Ільїн П. Б. Зільберман, О. О. Чернікова, Л. С. Славіна, Б. Х. Варданян та інші). Різні автори включають у поняття емоційної стійкості різні феномени. Так *емоційна стійкість* розглядається як “стійкість емоцій” і під цим мають на увазі емоційну стабільність, стійкість певного емоційного стану (Є. О. Мілерян, С. М. Оя, О. О. Чернікова); як емоційна “незворушливість”, невразливість (Я. Рейковський, К. К. Платонов, Л. М. Шварц, Л. П. Баданіна); як перевага позитивних емоцій (А. Ольшаннікова, Л. М. Аболін, В. М. Писаренко); як здатність стримувати емоційні реакції, тобто як “сила волі” (О. О. Сиротін, В. М. Смирнов, Г. В. Сухобська); як адаптація до емоційно значущої ситуації (П. Б. Зільберман); як емоційний стан, що визначається залежно від часу його прояву та сили емоційного впливу (Є. П. Ільїн). Головним критерієм емоційної стійкості для багатьох вчених стає ефективність діяльності в емоціогенній ситуації (О. О. Сиротін, В. М. Смирнов, Я. Рейковський та ін.) [5].

Загалом емоційна усталеність є необхідною особистісною рисою, що забезпечує суб’єктові можливість протидіяти небажаному впливові емоцій.

У широкому аспекті емоційна усталеність — це здатність керувати своїми емоціями, зберігати високу працездатність, виконувати складну чи небезпечну роботу без напруження, незважаючи на емоціогенні впливи. Емоційну стійкість можна конкретніше визначити як властивість особистості, що забезпечує гармонійний зв'язок між усіма компонентами діяльності в емоціогенній ситуації, сприяючи її успішному виконанню.

Разом з тим Є. П. Ільїн вважає, що не існує “загальної” емоційної стійкості, а правильно говорити про стійкість особистості до певного конкретного емоціогенного фактора, оскільки до різних емоціогенних факторів ця стійкість буде різною [5, с. 223].

Теза про те, що емоції — одна з форм відображення, пізнання, оцінки об'єктивної дійсності, визнається представниками різних наук, перш за все психологами та філософами. Це вихідне положення у всіх дослідників має загальне уточнення: емоції — особлива, своєрідна форма пізнання і відображення дійсності, так як в них людина виступає одночасно і об'єктом, і суб'єктом пізнання, тобто емоції пов'язані з потребами людини, які є в основі мотивів її діяльності. За Б. Г. Додоновим, емоції як процес є не що інше як діяльність оцінювання інформації про зовнішній та внутрішній світ, яка поступає у мозок і яку відчуття та сприйняття кодують у формі його суб'єктивних образів [4, с. 8]. Діяльність, яка підтримується емоціями людини, протікає, як правило, успішніше, ніж діяльність, до якої вона змушує себе єдиними “холодними доводами глузду” [4, с. 11]. Вчений вказує, що потреба в емоційному наповненні відіграє значну роль серед внутрішніх, спонукаючих нашу цілеспрямовану активність, факторів. Будь-яка діяльність, яку людина виконує не тільки за необхідністю, є для неї цінною і також тим, що задовольняє її потяг до певних переживань. Без цього нема інтересу, нема схильності. І хоча не відчуття насолоди від певного виду діяльності, а почуття “необхідного” спрямовує поведінку працівника в реальному процесі діяльності, однак сам її вибір диктується закріпленим прагненням особистості до певних емоційних станів. Таким чином, Б. Г. Додонов робить висновок, що початково чисто функціональна потреба людини в емоційному насиченні, перетворюючись в прагнення суб'єкта до певних переживань своїх ставлень до дійсності, стає одним з важливих факторів, що визначають емоційну спрямованість її особистості. Цінність одних і тих же переживань для різних осіб ранжується по-різному, тому вченим вводиться в психологічний обіг поняття *загальної емоційної спрямованості* (ЗЕС) [4]. Загальна емоційна спрямованість людини виявляється перш за все у виборі нею найбільш відповідної цій спрямованості сфері діяльності і, якщо вести мову про професійну соціалізацію, у правильному виборі молодою особою професійної діяльності.

Говорячи про спрямованість особистості, варто зазначити, що дане поняття фігурує у роботах багатьох авторів. К. К. Платонов визначає спрямованість особистості як один із компонентів її структури, який включає в себе кілька пов'язаних ієрархією форм: нахили, бажання, інтерес, світобачення, переконання. У спрямованості особистості, підкреслює вчений,

в цілому потрібно розрізняти її рівень, широту, інтенсивність, стійкість та дієвість [10].

У працях Б. Теплова спрямованість особистості розглядається як значима характеристика психології особистості, котра проявляється у її схильності до певної діяльності [11]. Л. І. Божович вказує, що спрямованість особистості є результатом наявності у людини певної структури її мотиваційної сфери. В процесі життя у людини поступово формуються мотиви, які набувають для неї провідного значення і тим самим підпорядковують собі усі інші мотиви. Наявність стійких домінуючих мотивів поведінки і діяльності людини і створює спрямованість її особистості [1]. Але саме Б. Г. Додонов у структурі особистості виокремлює емоційну спрямованість. Він вважає, що емоції виконують основну функцію в характеристиці особистості, і визначає такі типи спрямованості: альтруїстичну, комунікативну, глоричну, праксичну, пугнічну, романтичну, гностичну, естетичну, гедонічну, акзитивну [4]. Вчений звертає увагу на те, що приналежність до одного чи іншого типу матиме вплив на все емоційне життя людини, на ієрархічну організацію якостей її характеру, на контакти з іншими людьми, на смаки, на творчу діяльність, на бачення світу. Б. Г. Додонов висловив припущення, що у співвідношенні з емоційним змістом різних видів діяльності знання типу та загальної структури емоційної спрямованості конкретних осіб могло б допомогти підібрати для них ряд професійних діяльностей, які найбільш відповідають їхній спрямованості. Разом з тим наголошує й на тому, що чіткої приналежності людини тільки якійсь одній професії або сфері життя не існує, з огляду можливості повного або значного співпадання емоційних компонентів предметно різних інтересів.

Цікавою є думка О. П. Саннікової про те, що залежно від різноманіття індивідуальних особливостей майбутніх спеціалістів процес становлення особистості професіонала має велику кількість варіантів. Наближення до кінцевої мети зменшує кількість цих варіантів. Більш точно обирається необхідна та адекватна інформація як відносно професійних знань, так і відносно тих універсальних вимог професій, які висуваються до певних якостей особистості, що належать до різних структурних рівнів. При цьому, якщо професійна діяльність структурує властивості особистості в систему, наближуючи її до професійно-типової, то якісні особливості емоційності (модальність і знак домінуючих емоцій), як встановлено науковцем в дослідженнях, структурують ті ж самі властивості особистості в індивідуальну систему. Ця система в тій чи іншій мірі може відповідати чи не відповідати професійно-типовій, оскільки в силу різноманіття можливих виявлень емоційності, детермінованих різним сполученням базальних емоцій, в силу її генетичної стійкості, у процесі життєдіяльності обираються та закріплюються переважно ті властивості особистості і характеристики діяльності, які, в першу чергу, співпадають з індивідуально-типовими особливостями. Автор робить висновок, що з одного боку у діяльності формуються професійно важливі властивості особистості, з іншого, — конструювання самої діяльності відбувається відповідно з індивідуальними властивостями людини. В результаті стає можливим досягнення однако-

вих результатів різними людьми, які мають індивідуальні особливості і психологічно різні шляхи. Вибір цих шляхів залежить як від зовнішніх (навчання, виховання), так і внутрішніх факторів (індивідуально-типові особливості особистості, емоційна та раціональна регуляція діяльності) [8, с. 186–188].

У соціономічних професіях успішність діяльності, порівняно з іншими професіями, як свідчать дослідження Є. О. Климова, О. П. Саннікової, Р. Д. Каверіної та інших, більшою мірою залежить від особистісних особливостей професіонала. Це пов'язано з тим, що основним змістом діяльності представників професій даного типу є взаємодія з іншими людьми, а процес діяльності та її результат характеризуються високим ступенем невизначеності, що підвищує вимоги, як до компетентності фахівця, так і до його особистості. Характеризуючи спеціальності соціономічного (комунікативного) типу, Є. О. Климов відмічав, що головною їхньою особливістю є “здвоєність предмета праці”, оскільки, з однієї сторони, основний їх зміст полягає у взаємодії між людьми, з іншої — професії цього типу вимагають від людини знань, умінь та навичок в якійсь конкретній сфері виробництва, науки, техніки, мистецтва і т. д. [7]. Схожої думки притримується Р. Д. Каверіна. Представник професії типу “людина-людина” повинен не лише мати вузько професійні знання, але й вміти адекватно сприймати та оцінювати іншу людину; вміти спілкуватися, вступати в соціальний контакт, орієнтуватися в соціальних ситуаціях [6].

Що стосується працівників технічних спеціальностей, то, за даними досліджень Борисової Е. М., їм притаманні такі риси як зниження прагнення до соціальних контактів, практичність, інтерес до інтелектуальних досягнень, відсутність зацікавленості до взаємовідносин з людьми, до спілкування [2].

Фактично ми знову торкаємося теми “фізики” та “лірики”, раціонального та емоційного стилю життя, двох взаємопов'язаних стратегій пізнання — аналітичної та інтуїтивної. Ця різниця, як підсумовує В. А. Семиченко, не залежить від довільного вибору більш привабливої стратегії — вона закладається на анатомо-функціональному рівні, в залежності від домінування правої чи лівої півкулі головного мозку. Півкулі по-різному беруть участь не лише в обробці інформації, але й у створенні загального емоційного фону життєдіяльності. Але не можна говорити про “кращий” чи “гірший” підхід, оскільки обидва незамінні [9, с. 16].

На сьогодні у психології при аналізі систем “людина — техніка”, “людина — людина” людина розглядається не як механічний додаток до системи, а як її центральна ланка. Людина завжди приносить свої індивідуальні особистісні якості в навчальний процес і трудову діяльність, тому знання і врахування таких якостей — необхідна умова її успішного навчання і адаптування до професійної діяльності. Врахування особистісних тенденцій окремих типів загальної емоційної спрямованості сприятиме майбутній успішній професійній діяльності фахівця, прояву творчого потенціалу, оскільки людина здатна виявляти його лише стосовно того, що її глибоко емоційно зачіпає. Як зазначає Б. Г. Додонов, часто в одній і тій же діяль-

ності достатнє задоволення можуть знайти різні типи загальної емоційної спрямованості з огляду на різноманітність емоційного складу багатьох діяльностей, тобто кожному типу відповідає не якась одна професія, а цілий їх спектр [3, с. 108].

Виходячи з усього вищевикладеного ми припустили, що загальна емоційна спрямованість, будучи достатньо стійкою характеристикою, є важливим психологічним фактором професійної соціалізації.

Метою даного дослідження стало визначення типу чи групи типів загальної емоційної спрямованості як професійно важливого фактора структури особистості студентів технічних спеціальностей.

Відповідно до мети дослідження нами було поставлене завдання виявити типи загальної емоційної спрямованості представників технічних спеціальностей та провести порівняльний аналіз цих показників із студентами нетехнічних спеціальностей.

Для вирішення поставлених завдань було проведено емпіричне дослідження, у якому брали участь 148 студентів технічних спеціальностей Луцького національного технічного університету (автомобільний транспорт, автомобілі і автомобільне господарство, прилади точної механіки, обладнання переробних виробництв, комп'ютерні системи та мережі, електротехнічні системи електропостачання) та 83 особи, спеціальності яких не належать до технічного профілю (психологія, фінанси, облік та аудит, менеджмент) Луцького національного технічного університету та Волинського національного університету ім. Лесі Українки у віці від 17 до 20 років.

У дослідженні використовувалась методика: "Діагностика емоційної спрямованості особистості" Б. Г. Додонова. Дані заносились в електронну базу та проходили статистичну обробку та аналіз у пакетах EXCEL та STATISTICA for Windows.

Результати проведеного дослідження показали, що представники технічних спеціальностей не відрізняються від студентів спеціальностей нетехнічного профілю за практичним типом загальної емоційної спрямованості, який пов'язаний з багатством та своєрідністю більшості продуктивних, суспільно корисних видів діяльності (рис.).

Як відомо, в як найбільш цінного емоційного компонента діяльності виступають спрямованість до цілі та емоційна захопленість просуванням в напрямку до неї, задоволення від руху вперед, від досягнень на цьому шляху. Отже, менша вимогливість до виду занять, а більше очікування відчутного корисного результату, захопленість діяльністю, що приносить бажані результати, притаманні як представникам технічних, так і нетехнічних спеціальностей з переважаючим практичним типом ЗЕС ($p=0,8$).

Спираючись на результати статистичної обробки даних, можна зазначити про відсутність значимої різниці серед двох груп представників вищезгаданих спеціальностей стосовно альтруїстичного ($p=0,06$), глоричного ($p=0,4$) та пугнічного ($p=0,05$) типів загальної емоційної спрямованості.

Відмінності зафіксовані при аналізі даних комунікативного ($p=0,01$) та гедонічного ($p=0,01$) типів загальної емоційної спрямованості студентів технічних та нетехнічних типів спеціальностей. Тестовані групи сту-

дентів по-різному поведуть себе у ситуаціях, пов'язаних із спілкуванням з людьми, оскільки для студентів нетехнічних спеціальностей важливий будь-який позитивний емоційний контакт з іншими людьми, а “технарі” ж не мають такого бажання ділитися думками і переживаннями з іншими особами.

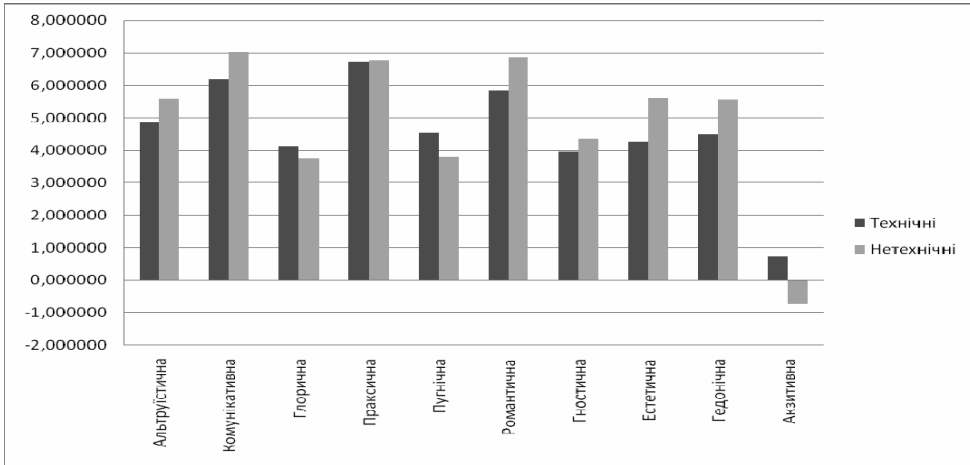

Рис. Середньогруповий розподіл показників типів емоційної спрямованості студентів технічних та нетехнічних спеціальностей

Дані, одержані стосовно романтичного ($p=0,009$) та акзитивного ($p=0,009$) типів ЗЕС, вказують, що представники технічних та нетехнічних спеціальностей суттєво відрізняються. Деяко більше задоволення від накопичення (колекціонування) будь-чого одержують студенти технічних спеціальностей. Тут важливо відмітити своєрідне почуття задоволеної пристрасті від придбаного, самоцілі набутого.

Романтична спрямованість як прагнення до таємничого, незвичного, хвилююче-загадкового, екзотичного більш виражена у студентів нетехнічних спеціальностей. Романтичний тип близький гностичному своєю пізнавальністю, пошуковою скерованістю, але не рівнозначний йому. Для “гностика” важливе розв’язання складної задачі, задоволення від процесу досягнення когнітивної гармонії, усунення суперечностей в мисленні. У дослідженні не виявлено суттєвих відмінностей серед представників гностичного типу ЗЕС технічних та нетехнічних спеціальностей ($p=0,3$).

Разом з тим отримані дані дають можливість провести аналіз загальної емоційної спрямованості за ступенем їхнього вираження для представників технічних (праксична, комунікативна, романтична, альтруїстична, пугнічна, гедонічна, естетична, глорична, гностична, акзитивна) та нетехнічних (комунікативна, романтична, праксична, естетична, альтруїстична, гедонічна, гностична, пугнічна, глорична, акзитивна) спеціальностей.

Таким чином, результати дослідження дають змогу дійти висновку про те, що загальна емоційна спрямованість студентів технічних спеціальностей

тей є одним з важливих факторів професійного становлення особистості, оскільки змістовний аналіз її типів безпосередньо вказує на приналежність до класу професій “людина — техніка”. Водночас слід відмітити, що чіткої спрямованості людини тільки на якусь одну професію або сферу життя не існує, з огляду на перші три переважаючі позиції типів ЗЕС як для технічних, так і нетехнічних спеціальностей, що, на нашу думку, надає можливість обирати спеціальність на стику класів професій “людина — людина” та “людина — техніка” та запобігатиме виникненню небажаних негативних емоцій стосовно професійної діяльності.

Література

1. Божович Л. И. Психологические закономерности формирования личности в онтогенезе // *Вопр. психологии.* — 1976. — №6. — С. 45–53.
2. Борисова Е. М. О роли профессиональной деятельности в формировании личности // *Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анциферовой.* — М., 1981 — С. 159–177.
3. Додонов Б. И. В мире эмоций. — К.: Политиздат Украины, 1987. — 140 с.
4. Додонов Б. Г. Эмоция как ценность. — М.: Политиздат, 1978. — 272 с. (Над чем работают, о чем спорят философы)
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. — СПб.: Питер, 2001. — 752 с: ил. — (Серия “Мастера психологии”).
6. Каверина Р. Д. Психологическая систематика профессий типа “человек — человек” в целях профессиональной ориентации: Автореф. дис. ... канд. психолог. наук. — Л., 1981. — 19 с.
7. Климов Е. А. Введение в психологию труда. — М.: Изд-во МГУ, 1988. — 197 с.
8. Саннікова О. П. Феноменологія особистості: Вибрані психологічні праці. — Одеса: СМІЛ, 2003. — 256 с.
9. Семиченко В. А. Психологія емоцій. — К.: Магістр-S, 1998. — 128 с.
10. Платонов К. К. О системе психологии. — М.: Мысль, 1972. — 216 с.
11. Теплов Б. М. Избранные труды: В 2 т. — М., 1985. — Т. 2. — 357 с.

А. М. Губина

Волынский национальный университет имени Л. Украинки

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Резюме

Материал посвящен проблеме изучения общей эмоциональной направленности студентов технических специальностей. Проведенный содержательный анализ типов общей эмоциональной направленности будущего специалиста системы “человек — техника” в сравнении с показателями студентов нетехнических специальностей выступил основой необходимости принятия во внимание эмоциональных особенностей в условиях приобретения определенной специальности.

Ключевые слова: эмоциональная стойкость, общая эмоциональная направленность, типы общей эмоциональной направленности.

A. M. Hubina, postgrad. stud.
Volyn L. Ukrainka State University

EMOTIONAL ORIENTATION OF PROFESSIONAL FORMATION OF STUDENTS OF ENGINEERING SPECIALIZATION

Summary

Material covers the problem of general emotional orientation of students of engineering specialization. The types of general emotional orientation of future specialist of the system “human — technology” in comparison with “non-engineering” specializations are analyzed. The analysis is the basis of necessity of taking into consideration emotional characteristics in professional training.

Key words: emotional firmness, general emotional orientation, types of general emotional orientation.

И. М. Эль-Дакдуки, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра клинической психологии

ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА ЛИЧНОСТИ И ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЕ АЛКОГОЛЕМ

В данной статье рассматривается вопрос о взаимосвязи черт характера личности и злоупотребления алкоголем. Типы характера и их акцентуации с учетом интроверсии и экстраверсии человека. Проявление явных и скрытых акцентуаций характера. Из наблюдений и опросов людей с алкогольной зависимостью в реабилитационном центре.

Ключевые слова: личность, черты характера, акцентуации характера, интроверсия, экстраверсия, хронический алкоголизм.

Реабилитация больных алкоголизмом является новым направлением медицины и представляет собой интегративную, поэтапную систему мероприятий медицинского, психологического и социального характера, проводимых после возникновения заболевания, и его профилактики.

В настоящее время объяснить причины возникновения у людей злоупотребления и зависимость от алкоголя, как и от других психоактивных веществ, — сложно.

Практики и теоретики рассматривают данную проблему с разных позиций, учитывая: социокультурные [1], психологические (психодинамическая и бихевиористская точки зрения), биологические (генетика, биохимические процессы) факторы, а также индивидуально характерологическую предрасположенность, т. е. типологии личностей (типы характеров и их акцентуация), интроверсия и экстраверсия человека.

В реабилитационных центрах учитывают все эти факторы.

При возникновении алкоголизма важную роль играет выраженность типа характера и его акцентуированность. При алкоголизации происходят личностные изменения человека [2]. В психологии личность — это понятие более широкое, чем характер. Личность включает также способности, наклонности, интеллект мировоззрения человека.

Характером является совокупность устойчивых черт личности, которые определяют отношение человека к людям и законам общества. Проявляется в деятельности, общении и т. п., обуславливает индивидуальность поведения человека, его манерность.

“Акцентуации характера — это варианты его нормы, при которых отдельные черты характера чрезмерно усилены, от чего обнаруживается избирательная уязвимость в отношении определенных, психогенных факторов при хорошей и даже повышенной устойчивости к другим” (А. Е. Личко) [3].

Акцентуацию характера можно наблюдать по поступкам и высказываниям в обыденной жизни, т. е. явные акцентуации характера.

У некоторых людей тип характера может проявляться лишь в определенных, экстремальных условиях (скрытые акцентуации характера), т. е. там, где есть место наименьшего сопротивления в характере. Например, вступительные экзамены по актерскому мастерству: гипертим и истероидная личности могут достаточно уютно чувствовать себя и ярко проявить свои таланты в этой ситуации; а шизоид может растеряться, замкнуться при знакомых людях — экзаменаторах. Но в других ситуациях, например, находясь в отдаленных от цивилизации районах, шизоид раскроет свой “внутренний мир”, найдет себе занятие требующее размышления и концентрации внимания. В свою очередь, гипертиму будет трудно адаптироваться в подобной ситуации, его натура будет “требовать” широко общения и т. п. Истероидный тип, из-за своего эгоцентризма, жажды постоянного внимания, игры в лидерство будет скучать в таких условиях. В маленьком коллективе будет устраивать скандалы; одиночество переносит тяжело, начинает искать себе собеседника в зависимости от настроения: хорошее настроение — для нормального общения, плохое настроение — для того, что бы поругаться и с условием, что собеседник не нанесет физических побоев.

Наблюдения и опросы людей с алкогольной зависимостью показывают, что они более склонны к несамостоятельности, иногда необщительности они импульсивны, постоянно в поисках новизны, чаще страдают депрессией по сравнению с теми людьми, которые не проявляют склонности к злоупотреблению алкоголем. Хотя четкой ясности взаимосвязи черт характера личности и злоупотребления алкоголем нет, но определенные тенденции данной взаимосвязи проглядываются. Например, экстравертированные личности чаще злоупотребляют алкоголем, чем интроверты (мужчины). Эти люди постоянно ищут новизны ощущений, они, как правило, импульсивны. Трудность подобных исследований заключается в том, что люди, злоупотребляющие алкоголем и зависимые от него, проявляют большое многообразие диапазона черт личности, и различные исследования на это указывают. Одни, зависимые от алкоголя люди, проявляют импульсивность, другие — несамостоятельность и т. д.

Какая черта личности или набор черт выделяет людей с подобным расстройством?

С древних времен были попытки прогнозирования поведения человека, связанные с изучением черт его характера (типологии личности), датой рождения, со временем года, именем, телосложением (например, Э. Кречмер и др.) и т. д., и т. п. Типология Кречмера была построена умозрительным путем, но содержала в себе ряд жизненно правдивых наблюдений [4]. Со временем это подтвердилось: люди с определенными типом строения тела и конституции человека (астенический, атлетический и пикнический).

Новейшие исследования в области психогенетики определенным образом коррелирует тип строения тела со склонностью к психическим заболеваниям. Например, к шизофреническим заболеваниям более склонны астеники и атлетики. К маниакально-депрессивным психозам чаще склонны люди с выраженными чертами пикника. Исходя из психологических особенностей, Кречмер выделил типы нормальных людей, которые напоминают шизофреников.

“Шизотимики” — им свойственны черты характера: аристократичность и тонкость чувств, склонность к размышлениям, отчужденность, холодность, эгоистичность, властность, сухость, эмоциональная обедненность.

“Циклотимики” — достаточно веселы, болтливы, задушевные, беспечные, энергичные, юмористичные, легко воспринимающие реальность.

Таким образом, акцентуации характера, т. е. крайние варианты нормы сами по себе не могут быть клиническим диагнозом. Это лишь почва, предрасполагающий фактор для развития тех или иных психогенных расстройств. В подобных случаях от типа акцентуации зависит избирательная чувствительность к определенным факторам и особенность протекания клинической картины заболевания.

Если рассматривать соотношение типов акцентуаций характеров и типов расстройств личности, то в англоязычной психиатрической литературе отсутствует понятие, аналогичное акцентуированным личностям или акцентуациям характера в отечественной и немецкой психиатрии. Можно провести частичную аналогию с типами расстройств личности DSM-4 и МКБ-10. Сравнение по Личко и Леонгарду, отличие состоит в том, что акцентуации характера рассматриваются как крайние варианты нормы, а в DSM-4 как типы расстройств личности Personality disorders (DSM-4). В DSM-4 описывается, что особенности темперамента (характера) вырисовываются в детстве и в подростковом возрасте становятся более отчетливыми. И в дальнейшем они могут быть соотнесены с расстройствами личности [5].

Типологии личности. Типы акцентуации характера. Типы акцентуированных личностей.

Personality disorders (DSM-4, ICD-10), особенности темперамента (характера).

- Гипертимный тип
- Циклоидный тип
- Эмоционально-лабильный (лабильный) тип
- Сенситивный тип
- Психостенический (ананкастный или астеноневротический) тип
- Шизоидный тип
- Паранойяльный тип
- Эпилептоидный тип
- Истероидный тип
- Неустойчивый тип
- Конформный тип
- Гипертимный либо конформно-гипертивный тип
- Смешанные типы (роль наследственности и воспитания), существует два рода сочетаний: 1) промежуточные типы, сочетания обусловлены генетически (например, отец эпилептоид, мать — истероид, их ребенок наделен чертами обоих типов); 2) амальгамные типы — на генетическое ядро одного типа наслаиваются, в процессе жизни, черты другого типа, т. е. под

влияние воспитания и среды (например, гипертимно-истероидные типы представляют собой присоединение неустойчивых или истероидных черт к гипертимной основе (ядру)).

- Аффективно-лабильный тип
- Эмотивный тип
- Тревожный тип
- Педантичный тип
- Интровертированный тип
- Застревающий тип
- Возбудимый тип
- Демонстративный тип
- Нет аналога (ДНО — другое название отсутствует)
- Analogy is absent (ДНО)
- Avoident (избегающий или уклоняющийся)
- Obsessive-compulsive (обсессивно-компульсивное расстройство по DSM-4)
- Schizoid (шизотипальные личностные расстройства: причудливый и странный)
- Paranoid (расстройства личности параноидного типа)
- Partially (частично); antisocial (расстройства личности антисоциального характера); impulsive (импульсивного характера)
- Histrionic (истерические или гистрионические расстройства личности)
- Dissocial (необщительный, диссоциативный)
- Dependent (зависимый)

DSM-4 Расстройства личности

— Первый кластер (А): параноидные, шизоидные и шизотипальные личностные расстройства.

Субъекты с подобными расстройствами часто кажутся странными и эксцентричными.

— Второй кластер (В): истерические, нарциссические, антисоциальные и пограничные личностные расстройства.

Личности с этими расстройствами театральны, эмоциональны, сумасбродны. Экстравертированы (Карл Юнг) за исключением пограничных расстройств.

— Третий кластер (В): личностные расстройства в виде избегания, зависимости, обсессивно-компульсивные и пассивно-агрессивные.

Субъекты с этими расстройствами часто бывают тревожными, испытывают страх. Интровертированный кластер (по Юнгу).

— Расстройства личности, нигде более не классифицируемые (ДНО, другое название отсутствует).

Включает те расстройства нормальной жизнедеятельности, которые не могут быть отнесены ни к одному из специфических личностных расстройств: садомазохистическая личность; личностные расстройства с самопоражением; садистическое расстройство личности [5].

Акцентуации характера не следует относить к области “предболезни”, потому что каждый из типов создает не только повышенный риск определенных психологических, соматических и алкогольных расстройств, именно тех которые являются наименьшим местом сопротивления в характере человека. Каждый тип акцентуации обладает и повышенной устойчивостью к ряду других психогенных воздействий (выше указанные примеры с гипертимом и шизоидом). А у сенситивного типа личности легко проявляется психогенная депрессия и фобический невроз при неблагоприятных условиях жизни, но они окажут высокую сопротивляемость к соблазну употребления алкоголя. Эпилептоид в угрожающих для его здоровья и жизни обстоятельствах, не задумываясь о последствиях, применит физическую силу, при этом он более склонен к алкоголизации по сравнению с сенситивом.

Из наблюдений в реабилитационном центре: реабилитацию чаще проходят мужчины, чем женщины, ввиду того, что мужчины чаще страдают алкогольной зависимостью. Если взять за 100% пациентов с алкогольной зависимостью, то 67–70% это будут экстравертированные, импульсивные личности (21–25 лет), склонные к поискам новизны (например, гипертивные-эпилептоиды). Некоторые из них имеют условную судимость и отбывали срок в местах лишения свободы (за хулиганство, нанесение побоев, воровство и т. п.).

Другая часть — интроверты. Они не общительны или малообщительны, склонны к депрессиям (как правило, это люди более старшего поколения за 28–30 лет).

При этом личности очень талантливые, пишут стихи, музыку, играют на различных музыкальных инструментах (некоторые учились в музыкальных, художественных школах). Профессионально поют, знают музыкальную грамоту, талантливо рисуют; у некоторых есть профессиональные награды в спорте и, как правило, каждый из них талантлив в двух-трех и более направлениях. Многие из них имеют атлетическое строение тела. В реабилитационном центре они каждый день занимаются на спортивных тренажерах, тем самым поддерживая физическую форму. Когда проходят общие собрания некоторые из них с большим усилием сидят на стуле 20–30 минут, они постоянно крутятся, “маются”, такое ощущение, что им что-то мешает. А когда собрания заканчиваются, они будто подскакивают со стульев. На их лицах появляется оживление. Одни из них тут же уходят, другие начинают искать себе собеседника и долгое время общаются, затем находят себе спутника на дорогу и уходят (амбулаторные пациенты).

Психологи объясняют пациентам, что не стоит искать себе партнеров на дорогу (т. е. не стоит “кучковаться”), дабы оградить пациентов от соблазна к коллективной выпивке и т. п.

Актуальность данного исследования заключается в изучении социокультурных, психологических, биологических, а также индивидуально-характерологических факторов, которые обуславливают поведение людей, страдающих алкогольной зависимостью. Подобные исследования нужны для подбора психотерапевтических методов, используемых при поэтапной реабилитации пациентов.

Черты характера личности и их акцентуации могут послужить как predisposing фактор (при неблагоприятных условиях), который может расположить к злоупотреблению алкоголем и как следствие к развитию хронического алкоголизма.

Литература

1. Ромм М. В. Адаптация личности в социуме. — Новосибирск, 2002.
2. Немчин Т. А., Цицарев С. В. Личность и алкоголизм. — Л., 1989.
3. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. — Изд. 2-е доп. и перераб. — Л.: Медицина, 1983.
4. Кречмер Э., Строение тела и характер, — Изд-во: Эксмо, 2003.
5. Каплан Г. И., Сэдок Б. Дж. Клиническая психиатрия. Из синапса по психиатрии. В 2 т.: Пер. В. Б. Стрелец. — М.: Медицина, 2002.
6. Клейберг Ю. А. Социальная психология девиантного поведения. — М., 2004.
7. Ерышев О. Ф., Рыбакова Т. Г., Шабанов П. Д. Алкогольная зависимость. — СПб., 2002.

І. М. Ель-Дакдукі, асп.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра клінічної психології

РИСИ ХАРАКТЕРУ ОСОБИСТОСТІ ТА ЗЛОВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЕМ

Резюме

У даній роботі розглядається взаємозв'язок рис вдачі особи і зловживання алкоголю. Прояви явної і прихованої акцентуації характеру. Типи характеру і їх акцентуації з врахуванням інтроверсії і екстраверсії людини. А також вікові зміни рис вдачі та осіб, які частіше зловживають алкоголем. Дані ґрунтуються на спостереженнях і опитіях людей з алкогольною залежністю в реабілітаційному центрі.

Ключові слова: особистість, риси характеру, акцентуації характеру, інтроверсія, екстраверсія, хронічний алкоголізм.

I. M. El-Dakduki, postgrad. stud.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
clinical psychology department

TRAIT OF CHARACTER AND ABUSE OF ALCOHOL

Summary

Intercommunication of character of personality and abuse of alcohol traits is examined in this work. Displays of obvious and hidden accentuations of character. Types of character and their accentuation taking into account introversion and extraversion of man. And also: age-related changes of character and personality traits which more frequent practice upon an alcohol. Information is founded from supervisions and questioning of people with alcoholic dependence in a rehabilitation center.

Key words: personality, features of character, accentuation of character, introversion, extraversion, chronic alcoholization.

М. О. Журавльова, асп.,

Центральний інститут післядипломної освіти, м. Київ

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ПОТЕНЦІАЛ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПСИХОЛОГА

У даній роботі ми розглядаємо структуру емоційного інтелекту, як сукупність необхідних практично значущих професійних якостей психолога, інтеграційне зв'язаних між собою, як потенціал його професійного розвитку. EQ є важливою системною якістю особистості професіонала-психолога, необхідного для успішного виконання его професійної діяльності.

Ключеві слова: емоційний інтелект, професійно-важливі якості психолога-професіонала.

Постановка проблеми

Психологічна теорія і практика вже давно звернула увагу на те, що окрім загальних інтелектуальних здібностей, що виділяються традиційно, існують також здібності, пов'язані із соціально-емоційною сферою психіки людини. Провідні фахівці в галузі психології інтелекту, такі як Э. Торндайк, Ч. Спірмен, Д. Векслер, Дж. Гілфорд, стверджували, що існують індивідуальні відмінності здібностей розуміти інших людей і управляти ними, тобто діяти “розумним чином у людських відносинах” [8].

В останнє десятиріччя актуальним в зарубіжних і вітчизняних дослідженнях стає поняття емоційного інтелекту (EQ) як сукупності ментальних здібностей до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей [1]. Емпіричне вивчення даного феномена показало, що життєвий успіх людини залежить не стільки від високих показників IQ, скільки від EQ, тих особливостей її психіки, які обумовлюють здатності людини розуміти, інтерпретувати, контролювати і виражати свої емоції, а також тонко відчувати, сприймати і “переробляти” відчуття інших людей [3]. На сучасному етапі психологічного пізнання уявлення про сутність емоційної сфери міняється і тепер включає не тільки емоційні явища і риси, але і емоційний інтелект, як здібності по управлінню цими явищами і властивостями [2].

Проблему емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічного знання вивчають багато вітчизняних і зарубіжних авторів. Х. Вайсбах і У. Дакс розглядають емоційний інтелект як уміння “інтелектуально” управляти своїм емоційним життям. Б. П. Ільїн розуміє під емоційним інтелектом емоційно-інтелектуальну діяльність [4]. Про значущість емоційного інтелекту як детермінанти успішної діяльності педагогів і управлінців вказують А. С. Петровська, И. Н. Андрієва. EQ у своїх роботах розглядають Г. Г. Гарськова, М. А. Манойлова, С. С. Степанів та ін.

Серед основних професійно важливих якостей особистості психолога дослідники найчастіше виділяють: комунікативну компетентність, інтерес

і пошану до іншої людини, емпатію, тактовність, вихованість, інтуїцію, конгруентність та ін. [9]. Всі перераховані якості психолога-професіонала, згідно з останнім дослідженням інтелектуальних здібностей, являють собою, структурні компоненти емоційного інтелекту. При цьому увага дослідників даного феномена повернута до вивчення EQ управлінців, бізнес-лідерів, педагогів. Роботи, які досліджують даний феномен, у психологів практично відсутні. А втім професійна діяльність психолога розгортається в просторі емоцій і відчуттів, і її ефективність безпосередньо залежить від рівня розвитку емоційного інтелекту психолога.

Мета роботи: аналіз феномена емоційного інтелекту як потенціалу професійного розвитку психолога.

Вперше структуру емоційного інтелекту у своїй роботі розглянули Дж. Майер і Л. Саловей, в пізніших дослідженнях вона була доповнена і зараз є чотирикомпонентною. Згідно з моделлю емоційного інтелекту, він включає такі ментальні здібності: розрізнення і вираз емоцій; осмислення емоцій; усвідомлена регуляція емоцій; асиміляція емоцій в мисленні [1].

Результати теоретичного аналізу проблеми

Розглянемо перераховані здібності як детермінанти успішної професійної діяльності психолога.

1. *Розрізнення і вираз емоцій.* Кожна людина навчається розпізнавати емоції з дитинства і продовжує навчатися цьому протягом всього життя. При цьому здатності ідентифікувати свої емоційні стани і емоції інших людей значно різняться серед індивідів. Здібність розрізняти емоції залежить від багатьох чинників. Так, якщо людина егоїстична, тобто зосереджена на власній особі, то вона буде не в змозі помічати і правильно оцінювати емоційний стан інших людей. Досвід емоційних переживань, взаємини з батьками, сиблінгами, найближчим оточенням сприяють розвитку “емоційної чутливості”. За несприятливих умов виховання, відсутності взаєморозуміння в сім’ї, “забороні” виражати емоції (наприклад: “Хлопчики не плачуть!”) в соціумі, де люди часто говорять зовсім не те, що відчувають і думають, все частіше з’являються особи, схильні до алекситимії.

Алекситимія — “відчуття без слів”, “емоційна глухонімота” або “недолік слів для виразу відчуття”. Термін був запропонований П. Сифнесом для позначення ведучого, на його думку, психічного розладу, що полягає в основі психосоматичних захворювань, — нездатності людини усвідомлювати і вербалізувати свої емоційні переживання і тілесні відчуття [6]. Така людина найчастіше відображає своє ставлення до дійсності словами “нормально” або “не знаю”. З такими клієнтами психологи працювати особливо важко, оскільки будь-які спроби звернутися до чуттєвого світу клієнта залишаються практично безрезультатними. Виділяють алекситимію первинну, викликану біохімічними, нейрофізіологічними або генетично обумовленими порушеннями, і вторинну. Вторинна алекситимія є соціокультурним феноменом і обумовлена низьким соціальним статусом, невисоким рівнем освіти, недоліком словесної культури. Робота психолога зв’язана, перш за

все, з людьми другої категорії. У таких випадках психологічна допомога може полягати в такому: у розвитку несформованих умінь і навиків, в передачі клієнтові необхідних знань для розуміння “миру емоцій”, навчання клієнта якісно взаємодіяти з середовищем на основі отриманих знань і умінь. У рамках психоаналізу алекситимія розглядається як захисний механізм, що діє проти нестерпних для особи афектів, що припускає роботу психолога з витисненими конфліктами клієнта. Для психолога розвиток здібності розрізнення емоцій особливо важливий, оскільки емоції і відчуття клієнта є одним із головних предметів його роботи в ситуації консультування і психотерапії. Головне — для того, щоб допомогти клієнтові “подолати” алекситимічні особливості його особистості і досягти максимального (для даної особи) рівня розвитку EQ, психологові найнеобхідніше володіти високим рівнем розвитку емоційного інтелекту, зокрема умінням розпізнати чуттєві переживання клієнта, причому навіть у тому випадку, якщо його відчуття не є усвідомленими і вербалізованими.

Вираз емоцій розуміється як здатність психолога передавати свої відчуття клієнтові, яка може розглядатися в двох аспектах:

А) Як передача клієнтові відчуття довіри за допомогою емоційного зараження в процесі встановлення терапевтичного клімату. Для створення терапевтичного клімату психологові необхідно виявити щирі цікавість до клієнта і бажання допомогти йому, необхідне уміння зосередити всю свою увагу на клієтові, не відволікаючись на сторонні справи. Також психолог повинен допомогти клієнтові відчувати себе невимушено під час консультування. Для цього психологові необхідно проявити дружелюбність, щирість, природність, зуміти увійти до становища клієнта, до його проблем необхідно ставитися без засудження. Психолог повинен не оцінювати, а слухати, чути і розуміти. Коли психолог щиро і природно демонструє настанову “ухвалення”, клієнт відчуває, що його зрозуміли і ставляться до нього з пошаною [5].

Б) Як уміння демонструвати клієнтові автентичне, емпатійне ставлення в процесі психологічного консультування. К. Роджерс стверджував, що щирість психолога є щонайпотужнішим механізмом розкриття і особового розвитку клієнта в процесі консультування. Щирість консультанта — це його здатність залишатися самим собою і відсутність потреби демонструвати “професійний фасад”. Щирий консультант не ховається за маскою і не прагне виконати роль. Він природний в контакті, тому що чутливий до своїх реакцій і переживань, добросовісний і правдивий в передачі їх клієнтові. Щирість вимагає відповідність висловів почуттів і невербальної поведінки, спонтанність. Конгруентна взаємодія дозволяє клієнтові теж не ховатися за фасадом у спілкуванні з психологом. Відкритий своїм відчуттям, думкам, настановам і не відчуває тривоги — такий психолог сприяє комфортному стану клієнта [5].

2. Під *осмисленням (розумінням) емоцій* як необхідного уміння психолога-практика розуміється здатність аналізувати емоційний стан клієнта. Тобто це здатність “зарєєструвати” емоції, відчуття або стани, які переживає клієнт, “ідентифікувати” їх шляхом співвідношення з емпіричними

знаннями і теоретичними концепціями, виявити дійсні детермінанти переживань клієнта і спрогнозувати можливі шляхи його емоційно-особового розвитку. Д. Гоулман називає цю здібність соціальною чуйністю, бо “танго лімбічних систем”, оскільки здатність пронизатися відчуттями інших людей пов’язана з роботою нейронів тих відділів мозку, які пов’язані з мигдалеподібним тілом і за допомогою яких люди розпізнають емоції один одного через вираз обличчя і тон голосу [3].

3. *Усвідомлена регуляція емоцій* містить дві важливі складові для роботи психолога:

А) Уміння контролювати власні емоції, під яким, в першу чергу, розуміється робота з контрперенесеннями. Реакції перенесення і контрперенесення є ключовими поняттями психотерапії в рамках психоаналітичної школи, але і в інших підходах до психотерапії наголошується важливість емоцій і відчуттів психолога по відношенню до клієнта. Контрперенесення — це реакція перенесення у психоаналітика по відношенню до пацієнта, коли психоаналітик реагує на свого пацієнта так само, як на значущу особу в ранній історії свого життя [7]. Контрперенесення може не тільки понизити ефективність психотерапії, але і повністю заблокувати реакції перенесення клієнта. Тому психоаналітик повинен бути здатний констатувати, що він у даний момент часу переживає деяке почуття до клієнта, визначити, що це відчуття є контрперенесенням, і стримати прояв цього відчуття по відношенню до клієнта. Таким чином, психологові необхідно постійно аналізувати власні переживання в процесі психотерапевтичної дії і контролювати їх прояв.

Б) Уміння контролювати емоційний стан клієнта, тобто, з одного боку створювати максимально-комфортні умови для прояву клієнтом власних емоцій, а з іншого боку не допускати афектів, які можуть бути такими, що травмують клієнта.

4. *Асиміляція емоцій в мисленні (посилення мислення за допомогою емоцій)*. Цей аспект емоційного інтелекту достатньо вивчений в психологічній практиці, хоча в багатьох психологічних теоріях поняття “емоції” і “мислення” протиставляються одне одному або розглядаються як зв’язані, але протиборчі аспекти психічного життя людини. Взаємозв’язок емоцій, мислення і поведінки розглядали у своїх концепціях А. Елліс (раціонально-емоційна терапія), Г. Келлі (теорія особових конструктів), А. Бек, А. Раш, Б. Шо і Г. Емері (когнітивна терапія). У емпіричному дослідженні роль емоцій в процесі мислення описується не просто як необхідний фон, але і як “емоційне наведення”, “емоційне рішення” [2]. Альберт Елліс висловив нове бачення цієї проблеми, що стало важливим кроком розвитку психології ХХ століття, наполегливо просуваючи погляд, що людина може змінювати свої відчуття шляхом логічного і дедуктивного роздуму замість того, щоб дозволити відчуттям командувати собою. Так, людина схильна сприймати те, що передувало певній ситуації за причину того, що трапилось, або в усякому разі за то, що вплинуло на її результат. Внаслідок чого емоційний стан людини стає заручником її марновірств, забобонів і минулого досвіду. Тому принцип роботи психолога згідно з даним ком-

понентом EQ — це навчити клієнта мислити конструктивно і в результаті цього відчувати позитивні емоції.

Висновки

Результати теоретичного дослідження проблеми EQ як потенціалу професійного розвитку психолога дозволяють зробити висновок про те, що емоційний інтелект виявляється в психологічній практиці “дволиким” феноменом. З одного боку, він є необхідним інструментом у роботі психолога, а з іншого боку стає предметом його роботи.

У даній роботі ми розглядаємо структуру емоційного інтелекту як сукупність необхідних практично значущих професійних якостей психолога, інтеграційно зв'язаних між собою, як потенціал його професійного розвитку. EQ є важливою системною якістю особистості професіонала-психолога, необхідного для успішного виконання його професійної діяльності.

Сьогодні вивченням емоційного інтелекту займаються багато вітчизняних і зарубіжних авторів, але психологічна практика в нашій країні розглядає даний феномен найчастіше як чинник успішної діяльності педагогів і управлінців, а емоційний інтелект як детермінанта успішної професійної діяльності психолога залишається мало вивченим. Тому на шляху дослідження феномена емоційного інтелекту особливо значущою стає можливість розвитку EQ як професійно-важливої якості психологів, оскільки емоційна взаємодія психолога і клієнта відіграє одну з головних ролей в процесі надання психологічної допомоги. Формування умінь розпізнавати емоційні стани інших людей, контролювати власні емоції, а також розвиток здібності до автентичного прояву власних відчуттів і розширення емпіричного базису переживань дозволить психологам зробити свою роботу ефективнішою і практикоорієнтованою.

Література

1. Андреева И. Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта // Социально-психологические проблемы ментальности: 6-я Международная научно-практическая конференция. — Смоленск: СГПУ, 2004. — Ч. 1. — С. 22–26.
2. Бреслав Г. М. Психология эмоций. — М.: Смысл: Издательский центр “Академия”, 2007. — 544 с.
3. Гоулман Д., Бояцис Р., Макки Э. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. — 301 с.
4. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. — СПб.: Питер, 2001. — 752 с.
5. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования. — М.: Академический проект, 1999. — 240 с.
6. Менделевич В. Д., Соловьева С. Л. Неврология и психосоматическая медицина. — М.: МЕДпресс-информ, 2002. — 608 с.
7. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б. Д. Карвасарского — Питер, Издательский дом, 2006. — 944 с.
8. Робертс Р. Д., Мэттьюс Дж., Зайднер М., Люсин Д. В. Эмоциональный интеллект: проблемы теории, измерения и применения на практике // Психология: Журнал Высшей Школы Экономики. — 2004. — Т. 1. — № 4. — С. 3–24.
9. Романова Е. С. 99 популярных профессий. Психологический анализ и профессиограмма. — Питер, 2004. — 464 с.

М. О. Журавлёва, асп.,

Центральный институт последипломого образования, г. Киев

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПОТЕНЦИАЛ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГА

Резюме

В данной работе мы рассматриваем структуру эмоционального интеллекта как совокупность необходимых практически значимых профессиональных качеств психолога, интегративно связанных между собой как потенциал его профессионального развития. EQ является важным системным качеством личности профессионала-психолога, необходимым для успешного выполнения его профессиональной деятельности.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, профессионально-важные качества психолога-профессионала.

M. O. Juravlyova, postgrad. stud.,

Central Postgraduate Institute of Kyev

EMOTIONAL INTELECT AS A PONENTIAL OF PROFESSION DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGIST

Summary

In this work we examine the structure of emotional intellect, as an aggregate of the necessary practically meaningful and integrativly linked professional qualities of a psychologist, as the potential for his professional development. EQ an important system quality of a personality of the professional psychologist which is necessary for his successfully professional activity.

Key words: emotional intelligence, professional features, psychologist-professional.

Л. В. Засєкіна, доктор психол. наук, проф.,
Волинський національний університет імені Л. Українки,
кафедра загальної та соціальної психології

В. І. Мілінчук, асп.,
Волинський національний університет імені Л. Українки,
кафедра загальної та соціальної психології

ІНТЕНСИВНА МОВЛЕННЄВА ТЕРАПІЯ ЯК НЕЙРОПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПАЦІЄНТІВ ПІСЛЯ ІНСУЛЬТУ

У статті висвітлено основні принципи нейропсихолінгвістичного дослідження. До них належать принципи наукового аналізу мозкової організації: принцип системної локалізації вищих психічних функцій, принцип доповнюваності, принцип кодування подій, принцип економії. До принципів вивчення мовлення як психічного процесу належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності. На основі цих принципів і даних нейроіміджінгу розроблену реабілітаційну програму для пацієнтів після інсульту у вигляді інтенсивної мовленнєвої терапії. Вихідною ідеєю для розробки терапії слугувала теза про тісний взаємозв'язок мови і дії, як у мозковій активації, так і породженні мовлення.

Ключові слова: патологія мовлення, принципи вивчення психіки, принципи вивчення мозгу, інтенсивна мовленнєва терапія.

Постановка проблеми. Досягнення наукового прогресу, що втілюються у розробку високоякісної і високоточної апаратури, зумовили об'єктивні передумови для нового спалаху нейропсихологічних досліджень, а також появи провідного напрямку — нейроіміджінгу.

Нейроіміджінг вирізняється з-поміж нейропсихологічних досліджень, передусім, тим, що зосереджується на вивченні не лише відхилень від норми у вигляді різного роду патологій, а на визначенні поняття норми у перебігу різних психічних процесів. До основної апаратури, на якій ґрунтується нейроіміджінг, належать електроенцефалограф, магнітний енцефалограф, магнітно-резонансний томограф. Результати досліджень нейроіміджінгу дають змогу зіставити активацію конкретних ділянок мозку із специфічною конкретної психічної операції: її модальністю, тривалістю, функціональним призначенням [9]. Важливим у такому зіставленні є уникнення прямого нейрофізіологічного паралелізму, за яким визначається окрема мозкова ділянка для конкретної когнітивної операції, що суперечить основоположному принципові О. Р. Лурія про системну локалізацію вищих психічних функцій [4].

У контексті мовленнєвої діяльності особистості нами визначено основні принципи нейропсихолінгвістичного дослідження, які охоплюють як мозкову організацію людини, так і закономірності її психіки. Принципи вив-

чення мозку як фізіологічного субстрату психічних процесів представлені принципом динамічної локалізації вищих психічних функцій, принципом кодування подій, принципом економії, принципом доповнюваності [11]. До принципів вивчення психічних процесів належать принципи детермінізму (емпіричний підхід)/індетермінізму (епістемологічний підхід), принцип розвитку, принцип системності. Розглянемо ці принципи більш докладно.

Принцип динамічної локалізації вищих психічних функцій пояснює участь різних структурних мозкових ансамблів у породженні тієї чи іншої психічної функції. Принцип кодування подій характеризує спрямованість нейронної активності на фіксацію радше цілісних подій, ніж поодиноких стимулів. Цей принцип також пояснює смислову організацію мозку, відповідно до якої нейронна активність спрямована на ті події, які мають життєве значення для людини, тоді як, наприклад, фізичні параметри стимулів (колір, форма, розмір) зумовлюють значно меншу активацію нейронних зв'язків.

Принцип економії пояснює використання мозком якнайменше анатомо-структурних можливостей для здійснення своїх функцій. Наприклад, приблизно подібна активація мозку в однакових ділянках зумовлює перебіг різних психічних процесів — робочої пам'яті, зорової уваги, планування рухової активності. Цей принцип відіграє важливу роль у компенсаторних можливостях мозку при певних анатомічних порушеннях.

Принцип доповнюваності означає інтеграцію різних мозкових ділянок у єдину цілісну мозкову організацію людини. Так, деякі психічні процеси виникають при стимулюванні інших, наприклад, при стимулюванні рухової активності, зазвичай виникає моторна уява. Результати сучасних досліджень дали змогу значно розширити уявлення про мозкові ділянки мовленнєвої активності людини, які раніше обмежувалися переважно зонами Брока і Верніке [9].

Принцип розвитку дає змогу простежити нейропсихолінгвістичні закономірності мовленнєвої генези дитини. Так, наприклад, у 5-літньої дитини ураження “мовленнєвих” мозкових ділянок у лівій півкулі не приводить до серйозних афазій, тоді як у дорослої людини подібні ураження спричиняють глибокі розлади мовлення [7]. Принцип системності дає змогу розглянути мовлення як динамічну макросистему, що охоплює окремі етапи сприймання, розуміння і породження, і одночасно як мікросистему, що належить більшій системі — особистості. Принцип детермінізму спрямовує на встановлення каузальних відношень між перебігом мовлення та організацією його фізичного субстрату мозку (емпіричний підхід), тоді як принцип індетермінізму налаштовує на вивчення внутрішнього мовлення і суб'єктивного досвіду шляхом самопізнання і саморефлексії (епістемологічний підхід).

Таким чином, сукупність вищеописаних принципів слугує методологічною основою для організації і проведення комплексного нейропсихолінгвістичного дослідження, до основних завдань якого належать, по-перше, визначення специфіки мовлення пацієнтів після інсульту з різним ураженням головного мозку; по-друге, окреслення основних напрямів реабіліта-

ційної роботи з цими пацієнтами, спрямованої на відновлення мовлення шляхом використання їх повного особистісного потенціалу. До завдань цієї праці належить висвітлення основних принципів, напрямів і конкретних прийомів інтенсивної мовленнєвої терапії як нейропсихолінгвістичного інструмента відновлення мовлення. Дослідження виконується у лабораторії нейропсихології і психолінгвістики при кафедрі загальної і соціальної психології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Перебіг нейропсихолінгвістичного дослідження. Предметом нашого дослідження є мовлення та можливості його корекції при афазіях пацієнтів після інсульту. Переважна більшість афазій, які зустрічаються у цієї групи пацієнтів, представлена аферентною моторною афазією. Аферентна моторна афазія вважається одним із найважчих мовленнєвих порушень, які виникають при ушкодженні вторинних ядерних зон нижньої тім'яної долі [8]. Усі пацієнти, з якими проводиться клініко-діагностична і реабілітаційна робота, мають ураження у лівій півкулі та вирізняються хронічними порушеннями у мовленнєвій діяльності. До групи досліджуваних нами пацієнтів належать особи, які перенесли інсульт понад рік тому. Такий критерій часу був обраний внаслідок широко розповсюдженої думки про те, що основне спонтанне (без терапевтичного втручання психолога) відновлення мовлення відбувається протягом періоду 6–12 місяців після інсульту. Після цього періоду порушення, які залишаються, можуть розглядатись як хронічні, оскільки дуже важко піддаються реабілітаційній роботі.

Результати аналізу теоретичної літератури дали змогу визначити основні напрями реабілітаційної роботи: корекційно-педагогічна діяльність, психотерапевтична діяльність, медикаментозне лікування. Основні напрями корекційно-педагогічної діяльності викладено у монографії М. К. Шохор-Троцької [8]. Серед провідних напрямів вчена вважає вибір прийомів корекційно-педагогічної роботи; визначення способів корекції — шляхом відновлення первинного порушення чи реорганізації збережених мовленнєвих функцій; розгортання корекційних прийомів з усіма видами мовленнєвої діяльності (письмо, говоріння, аудіювання, читання); розвиток самоконтролю пацієнта над мовленням; використання різноманітних зовнішніх опор для породження грамотного мовлення і поступову їх інтеріоризацію у мовленнєву функцію [8, с. 355–357].

Саме останній напрям корекційної діяльності широко використовується у нашій реабілітаційній роботі із пацієнтами, яку очолює І. В. Мілінчук [5]. Комплексна програма відновлення мовлення пацієнтів після інсульту ґрунтується на принципі опосередкування як способу перебудови функціональних систем [4]. На основі цього принципу засобами пісенної терапії вводиться емоційне опосередкування, спрямоване на відновлення мовлення людини.

На сучасному етапі нашого дослідження проводиться ґрунтовна робота, спрямована на розробку комплексного інтенсивного методу реабілітації — інтенсивної мовленнєвої терапії (ІМТ). Назва терапії як мовленнєвої пояснюється розглядом мовлення як мови у дії, що вперше отримало висвітлення у працях Ф. де Соссюра [6]. Вчений зазначає, що слід розмежовувати

дві субстанції: мови (*langue*) як загальної системи, і мовлення (*parole*) як реалізації мови у дії. При цьому мова не є діяльністю, це готовий продукт, що пасивно реєструється мовцем і не характеризується усвідомленістю, тоді як мовлення — це свідомо діяльність мовця.

Вперше ідею про терапію, яка ґрунтується на взаємозв'язку мови і дії, висловили Ф. Пулвермюллер і М. Берзієр [12]. Методологічною основою терапії вчені вважають філософію Л. Вітгенштейна, що описує мовні ігри [1]. Гра — це чітка взаємодія між учасниками, адже вони підпорядковуються принципу кооперації і повинні робити приблизно однакові внески. У контексті мовної гри ці внески мають мовленнєвий характер. Як приклад наводиться взаємодія між будівельником і його помічником, при цьому будівельник повинен дати якомога більше вербальної інформації помічникові для отримання повноцінної допомоги, а помічник, у свою чергу, здійснити ефективну вербальну поведінку для забезпечення будівельника необхідними будівельними блоками. Л. Вітгенштейн називає вербальну взаємодію грою, оскільки мовлення і мовленнєві акти перетворюються у реальні маніпуляції з предметами (будівельними блоками).

Слід зазначити, що у вітчизняній психологічній традиції взаємозв'язок мови і дії відображено у понятті мовленнєвої діяльності, яка з самого початку розглядалась як сукупність мовленнєвих рухів, операцій і дій, тоді як предметом дослідження зарубіжної психолінгвістики вважалось мовлення у сукупності етапів сприйняття, інтерпретації і породження. Нейропсихологічне підтвердження взаємозв'язку мови і дії визначено шляхом встановлення факту моторної активації мозку при називанні дієслова, яке означає дію [10]. Слова, які зіставляються з різними частинами тіла, активують ті мозкові ділянки, які контролюють дію цих частин. Наприклад, моторні ділянки, що відповідають за рух нижніх кінцівок, активуються при називанні таких дієслів, як *копати, штурхати ногою*; дієслова *лизати, облизувати* зумовлюють активацію моторних ділянок, які є відповідними рухам язика. Результати нейроіміджінгу свідчать про те, що моторна активація відбувається практично миттєво 100–200 мс після ідентифікації слова. Важливий внесок у розвиток сучасних нейропсихологічних уявлень здійснили дані нейроіміджінгу про те, що при ідентифікації і розумінні речення активуються не лише класичні мовні центри у лівій півкулі, а й інші мозкові ділянки, що беруть участь у перцептивних процесах [9].

Також підтверджуються ідеї моторної теорії сприймання мовлення. Моторна теорія акцентує увагу на активності суб'єкта сприймання, унаслідок чого під час надходження звуків моделюються відповідні до їх моторних особливостей еталони у мовленнєво-слуховій системі [2]. Відповідність поточних звуків цим еталонам визначає швидкість та ефективність сприймання. Результати експерименту Ф. Пулвермюллера свідчать про те, що при сприйманні звуків усного мовлення активуються мозкові моторні ділянки, які є необхідними для вимовляння цих звуків [12].

Таким чином, класичні когнітивні уявлення про модулярну організацію мозку і когніцію людини, відповідно до якої мова і моторика знаходяться у різних незв'язаних між собою модулях, не знайшли експериментально-

го підтвердження, а навпаки засвідчили природу мовлення як реалізацію мови у дії.

Ідеї про взаємозв'язок мови і дії слугували основою для розробки ІМТ, який реалізується у груповій роботі: психолог і три пацієнти. Усі розміщуються за великим прямокутним столом, який поділений на чотири сектори двома діагональними картонними бар'єрами. Кожен учасник отримує по 10 кольорових карток, на яких зображено предмети, які не належать до широкого вжитку, наприклад лимонний кекс, печериці тощо. Усі картки мають ідентичну пару. Відтак, завдання пацієнта знайти парну картку, яка знаходиться в іншого пацієнта або терапевта, шляхом вербальної взаємодії. До основних мовленнєвих актів належать *акти прохання* (Дайте мені, будь ласка, картку із зображенням фруктового тістечка), *акти відмови* (У мене немає такої картки), *акти уточнення* (Я не зрозумів, поясніть, будь ласка, ще раз). Важливим є кольорове наповнення карток, адже пацієнти також можуть спрямувати мовленнєві акти на визначення чи уточнення кольору, його відтінків та їх комбінування. Інтенсивність мовленнєвої терапії забезпечується її частотністю, по 2 години в день протягом 10 днів, разом 20 годин.

Комунікативна взаємодія у вигляді гри відповідає усім вище зазначеним принципам вивчення мозку і мовлення як психічного процесу. Так, принцип динамічної локалізації вищих психічних функцій дає змогу організувати психічну активність людини, незважаючи на ураження у конкретній ділянці мозку. Як зазначає І. Тауб, при ушкодженні певного органу людина не використовує його або використовує його у щадному режимі, що зрештою приводить до згасання у центральній нервовій системі цієї моторної активності [13]. Вчений назвав цей феномен “вивчене невикористання” (learned non-use), який можна подолати лише шляхом додаткового стимулювання чи заохочення використовувати цей орган. Подібно до цього, як свідчать результати нашого спостереження, пацієнти після інсульту намагаються використовувати лише часто вживані слова, а ті, які їм важко вимовити у семантичному чи фонологічному плані, намагаються не застосовувати. Принцип динамічної локалізації вищих психічних функцій дає змогу використати неушкоджені ресурси мозку, адже мовленнєві дії регулюються цілим ансамблем мозкових процесів.

Принцип кодування подій реалізується у реальній ситуації взаємодії між усіма учасниками гри-терапії, де мовленнєві акти затребувані реальними мотивами комунікативної взаємодії. Принцип економії втілено у тісному взаємозв'язку мови і дії у мозковій організації людини. Принцип доповнюваності реалізується у використанні різного роду опор — образних, кольорових, вербальних — для стимулювання мовленнєвої поведінки.

У дослідженні мовлення пацієнтів основоположними вважались принципи розвитку, детермінізму/індетермінізму і системності, які використовуються для вивчення психіки в цілому. Принцип розвитку передбачає дотримання закономірностей мовленнєвої генези загалом: використання найпростіших мовленнєвих актів, застосування наочних опор тощо. Принцип системності дає змогу розглядати мовлення як важливий психічний

процес, що наскрізно пронизує усі сфери особистості, яка є відкритою системою, здатною до самоорганізації і саморозвитку. З цією метою широко використовується рефлексія мовлення пацієнтами, за термінологією О. О. Леонтьєва “рефлексивна психолінгвістика” — осмислення суб’єктом свого мовлення та управління мовленнєвими процесами на основі рефлексії [3]. Розгляд особистості пацієнта як динамічної системи, що має достатньо ресурсів для самоорганізації власної мовленнєвої діяльності, ґрунтується на принципі індетермінізму. Водночас впровадження реабілітаційної програми у вигляді ІМТ як зовнішнього чинника відновлення мовлення здатне, на наш погляд, створити розвивальний ефект, що робить доцільним уведення принципу детермінізму. З цієї позиції ІМТ розглядається як важливий зовнішній вплив для відновлення мовлення пацієнтів після інсульту.

Провідною характеристикою методу інтенсивної мовленнєвої терапії є його потенціал у залученні усіх резервів цілісної особистості пацієнта після інсульту. Так, реальні ситуації взаємодії між учасниками терапії здійснюють вплив на усі сфери особистості — пізнавальну, емоційну, мотиваційно-вольову, що у свою чергу впливає на внутрішню картину здоров’я пацієнта. Виникнення потреби у взаємодії для повноцінної участі у ній, створення семантичного задуму потенційного мовленнєвого акту, виникнення позитивного емоційного супроводу у разі отримання необхідної картки, слугує важливим особистісним чинником ефективної реабілітації пацієнта. Водночас значущою є і особистісна рефлексія пацієнта, що полягає в усвідомленні своїх мовленнєвих успіхів і окресленні найближчих цілей для їх покращення.

Результати проведеного дослідження дали змогу дійти **висновків** про те, що ІМТ може слугувати важливим нейропсихолінгвістичним засобом реабілітації пацієнтів після інсульту. Вважаємо перспективним впровадження ІМТ для цієї групи пацієнтів із періодом хвороби до 6 місяців.

Література

1. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. 14. — М., 1995. — С. 79–128.
2. Засєкіна Л. В., Засєкін С. В. Психолінгвістична діагностика. — Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. — 188 с.
3. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики. — М.: Смысл, 2005. — 288 с.
4. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии. — СПб.: Питер, 2004. — 320 с.
5. Мілінчук І. В. Особливості нейропсихологічного дослідження пацієнтів після інсульту // Психологічні проблеми сучасності: Тези VI науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. — Львів, 2009. — С. 11–12.
6. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике. — М.: Прогресс, 1990. — 280 с.
7. Хомская Е. Д. Нейропсихология. — СПб.: Питер, 2005. — 496 с.
8. Шохор-Троцкая М. К. Речь и афазия. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 416 с.
9. Brown, C. M., Hagoort, P. The Neurocognition of Language. — Oxford: Oxford University Press, 2003. — 409 p.
10. Nauk, O, Johnsrude, I. & Pulvermьller, F. Somatotopic representation of action words in motor and premotor cortex // Neuron, 2004. — Vol. 41. — P. 301–307.
11. Northoff, G. Philosophy of the Brain. — Boston: Harvard University, 2003. — 430 p.

12. Pulvermüller, F., Berthier, M. L. Aphasia therapy on a neuroscience basis // Aphasiology. — Hove: Psychology Press, 2008. — Vol. 22. — Number 26. — P. 563–600.
13. Taub, E., Uswatte, G., & Elbert, T. New treatments in neurorehabilitation founded on basis research // Nature Reviews Neuroscience, 2002. — Vol. 3. — Number 3. — P. 228–236.

Л. В. Засекина, доктор психол. наук, проф.,
Волынский национальный университет имени Л. Украинки,
кафедра общей и социальной психологии

В. И. Милинчук, асп.,
Волынский национальный университет имени Л. Украинки,
кафедра общей и социальной психологии

ИНТЕНСИВНАЯ РЕЧЕВАЯ ТЕРАПИЯ КАК НЕЙРОПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ПАЦИЕНТОВ ПОСЛЕ ИНСУЛЬТА

Резюме

В статье отображаются основные принципы нейропсихолингвистического исследования. К ним относятся принципы научного анализа организации мозга: принцип системной локализации высших психических функций, принцип дополнения, принцип кодирования событий, принцип экономии. Принципы изучения речи как психического процесса представлены принципами детерминизма (эмпирический подход), индетерминизма (эпистемологический подход), принципами развития и системности. На основе этих принципов и данных нейроимиджинга разработана реабилитационная программа для пациентов после инсульта в виде интенсивной речевой терапии. Исходной идеей для разработки терапии является тезис о тесной взаимосвязи языка и действия как в плане мозговой организации, так и в порождении речи.

Ключевые слова: патология речи, принципы изучения психики, принципы изучения мозга, интенсивная речевая терапия.

L. V. Zasyekina, Ph.D., prof.,
Volyn National University after Lesya Ukrainka
general and social psychology department

V. I. Milinchuk, postgrad. stud.,
Volyn National University after Lesya Ukrainka
general and social psychology department

INTENSIVE SPEECH THERAPY AS NEUROPSYCHOLINGUISTIC INSTRUMENT OF PATIENTS' AFTER STROKE REHABILITATION

Summary

The main principles of neuropsycholinguistic research are highlighted in the article. Among them there are principles of scientific analysis of brain organization: principle of systemic localization of higher psychic processes, supplementary principle, principles of event coding and economy. The principles of speech investigation as psychic process are represented by principles of development, determinism/indeterminism and systemic principle. The principles and data of neuroimaging serve a basis for establishing rehabilitation program for patients' after stroke. Rehabilitation program is introduced as intensive speech therapy. The source idea for the therapy is thesis about close interaction of language and action from two perspectives: brain organization and speech production.

Key words: speech pathology, principles of cognition research, principles of brain research, intensive speech therapy.

Н. В. Ковальчишина, канд. психол. наук, доц.,
Макіївський економіко-гуманітарний інститут
кафедра психології

Г. О. Литвинова, асп.,
Макіївський економіко-гуманітарний інститут
кафедра психології

ВПЛИВ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті розглядаються шляхи формування толерантної свідомості студентів. Висвітлюються методи щодо подолання негативних стереотипів та настанов особистості, надається приклад тренінгової програми з оптимізації патернів толерантної поведінки у соціумі.

Ключові слова: свідомість, стереотипи, тренінг.

Однією із причин актуалізації проблеми толерантності сьогодні є особливості розвитку людства в останні роки. Випадки нетерпимості стосовно інакомислячих людей з боку вороже настроєних опонентів, конфлікти, що виливаються у жорстокі й криваві зіткнення, привели до широкого висвітлення цієї проблеми в засобах масової інформації, на державному й міжнародному рівні. Аналітики, вчені, державні діячі вважають, що подібна тенденція пов'язана зі зменшенням рівня терпимості до людей, жорстокістю у взаємовідносинах, невмінням тактовно й грамотно викладати свою позицію, не зачіпаючи значимі аспекти життя інших людей.

Важливим фактором світового визнання необхідності вивчення даної проблеми є Декларація принципів толерантності, затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО від 16 листопада 1995 р., що надає міжнародне визначення поняттю толерантності: “Толерантність означає повагу, прийняття й правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого миру, наших форм самовираження й способів прояву людської індивідуальності. Толерантність уможливило досягнення миру й сприяє заміні культури війни культурою миру” [1]. Прояви толерантності не означають терпимого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх переконань або поступки іншим. Толерантність означає, що кожний вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими; означає визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за зовнішнім виглядом, становищем, мовою, поведінкою й цінностями, мають право жити у світі й зберігати свою індивідуальність і не можуть нав'язувати погляди однієї людини іншим.

Наростання агресивності на всіх рівнях людського буття — війни, тероризм, національна й релігійна нетерпимість, конкурентно-агресивний спосіб поводження — викликало практичну необхідність досліджень щодо профілактики цих явищ, механізмів протистояння. В останні десятиліття

поняття “толерантність” стало міжнародним терміном і одним із ключових слів у проблематиці миру.

Як свідчить світова й вітчизняна література, ідеї терпимості, толерантності висвітлювалися науковцями різноманітних галузей вже протягом досить тривалого історичного періоду, починаючи з XVIII століття (Ж. Боден, І. Кант, Ш. Монтеск’є, Ф. Ратцель і ін.).

Уперше про толерантність написав англійський філософ Дж. Локк. Розвиваючи його думки про справедливе суспільство, англійський філософ Дж. Ролс висунув теорію справедливості, у якій описав толерантність як моральну чесноту, політичну цінність, одне із втілень принципу справедливості, рівності; раціональну чесноту, засновану на рівності людей, що володіють інтуїтивним “почуттям справедливості” і поділяють “тонку” теорію блага. Він також затверджував, що ніякі філософські й релігійні погляди не можуть розглядатися як підстави толерантності [4, с. 17].

Слід відзначити, що у дослідження психологічних особливостей процесу формування толерантної свідомості великий внесок зробили як закордонні, так і вітчизняні вчені. Ефективно досліджувалися соціально-психологічні механізми ідентифікації, конформізму, уподібнення, зараження, наслідування, переконання, які проявляються не тільки у системі відносин особистостей, груп, класів, але й у системі відносин націй, народів, етносів (О. Г. Асмолов, С. К. Бондирева, Л. Кольберг, Т. Нельсон, Г. Олпорт, Ж. Піаже, К. Роджерс, Г. У. Солдатова, В. Г. Третьяк, К. Юнг і ін.).

Одним з перших узагальнену характеристику толерантної особистості дав Г. Олпорт, який виділив основні її параметри: орієнтація на себе, потреба у визначеності, менша прихильність до порядку, здатність до емпатії, перевага волі, демократії, знання самого себе, відповідальність, захищеність. С. Д. Щеколдіна відносить до критеріїв показників толерантності людини: соціальну активність, мобільність поведінки, здатність нестандартно вирішувати звичайні проблеми, емпатію, сформованість соціально-моральних мотивів поведінки особистості в процесі взаємодії з людьми інших етнічних і соціальних народностей [4, с. 35].

Толерантність — явище багатоаспектне, багаторівневе, може проявлятися у різних формах, тому в літературі це поняття залежно від контексту наповнюється специфічним змістом.

Відомо, що у кожній культурі існує своє визначення толерантності, які багато в чому схожі, однак мають деякі відмітні риси. У науковій літературі толерантність розглядається, насамперед, як повага й визнання рівності, відмова від домінування й насильства, визнання різноманіття людської культури, норм, вірувань і відмова від відомості цього різноманіття до єднання або до переваги якоїсь однієї точки зору. Толерантність припускає готовність прийняти інших такими, які вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди. На наш погляд, вона не повинна зводитися до індиферентності, конформізму, обмеженню власних інтересів, що припускає, у першу чергу, взаємність й активну позицію всіх зацікавлених сторін. Толерантність є важливим компонентом життєвої позиції зрілої особистості, що має свої цінності й інтереси, готової, якщо буде потрібно, їх захищати, але

одночасно з повагою до позицій і цінностей інших людей. Сьогодні, простежуються загальні тенденції розуміння толерантності як терпимості до інших культур, мислення, вірувань, що забезпечує співіснування у рамках певних відносин, у тому числі й у процесах взаємодії.

Дослідниками виділяються такі функції толерантності:

1) запобігання міжгруповим й внутрішньогруповим конфліктам, що сприяє формуванню й підтримці стабільності групи;

2) створення іміджу стабільної й згуртованої групи, що забезпечує найбільш продуктивну взаємодію з державними структурами, із соціальними групами й організаціями.

Одним з факторів формування толерантності є придбання людиною соціально значущих норм і правил поведінки. Вони створені в ході історичного розвитку людини й сприяють її гармонічному й рівномірному прогресу. У світі існує певна система цінностей, закріплена у більшості країн на законодавчому рівні, що включає такі норми, як презумпція прав людини, терпимість до недоліків й помилок інших людей, цінність згоди й ненасильницького вирішення конфліктів, відповідність нормам права, співпереживання, співчуття, цінність людського життя й відсутності фізичних страждань.

Іншим фактором формування толерантної особистості вважають прагнення людини до самосвідомості, розширення її кругозору, формування світоглядної позиції. Ці якості зміцнюють уяву людей про самих себе, роблять їх більше позитивними й адекватними. Сюди ж можна віднести й формування найбільш високого рівня самооцінки в людини.

Так С. Д. Щеколдіна відзначає, що у розвитку розуміння особистістю навколишньої дійсності об'єктом глибокого розуміння стає людина, її внутрішній мир. Це викликає інтерес до себе й власного життя, якостям своєї особистості, потреби порівнювати себе з іншими. Толерантність особистості сприяє формуванню реальної уяви про себе й оточуючих [4].

Людина з високим рівнем толерантності має певний комплекс поведінки, що характеризується зниженою агресивністю. Вона менш конфліктна, із перевагою до продуктивного вирішення конфліктів. Одночасно людина здобуває позитивне ставлення до життя, що збільшує її стресостійкість і загальний життєвий тонус.

Ознакою толерантної особистості також можна вважати вміння виходити з конфліктних ситуацій шляхом переговорів. Уважається, що володіння більшим спектром способів вирішення конфліктів може привести до найбільш продуктивної, толерантної взаємодії.

Розглядаючи процес формування толерантності як цілісну систему індивідуальних, виборчих, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами навколишнього світу, слід звернути увагу на склад і структуру його елементів, їх взаємозв'язків і виявлення закономірностей через виявлення суб'єктно-об'єктних відносин, які утворюють три групи проблем причинно-наслідкових зв'язків, що перебувають в ієрархічній залежності.

Перша група проблем характеризується з боку активності суб'єкта при суб'єктно-об'єктній взаємодії й пов'язана із соціальними потребами, мо-

тивами, інтересами, цілепокладанням. Друга — визначається основними структурними компонентами етнотолерантної свідомості індивіда. Третя група проблем — розвиток толерантних настанов.

Відомо, що формування толерантної свідомості особистості у значній мірі залежить від системи освіти як діючого інституту соціалізації. І для цього необхідні не тільки організація й взаємодія форм і методів на вказаних принципах, але й розробка програм щодо формування толерантної свідомості студентів. Основна проблема, на нашу думку, полягає у тому, що у вищій школі сьогодні подібні програми відсутні. Виникає необхідність перегляду навчальних програм у вищих навчальних закладах для грамотного підведення майбутнього фахівця до толерантної взаємодії у суспільстві.

Толерантність має важливе значення в індивідуально-особистісному розвитку, у соціалізації, навчанні, у соціальних відносинах і професійній діяльності, зокрема, де толерантність є запорукою її ефективності.

Для фахівця важливі не тільки знання й уміння, але й сама особистість людини, її здатність взаємодіяти з оточуючими людьми й будувати з ними відносини. Необхідно вміти поважати людську несхожість, цінувати унікальність кожного й свою власну. Оскільки на життєвому й професійному шляху людині доводиться взаємодіяти із представниками різних культур, національностей, з людьми різного віку, сексуальних переваг і т. п. Те, що іноді може здатися індивідові відхиленням від норми, у дійсності, швидше за все, є нормальним для іншої людини, що відповідають якимсь іншим настановам, соціальному досвіду. Облік цих різноманітних уявлень життя, толерантність стосовно них обумовлюють ефективність професійної діяльності й всього життя, зокрема.

Особливу актуальність на сучасному етапі розвитку суспільства здобуває завдання розвитку толерантної свідомості як особистісної характеристики індивіда, куди входять емпатія, почуття гумору, гнучкість, толерантна настанова і ін. Оскільки на розвиток толерантних настанов впливає міжособистісна взаємодія, то досягнення даної мети буде найбільш ефективним у разі використання такого методу соціально-психологічного навчання, як тренінг, що є важливою складовою психологічної програми розвитку толерантності у студентській молоді. Тренінгові програми сприяють розвитку здатності бачити в “іншому світі” повноцінну, гідну особистість; готовність людини жити й конструктивно діяти у різноманітному світі; шанобливо ставитися до існування іншої точки зору щодо предметів і явищ дійсності тощо.

Ефект, що активізує навчально-тренувальні групи, обумовлений створенням специфічної тренінгової обстановки, що забезпечує розуміння учасниками групи того, які індивідуальні й групові психологічні події розгортаються під час міжособистісного спілкування, яким чином кожен з учасників впливає на інших, які при цьому роль спільної діяльності і її зміст, нарешті, як ситуація в цілому (тобто динаміка взаємин і діяльності) керує поведінкою окремих учасників і всієї групи. Безумовно, у звичайних умовах людина не усвідомлює до кінця тих ситуацій, у яких вона

бере участь. Але навіть стихійно пережитий досвід, як правило, впливає на уявлення особистості про самого себе, оточуючих людей і особливись спілкування з ними [2, с. 24].

Оскільки тренінг — один з видів інтерактивного навчання, яке побудоване на взаємодії, на пошуку актуального знання, то головна відмінність тренінгу від традиційної форми навчання полягає у тому, що в ньому працюють знання, уміння як тренера, так і групи.

Для профілактики негативних явищ нетерпимого ставлення серед студентів нами розроблено авторську програму тренінгу “Толерантний світ”, націлену на опрацювання специфічних, типових для молоді рольових ситуацій, сприяння формуванню навичок толерантної поведінки, навичок самопізнання психологічних особливостей, конструктивного врегулювання конфліктів, виходу зі стресових ситуацій. Зміст авторської програми тренінгу толерантності для студентів реалізується поетапним освоєнням системи навичок соціальної поведінки особистості у процесі взаємодії з людьми інших етнічних та соціальних спільнот, навичок емоційної стабільності, доброзичливості, ввічливості, терпіння, соціальної відповідальності.

Засвоєння запропонованої системи вмінь і навичок забезпечує в умовах навчання адекватність (умовам діяльності, способам самоконтролю), усвідомленість (уявлення про умови дій) і стійкість (функціонування ефективної структури саморегуляції). Продуктивність авторської програми тренінгу толерантності забезпечується дотриманням умов оптимізації досліджуваного процесу, а саме:

- спеціальних (практична спрямованість змісту тренінгової програми, яка орієнтована на розв’язання проблемних ситуацій і ускладнень у навчальній діяльності; орієнтованість учасників тренінгу на усвідомлення й втілення в реальній діяльності набутих умінь толерантної поведінки);

- психологічних (наявність суб’єкт-суб’єктних стосунків учасників тренінгу; урахування соціально-психологічних механізмів групової динаміки; формування умов для самовизначення індивідуального стилю поведінки; забезпечення атмосфери психологічного комфорту й безпеки; доброзичливе і ціннісне ставлення до учасника тренінгової програми);

- педагогічних (розмаїтість засобів і прийомів, необхідних для вирішення актуальних завдань тренінгової програми; використання модульного способу організації тренінгових занять; ступеневе освоєння етапів тренінгу толерантної поведінки; чергування індивідуальних і групових способів організації взаємодії учасників тренінгової програми; системність методик проведення тренінгових занять).

Основним методичним принципом проведення тренінгу “Толерантний світ” є вплив на інтелектуальну, мотиваційну і поведінкову сфери особистості студента через його емоційну сферу за допомогою створення умов для отримання практичного досвіду вирішення психологічних проблем [3].

Учасниками тренінгу були студенти вищих навчальних закладів м. Донецька.

Структурно тренінг поділяється на такі етапи:

I. Вступ у тренінг. Знайомство. Аналіз очікувань групи від проведення тренінгу.

II. Актуалізація знань і розвиток необхідних умінь та навичок.

III. Опрацювання стратегій ефективної поведінки, індивідуальних способів подолання негативних патернів поведінки.

IV. Закріплення одержаних на тренінгу знань, їх перенесення у сферу навчальної діяльності.

V. Підбиття підсумків, зворотний зв'язок. Прощання.

Структура тренінгової сесії (2 години) складається з таких частин:

- а) вступ до теми;
- б) розігрівальна вправа (як правило, пов'язана з темою сесії);
- в) опрацювання теми (відповідні тренінгові вправи, міні-лекція тренера);
- г) робота учасників тренінгу в підгрупах;
- д) підсумкове обговорення теми у групі, зв'язок з повсякденною діяльністю учасників тренінгу);
- е) зворотний зв'язок.

Тематичний план тренінгу включає три пов'язані між собою блоки.

Перший блок “Що таке толерантність” містить у собі теми: “Уявлення, стереотипи, які виникають у процесі спілкування студентів з різними категоріями громадян та між собою”, “Чинники, які ускладнюють комунікацію і викликають стрес”, “Я та група. Толерантність до себе”.

Другий блок націлений на відпрацювання тем емпатії, гнучкості мислення, аналізу рис толерантної особистості.

Третій блок тренінгової програми містить такі теми: “Що таке соціальна активність?”, “Основи ефективної комунікації”, “Конструктивне вирішення конфліктів, у тому числі етнічних”

Тренерами обов'язково здійснюється перенесення навичок з навчальної ситуації до реального життя шляхом спрямованого психологічного впливу, який забезпечує відпрацювання нових прийомів і способів поведінки на основі змін у когнітивній сфері та під час їх проектування на реальні життєві ситуації.

Таким чином, тренінгова програма надає її учасникам можливості цілеспрямовано розширювати обсяг наявних знань і навичок; спонукає до вироблення умінь і навичок конструктивного вирішення особистих і навчальних проблем. Це дозволяє формувати психологічну готовність до впевнених дій у повсякденних і нестандартних, складних ситуаціях, укріплювати внутрішню мотивацію, змінювати непродуктивні життєві стратегії, що значно поліпшує якість навчання. Крім того, тренінг як системна форма навчання сприяє профілактиці негативних психологічних станів, корекції особистої сфери і поведінки, отриманню позитивного емоційного заряду, подоланню негативних стереотипів та інтолерантного ставлення до оточуючих, надає імпульс до особистого зростання і в цілому життєвої самореалізації, що, врешті, веде до підвищення рівня соціальної компетенції студентів.

Література

1. Декларация принципов толерантности // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. — М.: Изд-во МГУ, 2001.
2. Пахальян В. Э. Групповой психологический тренинг: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2006. — 224 с.
3. Фопель К. Сплоченность и толерантность в группе. Психологические игры и упражнения: Пер. с нем. — М.: Генезис, 2006.
4. Щеколдина С. Д. Тренинг толерантности. — М.: Ось-89, 2004.

Н. В. Ковальчишина, канд. психол. наук, доц.,
Макеевский экономико-гуманитарный институт
Кафедра психологии

Г. А. Литвинова, асп.,
Макеевский экономико-гуманитарный институт
Кафедра психологии

ВЛИЯНИЕ ТРЕНИНГОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОГО СОЗНАНИЯ СТУДЕНТОВ

Резюме

В статье рассматриваются пути формирования толерантного сознания студентов. Освещаются методы преодоления негативных стереотипов и установок личности, приводится пример тренинговой программы по оптимизации паттернов толерантного поведения в социуме.

Ключевые слова: сознание, стереотипы, тренинг.

N. V. Kovalchishina, Phd, doc.,
Makiivka economical and classical institute
Psychology department

G. A. Litvinova, postgrad. stud.,
Makiivka economical and classical institute
Psychology department

THE INFLUENCE OF TRAINING TECHNOLOGIES ON FORMATION OF STUDENT'S TOLERANT CONSCIOUSNESS

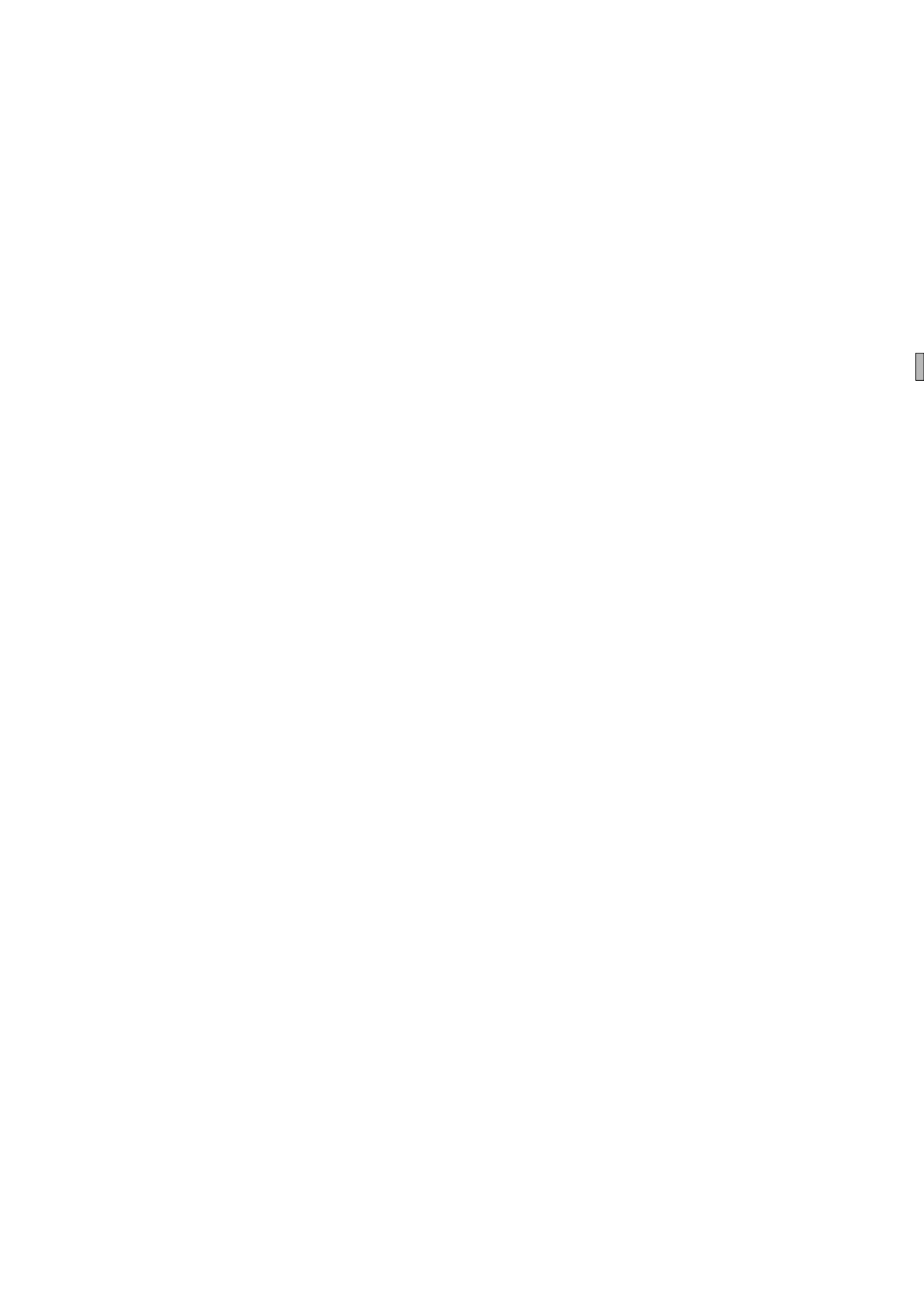
Summary

In article ways of formation of tolerant consciousness of students are considered. Methods of overcoming of negative stereotypes and installations of the person are shined, the example training programs on optimisation of patterns of tolerant behaviour in society is resulted.

Key words: consiousness, stereotypes, training.

Секція 5

**ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ
ЙОГО РОЗВИТКУ**

О. В. Войцеховський, асп.,

Південноукраїнський педагогічний університет імені К. Д. Ушинського,
кафедра теорії та методів практичної психології

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ЯК ЯВИЩЕ У СФЕРІ СУБ'ЄКТ — СУБ'ЄКТНИХ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Існуючі підходи до дослідження синдрому вигорання (інтерперсональний, екзистенційний, організаційний), його різні теоретичні моделі, уявлення про стадії його виникнення свідчать про системну природу даного явища. Формулюється висновок про необхідність системного розгляду цього явища на основі особистісно-діяльнісного підходу.

Ключові слова: структура професійного вигорання, моделі професійного вигорання.

У даний час існують багато підходів до описання синдрому вигорання. Умовно їх можна розділити на три великих блоки залежно від вивчення джерела його виникнення.

Представники *інтерперсонального* підходу (С. Джексон, К. Маслач) вбачають причину вигорання в асиметрії взаємостосунків між працівниками та клієнтами, що підкреслює значущість суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин у виникненні вигорання. Головною причиною вигорання є напружені стосунки між клієнтами та працівниками. Небезпека таких взаємин полягає в тому, що професіонал має справу з людськими проблемами, що несуть у собі негативний емоційний заряд [5].

Серед *індивідуальних* підходів у вивченні феномена вигорання найбільш поширеним є *екзистенційний* підхід [3, с. 425]. За А. Пайнз, вигоранню найбільш схильні працівники соціальної сфери з високим рівнем вимог. Високо мотивовані спеціалісти ототожнюють себе зі своєю роботою і вважають її вельми значущою та суспільно важливою. Коли вони потерпають невдачі в досягненні своєї мети і відчують, що нездатні зробити вагомий внесок, то вони переживають стани, які позначаються як вигорання [3, с. 426].

Організаційний підхід фокусується на факторах робочого оточення та робочих обставин як головних джерелах вигорання. До таких джерел належать великий обсяг роботи і, насамперед, його рутинний компонент, звужена площина контактів із клієнтами, відсутність самостійності у виконанні професійної діяльності [4, с. 12].

Відомі такі моделі, за допомогою яких описується феномен вигорання.

Однофакторна модель (А. Пайнз, Е. Аронсон). Згідно з цією моделлю, вигорання — це стан фізичного, емоційного та когнітивного виснаження, викликаного довготривалим перебуванням у перенавантажених ситуаціях. Головною причиною вигорання є виснаження. Інші прояви особистісних дисгармонійних переживань і поведінки є наслідками виснаження [2, с. 188].

Двофакторна модель. Голландські дослідники Д. Дірендонк, В. Шауфелі, Х. Сіксма вивчали прояви синдрому вигорання серед медичних працівників. На їх думку, синдром вигорання — це двомірний конструкт, який складається з емоційного виснаження та деперсоналізації. Перша складова здобула назву “афективної”. Вона стосується скарг на власне здоров’я, фізичний стан, нервову напругу, емоційне самопочуття. Деперсоналізація як друга складова проявляється в зміні стосунків із пацієнтами. Ця модель здобула назву установочної моделі [6, 7].

Трифакторна модель (К. Маслач, С. Джексон). Автори цієї моделі вважають, що феномен вигорання являє собою тримірний конструкт, який складається з емоційного виснаження, деперсоналізації та редукції особистих досягнень.

Основною складовою є *емоційне виснаження* воно проявляється в заниженому емоційному фоні, байдужості або емоційній відразі. Друга складова (*деперсоналізація*) виявляється в деформації стосунків з іншими людьми. В одних випадках вона може виявлятися як виникнення залежності від оточуючих, в інших — як збільшення негативізму, цинічності настанов та почуттів щодо клієнтів. Третя складова (*редукція особистих досягнень*) може виявлятися в тенденціях негативно оцінювати себе, занижувати свої професійні успіхи, негативно ставленні до службової придатності, службових можливостей або в заниженні власної професійної придатності, обмеженні власних можливостей, обов’язків [4, с. 6].

Чотирифакторна модель. (Р. Шваб, А. Мімс, Ж. Фірс). У даній моделі основні компоненти розділяються на два окремі. Наприклад: деперсоналізація пов’язана із роботою та з партнерами по спілкуванню в процесі роботи.

У *процесуальних* моделях у феномені вигорання відмічають його розвиток у часі, певну фазність. Дж. Грінберг, наприклад, розглядає його як п’ятиступеневий прогресуючий процес і вказує на такі стадії:

1) “медовий місяць” — працівник звичайно задоволений роботою та завданням, ставиться до них з ентузіазмом, але по мірі того, як нарощуються або продовжуються робочі стреси, професійна діяльність все менш задовольняє працівника, внаслідок чого він стає менш енергійним;

2) “нестаток палива” — проявляється утомленість, апатія, з’являються проблеми зі сном. При відсутності додаткової мотивації у працівника швидко втрачається інтерес до своєї праці або зникає привабливість роботи в даній організації, знижується продуктивність діяльності. На даній стадії виникають порушення трудової дисципліни, з’являється дистанціювання від професійних обов’язків. У випадку високого рівня мотивації працівник продовжує “горіти” за рахунок власних внутрішніх ресурсів, але завдаючи шкоди власному самопочуттю та здоров’ю;

3) “хронічні симптоми” — надмірна робота без відпочинку призводить до таких соматичних явищ, як надмірне виснаження та схильність до хвороб, а також психологічним переживанням — хронічної роздратованості, загостреної злости або відчуття пригніченості, “загнаності в кут”, постійне переживання дефіциту часу (синдром менеджера);

4) “криза” — розвиваються хронічні хвороби, в результаті чого людина частково або повністю втрачає працездатність. Посилюється переживання незадоволеності власною ефективністю та якістю життя;

5) “пробивання стіни” — соматичні та психологічні проблеми набувають загостреної форми і можуть спровокувати розвиток небезпечних хвороб, які загрожують життю людини. У працівника з'являється велика кількість проблем і його кар'єра знаходиться під загрозою [2, с. 193].

Динамічна модель (Б. Перлман, Е. Хартман) описує розвиток процесу вигорання як прояв трьох головних груп реакцій на організаційні стреси: 1) *фізіологічні* реакції, що проявляються у фізичних симптомах (фізичне виснаження); 2) *афективно-когнітивні* реакції у вигляді асоціальних або ірраціональних настанов, деструктивних переживань та почуттів (емоційне та мотиваційне виснаження, деморалізація та деперсоналізація); 3) *поведінкові* реакції, які проявляються у дистанціюванні від професійних обов'язків, зниженій робочій мотивації та професійній продуктивності.

Така модель відтворює такі стадії стресу:

1) *напруженість*, яка пов'язана із додатковим зусиллям, необхідним для адаптації до ситуаційних робочих вимог. Таку напругу викликають ситуації, коли навички та уміння працівника недостатні для того, щоб об'єктивно відповідати реальним організаційним, статутно-рольовим та професійним вимогам, коли робота не відповідає очікуванням, потребам та цінностям працівника. Такі ситуації викликають суперечності між суб'єктом праці та робочим оточенням, що запускає механізм “непродуктивного горіння”;

2) *переживання стресу* як реакція на чисельні стресогенні ситуації. Останні можуть і не викликати відповідних переживань завдяки конструктивно-когнітивному оцінюванню працівником своїх можливостей та усвідомленню вимог робочої ситуації. Перехід від першої до другої стадії залежить від особистісних ресурсів та від статутно-рольових та організаційних чинників;

3) індивідуальні прояви фізіологічних, афективно-когнітивних, поведінкових реакцій;

4) багатомірне переживання хронічного психологічного стресу, яке проявляється як фізичне, емоційно-мотиваційне виснаження, деструктивний когнітивний та поведінковий захист, як переживання власного негаразду — певного фізичного та психологічного дискомфорту. Ця стадія являє собою “затухання горіння” при відсутності необхідного палива [2, с. 194].

У моделі вигорання М. Буріша [2] відмічається шість фаз:

1) *попереджувальна фаза*, в якій виділяється: а) надмірна участь (надмірна активність, відмова від потреб, не пов'язаних з роботою, видалення із свідомості переживань невдач і розчарувань); б) виснаження (відчуття втомленості);

2) *фаза зниження рівня власної участі*, в якій відзначаються особливості ставлення та поведінки: а) відносно співробітників, пацієнтів, клієнтів (втрата позитивного сприймання колег, перехід від допомоги до надзору та контролю, приписування провини за свої невдачі іншим людям,

домінування стереотипів у поведінці стосовно співробітників, клієнтів, пацієнтів, прояв негуманного ставлення до людей); б) до інших оточуючих (відсутність емпатію, байдужість, цинічне оцінювання); в) відносно професійної діяльності (небажання виконувати свої професійні обов'язки, зловмисне збільшення перерв у роботі, спізнення, передчасний ухід з роботи, акцентування на матеріальному аспекті при одночасній незадоволеності роботою); г) при збільшенні вимог (втрата життєвого ідеалу, концентрація на власних потребах, заздрість);

3) *фаза емоційних реакцій*, яка виявляється у: а) депресії (постійне відчуття провини, заниження самооцінки, безпричинні страхи, лабільність настрою, апатія); б) агресії (захисні настанови, звинувачення інших, ігнорування себе як причини у невдачах, відсутність толерантності, нездатність до компромісу);

4) *фаза деструктивної поведінки*, яка торкається: а) сфери інтелекту (падіння концентрації уваги, відсутність здатності виконувати складні завдання, ригідність мислення, відсутність уяви); б) мотиваційної сфери (відсутність власної ініціативи, зниження ефективності діяльності, виконання завдань строго за інструкцією); в) емоційної сфери (байдужість, уникання неформальних контактів, відсутність участі в житті інших людей або надмірна прив'язаність до конкретної особи, уникання в спілкуванні тем, пов'язаних з роботою, самодостатність, самотність, відсутність хобі, нудьга);

5) *фаза психосоматичних реакцій*, яка проявляється у зниженні імунітету, нездатності до релаксації у вільний час, безсонні, сексуальних розладах, збільшенні артеріального тиску, тахікардії, головному болі, розладах травлення, болі у хребті, залежності від кофеїну, нікотину, алкоголю;

6) *фаза розчарування*, яка характеризується негативною життєвою настановою, відчуттям безпомічності, безглуздості існування, екзистенційному відчаї.

За В. В. Бойком [2], синдром вигорання є вироблений людиною механізм психологічного захисту у вигляді повного або часткового виключення емоцій у відповідь на ті чи інші психотравмуючі впливи. Вигорання, на думку В. В. Бойка, являє собою набутий стереотип професійної поведінки. Він розглядає вигорання як професійну деформацію особистості, яка виникає під впливом ряду зовнішніх та внутрішніх чинників.

До *зовнішніх чинників* В. В. Бойко відносить: 1) хронічно психоемоційно напружену діяльність, яка виникає у випадках, коли професіоналу, який працює з людьми, постійно доводиться емоційно підкріплювати різні її аспекти; 2) дестабілізуючу організацію професійної діяльності, обставини якої негативно впливають не тільки на професіонала, а й на іншу людину у спілкуванні (клієнта, пацієнта, партнера); 3) високу відповідальність за функції та операції, що виконуються. Насамперед це стосується медпрацівників, педагогів, соціальних працівників, юристів, працівників судових інстанцій; 4) неблагополучну психологічну атмосферу професійної діяльності, яка визначається двома головними обставинами: конфліктністю “по вертикалі” — між начальником та підлеглим, та конфліктністю “по горизонталі” — міжособистісні конфлікти з колегами по роботі.

Внутрішніми чинниками, на думку В. В. Бойка, є: 1) схильність до емоційної ригідності. Емоційне вигорання частіше виникає в тих, хто менш реактивний та сприятливий, більш емоційно стриманий. У людей імпульсивних, у яких більш рухливі нервові процеси, синдром вигорання формується повільніше. Підвищена чутливість та вразливість можуть повністю блокувати даний механізм психологічного захисту; 2) інтенсивна інтеріоризація. У людей із завищеною відповідальністю більше шансів піддатися синдрому, але досить часто трапляється, що в роботі професіонала чергуються періоди інтеріоризації з періодами психологічного захисту; 3) слабка мотивація емоційної віддачі у професійній діяльності. Професіонал для себе не вважає необхідним із будь-якої причини проявляти співпереживання до іншої людини або не вміє заохочувати себе до співпереживання, співучасті до учасників спілкування.

У моделі синдрому вигорання В. В. Бойка виокремлено фази *напруги*, *резистенції*, *виснаження*.

Для фази *“тривожної напруги”* характерним є таке. Нервова напруга є пусковим механізмом, який виявляється в чотирьох симптомах: 1) переживання психотравмуючих обставин, що проявляється у зростаючому усвідомленні психотравмуючих факторів професійної діяльності; 2) незадоволеність собою, яка виявляється у відповідному відчутті незадоволеності собою, обраною професією, посадою. Вона розвивається у випадку неможливості конструктивно вирішити ситуацію; 3) *“загнаність у клітку”* — відчуття безвихідності, яке гостро переживається, коли психотравмуючі обставини сильно тиснуть і усунути їх неможливо. Розвивається при марних спробах уникнути тиску психотравмуючих обставин. Це є стан інтелектуально-емоційного тупика; 4) тривога й депресія, що виявляються в тривожно-депресивній симптоматиці, яка стосується професійної діяльності в особливо ускладнених обставинах. Відчуття незадоволеності діяльністю й собою викликає переживання ситуативної або особистісної тривоги.

Фаза *“резистенції”* визначається формуванням захисту, який на даній фазі проявляється в таких симптомах вигорання: 1) неадекватне вибіркове емоційне реагування, коли професіонал не відчуває різниці між двома принципово різними явищами — економічним проявом емоцій та неадекватним вибірково емоційним реагуванням. Він зменшує емоційну віддачу за рахунок вибіркового реагування на ситуації суб'єктів діяльності відповідно своїм ситуаційним бажанням; 2) емоційно-моральна дезорієнтація — емоції у працівника не збуджують або недостатньо стимулюють моральні почуття. Не проявляється відповідне емоційне ставлення до свого підлеглого (учня, клієнта, покупця). Працівник у цьому випадку захищає свою стратегію — виправдатися перед собою за допущену грубість чи відсутність уваги до іншого, раціоналізуючи власні вчинки або перекладаючи вину на іншу людину. В емоційно складних ситуаціях використовуються судження: *“Не той випадок, щоб переживати”*, *“Таким людям не можна співчувати”*; 3) збільшення сфери економії емоцій — проявляється поза професійною діяльністю (удома, у спілкуванні з приятелями та знайомими). На роботі спеціаліст утомлюється від контактів,

розговорів, відповідей на запитання, що йому не хочеться спілкуватися навіть із близькими; 4) редукція професійних обов'язків — виявляється у спробах спростити або зменшити свої обов'язки, які вимагають емоційних витрат.

Фаза “*виснаження*” характеризується падінням загального тону й слабшанням нервової системи. Емоційний захист стає невід'ємним атрибутом особистості. Дана фаза проявляється в таких симптомах: 1) емоційний дефіцит, яким проявляється у відчутті, що емоційно професіонал уже не може допомогти клієнтам у своїй діяльності; 2) емоційне відсторонення — працівник майже повністю виключає емоції зі сфери професійної діяльності. Його майже ніщо не хвилює, не викликає емоційного відгуку — ні позитивні, ні негативні обставини; 3) особистісне відсторонення або деперсоналізація, яка проявляється в широкому діапазоні умонастроїв і вчинків професіонала у сфері суб'єкт-суб'єктних відносин. Насамперед відмічається повна або часткова втрата інтересу до людини у професійній діяльності; 4) психосоматичні та психовегетативні порушення, що виявляються на рівні психічного й фізичного самопочуття. Даний симптом зазвичай виникає за умовно-рефлекторного зв'язку негативної властивості: багато того, що стосується суб'єктів професійної діяльності, провокує відхилення в соматичних та психічних станах.

Наведений огляд уявлень про психологічні особливості синдрому вигорання дає можливість зробити такі висновки.

По-перше, слід відмітити відсутність єдиного розуміння суті та структури синдрому вигорання. Цей факт свідчить про значну складність і неоднозначність феномена вигорання.

По-друге, для визначення психологічних особливостей вигорання необхідна відповідна теоретична модель, в якій це явище було б схарактеризовано як елемент деякої системи, призначення якої полягає в отриманні професійно та особистісно значущого результату.

По-третє, для створення теоретичної моделі вигорання слід звернутися до методологічного аспекту дослідження і сформулювати головний методологічний принцип, в якому була б відображена ідея про взаємовідношення категорій особистості та діяльності.

По-четверте, при розробці цього принципу вихідним має бути співвідношення конструктів “особистість для діяльності” і “діяльність для особистості”.

У цілому, можна зробити висновок, що синдром вигорання являє собою особистісну деформацію внаслідок емоційно складних або напружених ситуацій у сфері суб'єкт-суб'єктних взаємовідносин. Наслідки вигорання проявляються як у психосоматичних ускладненнях, так і в суто психологічних (когнітивних, емоційних, мотиваційно-установочних) змінах особистості, що має безпосереднє значення для соціального і психосоматичного станів професіонала, його працездатності та продуктивності трудової діяльності.

Література

1. *Бойко В. В.* Психо-енергетика / Виктор Васильевич Бойко. — СПб.: Питер, 2008. — 409 с.
2. *Варій М. Й.* Загальна психологія: Підручник / Мирон Йосипович Варій. 3-е вид. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 1007 с.
3. *Дружинин В. Н.* Психология: Учебник для гуманитарных вузов / Владимир Николаевич Дружинин. — СПб.: Питер, 2009. — 656 с.
4. *Дудяк В.* Емоційне вигорання/ Віталія Дудяк. — К.: Главник, 2007. — 128 с.
5. *Лэнгле А.* Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа Альфريد Лэнгле // Вопросы психологии. — 2008. — № 2. — С. 3–16.
6. Модели выгорания <http://psyfactor.org/personal/personal12-01.htm> [электронный ресурс]
7. Управление персоналом: словарь-справочник <http://psyfactor.org/personal/personal17-02.htm>. [электронный ресурс]

А. В. Войцеховский, асп.,

Южноукраинский педагогический университет имени К. Д. Ушинского,
кафедра теории и методов практической психологии

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ВЫГОРАНИЕ КАК ЯВЛЕНИЕ В СФЕРЕ СУБЪЕКТ — СУБЪЕКТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

Существующие подходы к исследованию синдрома выгорания (интерперсональный, экзистенциальный, организационный), его различные теоретические модели, представления о стадиях его возникновения свидетельствуют о системной природе данного явления. Формулируется вывод о необходимости системного рассмотрения этого явления на основе личностно-деятельностного подхода.

Ключевые слова: структура профессионального выгорания, модели профессионального выгорания.

O. V. Voytsehovskiy, postgrad. stud.,

South-Ukrainian K. D. Ushinsky Pedagogical University,
theory and methods of praction psychology

PROFESSIONAL BURN-OUT AS THE PHENOMENON IN SPHERE OF THE SUBJECT-SUBJECT OF MUTUAL RELATIONS

Summary

The existent approaches (interpersonal, existentional, organizational) to the research of the burning out syndrome, its different theoretical models, the pictures of the stages of his origin testify to the system nature of this phenomenon. A conclusion has been formulated about the necessity of a system research of this phenomenon on the basis of personality-activity approach.

Key words: structure of professional burn-out, models of professional burn-out.

Л. В. Дыкина, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра клинической психологии

ФЕНОМЕН СНОВИДЕНИЯ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЛИЧНОСТЬ

В статье рассматривается природа сновидений и различные подходы в изучении сна, а также влияние сновидений на личность. Изучение сновидений способно пролить свет на многие тайны и загадки сознания, психического состояния личности. Практическая работа со сновидениями субъекта, как показывает накопленный опыт, является эффективной, лояльной и перспективной. Изучение и использование сновидений на практике таит в себе неисчерпаемые возможности и перспективы.

Ключевые слова: сон, природа сновидений, личность.

Сон до того загадочное явление, что использование мотива сна является самым распространенным сюжетом в литературе, кино и искусстве в целом после мотивов любви, смерти. Примеров тому множество, интересным является и тот факт, что сон иногда может рассказать о человеке больше, чем процесс его бодрствования.

Наш сон может поведать многие тайны, и это вполне оправдано, если взять на заметку то, что мы проводим во сне, в общем, около трети своей собственной жизни. Подсчитано, что человек в возрасте 70 лет проспал в среднем где-то 210 000 часов.

Человечество всегда придавало большое значение снам; однако представления об их источнике и значении менялось на протяжении столетий.

В древнем мире преобладала вера в то, что сны посылаются богами, что сновидения, особенно пророческие, вещи, могут предсказывать будущее и открывать способы борьбы с болезнями.

Но уже Аристотель подходил к трактовке снов с более научных позиций, выделяя в механизме возникновения сновидений роль ощущений и эмоций.

Однако только в XIX в. вера в сверхъестественную природу снов стала убывать.

Современные теории снов подчеркивают, что, в основном, сновидения являются продолжением состояния бодрствования.

К концу прошлого века, по существу, выделились несколько подходов в изучении сна: медико-биологический, адаптационный (физиологический), психологический и трансперсональный (эзотерический). Наиболее последовательное изучение функции сна было осуществлено в связи с первым (естественнонаучным) и последним (“ненаучным”) подходами, и их результаты постоянно упоминаются в соответствующей литературе. Второй и третий подходы менее разработаны и представляют существенный научный интерес и хорошие перспективы.

Существует множество определений сна. Рассмотрим некоторые из них.

Сон — это периодическое функциональное психическое состояние человека и животных со специфическими поведенческими проявлениями в сфере вегетативной и моторной, характерное значительной обездвиженностью и отключенностью от сенсорных воздействий внешнего мира, — состояние, в котором пропадает интерес к внешнему миру [1]. У человека в снах наблюдается угнетение осознаваемой психической активности. В психологии западной традиционно рассматривается как период отдыха.

Сновидения — сходное с галлюцинацией состояние, внутреннее видение, возникающее во время сна. Описания сновидений варьируют от весьма ординарных и реалистических до фантастических и сюрреалистических.

Сновидение — это реакция бессознательного на пережитое раньше. То есть сновидение всегда обращено в прошлое, а не в будущее. Почему мы видим сны? Подобным образом психика получает возможность пережить то, чего не дано пережить в реальности. Побочный эффект сновидения — мозг получает ощущения, в то время как тело отдыхает. Почему мы не понимаем смысла своих снов? Потому что над этим смыслом поработала цензура сознания. Почему мы видим сны, т. е. почему они приходят к нам именно в виде картинок? Потому что бессознательное (ИД) умеет думать именно картинками, язык образов — древнейший в истории человечества. Вербальный язык стал востребован только после того, как появилась необходимость передавать абстрактные понятия.

Изучением сновидений в основном занималась психология. Начало научного подхода к изучению сна можно датировать 1791 годом, когда появилось одно из первых более или менее серьезных сочинений по этому вопросу — “Опыт построения теории сна” доктора Г. Нудова [1]. Однако по-настоящему профессиональный интерес к сновидениям начался в начале прошлого века с появлением работы З. Фрейда “Толкование сновидений” (1900). По мнению Фрейда, исследование сновидений является ведущим направлением психоанализа.

По З. Фрейду (его теории либидо), сон — состояние, в котором все привязанности к объектам, и либидинозные и эгоистические, оставляются и возвращаются в Я. Сон — это отдых, разрыв связи с внешним миром и уход от реальности. Душевные процессы во время сна имеют совершенно иной характер, чем при бодрствовании. Изучение сна — самый надежный путь к исследованию глубоких психических процессов.

В своих работах Фрейд утверждал, что осуществление желаний является смыслом каждого сновидения, т. е. что нет других сновидений, кроме как “сновидений о желаниях” [2]. Сон — это осуществление желаний. С точки зрения исполнения желаний сновидения бывают трех родов.

Сновидения, представляющие исполнение желаний в незамаскированном виде. Таковы сновидения детского типа, реже встречающиеся у взрослых.

Сновидения, выражающие вытесненные в подсознание желания в замаскированном виде — таково, пожалуй, огромное большинство всех наших сновидений, для понимания которых необходим анализ.

Сновидения, выражающие вытесненные в бессознательное желания, но без или с недостаточной маскировкой их. Эти сновидения постоянно сопровождаются страхом, прерывающим сон; страх выступает здесь вместо искажения сновидения. Истолковав сновидение как образное представление исполнения желания и объяснив неясность его “цензурными” изменениями в вытесненном в подсознание материале, уже не трудно сделать вывод о функции сновидения — мы должны считать сновидения хранителем сна.

Природу сновидения легко понять, анализируя детские сны. Они, как правило, просты и по сюжету и по смыслу. К примеру, вы с ребенком сходили в магазин, где он увидел яркую игрушку. На следующий день ему снится, как вы эту игрушку покупаете. У взрослых все немного иначе. Их желания не столь просты и очевидны, кроме того, их образный язык сложнее. Собственно толкование сновидений упирается именно в это — необходимо понять индивидуальный образный язык человека, сны которого толкуешь. При этом надо иметь в виду, что часть ИД — это коллективное бессознательное, которое оперирует общими для всех людей образами и символами. Иначе говоря, часть образного языка любого человека — общая для всех, другая часть — индивидуальна и обусловлена личным опытом. Также надо помнить о том, что человек, видевший сон, всегда знает о нем больше, чем любой толкователь, просто цензура сознания не допускает его к истинному смыслу сновидения. Но с помощью вопросов человека можно “навести” на этот смысл.

Часто сны нам кажутся абсурдными, т. к. в них фигурируют образы, никак не связанные друг с другом. На самом деле связь есть, просто надо понять в какой точке сновидения произошли те самые “сгущения” или “смещения”.

“Разгадывая” сны, Фрейд высказал предположение, что работа сновидения — подавление нежелательного содержания — происходит в основном благодаря четырем психическим процессам: сгущению, замещению, символизации и ассоциации по противоположности [3]. Другими словами, сновидение подавляет излишне вольные мысли, сливая различные образы в один (сгущение), превращая их во что-то иное, но сходное (замещение), или заменяя на противоположные. Символизация насквозь пронизывает сновидения. Одна из наиболее важных ее функций — превращение сексуальных образов в приемлемые и обыденные, например, вместо мужских и женских гениталий — шляпы, карандаши, пистолеты, пещеры, двери и т. п. Предложенная Фрейдом теория постоянно подвергается пересмотрам и дополнениям не только в психоанализе, но и в толковании искусства и литературы, также обладающих “неосознаваемым” содержанием.

Другим не менее известным человеком, создавшим свою символику сновидений, является К. Г. Юнг (1875–1961). В своей работе “Значение, функции и анализ снов” Юнг рассказывает, что существуют некоторые события, которые мы не отмечаем в сознании; они остаются, так сказать, за порогом сознания [4]. Эти события имели место, но были восприняты подпорогово, без участия нашего сознания. Подобные события могут проявиться, например, в форме снов. Как правило, бессознательный аспект любого явления

открывается нам во снах, в которых он возникает не как рациональная мысль, а в виде символического образа.

Для Юнга сновидение — это скрытое отражение психики, смысл которого раскрывается эмпирически. Со ссылкой на Талмуд, авторы которого как люди древности обладали необыкновенно большим опытом в области сновидений, Юнг противопоставляет тезису Фрейда антитезис: “Я воспринимаю сновидение как то, чем оно является”. Оказывается, что многие сны являют образы и ассоциации, аналогичные первобытным идеям, мифам и ритуалам. Он обнаружил, что ассоциации и образы такого рода составляют неотъемлемую часть подсознания и присутствуют в сновидениях любого человека, будь он образован и безграмотен, умен или глуп. “Исторические” ассоциации связуют таким образом рациональный мир сознательного и первобытный мир инстинктивного. Символика сновидений играет роль курьера, передающего послания от инстинктивных к рациональным частям разума.

Фактически же эти образы суть “коллективные представления”, идущие из первобытных снов и творческих фантазий.

Очень важным, возможно решающим, вкладом Юнга в науку, связанным с тем пор с его именем, является открытие коллективного бессознательного.

Относительно поверхностный слой подсознания, несомненно, является личностным. Мы называем его личным бессознательным. Однако под ним находится более глубокий слой, который не основывается на личном опыте, а является врожденным. Этот более глубокий слой представляет собой так называемое “коллективное бессознательное”. Юнг выбрал это выражение для указания на всеобщую природу этого психического слоя. Мы имеем дело с неосознаваемой связью психики с богатой сокровищницей образов и символов, через которые индивидуум подключается к общечеловеческому.

Чтобы обозначить сохраняющееся в психике коллективное бессознательное по его основной характерной форме, Юнг выбрал понятие “архетип”. Он дает ему следующее определение: “Архетип в значительной мере представляет собой бессознательное содержание, которое изменяется через осознание и восприятие — и именно в духе того индивидуального сознания, в котором оно проявляется”. Энергетику архетипов можно почувствовать по особому очарованию, сопровождающему их появление. Они как будто завораживают. Эта особенность характерна и для личных комплексов, только последние проявляются в истории индивида, а общественные комплексы архетипного характера — в истории человечества.

У Альфреда Адлера (1870–1937) — австрийского психолога, представителя психоаналитического направления в психологии, сновидение имеет предвосхищающую функцию, это как бы попытка предугадать заранее ситуацию. По мнению Адлера, непонятный сон — это завуалированное стремление к господству. Одной из причин этого стремления является комплекс превосходства, выражающийся в тенденции преувеличивать свои физические, интеллектуальные или социальные способности [5].

Адлер отмечает двоякого рода попытки предвосхищения во сне, решения проблемы, подготовки того, к чему стремится сновидец в определенной ситуации. И он пытается осуществить это теми способами, которые соответствуют его личности, его сущности и характеру. Сновидение может представить свершившейся одну из ожидаемых в будущем ситуаций, чтобы в бодрствующем состоянии тайно или явно произвести затем ее аранжировку. Таким образом, сновидение, подобно характеру, чувствам, аффекту, нервному симптому, аранжируется конечной целью сновидящего, отмечает Адлер.

Одна из наиболее любопытных постфрейдистских теорий сна принадлежит психологу и специалисту в области компьютерного анализа К. Эвансу [1]. Эванс переворачивает основное положение Фрейда о том, что сновидения являются стражами сна: напротив, тело нуждается во сне для того, чтобы дать мозгу время для сновидений. Мы спим не потому, что устали, а потому, что мозг для обработки огромного количества информации, накопленной за день, нуждается в том, чтобы время от времени работать в “автономном режиме”. Если мозг хоть в чем-то сходен со своим детищем, компьютером, то существует лишь один способ это сделать, сопряженный, однако, для организма с высоким риском: мозг должен перекрыть доступ всей новой информации, став беззащитным на то время, пока он просматривает и сортирует полученные за день сенсорные данные, упорядочивает работу своих “программ” (кратковременной и долговременной памяти), включая и такие, которые обеспечивают правильное поведение в обществе, навыки, манеры, разрешение существующих и назревающих конфликтов. По определению Эванса, сновидение — мгновенный перехват сознанием материала, который сортируется, просматривается, отсеивается и т. п. во время фазы “быстрого” сна; при этом те сны, что мы запоминаем, отражают лишь частицу работы, происходящей в коре головного мозга. Другими словами, если бы сновидение не “искажало” действительность, а представляло ее так, как она воспринимается бодрствующим мозгом, это вступило бы в противоречие с основными адаптивными процессами, назначение которых не повторять то, что уже известно, а подготовить организм, помочь ему выжить в многообразном и непредсказуемом мире, где трудности и опасности никогда в точности не повторяются.

Нельзя не вспомнить известного исследователя сновидений Стивена Лабержа. Как и психологи, С. Лаберж уделяет внимание изучению природы перцептивного сигнала в сновидении, принимая его полностью как внутренний. Все события в сновидении воспринимаются как некое отражение внутренней психической жизни человека. Впрочем, признается, что внешний сенсорный сигнал может быть воспринят, но сильно искажен. К примеру, внешний звуковой сигнал может трансформироваться и накладываться на сновиденный образ. Или, например, от неудобной позы физического тела могут присниться кошмары. Работа в этом направлении сводится, по сути, к некоей психопомощи самому себе, познанию внутреннего мира. Вот что пишет Лаберж о природе сновидения в своей книге: “... экспериментально подтвержденным и ясным пониманием того, что сновидения являются творением исключительно ума сновидца. Такая концеп-

ция полностью согласуется с открытиями современной медицины и психологии...” (Лаберж С., 1996). Лаберж большое внимание уделял развитию бодрствующего сознания в сновидении [6].

В основном изучением феномена сновидений и его влиянием на личность занималась психология, но в настоящее время к исследованиям снов подключились психофизиология, нейрофизиология, биофизика и биохимия. Несмотря на большое количество работ и интригующие результаты исследований сновидений, в современных словарях сновидение до сих пор определяется как “поток галлюцинаторных переживаний с определенной степенью связанности, но большей частью запутанный и причудливый, совершающийся в состоянии физиологического сна или в сходных условиях”. Такое бытующее научно-психиатрическое объяснение ни в коей мере не объясняет суть сновидения.

В XX в. изучение сновидений стало концентрироваться на двух аспектах: физиологический процесс возникновения снов и их содержание.

Исследователи выявили физиологические признаки, подтверждающие то, что человек видит сон. Основной период видения снов, характеризуемый сочетанием быстрого движения глаз (БДГ), появления мозговых волн, аналогичных тем, которые наблюдаются в состоянии бодрствования, и возросшей физиологической активности, носит название “быстрого” сна, или сна со сновидениями.

Испытуемые, разбуженные не в период “быстрого” сна, реже сообщали о наличии сновидений и испытывали большие трудности при их воспоминании.

Экстремальные поведенческие проявления, такие как ночной ужас, кошмары, энурез, хождение во сне, как было установлено, часто не связаны с обычными сновидениями [1].

Неприятные чувства во сне, по сообщениям испытуемых, имеют место в два раза чаще, чем приятные. По-видимому, содержание большинства снов напрямую связано с представлениями о людях и событиях, знакомых спящему. Очевидно, ощущение чего-то незнакомого в сновидении является результатом резких нарушений во времени и пространстве, происходящих во сне событий.

Различают следующие основные формы сновидений, наблюдаемые при достаточно глубоком сне:

1) сон-желание, основывающийся на стремлениях к самосохранению и размножению, действующих в подсознательном;

2) сон-страх, основанный на боязни боли, страданий и т. п. и на (никогда полностью не исчезающем) чувстве страха перед жизнью или перед миром;

3) сон-прошлое, воспроизводящий сцены и эпизоды детства;

4) сон-μονοειρ (от греч. *μονος* — единственный и *ονειρον* — сон) — совершенно непонятные и бессмысленные образы, не имеющие, на первый взгляд, никакого отношения к спящему; они-то и являются истинным предметом толкования снов; особый интерес эти образы вызывают у сюрреалистов;

5) сон, носящий печать “коллективности”; здесь речь идет о таких переживаниях, которые не могут быть постигнуты сознанием бодрствующего индивида; в этих снах спящий приобщается к сокровищнице опыта своих предков или всего человечества.

“Материал” сновидений носит сугубо личный характер, и возможно, что заключенная в них истина лежит на эмоциональном, а не на познавательном уровне. [7] Не исключено, что сновидения имеют и другие функции, кроме охраны сна или подавления неприятных мыслей. Сновидение в значительной степени — феномен памяти, и чем больше мы ее изучаем, тем сильнее подозреваем, что сновидение — механизм, которым мозг, словами Шекспира, “тихо сматывает нити с клубка забот”...

Сны изучаются медициной, психологией и метафизикой. Несмотря на то, что во всех трех областях ученые приложили немало усилий для познания природы и сущности сна, до сих пор никто окончательно так и не определил границ науки о сновидениях. Сны, бесспорно, реальны, поскольку их видят все, и в то же время их абсолютная субъективность является труднопреодолимым препятствием для изучения научными методами. В силах науки лишь констатировать факт наличия сновидений в нашей жизни и измерить физические параметры деятельности мозга на ранних стадиях сна.

Литература

1. Касаткин В. Н. Теория сновидений. Некоторые закономерности возникновения и структуры. — Л., 1989
2. Фрейд З. Толкование сновидений. — Мн.: ООО “Попурри”, 1997. — 576 с.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. — М.: СТД, 2006. — 608 с.
4. Юнг К. Г. Значение, функции и анализ снов // Тайна сна. — Харьков, 1995.
5. Браун Дж. Психология Фрейда и постфрейдисты. — К., 1994.
6. Смирнов Т. Психология сновидений. — М., 2001.
7. Гарфинд П. Творческое сновидение. — М., 1996

Л. В. Дикіна, асп.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра клінічної психології

ФЕНОМЕН СНОВИДІННЯ У СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ОСОБИСТІТЬ

Резюме

Вивчення сновидінь допомагає в розкритті багатьох тайн і загадок свідомості, психічного стану особистості. Практична робота (коректувальна, психотерапевтична) зі сновидіннями суб'єкта, як показує накопичений досвід, є ефективною, лояльною і перспективною. Вивчення і використання сновидінь включає в себе нескінченні можливості і перспективи. Це сфера ще незвіданих наукових шляхів, які можуть привести дослідника до виявлення та відкриття найпотаємніших таємниць людини.

Ключові слова: сон, природа сновидінь, особистість.

L. N. Dikina, postgrad. stud.,

Odessa I. I. Mechnikov National University,
clinical psychology department

PHENOMENON OF DREAM AND ITS IMPACT ON PERSONALITY

Summary

The study of dreams is able to throw light on many secrets and riddles of consciousness, mental condition of personality. Practical work (correction, psychotherapy) with the dreams of subject, as the accumulated experience shows, is effective, loyal and perspective. A study and use of dreams in practice hides in itself inexhaustible possibilities and prospects. It is an area yet unexplored scientific ways which can bring a researcher over to the discovery and opening of the most secret secrets of man.

Key words: dream, nature of dream, person.

М. К. Кременчуцька, канд. психол. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра клінічної психології

ФЕНОМЕН ТВОРЧОСТІ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Розглянута актуальна проблема методології науки — культурна детермінація вищої психічної діяльності. Наведена реконструкція психолого-історичного розвитку особистості через творчість видатного митця ХХ ст. Кузьми Петрова-Водкіна. Розглянуто джерела розвитку неймовірно обдарованої особистості, яка змогла відобразити у своїй творчій спадщині цілу епоху в житті суспільства. На основі аналізу автобіографічних творів творця подано феномен мистецтва в контексті культурно-історичної психології. Підкреслено, що функція мистецтва полягає в образному пізнанні світу, зокрема того, що вже зник. Витвори мистецтва як конкретизація художньої мови є втіленням соціальної сутності Художника.

Ключові слова: методологія науки, культурно-історична психологія, феномен культури, творча особистість.

Суспільство переживає кризу культури, яка виражається, перш за все, в кризі особистості. Визначення особистості як найбільш життєвої цінності має величезне значення для духовно-етичного виховання і, отже, для самовизначення людини у навколишньому світі. Подолати кризу культури можливо тільки через розвиток і культивування творчої особистості, яка є центральною проблемою становлення нації і її духовного вдосконалення.

Протягом тисячоріч людство прагнуло до гармонії. Філософи шукали загальні закони розвитку для космосу й людського суспільства. Питання добра й зла, життя та смерті, матерії й духу споконвіку тривожили розум кращих представників людства. Проблема самовдосконалення, таємниці психічного життя, прагнення до вічного й нескінченно прекрасного, основи ставлення до світу — так чи інакше ґрунтувалися філософією й знаходили своє відбиття в мистецтві. На думку І. Г. Белявського, соціальна функція мистецтва полягає в образному пізнанні світу, у тому числі того, що вже зник, а витвори мистецтва як конкретизація художньої мови є втіленням соціальної сутності Художника [3].

Скоріше за все, можна сказати: культура як би впливає, є відбиттям відповідного світогляду, який, у свою чергу, формується релігією, філософією, загальноприйнятою мораллю, що панують у даний період на певній території. Саме вони визначають домінуючі у цей момент ціннісні орієнтації, настанови, мотиви, прагнення, інтереси й т. д.

Чому феномен культури породив таке різноманіття трактувань і безліч суперечливих визначень? Чи не в цьому виражається розмаїтість людського буття? У тій мірі, в якій невичерпна і різнолика людина, багатогранна й багатоаспектна культура спадщина...

Н. К. Реріх розбив поняття культури на дві частини: “культ” — шанування, “ур” — світло, тобто шанування світла. Отже, девіз Н. К. Реріха “світ крізь культуру” можна розшифрувати так: “Світ крізь вшанування світла”, тобто через затвердження світлоносного початку в душах людей.

Отже, єдиної відповіді, що таке культура, немає і не тільки із-за багатозначності самого поняття культури, але і через те, що слово “культура” об’єднує різні точки зору. Довгий час поняття “культура” і “цивілізація” були тотожні. Першим провів між ними межу І. Кант, а на початку ХХ ст. інший німецький філософ Освальд Шпенглер і зовсім протиставив їх. Зараз, по оцінках ряду дослідників, існує близько тисячі визначень культури.

Але як би те не було — культура не існує поза людиною, зрозуміти її сутність можна лише через призму діяльності людини, народів, що населяють планету. Культура зв’язує природу й суспільство через розгортання творчої діяльності людини. При цьому в основу розуміння культури покладена історично активна, творча діяльність людини і, отже, розвиток самої людини як суб’єкта діяльності. Розвиток культури при такому підході збігається з розвитком особистості в будь-якій галузі суспільної діяльності.

Мета дослідження: виявити особливості творчої форми самовираження особистості в контексті культурно-історичної психології і на основі аналізу автобіографічних творів митця сформулювати концепцію творчої особистості.

Саме в завдання історичної психології входить історична реконструкція особистостей минулих епох. Це необхідно для поширення меж пізнання про минуле, що значною мірою допомагає збагнути сьогодення, і таким чином дає можливість моделювати можливі шляхи розвитку майбутнього.

Донедавна термін “історична психологія” розглядався тільки як соціогенез. Дійсно, з одного боку — це психологія історії, тобто саме соціогенез психіки людини в історичному процесі, як походження й розвиток вищих психічних функцій особистості, міжособистісних відносин, обумовлених особливостями соціалізації в різних культурах і суспільно-економічних формаціях. З іншого боку, історична психологія не може не займатися безпосередньо історією психології, її генезисом і аналізом її розвитку; а також, виникши на стику двох материнських наук (історії й психології), вона є інтеграцією знань про закономірності природи, суспільства й людини [4]. Це мало вивчена галузь психології, але саме в ній можна знайти шляхи гармонійного знання про світ, невід’ємною частиною якого є людина.

На думку професора І. Г. Белявського, у теперішній час, який характеризується створенням нових наукових напрямків, що інтегрують знання про закономірності природи, суспільства й людини, здійснюється одне з передбачень про час, коли науки про природу й людину зіллються в гармонійне знання про світ, частиною якого є людське суспільство [2]. Неможливо переоцінити значення історичної епохи для формування особистості, й у той же час, як часто та або інша особистість відіграє значну роль в історії певної країни, а то й впливає на все людство. Тому в історичній психології особистість, її формування й розвиток розглядаються з ураху-

ванням принципів: історизму, єдності психіки й культури, історико-психологічного генезису особистості й ін. У системі наук про людину й суспільство історична психологія намагається зайняти свою нішу, виробивши свої методи аналізу особистості. У самому загальному виді — це дослідження особистості в онтологічному просторі історії [4]. Її метою є реконструкція психологічного вигляду поколінь людей, що увійшли в історію, а будуються ця реконструкція на основі об'єктивації психічної діяльності в явищах культури.

Хтось може обвинуватити історичну психологію в необ'єктивності, тому що звичайно предметом аналізу стає діяльність особистостей видатних, так сказати, “нетипових” представників своєї епохи, але адже “великі” теж діти своєї епохи. Який соціум оточував їх під час їхнього становлення? Які фактори виявилися вирішальними для формування й розвитку їхніх особистостей?

Люди видатні, неординарні, які не вписуються у жорсткі рамки часу, що їх породив, відбивають саме свою епоху, може бути, що саме в них найбільше яскраво переломлюються суперечності характерні для даного суспільства. Властива талановитим особистостям креативність і здатність до антиципації робить їх провісниками прийдешньої кризи (знову-таки в певний момент певного соціуму) і наступної за нею зміни епох, що іноді несуть із собою не тільки кількісні, але і якісні зміни. “Сила великих творців мистецтва й полягає в тому, що в їхній художній діяльності в найбільшій мірі розкриваються сутнісні сили епохи, що дає їм можливість самим поряд із творцями інших духовних і матеріальних цінностей брати участь у прокладанні подальших шляхів історії, а отже, і психіки” [2].

На наш погляд, саме реконструкція психологічного вигляду людей неабияких допоможе зрозуміти приховані пружини прогресу, не виявлені дотепер причини розвитку й відкрити можливості подальшого духовного вдосконалювання людства. А тому, що психологічна реконструкція відбувається на основі об'єктивації, то судити про “стан духу” можливо тільки по виявленій культурній спадщині, оскільки за всіх часів пересічний обиватель залишає набагато менше слідів (у тому числі й матеріальних).

Однією із центральних проблем історичної психології є питання про феномен творчості. У сучасній науково-психологічній літературі спостерігається пильний інтерес до проблеми самоідентифікації творчої особистості. Автопортрет є найбільш адекватною формою самовираження художника як особистості, що активно впливає на розвиток суспільної свідомості. Специфікою автопортрета, що виділяє його з власне портретного жанру, є рефлексія, тобто звернення автора до себе, свого внутрішнього стану, духовного світу. Соціальний аспект виявляється в автопортреті через вираз взаємин людини і суспільства.

Якщо в звичайному портреті посередником ретрансляції автопортретності для глядача служить зображена модель, то автопортрет виконує дану функцію безпосередньо. Властивості автопортретності ідентичні автобіографічності, що репродукує духовний стан художника, його етичне самопочуття, його розуміння епохи і самопохідні духовно-етичні резонан-

си свого часу. У зв'язку з цим автопортретність не укладається в жанрові рамки автопортрета, а виходить далеко за його межі.

Творчість видатного художника ХХ ст. Кузьми Сергійовича Петрова-Водкіна було розглянуто нами як феномен мистецтва в контексті історичної психології. “Всі придбані мною знання, як би сумбурні і безсистемні вони не були, тепер ув'язуються мною з питаннями мистецтва, по них я прагну допитатися до суті цього прояву людської енергії” [5, 278].

Особистість К. С. Петрова-Водкіна як і його мистецтво завжди викликали й будуть викликати бурхливі дебати, але ніхто так і не зміг приліпити йому ярлик тієї чи іншої течії того часу: символізму, футуризму, натуралізму, авангардизму, імпресіонізму або модернізму. Досліджуючи творчу біографію, відтворюючи й аналізуючи психологічний портрет, нами була зроблена спроба вийти на основні базисні передумови, що сприяють формуванню подібної особистості. Факти з життя, думки, ідеї, у тому числі, динаміка створення картин, починаючи від творчого задуму, включаючи процес “народження картини”, і закінчуючи реакцією художника на вже готовий добуток, а також оцінка їм відгуків рецензентів були нами взяті з аналізу епістолярної спадщини художника. Використовуючи інформацію, надану нам самим художником, ми спробували простежити взаємозв'язок блоку досвіду й перспектив, що конкретизується в таких психологічних реаліях, як система знань, настанов, прагнень, переконань, інтересів і всього того, що вміє особистість.

Аналізуючи творчу біографію К. С. Петрова-Водкіна, дивуєшся, звідки брала сили ця людина. Його невгамовність і ненаситність все життя гнали його з місця на місце, він не припиняв працювати навіть у періоди загострення своєї хвороби. Коли лікарі заборонили йому малювати, він став писати, саме “завдяки” цьому, ми й маємо цікавий матеріал у вигляді двох його автобіографічних повістей: “...на середині розвитку зупинитися не можна...” [5]. Ставлення до часу К. С. Петрова-Водкіна було дуже своєрідним: “Час — не хвилина, не година, — воно є сума наших переживань. В одну секунду може вміститися безліч мозкових подій, інакше не сивили б люди миттєво в миті важких переживань” [6]. Чим не концепція про суб'єктивний час.

Щедро обдарований природою, К. С. Петров-Водкін емпіричним шляхом зробив найбільше відкриття ХХ ст., він відкрив “сферичну перспективу” — абсолютно самостійну, відмінну від усього відомого раніше систему сприйняття натури, яку він назвав “наукою бачити”. Французьке астрономічне товариство ще в 1927 р. за глибоке знання природи й ідеї в галузі геофізики й космогонії вибрало К. С. Петрова-Водкіна своїм почесним членом.

Ще один факт із біографії К. С. Петрова-Водкіна — він перший звернув увагу на вплив кольору й інтер'єра, що оточує людини, на його психіку. У його повісті “Простір Евкліда” цій темі присвячена ціла глава “Колір”, але медицина того часу стояла на зовсім інших позиціях і ще не досягла розуміння всієї важливості цієї проблеми, а слово кольоротерапія викликало не одну поблажливо-презирливу посмішку. Саме в главі “Колір”

К. С. Петров-Водкін здійснює страшне пророцтво: “Колір характеризує прозоріння й затемнення цілих історичних епох і каже про молодість, розквіт і старість цивілізації. Не випадково сучасна цивілізація сфабрикувала колір хакі, мотивуючи його захисністю на полях війни. Думаю, справа серйозніше — цей гнилий колір є прапор збитих, сплєтених світовідчувань однієї з цивілізацій, що відживає свою історичну чергу” [6].

Мимоволі пригадується сучасник К. С. Петрова-Водкіна німецький філософ О. Шпенглер і його “Причинність і доля. Захід Європи”. Він розглядає культури, що утворюють світову історію, як організми з обмеженою, обумовленою ним приблизно в одну тисячу років тривалістю життя. Пророкуючи майбутнє західної культури та порівнюючи її зі зниклою грецькою, він підкреслює, що вона вже вступила в таку стадію цивілізації, на якій починається її неблаганна й фатальна загибель.

Протягом всього життя К. С. Петрова-Водкіна цікавило все, пов’язане з незвичайними явищами природи. “Мистецтво й наука є засвоєння речей ще не пізнаних... мистецтво стурбоване новими впізнаннями. У повсякденному житті ми тільки мимохідь стикаємося із предметами й не вловлюємо зв’язку між ними” [6]. Його мрією було вихопити із усього неподобства життя якусь таємницю й дати її людям. Метою життя він уважав прагнення до істини і пошукам Правди на землі присвятив усього себе.

Безумовно, у невеликому обсязі статті неможливо докладно проаналізувати таку багату подіями біографію (зокрема, ми торкнулися моральної сфери, релігійних поглядів і світоглядних позицій, що є значними для будь-якої особистісної характеристики).

Про джерела, що породили настільки незвичайну, неймовірно обдаровану особистість, що зуміла відбити у своїй творчій спадщині цілу епоху в житті суспільства, можна сказати словами самого К. С. Петрова-Водкіна: “Та й все мистецтво чи не є тільки репетицією до перетворення самої людини в Мистецтво. Саме життя чи не тільки ще проєкція майбутніх можливостей” [6].

Хочеться відзначити, що в даній роботі ми торкнулися актуальних проблем методологічної науки. Розглядаючи методологію з погляду її евристичності — здатності забезпечити появу нові ідеї в конкретних проблемних ситуаціях і пам’ятаючи, що теорія являє собою результат процесу пізнання, а методологія саме й визначає способи досягнення й побудови знання, а так само, що в психологічних дослідженнях методологія різних напрямків пов’язана з їхньою світоглядною спрямованістю, ми можемо стверджувати, що, розглядаючи проблему культурної детермінації вищої психічної діяльності, що досить рельєфно демонструється у творчості К. С. Петрова-Водкіна, ми зробили перші кроки в аналізі й реконструкції психолого-історичного розвитку особистості. Психолого-історичний розвиток особистості завжди досить яскраво відбивається саме в мистецтві, а його найбільш значні витвори створювалися в переломні періоди історії.

Література

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — СПб.: Питер, 2000. — 278 с.
2. Белявский И. Г. Историческая психология. — Одесса, 1991. — 250 с.
3. Белявский И. Г. Исповедь пасынка века. — Одесса, 1997. — 465 с.
4. Білявський І. Г. Лекції з історичної психології. — Одеса, 2004 — 448 с.
5. Петров-Водкин К. С. Хлыновск. Пространство Эвлида. Самаркандия. — Л.: Искусство, 1982. — 345 с.
6. Селизарова Е. Н. Письма. Статьи. Выступления. Документы. — М.: Советский художник, 1991. — 512 с.
7. Рисунки Петрова-Водкина. — М.: Искусство, 1978. — 126 с.

М. К. Кременчуцкая, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра клинической психологии

ФЕНОМЕН ТВОРЧЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

Резюме

Рассмотрена актуальная проблема методологии науки — культурная детерминация высшей психической деятельности. Представлена реконструкция психолого-исторического развития личности через творчество выдающегося художника XX в. Кузьмы Петрова-Водкина. Рассмотрены источники развития невероятно одаренной личности, которая смогла отразить в своем творческом наследии целую эпоху в жизни общества. На основе анализа автобиографических произведений творца представлен феномен искусства в контексте культурно-исторической психологии. Подчеркнуто, что функция искусства состоит в образном познании мира, в том числе того, который уже исчез. Произведения искусства как конкретизация художественного языка являются воплощением социальной сущности Художника.

Ключевые слова: методология науки, культурно-историческая психология, феномен культуры, творческая личность.

M. K. Kremenchutska, doc., PhD,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
clinical psychology department

CREATIVITY PHENOMENON IN A CONTEXT OF HISTORICAL PSYCHOLOGY

Summary

Actuality problem of science methodology — cultural determination of higher psychological activity is considered. The reconstruction of psychology -historical development of personality is presented through creation of prominent painter XX c. Kuz'my Petrova-Vodkina. The sources of development of the incredibly gifted personality which was able to reflect in the creative legacy whole epoch in life of society are considered. On the basis of analysis of autobiographic works of creator the phenomenon of art in the context of cultural and historical psychology is given. Underline, that the function of art consists of vivid cognition of the world, including the world, wich disappeared already. Works of art as specification of artistic language are embodiment of social essence of Artist.

Key words: science methodology, culture-historical psychology, phenomenon of culture, creative personality.

М. В. Панга, магистр,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ОСОБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА МЕНЕДЖЕРОВ- РУКОВОДИТЕЛЕЙ

В статье раскрыто содержание понятия личностного потенциала, выделены его структурные компоненты. Приведены эмпирические данные, позволившие выявить статистически значимые различия показателей одного из компонентов потенциала — особенностей волевой сферы личности в группах менеджеров-руководителей и специалистов, не выполняющих управленческие функции.

Ключевые слова: психология управления, менеджер, личностный потенциал, волевые качества, самоуправления, коммуникативный контроль, саморегуляция.

Эффективность осуществления менеджерами функций управления (руководства) в рыночной системе отношений в значительной степени зависит от их личностных особенностей. Именно личность и ее потенциал определяют “потолок” достижений руководителя в управленческой деятельности.

В управленческой науке понятие “личностный потенциал” как таковое практически не рассматривается. Авторы, говоря о потенциале личности, как правило, имеют в виду свой предмет исследования. Но очевидно, что возможности субъекта определяются не каким-то одним, пусть даже очень важным признаком, а системой признаков, обладающих свойствами взаимовлияния, взаимной компенсации.

Отечественные и зарубежные исследователи привыкли дробить это понятие на категории, которые легче поддаются и объяснению, и операционализации. Чаще всего под понятием личностного потенциала менеджера-руководителя подразумевают отдельные личностные качества, способности и задатки, которые являются залогом эффективной деятельности в процессе управления.

Проблема теоретического и эмпирического обоснования личностного потенциала отечественного менеджера в его целостности принадлежит к числу актуальных научных проблем.

Цель данной статьи — по материалам литературных источников раскрыть содержание понятия потенциала личности и его структуру, а также эмпирически установить особенности одного из компонентов личностного потенциала менеджера-руководителя — волевых качеств.

Базовое понятие “потенциал” происходит от латинского *potentia* — мощь, сила, возможность. Войдя в понятийный аппарат многих наук и сочетаясь с категориями “возможность”, “действительность”, понятиями “развитие”, “становление”, “актуализация”, “самосозидание”, понятие

“потенциал” трансформировалось, обогатилось новым содержанием и получило современную интерпретацию [2, с. 125–126].

Потенция — это действующая возможность, способная стать реальностью в определенных условиях и при определенных ресурсах. Переход возможности в реальность есть процесс актуализации потенции. Понятие потенциала личности используется в психологии (В. Н. Мясищев, В. К. Сафонов), социальной психологии (Б. Д. Парыгин), в научных трудах представителей гуманистического подхода к личности (А. Маслоу, Р. Мей, Г. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Э. Фромм и другие), в работах российских психологов (К. А. Абульханова-Славская, В. А. Сластенин, Г. А. Лаптев, В. И. Слободчиков, В. А. Спивак, Т. И. Артемьева, Е. В. Руденский, В. Г. Рындак, В. В. Игнатова, Н. И. Шевандрин, С. Л. Братченко и другие), лежит в основе социально-философского подхода к воспитанию человека (Гераклит, Сократ, Р. Декарт, Г. Гегель, И. Кант, Ф. Ницше, М. Хайдеггер, М. Шелер; Н. А. Бердяев, Н. О. Лосский, М. К. Мамардашвили, В. В. Розанов, С. Л. Франк, А. Швейцер и другие).

Проблема потенциальных возможностей личности и их реализации в той или иной мере затрагивалась в работах С. Л. Рубинштейна, В. Н. Мясищева, Б. Г. Ананьева. У них можно найти такие понятия, как “актуальная потребность”, “актуальная способность”, “актуальная ситуация”, “актуальные и потенциальные характеристики человека”.

Выдающийся советский психолог С. Л. Рубинштейн в своем труде “Проблемы общей психологии” утверждал, что связать проблему способностей с вопросом развития означает признать, что способности не могут быть просто насаждены извне, что в индивиде должны существовать предпосылки, внутренние условия для их органического роста и, с другой стороны, что они не предопределены, не даны в готовом виде до и вне всякого развития [10, с. 220].

С. Л. Рубинштейн также подчеркивал, что человека как личность характеризует не только то, что он есть, но и то, чем он хочет стать, к чему он активно стремится. “Личностное развитие, — пишет он, — может быть понято как реализация индивидом своей потенциальной универсальности, бесконечности, как становление Человека в индивиде”. То есть его характеризует не только то, что уже сложилось и реально функционирует в его личности, но и то, что составляет “внутреннее содержание личностного развития” (сфера возможностей) [2].

В. Н. Мясищев выделял в структуре психического два базисных образования: 1) процессуальное, 2) потенциальное. Они составляют единство, выступая при этом различными, а не тождественными понятиями. “Потенциальное психическое, — как отмечает В. Н. Мясищев, — не является предметом непосредственного наблюдения, а определяется на основе умозаключения” [9, с. 8]. Психические образования являются потенциальным психическим, реализующимся, формирующимся в процессе деятельности.

Б. Г. Ананьев, исследуя процесс онтогенетического развития человека, особое значение придавал проблеме изучения психических резервов и ресурсов, ставил вопрос о раскрытии истинных потенциалов развития

человека. Под потенциалом он понимал свойства индивида и личности, определяющие готовность и способность к выполнению деятельности и достижению в ней определенного уровня продуктивности, интегрируемые в человеке как в субъекте деятельности. Наряду со способностями и одаренностью, Ананьев включал в человеческий потенциал и ряд других свойств, которые относятся к разным классам потенциалов человеческого развития. По его мнению, потенциалы развития являются одним из существенных свойств как личности, субъекта деятельности, так и индивида [1, с. 321].

В качестве деятельностных категорий В. И. Слободчиков выделяет “Ресурс — Потенциал — Действие — Условие — Цель”, при этом потенциал рассматривается как “структурированный ресурс определенной мощности, источник возможного действия” [11], который может быть раскрыт через потребности, влечения, интенции, а потенциал, как воплощенный принцип соорганизации ресурсов, — через установки, смысловые образования, ценностные ориентации.

Основанием потенциала личности В. А. Спивак считает заложенные потенции, имеющиеся возможности для выполнения различных функций при благоприятных условиях развития способностей. Потенциальные способности — это возможности развития индивида, проявляющие себя перед решением новой задачи [3]. Поскольку развитие личности зависит не только от психологических особенностей, но также от социальных условий, в которых могут быть реализованы (или не реализованы) эти потенции, то, по мнению Т. И. Артемьевой, следует говорить об актуальных способностях, которые реализуются и развиваются в зависимости от требований конкретного вида деятельности.

Как считают А. А. Деркач и В. Г. Зазыкин, личностный потенциал “включает в себя не только потенциальное личности (способности, природно-обусловленные профессионально важные качества, позитивные наследственные факторы), но и систему постоянно возобновляемых и умножаемых ресурсов — интеллектуальных, психологических, волевых, что способствует прогрессивному личностному и профессиональному развитию” [4, с. 226]. Подобная трактовка личностного потенциала представляется нам наиболее правомерной.

Таким образом, понятие “потенциал личности” описывается в следующих психологических терминах: неактуализированные возможности, задатки, способности, потребности, ценностные ориентации, качества личности, наклонности, скрытые структурированные ресурсы, резервы, творческие импульсы, внутренняя энергия, продуктивные силы, потребности познания самого себя и других.

В психологии управления относительно недавно появилось понятие — менеджерский потенциал. Ряд психологов МГУ им. Ломоносова (А. Г. Шмелев, А. С. Соловейчик, Г. А. Гребенюк, Т. Р. Лепеха), раскрывая данное понятие, заметили, что диагностика менеджерского потенциала дает возможность хотя бы приблизительно оценить уровень психологической предрасположенности человека к управленческой работе, а при наличии конкурса отобрать лиц, обладающих наиболее высокими потенциальными

ми возможностями. Занимаясь разработкой экспресс-теста менеджерского потенциала, вышеперечисленные исследователи выделили шесть составляющих диагностической концепции данного понятия: активность, энергия, самоконтроль, интеллект, компетентность и коммуникабельность [12].

Работа управляющего состоит в том, чтобы быть эффективным. Эффективность представляется важнейшим элементом саморазвития человека, развития организации и залогом жизнеспособности современного общества [5, с. 94].

Р. Стогдилл обобщил данные более чем 3500 исследований и в результате сравнительно-частотного анализа выделил следующие главные менеджерские качества, наиболее значимые с точки зрения эффективности управленческой деятельности: доминантность, уверенность в себе, эмоциональная стабильность, стрессустойчивость, стремление к достижениям, предприимчивость, ответственность, надежность в выполнении заданий, независимость, общительность [6, с. 530–532].

И в завершение анализа отметим работу известного итальянского психолога Антонио Менегетти, который, рассматривая личностный потенциал (по Менегетти, “природный потенциал”) менеджера, делит его на три составляющих: интеллект, волевые качества и нравственность [7, с. 62].

В системе требований к специалистам, претендующим на роль менеджера-руководителя, важное место должны занимать потенциальные волевые качества, которые в значительной степени определяют эффективность управления.

Наше эмпирическое исследование было направлено на выявление тех волевых качеств личности, которые являются специфическими для менеджера-руководителя.

Следует отметить, что в нашей стране “менеджерами” называют не только руководителей разных уровней управления в системе рыночных отношений, но и специалистов, выполняющих в организации определенные функции (“функциональные менеджеры”). В своем эмпирическом исследовании мы исходили из тождественности понятий “менеджер” и “руководитель”.

Исследование проводилось в следующих государственных организациях: “Одесская железная дорога”, “Областное управление МЧС Украины” и “Днестровская таможня Украины. Таможенный пост “Раздельная”.

Были выделены две экспериментальные группы по 25 человек в каждой, состав которых был идентичен по полу (все мужчины) и по возрасту (25–50 лет).

Экспериментальный фактор, который является значимым для нас, — причастность или непричастность испытуемых к выполнению функций руководства: в I группе присутствовали начальники разных уровней управления и их заместители (“руководители”), во II группе — юристы, экономисты, бухгалтеры, инженеры и другие рядовые специалисты (ИТП — инженерно-технический персонал).

Для диагностики волевых качеств испытуемых были выбраны следующие методики:

1. Тест-опросник “Исследование волевой саморегуляции” А. В. Зверькова и Е. В. Эйдмана.

2. Тест на оценку самоконтроля в общении М. Снайдера.

3. Тест “Способность самоуправления” Н. М. Пейсахова.

Эмпирические результаты проведенного исследования представлены в таблице. Для вычисления t-критерия Стьюдента была использована компьютерная программа MS Excel.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что между двумя экспериментальными группами статистически значимыми являются различия по всем оперантам волевых качеств личности.

Таблица

Статистические различия показателей волевых качеств испытуемых обеих экспериментальных групп

Показатель	Среднее арифм.		Дисперсия		t-критерий Стьюдента
	I группа	II группа	I группа	II группа	
Настойчивость	12	9,64	10	8,99	2,7*
Саморегуляция	17,68	12,96	18,8	16,45	3,96*
Самообладание	9,44	6,84	6,09	7,8	3,48*
Самоконтроль в общении	5,08	3,2	3,16	1,58	4,31*
Самоуправление	38,8	24,44	13,16	79,7	7,44*
Анализ противоречий	5,12	3,66	0,54	2,31	4,21*
Прогнозирование	5,16	2,95	0,84	1,69	6,7*
Целеполагание	4,75	3,37	0,89	2,5	3,65*
Планирование	4,54	2,79	1,12	2,43	4,54*
Формирование критериев оценки качества	4,91	2,91	0,86	2,77	6,42*
Самоконтроль	4,58	3,08	0,68	0,94	5,74*
Коррекция	4,87	2,41	0,54	1,9	7,68*
Принятие решений	4,87	4,62	0,63	2,24	3,6*

* показатели различий, значимых на уровне $p=0,01$.

Таким образом волевые качества экспериментальной группы “руководители” находятся на более высоком уровне развития, нежели волевые качества группы ИТП.

Высокие различия мы получили по методике Пейсахова, которая диагностирует показатели восьми последовательно разворачивающихся этапов самоуправления: анализ противоречий, прогнозирование, целеполагание, формирование критериев оценки качества, принятие решения к действию, контроль, коррекция. Установленный нами высокий уровень развития этих характеристик волевого личностного потенциала менеджера-руководителя полностью закономерен. Более того, если глубже проанализировать этапы, предложенные Пейсаховым, то в них можно разглядеть непосредственно функции менеджера, и именно эти функции являются ведущими при определении эффективности деятельности менеджера-руководителя. В процессе управленческой деятельности все эти этапы системы самоуправления и реализующий их личностный потенциал руководителя развиваются и совершенствуются.

Полученные нами результаты говорят о том, что условия работы в государственных организациях “Одесская железная дорога”, “Областное управление МЧС Украины” и “Днестровская таможня Украины. Таможенный пост “Раздельная” полностью соответствуют специфическим требованиям управленческой деятельности в современном мире. Выполняя каждый день менеджерские функции (прогнозирование, планирование, организация, координация, регулирование, контроль, информационное обеспечение, анализ, мотивация), отечественные руководители повышают уровень своей способности к самоуправлению.

Статистически значимыми являются также показатели по тесту М. Снайдера, который направлен на диагностику уровня развития самоконтроля в общении. Люди с высоким коммуникативным контролем, по Снайдеру, постоянно следят за собой, хорошо знают, где и как себя вести, управляют выражением своих эмоций. Менеджер с высоким коммуникативным контролем свободно общается и пользуется уважением со стороны подчиненных и вышестоящих руководителей.

По методике “Исследование волевой саморегуляции” Зверькова и Эйдмана между экспериментальными группами также получились значимые различия. В самом общем виде под уровнем волевой саморегуляции понимается мера овладения собственным поведением в различных ситуациях, способность сознательно управлять своими действиями, состояниями и побуждениями. Уровень развития волевой саморегуляции может быть охарактеризован в целом и отдельно по таким волевым качествам, как настойчивость и самообладание. Саморегуляция и ее свойства также очень важны для эффективной работы менеджера. Высокий уровень развития саморегуляции характеризует менеджера как личность, уверенную в себе, с реалистичной системой взглядов на жизнь, с развитым чувством собственного долга. Такой менеджер хорошо рефлексировывает личные мотивы, планомерно реализует возникшие намерения, умеет распределять усилия и способен контролировать свои поступки, обладает выраженной социально-позитивной направленностью. В предельных случаях у него возможно нарастание внутренней напряженности, связанной со стремлением проконтролировать каждый нюанс собственного поведения и тревогой по поводу малейшей его спонтанности.

Таким образом, в выполненном нами эмпирическом исследовании были установлены волевые качества личности, являющиеся специфическими для менеджера-руководителя. К ним относятся следующие качества:

- способность саморегуляции (настойчивость, самообладание);
- способности коммуникативного контроля;
- способности самоуправления (при анализе противоречий, при прогнозировании, при целеполагании, при планировании, при формулировании критериев оценки качества, при самоконтроле, при коррекции, при принятии решений).

Литература

1. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания. — М., 1977.
2. Арсеньев А. С. Размышления о работе С. Л. Рубинштейна “Человек и мир” // Вопросы философии. — 1993. — № 5. — С. 14–26.
3. Артемьева Т. И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности // Психология формирования и развития личности. — М., 1981.
4. Деркач А. А. Акмеология / А. А. Деркач, В. Г. Зазыкин. — СПб.: Питер, 2003.
5. Друкер Питер. Эффективный управляющий: Пер. с англ. — М.: ООО “И. Д. Вильямс”, 2006. — 99 с.
6. Карпов А. В. Психология менеджмента. — М., 1999. — 576 с.
7. Менегетти А. Психология лидера. — М., 2008. — 299 с.
8. Можейко М. А. Возможность и действительность. Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. — Минск: Изд. В. М. Скакун, 1998.
9. Мясичев В. Н. Склонности и способности. — М., 1962. — 124 с.
10. Рубинштейн Л. С. Проблемы общей психологии. — Изд. 2 / Отв. ред. Е. В. Шорохова. — М., 1976.
11. Слободчиков В. И. Деятельность как антропологическая категория // Вопросы философии. — 2001. — № 3. — С. 48–57.
12. Шмелев А. Г., Соловейчик Г. А., Гребенюк Т. Р., Лепеха Т. Р. Разработка экспресс-теста менеджерского потенциала // Вестн. Моск. ун-та, Сер. 14. Психология. — 1993. — №3. — С. 24–34.

М. В. Панга, магістр,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ МЕНЕДЖЕРІВ-КЕРІВНИКІВ

Резюме

В статті розкриті зміст поняття особистісного потенціалу, виділені його структурні компоненти. Приведені емпіричні дані, що дозволили виявити статистично значимі відмінності показників одного з компонентів потенціалу — особливостей вольової сфери особи в групах менеджерів-керівників і фахівців, що не виконують управлінські функції.

Ключові слова: психологія управління, менеджер, особистісний потенціал, вольові якості, самоврядування, комунікативний контроль, саморегуляція.

M. V. Panga, master,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

FEATURES OF PERSONALITY POTENTIAL OF MANAGERS

Summary

In this article, we revealed the content of personal potential and detected its structural components. We presented empirical data, which allowed detecting statistically meaningful distinctions in one of the components of the potential — features of volitional sphere of personality in the groups of managers and specialists, not executing administrative functions.

Key words: management psychology, manager, personality potential, volitional qualities, self-government, communicative control, self-regulation.

О. Ю. Пурло, асп.,

Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ТВОРЧОЇ ЖИТТЕВОЇ ПОЗИЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті викладені результати теоретичного аналізу понять “життєва”, “суб’єктна” і “творча позиція”, подано визначення життєвої творчої (авторської) позиції як компонента особистості, який відображає цілісну систему її ціннісно-смыслових відносин до різних сторін життя: ставлення до творчої реалізації життя, ставлення до людей, що творчо проявляють себе в житті, ставлення до себе як до автора життя, ставлення до життя як до концепції і ставлення до життєтворчої практики.

Ключові слова: життєва позиція, суб’єктна позиція, творча позиція.

Актуальність. Прояв назовні буття особистості можливий при наявності у людини сталої системи цінностей, ідеалів, настанов, які знаходять своє відображення в системі ставлення людини до світу, до людей, до свого місця і призначення у світі. В радянській, а потім і в сучасній російській й українській психології подібну стійку систему відносин, що виявляється в поведінці і вчинках, прийнято називати “позицією” [2; 18; 19; 23].

Як така життєтворча позиція особистості не розглядалася в наукових роботах. У кращому разі, вона виділялася, як одна з багатьох у ряді класифікацій і типологій життєвих, суб’єктних або творчих позицій особистості.

Мета статті полягає у визначенні сутності творчої життєвої позиції особистості як психологічного явища.

Аналіз літератури з проблематики. Тривалий час розробка змісту поняття “життєва позиція” відбувалася в ідеологічному ключі, що до цих пір знаходить своє відображення в дослідженнях. Життєва позиція ототожнюється зі світоглядом і відношенням особистості до виконання громадського (або цивільного) обов’язку [2; 18; 19; 23], редукується до “характеристики режимів діяльності” [8, с. 62], розглядається як “здобута людиною освіта, рівень професіоналізму, соціальне становище” [1, с. 40], тобто фактично прирівнюється до соціального статусу. При цьому творчо-перетворюючому типу особистісної позиції відповідає “організація особистістю життєвого шляху, співвіднесена з сенсом життя і з суспільними тенденціями” [1, с. 37]. Схожа з наведеним думка В. Н. Маркіна, згідно з якою “життєва позиція — це спосіб включення особистості в життєдіяльність суспільства: сукупність поглядів, переконань, соціально значущих, перш за все професійних, умінь і відповідних ним дій особистості” [19, с. 45].

Соціальну спрямованість у визначенні життєвої позиції продовжує С. А. Прядков. Він розкриває суть життєвої позиції як “стійкої, усвідомленої системи поглядів людини на життя як концепцію, на свою діяльність”,

а також “як систему відносин людини до суспільства, до самої себе, обумовлену становищем людини в системі суспільних відносин” [25].

Зрозуміло, що поза соціумом формування життєвої позиції не можливе, але давати їй оцінку характеристику, виводячи на очолюючі позиції критерій відповідності суспільним тенденціям і соціально значущим умінням, уявляється декілька однобоким, а іноді і зовсім позбавленим здорового глузду. Тенденції сучасного суспільства такі, що на перший план виходять норми “подвійних стандартів”, граничний конформізм чи, навпаки, нонконформізм, відсутність толерантності, а деколи і уміння “обійти” законодавство і етичні норми. Дивно було б відносити слідування подібним суспільним тенденціям до прояву високого рівня розвитку життєвої позиції.

Якщо ми говоримо про творчу життєву позицію, то слід зауважити, що неминучість періодів конфронтації між творчою особою і соціумом відзначав Д. А. Леонтьєв. Він вказував, що “звичайний результат творчих дій полягає в порушенні існуючого стану речей в суспільстві незалежно від того, в якій галузі здійснюється творчість, і від того, в якому ступені сам творець це передбачає. Створювати — означає порушувати існуючий стан речей, і суспільство, середовище завжди протидіє такому порушенню, оскільки будь-яка соціальна структура прагне до збереження свого статус-кво” [15, с. 219]. З іншого боку, також не слід перебільшувати і ступінь протидії між творцем і суспільством. Творчість, за умови зрілості особистості, стає “не джерелом проблем, а джерелом сили, сенсу і насолоди” [15, с. 222].

Вказані вище трактування “життєвої позиції” К. А. Абульханової-Славської, В. Н. Маркіна, С. С. Мірошникової і ін. можна віднести до соціологічного підходу, при якому позиція відображає соціальні статус, становище або ролі особистості.

Крім соціологічного, існує психологічний підхід, в якому позиція розуміється як стійкий структурний компонент особистості.

Так, С. Л. Рубінштейн, розкриваючи суть життєвої позиції, писав, що основою її є “світогляд, який визначає реалізацію життєвої позиції, виявляється в діяльності і поведінці відповідно усвідомленим цілям особистості, яка володіє можливістю вибору цілей і засобів їх досягнення, оскільки в них найповніше виявляється активність, індивідуальність і самостійність особистості” [26, с. 361].

Л. І. Божович, розглядаючи внутрішню позицію особистості, визначала її як спрямованість інтересів і прагнень особистості, пов’язаних з потребою в знаходженні свого місця в житті [5].

О. А. Мацкайлова вважає, що позиція — “поняття комплексне, таке, що містить особистісні утворення, які характеризують індивіда як суб’єкт: активність, творча свобода, свідомість і унікальність... а також ціннісні орієнтації людини” [21, с. 52]. Схожу думку висловлює І. Д. Демакова, яка під позицією розуміє спосіб реалізації базових цінностей особистості в певній діяльності [9].

О. Н. Лушнікова в дослідженні, присвяченому формуванню етично-духовної позиції особистості, відзначає, що практично всі дослідники, даючи

своє визначення поняттю “позиція”, пов’язують його з поняттям “відношення” [16]. Так, Б. Г. Ананьев під позицією людини розумів “складну систему відносин особистості (до суспільства в цілому, до спільнот, до яких вона належить, до праці, людей, самій себе), настанов і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності” [3, с. 228]. Розглядаючи сутність позиції, О. Н. Лушнікова визначає її як системний об’єкт, структурними елементами якого є: а) потреби, настанови; б) знання; у) переконання; г) готовність діяти; д) дії з досягнення життєвих цілей [16]. При цьому життєва позиція визначається як “внутрішній психологічний аспект соціально зрілої особистості, яка самовизначилася”.

Т. В. Попова розглядала життєву позицію як стійку систему відносин до різних сторін соціальної дійсності, що виявляється у відповідній поведінці і вчинках [24], і виділяла в її структурі такі компоненти: мотиваційний, емоційно-оцінний, діяльнісний, когнітивний і рефлексивний.

Мотиваційний компонент життєвої позиції співвіднесений зі сферою потреб особистості. Спонукаюча функція життєвої позиції визначає характер мотивації індивідуальної поведінки і діяльності. Реалізація функції цілеполагання обумовлює мотивацію поведінки особистості, свідомий відбір мотивів життєвого зростання в системі “світ — людина” і “людина — світ”.

Емоційно-оцінний компонент життєвої позиції співвідноситься зі сферою відчуттів особистості. Всі види емоцій і відчуттів є свого роду умовними орієнтирами у визначенні сенсів вибору поведінки в дискретній ситуації (емоційно-чуттєва функція) і в осмисленні життєвих відносин з навколишнім світом (оцінна функція). У оцінюванні відбивається структура і рівень значущих смислотворчих цінностей людини.

Діяльнісний компонент життєвої позиції виражає її зв’язок зі сферою волі. У діяльності відбивається практичний, предметний характер життєвої позиції особистості, що здійснюється в самодетермінації. Креативна функція життєвої позиції забезпечується в прояві активності людини з творчого перетворення навколишньої дійсності і себе, зі створення “нового життя”.

Когнітивний компонент життєвої позиції співвіднесений зі сферою свідомості, з її пізнавальною і світоглядною функціями.

Рефлексивний компонент відображає інтеграційний характер життєвої позиції як складного утворення, що “пронизує” всі сфери особистості, генералізує всі види і рівні зовнішньої і внутрішньої активності людини. Системоутворюючою функцією життєвої позиції виступає функція смислотворчої саморегуляції. Вона забезпечує цілісність процесу становлення життєвої позиції, самовизначення і самореалізації особистості в житті [24, с. 13–15].

Вивчаючи структуру і специфіку життєвої позиції, О. Л. Кононко визначила її як інтегральну систему, складовими компонентами якої є приватні позиції “Я-в-предметному світі”, “Я-серед людей” і “Я-сам”. Перша об’єктивує рівень розвитку особистості як суб’єкта предметно-практичної діяльності. Друга відображає процес оволодіння особистістю соціальними нормами, рівень саморегуляції етичної активності. Третя фіксує процес

усвідомлення особистістю власного “Я”, здатність цінувати свої переваги. Ступінь розвитку кожної окремої позиції визначає тип життєвої позиції [13].

Інтегративність, цілісність позиції як властивості і характеристики особистості підкреслюються К. В. Карпінським: “Життєва позиція розкривається як сукупність внутрішніх відносин до окремих життєвих обставин і життєвого шляху в цілому” [11, с. 233] і Н. М. Боритко: “Позиція — це найбільш цілісна характеристика людини як особистості і індивідуальності. Якщо особистість — це визначеність позиції людини у відношенні з іншими (у тому числі і в процесі професійної діяльності), то індивідуальність — це визначення власної позиції в житті, сама визначеність усередині самого свого життя...” [6, с. 11]. Аналогічних поглядів дотримується Н. В. Щукіна, згідно з думкою якої, позиція “є інтегративною характеристикою особистості, що відображає активно-виборче, ініціативно-відповідальне, перетворююче відношення” до самої себе і до інших сторін життя [28, с. 8]. Н. В. Щукіна виділяє три структурні компоненти позиції: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і регулятивно-діяльнісний. Мотиваційно-ціннісний компонент включає усвідомлений вибір, ставлення до самого себе як до суб’єкта якої-небудь діяльності. Когнітивний компонент включає достатній рівень інтелектуального розвитку особистості, необхідну суму наукових знань про цю діяльність. Регулятивно-діяльнісний компонент відображає поведінка особистості як суб’єкта діяльності.

Розвиває суб’єктний підхід до трактування позиції Ф. І. Блієва, визначаючи її як “стійке комплексне утворення у структурі особистості, що відбивається в суб’єктивному, творчому, ціннісному відношенні до своєї діяльності і якості її виконання, виявляється в прагненні до досягнення її вершин” [4, с. 7].

Структура суб’єктної позиції особистості в дослідженні Ф. І. Блієвої представлена сукупністю таких компонентів, як ціннісні орієнтації, спрямованість на самоудосконалення, творчеськість. Основними критеріями, що визначають ефективність даного процесу, є ціннісне відношення до життєдіяльності, креативність, здібність до саморозвитку, мотивація досягнення успіху та ін.

А. С. Лебедев розглядав особливості прояву суб’єктної позиції в творчій діяльності. Згідно з його думкою, суб’єктна позиція є системним відношенням внутрішніх психічних елементів, що дозволяють людині творчо здійснювати взаємодію одночасно із зовнішнім і внутрішньоособистісним середовищем. Вона відображає авторство, індивідуальність, самостійність особистості, її активно-перетворюючу стратегію в діяльності і в житті [14].

У структурі суб’єктної позиції ним виділяється три компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивно-творчий і регулятивно-діяльнісний.

Мотиваційно-ціннісний компонент включає здійснення усвідомленого вибору, прагнення до творчої реалізації в житті.

У когнітивно-творчий компонент входять самосвідомість і самопізнання, знання про суть і зміст здійснюваною особистістю діяльності, самостійне творче мислення.

Зміст регулятивно-діяльнісного компонента розкривається через активність, ініціативність, відповідальність, самостійність особистості в постановці цілей, організації творчої діяльності, перевірці її результатів, рефлексію і самоврядування [14].

На думку Р. К. Серьожникової [27], суб'єктна позиція є системою ціннісно-сміслових відносин особистості до соціокультурного оточення, самої себе і своєї діяльності і життя. Структура суб'єктної позиції містить такі компоненти.

Емоційно-смістова складова, що забезпечує функції саморозуміння і саморозвитку, є основою суб'єктності позиції. Вона визначає морально-етичні представлення людини, пов'язані із способом задоволення її фундаментальних потреб.

Діяльнісно-ціннісна складова, що відповідає за функції самооцінки і саморозвитку, розкриває механізм становлення і розвитку суб'єктної позиції і визначає її світоглядний аспект, пов'язаний з самовизначенням.

Поведінково-нормативна складова, завдяки якій здійснюється самореалізація і самоствердження особистості, розкриває інтенції процесу становлення позиції, її результативний аспект і визначає особистість як суб'єкта певної діяльності або процесу.

П. А. Лютий, не зупиняючись у своєму дослідженні на визначенні і змісті суб'єктної позиції, розкриває її критерії: здійснення усвідомленого вибору при вирішенні будь-яких особистісних завдань; самоорганізація в умовах невизначеності; гнучкість у проектуванні і реалізації міжособистісних стосунків; критичне ставлення до себе, своєї діяльності, соціуму; психологічна стійкість до змін у різних сферах життя; відповідальність за ухвалені рішення в галузі значущої діяльності і саморозвитку; активність у вирішенні особистісних проблем; саморегуляція рефлексії [17, с. 9].

Збіг змісту суб'єктної і життєвої позиції можна відзначити в роботі Н. В. Гафурова і Т. Г. Дулінець [7]. Під суб'єктною позицією людини ними розуміється її внутрішня позиція, заснована на системі відношення людини до світу, інших людей, самої себе, що дозволяє їй свідомо, відповідально і вільно будувати своє життя, здійснювати вчинки і життєві вибори. Суб'єктну позицію людини, згідно з думкою цих авторів, характеризує сукупність системи цілей і цінностей, яка усвідомлено і відповідально реалізовується нею в різних ситуаціях діяльності і взаємин з іншими, а також способів її реалізації. Як відмітні ознаки суб'єктної позиції виділяються: наявність і усвідомлення особистісно-значущих цілей діяльності; володіння засобами і способами діяльності, адекватними цілям; прояв "самості" в різних ситуаціях і взаємодіях з іншими суб'єктами і об'єктами діяльності.

На відміну від численних трактувань життєвої і суб'єктної позиції, термін "творча позиція" розглядався в декількох роботах. Так, згідно з думкою Т. В. Матвеевої, "творча позиція — культурно-історичне явище, що має особистісний і процесуальний психологічні аспекти. Вона припускає наявність здібностей, мотивів, знань і умінь, завдяки яким створюється оригінальний продукт, унікальний твір людської діяльності" [20].

Спроба розкрити психологічний зміст творчої позиції зроблена в роботах Н. А. Козиревої, де вона визначається як “якість особистості, яка виявляється в здатності “створювати” щось суб’єктивно нове і долати стереотипи, що склалися, незалежно від матеріалу і сфери діяльності” [12, с. 81]. Слід зазначити, що виділена Н. А. Козиревою “якість” є атрибутивною характеристикою творчої особистості, а не змістовною характеристикою саме творчої позиції. Наявність даної властивості (якості) може виступати умовою формування і розвитку творчої позиції, але не є її суттю.

Викладення основних результатів дослідження теоретичної проблеми. Як видно з наведеного огляду, дослідження позиції особистості розвивалися від вивчення окремих її складових — світогляду (С. Л. Рубінштейн), спрямованості і потреб (Л. І. Божович), соціального статусу (К. А. Абульханова-Славська), ролі (С. С. Мірошникова) або способу включення в життя суспільства (В. Н. Маркін), окремої якості особистості (Н. А. Козирева) — до комплексного її вивчення як системи відносин (Б. Г. Ананьєв, Ф. І. Блієва, Н. М. Боритко, Н. В. Гафурова і Т. Г. Дулінець, К. В. Карпінський, А. С. Лебедев, О. Н. Лушнікова, О. А. Мацкайлова, Т. В. Попова, Р. К. Серьожникова, Н. В. Щукіна).

Життєва позиція як система відносин означає, згідно з С. С. Жигаліним, інтеграцію домінуючих виборчих відносин людини в якому-небудь істотному для неї питанні. Вона визначає характер переживань особистості, особливості сприйняття дійсності, характер поведінкових реакцій на зовнішні дії [10, с. 7].

Життєва творча позиція виступає певним видом життєвої позиції, а отже, має аналогічну їй формальну структуру. Специфіка життєвої творчої позиції виявляється в змістовних характеристиках її структурних компонентів: ціннісно-сміслового, когнітивно-творчого і діяльнісного.

Так, ціннісно-сміслова складова включає ухвалення особистістю цінностей самоактуалізації і самореалізації, здійснення усвідомленого вибору, визначає її світоглядний аспект, пов’язаний з самовизначенням, прагнення до творчої реалізації в житті.

Когнітивно-творчий компонент включає самосвідомість і самопізнання, рефлексію, знання про суть і зміст здійснюваної особистістю взаємодії з життям в цілому і окремими його сторонами, самостійне творче мислення.

Діяльнісна складова розкривається через активність, ініціативність, відповідальність, самостійність особистості у виборі і постановці цілей, творчій організації діяльності і взаємодії з людьми і світом, а також через способи реалізації цілей.

Висновки. На основі проведеного аналізу понять “життєва”, “суб’єктна” і “творча позиція” можна визначити життєву творчу (авторську) позицію як компонент особистості, який відображає цілісну систему її ціннісно-сміслових відносин до різних сторін життя: відношення до творчої реалізації життя, відношення до людей, що творчо проявляють себе в житті, відношення до себе як до автора життя, відношення до життя як до концепції і відношення до життєтворчої практики.

Література

1. Абулханова К. А., Березина Т. Н. Время личности и время жизни. — СПб.: Алетейя, 2001.
2. Активная жизненная позиция советского человека / Отв. ред. В. С. Никитченко. — Ташкент: Узбекистан, 1985.
3. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания: Избранные психологические труды. — М.; Воронеж, 1996. — С. 196–280.
4. Блиева Ф. И. Формирование профессиональной субъектной позиции у будущих специалистов по физкультуре и спорту: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13. 00. 08 “Теория и методика профессионального образования”. — Майкоп, 2007.
5. Божович Л. И. Проблемы формирования личности. — М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1997.
6. Борытко Н. М., Мацкайлова О. А. Становление субъектной позиции учащегося в гуманитарном пространстве урока: Монография. — Волгоград: Изд-во ВГИПКРО, 2002.
7. Гафурова Н. В., Дулинец Т. Г. Становление субъектной позиции как условие развития одаренности учащихся // Материалы XV краевой научно-практ. конф. с междунар. участием “Космос и одаренность” (10-13 августа 2006 г., г. Железнодорожск). — Железнодорожск: Изд-во филиала Красноярского государственного педагогического университета им. В. П. Астафьева: Электронный ресурс. Режим доступа: http://fkgru.ru/conf_space2006.php
8. Гневашева В. А., Сукталиева Э. В., Терпугова Н. Ф. Становление профессиональной позиции личности // Знание. Понимание. Умение. — 2007. — № 3. — С. 60–63.
9. Демакова И. Д. Личностно-профессиональная позиция педагога как основа гуманизации воспитательной деятельности // Вестник РГНФ. — 2005. — № 3. — С. 186–193.
10. Жигалин С. С. Формирование адекватных родительских позиций как способ коррекции воспитательной практики семьи подростка: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19. 00. 07 “Педагогическая психология”. — Екатеринбург, 2004.
11. Карпинский К. В. Человек как субъект жизни. — Гродно: ГрГУ, 2002.
12. Козырева Н. А. Развитие творческой позиции старших дошкольников в игре с противоречиями // Вопросы психологии. — 2007. — № 2. — С. 80–91.
13. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія”. — К., 2001.
14. Лебедев А. С. Формирование субъектной позиции в творческой деятельности у студентов педколледжа: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования”. — М., 2001.
15. Леонтьев Д. А. Пути развития творчества: личность как определяющий фактор // Воображение и творчество в образовании и профессиональной деятельности. Материалы чтений памяти Л. С. Выготского: Четвертая международная конференция. — М.: РГГУ, 2004. — С. 214–223.
16. Лушникова О. Н. Субъектность духовно-нравственной позиции личности // Материалы Четвертой международной заочно-методической конференции “Проблемы и перспективы развития непрерывного профессионального образования в эпоху социальных реформ” (Саратов, 2007 г.). / О. Н. Лушникова. Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://www.sgu.ru/faculties/physical/departments/it-physics/international2007/soderg.php>
17. Люты́й П. А. Акмеологические особенности коррекционно-развивающей работы с кадрами управления: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.13 “Психология развития, акмеология (психологические науки)”. — М., 2007.
18. Маркин В. Н. Жизненная позиция личности. Идеологический и социально-психологический аспекты. — М.: Мысль, 1989.
19. Маркин В. Н. Жизненная позиция личности как психолого-акмеологическая категория и феномен социального самоутверждения // Мир психологии. — 2005. — № 4. — С. 45–50.
20. Матвеева Т. В. Творческая позиция как культурно-историческое явление в процессе формирования профессиональной культуры дизайнеров // Современные наукоемкие технологии [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://rae.ru/snt/pdf/2007/09/2007_09_08.pdf

21. Мацкайдова О. А. Особенности становления субъектной позиции в старшем школьном возрасте // Педагогические проблемы становления субъектности школьника, студента, педагога в системе непрерывного образования. — Волгоград: Изд-во ВГИПКРО, 2003. — Вып. 12. — С. 51-54.
22. Мирошникова С. С. Становление осознанного выбора жизненной позиции подростка в процессе дидактической игры // Интернет-ресурс. Режим доступа: http://borytko.nm.ru/papers/subject6_1/miroshnikova.htm
23. Нравственная жизнь человека. Искания, позиции, поступки / Отв. ред. А. И. Титаренко. — М.: Мысль, 1982.
24. Попова Т. В. Формирование жизненной позиции подростка в деятельности детского общественного объединения: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования". — Саратов, 2008.
25. Прядков С. А. Життєва позиція особистості в аспекті сучасного соціально-філософського осмислення // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури, 2004. — № 40. Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_40/Pryadko.htm
26. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии. — М.: Педагогика, 1973.
27. Сержожникова Р. К. Суб'єктна позиція студента як реалізація його творчого потенціалу // Проблеми освіти. — 2006. — № 43. — С. 31-33.
28. Щукина Н. В. Развитие субъектной позиции будущих офицеров в образовательном процессе военного вуза: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 "Общая педагогика, история педагогики и образования". — Рязань, 2006.

О. Ю. Пурло, асп.

Институт психологии имени Г. С. Костюка АПН Украины

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ ТВОРЧЕСКОЙ ЖИЗНЕННОЙ ПОЗИЦИИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье представлен теоретический анализ понятий "жизненная", "субъектная" и "творческая позиция", дано определение жизненной творческой (авторской) позиции как компонента личности, который отражает целостную систему ее ценностно-смысловых отношений к различным сторонам жизни.

Ключевые слова: жизненная позиция, субъектная позиция, творческая позиция.

O. U. Purlo, postgrad. stud.,

Kostuk Psychology Institute of UAPS

CONCEPT AND CENCE OF PERSONAL CREATIVE LIFE POSITION

Summary

In the article the theoretical analysis of concepts "vital", "subject" and "creative position" is presented, determination of vital creative (by an author) position as a component of personality, which reflects the integral system of its valued-meaning attitudes toward the various aspects of life is given.

Key words: vital position, subject position, creative position.

СЕКЦІЯ 6

СУЧАСНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСОБИ РОЗВИТКУ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

УДК: 159.923+159.942(043.3)

М. Е. Білова, канд. психол. наук, ст. викл.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СТРАТЕГІЙ ПОДОЛАННЯ СТРЕСУ З РІВНЕМ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПРАЦІВНИКІВ НЕДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ БЕЗПЕКИ

У статті на прикладі працівників недержавних підприємств безпеки розглядається проблема вивчення стратегій подолання стресу в їх взаємозв'язках з рівнем стресостійкості особистості. Проблема психологічної стійкості до стресу є професійно значущою, оскільки від неї залежить ефективність службовій діяльності представників стресогенних професій. Вирішення даної проблеми вимагає проведення комплексних досліджень типів стресоподолання та виявлення особливостей вибору провідних копінг-стратегій в умовах професійної діяльності.

Ключові слова: подолання стресу, стресостійкість, представники стресогенних професій.

Професійна діяльність працівників недержавних підприємств безпеки (НПБ) характеризується постійним впливом значного числа стрес-чинників і надає підвищені вимоги до психологічних якостей, що забезпечують стресостійкість особистості, детермінують способи подолання стресу в стресогенних ситуаціях і, як наслідок, ефективність діяльності в екстремальних умовах.

Теоретичні основи проблеми подолання стресу в останні десятиліття активно розробляються як в зарубіжній психології (S. Folkman, R. S. Lazarus, 1988; C. M. Aldwin, 1994; N. S. Endler, J. D. A. Parker, 1990; E. Frydenberg, 1997; S. E. Hobfoll, 1988 і ін.), так і у вітчизняній (Л. І. Анциферова, 1994; К. А. Абульханова, 2001; В. О. Бодров, 2000; Л. А. Китаєв-Смик, 1983; Т. Л. Крюкова, 2004; А. А. Лібін, 2000; І. М. Нікольська, 2000; Н. О. Русіна, 1999; і ін.). У теорії стресоподолання важливе значення надається щодо вивчення механізмів подолання стресу, які обумовлюють розвиток різних форм поведінки, що приводять до адаптації або дезадаптації особистості (В. Щ. Бодров, Ю. В. Постіякова; С. А. Хазова; М. С. Замишляєва та ін.); дослідженню ресурсів стресоподолання. (А. Antonovsky; S. E. Hobfoll; C. J. Holahan, R. H. Moos; D. Navon і ін.). У ряді досліджень показано, що для того, щоб подолати стрес, кожна людина використовує власні стратегії (стратегії подолання, копінг-стратегії) на основі особистісного досвіду та психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси). Відповідно, долаюча поведінка розглядається як результат взаємодії копінг-стратегій та копінг-ресурсів [3]. Стратегії подолання стресу (копінг-стратегії) трактуються як способи аналізу стресогенних чинників, що виникають у відповідь особистості на сприйману загрозу та способи поведінки в даних умовах.

Аналіз літератури показує, що психологічні механізми стратегії і ресурси подолання стресу працівників екстремального профілю дії, у тому числі співробітників підприємств недержавної безпеки, практично не вивчені. Стресогенний характер професійної діяльності даної категорії працівників обумовлює високий рівень нервово-психічної напруженості. Проблема психологічної стійкості до стресу є професійно значущою, оскільки від неї залежить ефективність оперативно-службової діяльності співробітників НПБ. Вирішення даної проблеми вимагає проведення комплексних досліджень способів стресоподолання співробітників НПБ, виявлення особливостей провідних копінг-стратегій в умовах професійної діяльності, оцінки провідних особистісних ресурсів і психологічних резервів. Вирішуючи одне з власних завдань даної проблематики, ми провели дослідження, метою якого було виявити взаємозв'язки типів стресоподолання з рівнем стресостійкості представників стресогенних професій. Спираючись на результати попередніх досліджень, ми припускаємо, що рівень стресостійкості особистості, обумовлений специфічним поєднанням індивідуальних показників комплексу різнорівневих властивостей особистості, знаходиться у взаємозв'язку з переважанням вибору певних стратегій стресоподолання.

Стресостійкість ми розуміємо як складну інтегральну властивість особистості, взаємозв'язану з системою елементів, представлених комплексом інтелектуальних, когнітивних, емоційних і особистісних якостей, які забезпечують можливість індивідові переносити значні розумові, фізичні, вольові та емоційні навантаження, зберігаючи ефективність функціонування в стресогенній ситуації [1]. Під стресогенною ситуацією ми розуміємо змінені умови звичного середовища життєдіяльності людини. Саме змінені умови щодо умов, в яких протікає життєдіяльність працівників, не пов'язана з виконанням службових обов'язків, і передбачає специфіка професійної діяльності співробітників недержавних підприємств безпеки.

Раніш проведені дослідження дозволили нам виділити комплекс психологічних характеристик особистості, пов'язаних із стресостійкістю, який включає когнітивно-інтелектуальний та емоційно-особистісний блоки [1; 2].

У процес адаптації людини до умов навколишнього середовища, у тому числі і стресогенних, безпосередньо включено мислення, яке є вищим пізнавальним психічним процесом, що завершує обробку інформації, яка отримується людиною із зовнішнього світу. Процес мислення починається з виникненням проблемної ситуації, вирішення якої вимагає вибору з двох і більш за можливостей. Стрессова ситуація з даної позиції може розглядатися як проблемна, що передбачає вибір ефективного варіанта поведінки. Ефективність поведінки в стресовій ситуації, на наш погляд, залежить від уміння використовувати минулий досвід, здатності продукувати різноманітні ідеї в ситуації, що змінилася, здатності змінювати сприйняття ситуації так, щоб бачити її нові сторони. Під поняттям "ефективна поведінка" в даному контексті ми розуміємо цілеспрямовану діяльність людини, орієнтовану на підтримку функціонального стану організму при вирішенні завдань у складній стресогенній ситуації. Оскільки процес мислення по-

чинається із сприйняття об'єкта або явища, для формування ефективної поведінки в стресогенній ситуації важливим є достатній розвиток перцептивних здібностей. Вибір варіанта поведінки в проблемній ситуації включає процес прийняття рішення, в основі якого лежить розумова операція порівняння відомих з минулого досвіду моделей поведінки з їх функціональною ефективністю, а також передбачення можливості використання нових, сконструйованих у думках поведінкових моделей. Успіх операції порівняння залежить від того, які властивості порівнюваних предметів або явищ визначаються як суттєві, наскільки правильно вибрані показники для порівняння. Для цього необхідне вміння знаходити суттєві зв'язки між явищами, диференціювати суттєве від другорядного. При пошуку вирішення проблеми (у стресогенній ситуації — вибір варіанта поведінки) людина використовує не лише ту інформацію, яку вона сприймає в даний момент часу, але і ту, яку зуміє витягувати із пам'яті. Добре розвинені мнемічні здібності, зокрема оперативну пам'ять і здібність до продуктивного опосередкованого запам'ятовування, ми вважаємо за досить важливі компоненти стресостійкості. А. Беделі визначає оперативну пам'ять як когнітивну функцію, яка допомагає стежити людині за тим, де вона знаходиться в даний момент, що робить і зберігати інформацію стільки часу, скільки необхідно для прийняття рішення. Тому оперативна пам'ять є чимось набагато більшим, ніж сховище короткочасної пам'яті — вона спирається на контролюючу систему уваги і лежить в основі виконання багатьох когнітивних завдань, таких як міркування, навчання та ін. [4]. Опосередковане запам'ятовування — функція синтетична, така, що відображає як мнемічні, так і інтелектуальні процеси, вольові акти. В опосередковане запам'ятовування включені такі процеси пам'яті, як осмислене запам'ятовування, збереження, відтворення, пізнання.

Таким чином, до когнітивно-інтелектуальних особливостей особистості, що безпосередньо впливають на формування високого рівня стресостійкості, ми відносимо такі.

Гнучкість мислення, під якою ми розуміємо бистроту перебудови звичного сприйняття, уявлень і думок у змінній ситуації, а також своєчасне і адекватне для цієї ситуації прийняття рішень. Гнучкість мислення пов'язана із зміною інтерпретацій властивостей ситуації, з якісним інтелектуальним перетворенням стресогенної ситуації. Когнітивна ж ригідність — з труднощами в перебудові звичного сприйняття, уявлень й думок в змінній ситуації і як наслідок — в затримці своєчасного і адекватного ситуації ухвалення рішень. На поведінковому рівні дана властивість виражається в здатності застосовувати більшу кількість різноманітних способів поведінки, причому варіативність способів, на наш погляд, залежить від розвитку, зокрема, такої якості, як абстрактність мислення.

Абстрактність мислення як одна з характерних ознак здатності продукувати нові ідеї на основі минулого досвіду. На думку О. Харві, Д. Ханта, Р. Шродера, в основі абстрактності \ конкретності лежать такі психологічні процеси, як диференціація й інтеграція понять. Поліус абстрактності передбачає високу диференціацію і високу інтеграцію. Для людей, що во-

лодіють даною якістю, характерна незалежність від безпосередніх властивостей ситуації, орієнтація на внутрішній досвід, гнучкість, креативність і так далі [6].

Полезалежність як показник індивідуально-своєрідного способу переробки інформації, що характеризує специфіку інтелектуальної діяльності особистості. Полезалежність \ полезалежність — один з перших виділених і детально вивчених Г. Уїткіном когнітивних стилів, який він розумів, як глобальну домінуючу тенденцію особистості орієнтуватися при вирішенні проблем або на інших людей або на себе. На думку дослідника, полезалежні особи виявляють високу особистісну автономність, стабільний образ “Я”, опору на власний досвід і самостійний аналіз ситуації в процесі ухвалення рішень, що, на наш погляд, є важливим компонентом стресостійкості представників стресогенних професій.

Розвинені перцептивні здібності: перцептивна увага, спостережливість. Розвинені мнемічні здібності, зокрема оперативна пам'ять, здібність до продуктивного опосередкованого запам'ятовування. Розвинені інтелектуальні здібності, такі як оперативне мислення, уміння зосередитися, умінням диференціювати істотне від другорядного, знаходити істотні зв'язки між явищами.

До емоційно-особистісних властивостей, що роблять суттєвий вплив на формування стресостійкості, ми відносимо такі.

Емоційна стійкість. Афективні переживання, супроводжуючи стрес, можуть призвести до негативних змін в організмі людини. Відомо, що саме емоційний апарат першим включається в стресову реакцію під впливом екстремальних чинників. Під емоційною стійкістю ми розуміємо здатність долати стан зайвого емоційного збудження при виконанні складної діяльності.

Оптимізм як властивість особистості (переважання позитивного емоційного фону настрою). Оптимістичне сприйняття навколишнього світу сприяє емоційній організації в стресогенних ситуаціях, оскільки прогноз майбутніх змін будуватиметься в більшості випадків в позитивному напрямі. Рівень проявлення емоційної реакції у відповідь на стресогенну ситуацію багато в чому залежить від схильності до переживань емоцій певної модальності, тобто від стійких особливостей емоційності [8]. До позитивної емоційної диспозиції, на нашу думку, може бути віднесена і така властивість особистості, як оптимізм.

Середній рівень особистісної тривожності. Під тривожністю ми розуміємо особистісну властивість, обумовлюючи готовність до тривожних реакцій. Середній рівень особистісної тривожності ми розглядаємо як оптимальний рівень готовності суб'єкта до цілеспрямованих зусиль по формуванню адаптивної поведінки в стресогенній ситуації. Знижена, як і висока, особова тривожність приводить до порушення поведінкової інтеграції, яка зумовлює або ігнорування сигналів небезпеки, або перебільшення ступеня їх значущості, відповідно.

Середній рівень агресивності. Агресивність ми розглядаємо як стійку особистісну особливість світосприймання і світобачення, яка виражається

в готовності до агресивних дій відносно іншого і залежить від готовності особистості сприймати й інтерпретувати поведінку іншої людини відповідним чином [7]. За середній рівень агресивності ми вважаємо той ступінь прояву агресії, яка, як реакція на загрозу життєвим інтересам людини, є достатньою для ефективного функціонування і підтримки особистого психологічного і фізичного здоров'я в стресогенних умовах.

Внутрішній локус контролю. Внутрішній контроль заснований на сприйнятті життєвих подій як наслідків особистих дій, підконтрольних самій людині. На думку В. О. Бодрова, інтернали мають у своєму розпорядженні ефективнішу когнітивну систему: вони витрачають визначальну частку своєї енергії на отримання інформації і унаслідок докладають більше зусиль для управління ситуацією, на відміну від екстерналів, які більше покладаються на випадок. Інтернали мають більш виражену тенденцію розробляти конкретні плани дій в різних ситуаціях, що дозволяє впливати на значущі для них події і таким чином успішніше справлятися із стресами [3].

Розуміючи під спрямованістю особистості стійку сукупність мотивів, орієнтуючих діяльність людини, незалежних від наявної ситуації, ми вважаємо, що провідними мотивами, що впливають на формування стресостійкості є у відносно рівноважному поєднанні мотиви власного благополуччя, — як стійке прагнення підтримки фізичного і психологічного комфорту; прагнення до взаємодії з іншими людьми — як задоволення потреби в пізнанні (отримання інформації від інших), потребі в соціальних контактах; мотиви досягнення: прагнення до досягнення поставлених цілей як спосіб самовираження і самоствердження. Причому мотиви досягнення в ситуаціях регламентованої діяльності (робота, навчання, спортивні змагання і ін.) мають деяку перевагу.

Помірно-оптимальна поведінкова активність як показник середньої (оптимальної) психічної активності, яка у поєднанні з переліченими характеристиками, на наш погляд, сприяє продуктивній активності при оцінці варіантів поведінки в складних (стресогенних) умовах і може виражатися при необхідності у високій поведінковій активності при вирішенні завдань по подоланню стресогенної ситуації.

На підставі отриманих у ході проведеного емпіричного дослідження кількісних даних, які дозволили виявити значущі взаємозв'язки між показниками стресостійкості, показниками когнітивних, інтелектуальних, емоційних, особистісних та інших властивостей особистості, були описані психологічні портрети осіб з різним рівнем стресостійкості [1].

Проте безпосередній практичний інтерес з точки зору можливостей прогнозування ефективності професійної діяльності і профілактики різних психологічних і психосоціальних розладів для нас становить вивчення способів подолання стресу та їх взаємозв'язки з психологічними особливостями стресостійкості представників стресогенних професій.

Дослідження проводилося на базі недержавних охоронних підприємств м. Одеси. У експерименті взяли участь 58 осіб. Випробовувані — особи чоловічої статі у віці від 21 до 45 років. Серед них 20 чоловік — були віднесені до групи осіб з високим рівнем стресостійкості, 20 — до групи осіб

з середнім рівнем стресостійкості (і ті та інші співробітники підприємств, що мають стаж роботи на даних підприємствах від півтора до двох років) і 18 чоловік — до групи осіб з низьким рівнем стресостійкості (претенденти на посади охоронців, що проходили психологічне дослідження в рамках профвідбору). Рівень стресостійкості визначався за допомогою батареї методик, апробованих у попередніх експериментальних роботах [1, 2]. Стратегії стресоподолання вивчалися за допомогою копінг-тесту WCQ Р. Лазаруса в адаптації Т. Л. Крюкової [5]. Як кількісний показник узагальненої якісної характеристики вибору копінг-стратегій, типових для кожної з трьох груп випробовуваних, ми використовували середні значення ознаки, що вивчалася (М). У наведеній таблиці міститься так само інформація про значення (Мо), що найчастіше зустрічається, помилки середньоарифметичного (m).

Таблиця

Середньостатистичні показники шкал методики WCQ трьох груп випробовуваних з різними рівнями стресостійкості (М±m, Мо, t – критерій Стюдента)

Шкали WCQ	Високий рівень стресостійкості	Середній рівень стресостійкості	Низький рівень стресостійкості	t
Конфронтаційний копінг	9,2±1,57 11	13,0±1,04 14	15,8±2,95 16	1,9
Дистанціювання	4,9±0,61 5	7,8±1,37 9	12,5±1,19 11	2,5**
Самоконтроль	12,7±1,09 13	15,2±0,89 14	4,8 ±1,25 4	3,2**
Пошук соціальної підтримки	10,3±1,01 9	6,8±0,98 8	14,1±1,54 14	1,9
Ухвалення відповідальності	14,6±0,77 15	6,8±0,92 6	4,6±0,86 4	2,5**
Втеча-уникнення	5,8±1,10 5	9,0±0,94 10	14,9±1,18 14	2,5**
Планування вирішення проблеми	12,61±0,06 13	8,35±0,08 9	5,24±0,13 5	2,4*
Позитивна переоцінка	11,62±0,28 11	8,65±0,23 9	9,62±0,16 10	1,2

Примітка: Достовірність відмінності між *min-max* значеннями: * — $p < 0,05$; ** — $< 0,01$;

Достовірні відмінності по ряду значень були виявлені між загальногруповими показниками респондентів з високим, середнім, низьким рівнями стресостійкості, що дозволило визначити основні загальногрупові тенденції своєрідності вибору стратегій стресоподолання, характерні для представників кожній з трьох груп.

У групі осіб з високим рівнем стресостійкості спостерігаються високі показники частоти вибору таких стратегій долаючої поведінки, як “Самоконтроль” (12,7±1,09), “Ухвалення відповідальності” (14,6±0,77), “Планування вирішення проблеми” (12,61±0,06). Таким чином, можна передбача-

ти, що представники даної категорії співробітників проявляють схильність до регулювання своїх емоцій і поведінкових актів, здібні до визнання і аналізу власних помилок з метою подальшого коректування поведінки в аналогічних ситуаціях, до вироблення чіткого плану дій, що в стресогенних умовах професійної діяльності працівників недержавних підприємств безпеки є необхідним. Показники вибору стратегії “Конфронтаційний копінг” ($9,2 \pm 1,57$) знаходяться в зоні середніх значень, що, на наш погляд, передбачає здібність до вибіркового прояву агресивних реакцій — у відповідність з вимогами обставин. Реакція на конкретний загрозливий об'єкт, що існує в реальності, який, будучи нейтралізований, припинить свою дію, є достатньою для ефективного функціонування і підтримки особистої безпеки. У певних обставинах, як один з адаптивних механізмів, виявляється здібність до позитивної переоцінки ситуації, використання творчих ресурсів особистості, здатність звернутися за допомогою до іншого (“Позитивна переоцінка” — $11,62 \pm 0,28$, “Пошук соціальної підтримки” — $10,3 \pm 1,01$). Когнітивні і поведінкові зусилля відділення від ситуації і зменшення її значущості, схильність до уникнення проблем найменш характерні стратегії стресоподолання для представників даної групи, про що свідчать низькі показники частоти вибору стратегій “Дистанціювання” ($4,9 \pm 0,61$) і “Втеча-уникнення” ($5,8 \pm 1,10$).

У групі осіб з середнім рівнем стресостійкості високі показники зафіксовані по шкалах “Самоконтроль” ($15,2 \pm 0,89$) і “Конфронтаційний копінг” ($13,0 \pm 1,04$), що у поєднанні з показниками інших шкал може бути інтерпретовано як схильність до деперсоніфікації загрози, гіпертрафованного контролю над емоціями та поведінкою й, як наслідок, до хаотичних агресивних реакцій в стресогенній ситуації. Крім того, надмірний контроль над емоціями призводить до виникнення перенапруження і може провокувати психосоматичні захворювання, а низька здібність до перейняття відповідальності на себе — у тому числі і відносно власного здоров'я і безпеки (“Ухвалення відповідальності” — $6,8 \pm 0,92$), низька здібність до пошуку інформаційної і емоційної підтримки (“Пошук соціальної підтримки” — $6,8 \pm 0,98$) — посилює дію негативних чинників. Проте показники вибору стратегій “Дистанціювання” ($7,8 \pm 1,37$), “Планування вирішення проблеми” ($8,35 \pm 0,08$), “Втеча-уникнення” ($9,0 \pm 0,94$), “Позитивна переоцінка” ($8,65 \pm 0,23$) знаходяться в зоні середніх значень, тобто дають можливість передбачати, що при навчанні доцільному використанню власних психологічних ресурсів діапазон вибору адаптивних стратегій стресоподолання може бути значно розширений.

Своєрідність поєднання вибору стратегій стресоподолання в групі осіб з низьким рівнем стресостійкості може бути інтерпретована таким чином. Для даної групи випробовуваних характерна недостатня здібність до пошуку взаємозв'язку між своїми діями і значущими подіями власного життя (“Ухвалення відповідальності” — $4,6 \pm 0,86$); схильність більшість цих подій тлумачити як випадковість або результат дій інших людей (“Дистанціювання” — $12,5 \pm 1,19$; “Самоконтроль” — $4,8 \pm 1,25$), не вважати за важливий чинник організації власної життєдіяльності і не

робити щодо проблемно-зфокусованих зусиль по зміні ситуації (“Планування вирішення проблеми” — $5,24 \pm 0,13$). Дані особливості когнітивної оцінки ситуації і поведінкових реакцій можуть продукувати, з одного боку, активний пошук соціальної підтримки, як один із способів відходу від відповідальності (“Пошук соціальної підтримки” — $14,1 \pm 1,54$; “Втеча-уникнення” — $14,9 \pm 1,18$), з іншого боку — невмотивовані різноспрямовані агресивні реакції (“Конфронтаційний копінг” — $15,8 \pm 2,95$). Середні показники вибору стратегії “Позитивна переоцінка” ($9,62 \pm 0,16$) в даному контексті можливо тлумачити як ситуативну залежність когнітивно-емоційної оцінки подій.

Таким чином, показано, що рівень стресостійкості, обумовлений специфічним поєднанням індивідуальних показників комплексу різнорівневих властивостей особистості, знаходиться у взаємозв'язку з переважанням вибору певних стратегій стресоподолання.

Література

1. Белова М. Э. Психологические особенности лиц с различным уровнем стрессоустойчивости (на примере работников стрессогенных профессий): Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. — Одесса, 2007. — 225 с.
2. Белова М. Э., Будиянский Н. Ф. Индивидуально-личностные особенности стрессоустойчивости сотрудников негосударственных предприятий безопасности // Наукові записки Інституту імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка С. Д. Максименка. — К.: Міленіум, 2007. — Вип. 33. — С. 272–278.
3. Бодров В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление. — М.: ПЕР СЭ, 2006. — 528 с.
4. Брайт Д., Джонс Ф. Стресс. Теории, исследования, мифы. — СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. — 352 с.
5. Крюкова Т. Л., Куфтяк Е. В. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) // Журнал практического психолога. — М., 2007. — № 3. — С. 93–112.
6. Холодная М. А. Когнитивные стили как проявление своеобразия индивидуального интеллекта. — К.: УМК ВО, 1990. — 269 с.
7. Реан А. А. Психологическая адаптация личности. Анализ. Теория. Практика. — СПб., 2006. — 479 с.
8. Санникова О. П. Феноменология личности: Избранные психологические труды. — Одесса: СМІЛ, 2003. — 256 с.

М. Е. Белова, канд. психол. наук, ст. препод.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

**ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ СТРАТЕГИЙ ПРЕОДОЛЕНИЯ
СТРЕССА С УРОВНЕМ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ РАБОТНИКОВ
НЕГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ БЕЗОПАСНОСТИ**

Резюме

В статье рассматривается проблема изучения типов совладающего поведения представителей стрессогенных профессий во взаимосвязи с уровнем стрессоустойчивости личности.

Ключевые слова: совладающее поведение, стрессоустойчивость, представители стрессогенных профессий.

M. E. Belova, tutor, PhD,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

**THE RESEARCH OF RELATIONSHIP OF THE STRESS OVERCOMING
STRATEGIES WITH THE LEVEL OF STRESSRESISTANCY OF THE
EMPLOYEES OF THE PRIVATE SECURITY ORGANIZATIONS**

Summary

The article presents the results of research type of coping behaviors of workers, professionally exposed to stress.

Key words: coping behaviors; stress resistance; workers, professionally exposed to stress.

М. І. Боделан, асп.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології

Б. О. Лобасюк, канд. психол. наук, доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології

ОСОБЛИВОСТІ ТРЕМОРУ У ХВОРИХ НА ШИЗОФРЕНІЮ

У статті проаналізовані сучасні погляди на природу та характер тремору в нормі та патології. Проведена апробація нової методики запису тремору. Виявлено амплітудні та частотні різноманітності у характері тремографічних ритмів серед людей здорових та хворих на шизофренію. Встановлені як лінійний так і нелінійний зв'язок — відношення між показників ритмів треморограми.

Ключові слова: тремор, треморографія, шизофренія

Тремор є важливою апаратурно-поведінковою методикою дослідження функціонального стану психічної діяльності та індивідуально-психологічних особливостей особистості [3]. Тремор — неконтрольовані ритмічні рухи кінцівок, голови, язика та інших частин тіла, що виникають внаслідок почергового скорочення м'язів-агоністів і м'язів-антагоністів. Амплітуда тремору настільки мала, що він зазвичай непомітний.

Розглядаючи тремор як інформаційну систему, яка відображає функціональний стан головного мозку доцільно виявити відношення цієї інформаційної системи та інформаційних систем які репрезентують психічні акти та стани.

Тремор одночасно є як психофізичним феноменом, так і психічним актом. Але у сьогоденні треморографія (далі ТрГ) не використовується належним чином у психологічній, психофізіологічній, психіатричній та неврологічній практиці. Це пов'язане, в першу чергу, з відсутністю доступної апаратури, та, по-друге, з тим, що параметри тремору в нормі та патології на сьогоднішній день практично не розроблені у зв'язці з нозологічними формами.

У літературі широко описане формування лікарського паркінсонізму у хворих. Їх лікували препаратами, які блокують рецептори допаміна [4, 5]. У хворих паркінсонізмом та шизофренією виявлено, що тремор має більшу амплітуду ніж у нормі [6, 7].

Слід підкреслити, що якщо хворий на шизофренію навіть не отримує терапію, то все одно у нього виявляться патологічний тремор [12].

Нами розроблено апаратурний комплекс для реєстрації та аналізу тремору [13].

При розгляданні тремору як системної категорії, тобто як функціонування "спільності елементів, які знаходяться в певних відношеннях один

з іншим та з середою» [14], з'являється необхідність дослідити зв'язки-відношення між окремими показниками тремору, зокрема амплітудами та частотами ритмів, які виявляються в результаті аналізу ТрГ.

Метою нашої роботи було дослідити особливості тремору в умовах норми (студенти-психологи) і патології (хворі на шизофренію), а також дослідження відношень, які формуються між амплітудами ритмів ТрГ лівої та правої руки з застосуванням лінійної регресії.

Матеріали і методи дослідження

Дослідження проводили на базі психофізіологічної лабораторії в Одеській обласній клінічній психіатричній лікарні №1 (далі ООКПЛ №1). Групу норми склали студенти-психологи Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова у кількості 19 осіб, патологічну групу становили хворі на шизофренію у кількості 14 осіб, які проходили стаціонарне лікування в ООКПЛ №1.

ТрГ реєстрували у досліджуваного в положенні сидячи за допомогою розробленого нами датчика лінійних переміщень, який по черзі накладали на витягнуту перед собою праву і ліву руки на протязі 30 секунд. Запис ТрГ на вінчестер комп'ютеру здійснювали за допомогою аналого-цифрового перетворювача при частоті дискретизації 256 с^{-1} . Аналіз файлів ТрГ здійснювали після закінчення дослідження за допомогою програми "Analist 2» з використанням алгоритму полуперіодного аналізу так само як це прийнято при аналізі електроенцефалограми (далі ЕЕГ). Спираючись на загальноприйняті критерії, виділяли п'ять фізіологічних ритмів: бета-1, бета-2, альфа, тета і дельта. Для кожного з цих діапазонів вимірювали та обчислювали наступні параметри: середню амплітуду (мкВ), модальну частоту (Гц) та індекс тривалості (відносно епохи аналізу тривалості, яка займається у відрізку ТрГ коливаннями кожного з зазначених частотних діапазонів). В процесі статистичного аналізу обчислювали середні величини, стандартні (середньоквадратичні) відхилення й помилки середнього.

Відмінності показників відстежували, використовуючи обчислення коефіцієнтів співвідношення (далі КС) та їх похибок. КС отримували шляхом поділення більшої величини порівнюваних показників на меншу. Похибки КС обчислювали за формулою:

$$m_{\text{КС}} = \text{КС} \cdot ((m_1/M_1)^2 + (m_2/M_2)^2)^{1/2},$$

де $m_{\text{КС}}$ — похибка КС; m_1 — похибка першої, m_2 — друга порівнювана величини; M_1 — величини першого, M_2 — другого показника.

Відносини, що формуються між амплітудами ритмів ТрГ досліджували з використанням розрахунків множинної лінійної регресії та кореляції [8]. Рівні статистичної значущості приймалися в межах $P < 0.05$ і $P < 0.1$. Для формування математичних моделей кожен з показників безлічі показників амплітуд та частот ТрГ, вибраних до аналізу, розглядали в якості цільової ознаки (Y), а інші показники — змінні, які впливають (множини

X), після чого з застосуванням розрахунків множинної лінійної регресії визначали орієнтовані впливи. Обробка проводилася за допомогою програми «STATISTICA V5. 5A».

Через те, що розмірності досліджуваних показників мали істотні відмінності, використовували нормалізацію по сигмальному відхиленню. Внаслідок виконаної процедури отримували рівняння множинної лінійної регресії виду

$$Y' = a_0 + b_1X_1 + b_2X_2 \dots + \dots b_nX_n + e,$$

де a_0 — вільний член, коефіцієнти $b_1, b_2 \dots b_n$ — показники регресії, що відображають міру впливу інших елементів множини ($X_1, X_2 \dots X_n$) показників на аналізований показник, e — похибка, що означає будь-яке коливання Y' , не викликане зміною незалежної змінної в моделі. Адекватність коефіцієнтів регресії оцінювали з використанням сигмальних відхилень коефіцієнтів регресії, а ефективність регресії в цілому — за допомогою обчислення коефіцієнта множинної кореляції. Геометрично рівняння множинної лінійної регресії інтерпретували із застосуванням поліциклічних мультиграфів [9]. У рамках такого підходу вузли графів відображають показники ТрГ, суцільні лінії, що з'єднують вузли графів — позитивні, а переривчасті — негативні коефіцієнти регресії рівнянь множинної лінійної регресії.

Результати дослідження

З 14-ти обстежених хворих на шизофренію у 10-ти виявилися ознаки паркінсоноподібного тремору. Епізоди прояву такого тремору могли бути унілатеральними або білатеральними та по формі були синусоїдальні, частотою 5–6 кол/сек. Амплітуда цих епізодів змінювалась, мала веретеноподібну форму. Слід зауважити, що при унілатеральному треморі епізоди паркінсонічного тремору здебільшого реєструвалися з лівої руки.

При статистичному аналізі відмінностей тремору у хворих та у групі контролю виявилось (табл. 1), що амплітуда ритмів ТрГ лівої руки у хворих на шизофренію була більшою у 5,47 — 7,82 рази, а правої в 8,69 — 13,00 раз. Частоти ритмів ТрГ лівої руки у хворих перевищували аналогічні показники у здорових в 1,19 — 1,42 раза, а правої в 1,16 — 1,26 раза.

Слід зауважити, що по середнім величинам амплітуди ритмів ТрГ правої руки більше відрізнялася від аналогічних показників контрольної групи. По частоті ритмів ТрГ більша різниця від норми виявлялася для ТрГ лівої руки, як по середнім величинам, так і по окремим ритмам ТрГ.

Взаємовідношення амплітуд та частот ритмів ТрГ в умовах психосенсорного покою. Структурний аналіз поліциклічного мультиграфа, який описує зв'язки-відношення між показниками амплітуд ритмів ТрГ лівої руки в контрольній групі виявив 2 статистично значущих регресійних зв'язка-відношення та 1 статистично значущий коефіцієнт кореляції, а у хворих — 6 регресійних зв'язка-відношення та 10 коефіцієнтів кореляції.

Структурний аналіз поліциклічного мультиграфа, який описує зв'язки-відношення між показниками амплітуд ритмів ТрГ правої руки в контрольній групі виявив 4 статистично значущих регресійних зв'язка-відношення та 5 статистично значущих коефіцієнта кореляції, а у хворих — 8 регресійних зв'язка-відношення та 4 коефіцієнта кореляції.

Таблиця 1

Статистично значущі коефіцієнти співвідношень параметрів ТрГ у хворих на шизофренію по відношенню до контрольної групи в умовах психосенсорного покою (глаза закриті).

	Ліва рука		Права рука	
	коефіцієнт	Т-Ст'юдента	коефіцієнт	Т-Ст'юдента
AB2	7,82±1,81	4,13	8,90±2,21	3,70
FB2	1,29±0,03	11,72	1,22±0,02	11,46
AB1	7,81±1,75	4,23	9,66±2,49	3,72
FB1	1,32±0,07	6,21	1,25±0,04	7,71
AA	5,87±1,51	3,39	11,20±3,79	2,79
AF	1,19±0,01	14,52	1,16±0,02	7,42
AT	5,47±1,44	3,19	13,00±4,33	2,86
FT	1,19±0,02	10,01	1,22±0,02	11,23
AD	7,02±1,71	3,62	8,69±2,62	2,99
FD	1,42±0,06	9,90	1,26±0,10	2,50
SRA	3,45±0,86	2,89	9,50±4,67	1,83
SRF	2,39±0,19	12,06	2,17±0,18	8,26

Структурний аналіз поліциклічного мультиграфа, який описує зв'язки-відношення між показниками частот ритмів ТрГ лівої руки в контрольній групі виявив 6 статистично значущих регресійних зв'язка-відношення та 3 статистично значущих коефіцієнта кореляції, а у хворих — 6 регресійних зв'язка-відношення та 4 коефіцієнта кореляції.

Структурний аналіз поліциклічного мультиграфа, який описує зв'язки-відношення між показниками частот ритмів ТрГ правої руки в контрольній групі не виявив статистично значущих регресійних і кореляційних коефіцієнтів, а у хворих — 2 регресійних зв'язка-відношення та 3 коефіцієнта кореляції.

Обговорення

Полученные результаты свидетельствуют о том, что у больных шизофренией амплитуда тремора больше, чем в контрольной группе, причем увеличение амплитуды было более выражено на правой руке.

Аналіз літератури [4, 5, 6, 7, 10] свідчить про те, що поняття тремор часто застосовується некоректно. В дослідженнях говориться про появу тремору після проведеного лікування. Мабуть, слід диференціювати фізіологічний тремор, який існує у кожної людини, та патологічний тремор,

який спостерігається у хворих паркінсонізмом та при застосуванні ліків, які блокують допамінові рецептори. Так, наприклад, якщо підліткам, хворим на шизофренію, назначати аripipразол (aripiprazole), який є частковим агоністом допаміна, у них поряд зі зменшенням показників по шкалі PANSS були виявлені більш ніж в 5% випадків екстрапірамідні розлади, сонливість і тремор [5].

Також виявлена кореляція залежності між рівнем тремору пальців та рівнем хлoпромазіна в крові хворих на шизофренію [11].

В роботах Моррисона та співавторів показано, що амплітудно-частотні характеристики фізіологічного тремору у нормі та патологічного тремору неідентичні [6]. Показано, що у хворих паркінсонізмом спостерігається більша амплітуда тремору в порівнянні з контрольною групою у нормі.

Зважаючи на це, треба, при спостереженні тремору у хворих, говорити о переході фізіологічного тремору в патологічний. Відмінною рисою патологічного тремору від фізіологічного є більша амплітуда і частота ритмів, а також поява унілатеральних або білатеральних синусоїдальних низькочастотних (5–6 кол/сек), високоамплітудних, веретеноподібних епізодів.

При множинному регресійному та двомірному кореляційному аналізі між показниками амплітуд та частот ритмів ТрГ виявляються регресійні зв'язки-відношення і кореляційні зв'язки.

Раніше нами було показано, що між амплітудами ритмів ЕЕГ виявляються регресійні зв'язки-відношення. Це дало підставу допустити існування в корі головного мозку гіпотетичних генераторів бета-2, бета-1, альфа, тета і дельта ритмів, які забезпечують загальну організацію ЕКoГ та об'єднані механізмами керування [15].

Можна допустити, що ТрГ, так як і ЕЕГ, формується в результаті взаємної співдії множини генераторів ритмів.

При структурному аналізі полі циклічних мультиграфів, які описують регресійні зв'язки-відношення між показниками амплітуд ритмів ТрГ було виявлено, що у хворих кількість регресійних зв'язків-відношень більше, ніж у здорових на ТрГ як лівої, так і правої руки. кількість двомірних коефіцієнтів кореляції було виявлено більшим у хворих на ТрГ лівої, але не правої руки.

Згідно поглядам школи Русінова [16], збільшення кількості кореляційних зв'язків між різними компонентами ЕЕГ і ЕКoГ відбиває в цілому підвищення тонузу кори, а зменшення — зниження цього тонузу.

Можна припустити, що виявлене збільшення кількості регресійних зв'язків-відношень у хворих, в порівнянні зі здоровими в ТрГ двох рук, і двомірних кореляційних зв'язках в ТрГ лівої руки може свідчати про підвищенні тонузу кори головного мозку.

Крім того, як відомо, єдиний тип зв'язку, який вимірюється при апроксимації експериментальних рядів, застосуванням коефіцієнтів двомірної кореляції — це лінійний зв'язок. Застосуванням множинного регресійного методу аналізу досліджуються також і нелінійні зв'язки. Тому можна допустити, що виявлена в ТрГ правої руки у хворих велика кількість регресійних зв'язків-відношень, а не кореляційних зв'язків, може свідчати об актуалізації нелінійних відношень у формуванні ТрГ правої руки.

Висновки

Нами розроблено та застосовано метод дослідження тремору за допомогою датчика лінійних переміщень.

Слід відмітити, що ТрГ як і ЕЕГ має виражений індивідуальний характер. Амплітуда та частота тремору лівої та правої рук не симетрична як у хворих так і у здорових людей. Показано, що амплітуда та частота тремору у хворих на шизофренію вища, ніж у контрольної групи (студенти). Виявлено, що зв'язки-відношення в ЕЕГ та ТрГ у досліджуваних мають переважно нелінійні зв'язки.

Несуперечність даних, отриманих нами при дослідженні тремору, наявним в науковій літературі, може свідчити про те, що треморографічні дослідження в пропонуваній нами модифікації можуть коректно оцінювати функціональний стан центральної нервової системи.

Список літератури

1. Мирошников С. А., Новый этап: психоинформатика и психокомпьютер, — М., 2005. — 387с.
2. Беккер Л. М., Психика и реальность: Единая теория психических процессов, — М.: Смысл, 2000. — 685 с.
3. Айсмонтеc Б. Б. Педагогическая психология, — М., 2006. — 520 с.
4. Tinazzi Michele; Ottaviani Sarah; Isaias Ioannis U; Pasquin Isabella; Steinmayr Maria; Vampini Claudio; Pilleri Manuela; Moretto Giuseppe; Fiaschi Antonio; Smania Nicola; Giorgetti Piergiorgio; Antonini Angelo. FP-CIT SPET imaging in drug-induced Parkinsonism. / Movement disorders: official journal of the Movement Disorder Society 2008;23(13):1825-9.
5. Findling RL, Robb A, Nyilas M, Forbes RA, Jin N, Ivanova S, Marcus R, McQuade RD, Iwamoto T, Carson WH. A multiple-center, randomized, double-blind, placebo-controlled study of oral aripiprazole for treatment of adolescents with schizophrenia. / Am J Psychiatry. 2008 Nov;165(11):1432-41. Epub 2008 Sep 2.
6. Morrison S, Kerr G, Newell KM, Silburn PA. Differential time- and frequency-dependent structure of postural sway and finger tremor in Parkinson's disease. / Neurosci Lett. 2008 Oct 10;443(3):123-8. Epub 2008 Jul 31.
7. McCreddie RG, Srinivasan TN, Padmavati R, Thara R. Extrapyramidal symptoms in unmedicated schizophrenia. / J Psychiatr Res. 2005 May;39(3):261-6.
8. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. / Предисловие А. К. Соколова. — М.: Весь Мир, 1997. — 544 с.
9. Болдырева Г. Н., Шарова Е. В., Добронравова И. С., Роль регуляторных структур мозга в формировании ЭЭГ человека, Физиология человека, 26, № 5, 19-34 (2000).
10. Johannessen Landmark C. Antiepileptic drugs in non-epilepsy disorders: relations between mechanisms of action and clinical efficacy. / CNS Drugs. 2008;22(1):27-47.
11. Chetty M, Gouws E, Miller R, Moodley SV. The use of a side effect as a qualitative indicator of plasma chlorpromazine levels. / Eur Neuropsychopharmacol. 1999 Jan;9(1-2):77-82.
12. McCreddie RG, Srinivasan TN, Padmavati R, Thara R. Extrapyramidal symptoms in unmedicated schizophrenia. / J Psychiatr Res. 2005 May;39(3):261-6.
13. Боделан М. І. Треморграфія, як метод клінічної діагностики // Вісник психіатрії та психофармакотерапії. — 2008. — №2 (14).
14. Бергаланфи Л. Общая теория систем — критический обзор // Исследования по общей теории систем. — М.: Наука, 1969. — С. 23–82.
15. Лобасюк Б. А., Боделан М. И. Применение множественного регрессионного анализа для исследования функциональной межполушарной асимметрии // Научно-практическая конференция «Количественная ЭЭГ и нейротерапия», 15-16 октября 2007 г., Санкт-Петербург, с. 58
16. Биопотенциалы мозга человека / Под ред. В. С. Русинова. — М.: Медицина, 1987.

М. И. Боделан, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

Б. А. Лобасюк, канд. психол. наук, доц.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ОСОБЕННОСТИ ТРЕМОРА У БОЛЬНЫХ ШИЗОФРЕНИЕЙ

Резюме

В статье проанализированы современные взгляды на природу и характер тремора в норме и патологии. Проведена апробация новой методики записи тремора. Выявлены амплитудные и частотные различия в характере треморографических ритмов между здоровыми людьми и больными шизофренией. Установлены как линейные так и нелинейные связи-отношения между показателями ритмов треморограммы.

Ключевые слова: тремор, треморография, шизофрения.

M. I. Bodelan, postgrad. stud.,

Odessa I. I. Mechnikov National University
general and social psychology department

B. A. Lobasyk, PhD, doc.,

Odessa I. I. Mechnikov National University
general and social psychology department

TREMOR FEATURES IN PATIENTS WITH SCHIZOPHRENIA

Summary

In the article we analyzed the current views on the nature and character of the tremor in health and disease. Were made the approbation of new methods of recording tremor. Revealed amplitude and frequency differences in the nature tremorographic rhythms between healthy people and patients with schizophrenia. Established as linear and nonlinear relationships between the indicators of tremorographic rhythms.

Key words: tremor, tremorogramma, schizophrenia.

Н. В. Бондаренко, ст. преподав.,
Приднестровский государственный университет имени Т. Г. Шевченко,
кафедра психологии

К ВОПРОСУ О ЛИЧНОСТНОМ ПОТЕНЦИАЛЕ БОЛЬНОГО ЧЕЛОВЕКА

В статье систематизированы основные подходы к исследованию отношения человека к болезни как условию реализации личностного потенциала его выздоровления.

Ключевые слова: болезнь, отношение к болезни, опыт переживания болезни, личностный потенциал.

Болезнь относится к явлениям, которые сопровождают человека всю жизнь. Болезни не только приносят страдания, но могут стать поворотным пунктом в судьбе человека, событием значительным образом, изменившим его жизнь, представления о себе, своих потенциальных возможностях.

Многие классики как зарубежной, так и отечественной медицины придавали большое значение психологическим аспектам соматических болезней. Наиболее глубокое и всестороннее изучение данной проблемы началось с работ немецкого врача А. Гольдшейдера (1926), описавшего ощущения, переживания и представления больного о своей болезни. Он назвал их *аутопластической картиной заболевания*. Гольдшейдер выделил два уровня картины болезни: “сенситивный, основанный на ощущениях... и интеллектуальный” — результат размышлений больного о своем физическом состоянии.

В советской медицине переживания и реакции больного стали предметом пристального внимания с 30-х годов прошлого века. В 1935 г. вышла монография известного врача-терапевта Р. А. Лурия “Внутренняя картина болезни и иатрогенные заболевания”, положившая начало широкому рассмотрению субъективного отражения болезни в психике человека. Размышляя о единстве психического и соматического в болезни человека, субъективного и объективного исследования больного, Лурия Р. А. не противопоставляет эти понятия, а напротив, подчеркивает их нераздельность, целостность и единство. Он считал, что весь процесс болезни необходимо рассматривать как с внешней стороны, так и изнутри (“внешняя и внутренняя картина болезни”). Под “внешней картиной болезни” он понимал “не только внешний вид больного со всеми многочисленными его деталями, всегда имеющими важное значение для диагноза,.. то, что врачу удается получить всеми доступными для него методами исследования,.. то, что можно описать,.. зафиксировать графически, числами, кривыми, рентгенограммами и т. д.” [4, с. 18]. А “внутренняя картина болезни” была им определена как “все то, что испытывает и переживает больной, вся масса его ощущений не только местных, болезненных, но и общее самочувствие, самонаблюдение, его представление о своей болезни, о ее причинах, все то,

что связано для больного с его приходом к врачу... тот огромный внутренний мир больного, который состоит из весьма сложных сочетаний восприятия и ощущения, эмоций, аффектов, конфликтов, психических переживаний и травм” (там же). Лурия Р. А. видел задачу врача в умении разобраться во внутренней картине болезни пациента, а для этого предлагал различать *сензитивную* ее *часть*, представляющую собой совокупность ощущений, связанных с патологическим процессом, то что “имеет конкретное обоснование в органическом или функциональном патологических отклонениях”; ее содержание во многом зависит от генотипических особенностей, нейро-эндокринного статуса и от морфологических и функциональных процессов в отдельных органах и системах) и *интеллектуальную* — размышления больного о своей болезни, что “не имеет под собой реального и конкретного субстрата в организме”, является более сложным компонентом, во многом зависит от “влияния на больного врача, его помощников, от идей и представлений, привитых больному во время его исследования и контакта с медицинским миром”.

Советский психиатр Краснушкин Е. К., изучая психический мир больного, в том числе и влияние на него соматической почвы организма, выделял *сознание болезни*, имея в виду критическое отношение человека к ситуации болезни и *чувство болезни* как “совокупность витальных ощущений и витальных эмоций в основе, которых лежат interoцептивные сигналы соматической болезни, сигналы о патологии внутренней среды организма” [3, с. 492], что и является основой “внутренней картины болезни”. В этой же небольшой статье ученый формулирует некоторые общие положения, характеризующие типы состояний сознания и чувства болезни, иллюстрируя их наблюдениями из практики, подчеркивает их роль в поведении соматического больного и значение для течения заболевания. Он считал, что сознание и чувство болезни доступны для психотерапевтического и медикаментозного влияния и должны быть “мишенями” сознательного воздействия, хотя “врачи-соматики и делают это на основе эмпирического опыта и интуиции”.

В 70-е гг. клинический психолог В. В. Николаева дополнила схему внутренней картины болезни (ВКБ) эмоциональным и мотивационным компонентами, дифференцирующими опосредованную, психологическую сторону болезни. И ее схема представляет собой четырехуровневую систему субъективной картины болезни [5, с. 95–98]:

- 1) уровень непосредственно-чувственного отражения болезни (ощущения и состояния, вызванные болезнью);
- 2) эмоциональный уровень (непосредственные эмоциональные реакции на отдельные симптомы, заболевание в целом и его последствия);
- 3) интеллектуальный (когнитивный) уровень (представления, знания о своем заболевании, размышления о его причинах и возможных последствиях, т. е. концепция болезни, создаваемая больным);
- 4) мотивационный (поведенческий) уровень (отношение к своему заболеванию, изменение поведения и образа жизни в условиях болезни, действия, направленные на возвращение здоровья, т. е. возникновение новых

мотивов и перестройка преморбидной мотивационной структуры, реализация потенциальных возможностей).

В этой схеме отражен важный момент, — что болезнь как процесс, включает в себя не только болезненные ощущения, их переживания, но и изменения мотивации.

Сегодня под внутренней картиной болезни понимается “возникающий у больного целостный образ своего заболевания, отражение в психике больного своей болезни” [8, с. 331].

Также было отмечено, что выраженность каждого из компонентов ВКБ, и соотношения между ними могут быть различными (Конечный Р., Боухал М.); ВКБ определяется не типом заболевания, а личностью человека. Она индивидуальна и динамична, являясь комплексом вторичных, психологических по своей природе симптомов, в ряде случаев может осложнять течение болезни, препятствовать успешности лечения и тормозить ход реабилитационного процесса. Этот вторичный симптомокомплекс сам по себе может источником стойкой инвалидизации больного. В связи с этим возникает необходимость в формировании у больных адекватной и объективной ВКБ. Нормализация понимания болезни, правильная оценка и отношение к ней достигаются через обращение к личности, а также влияние на окружение. В зависимости от содержания ВКБ может действовать и положительно, и отрицательно, влияя на проявления и течение заболевания, на отношения в семье.

На современном этапе формирование ВКБ, определяется рядом факторов: преморбидные биологические и личностные факторы, характер заболевания и его возможные последствия, социальное положение больного и влияние окружения (Конечный Р., Боухал М.), медицинские факторы (условия диагностики и лечения) (Квасенко А. В., Зубарев Ю. Г.).

Помимо категории внутренней картины болезни, субъективный мир болеющего человека раскрывался через понятия реакций на болезнь и отношения личности к болезни. Различные виды реакций больных соматическими заболеваниями на свою болезнь нередко привлекали внимание, как психиатров, так и врачей соматического профиля. Многие из них выделяют три главных реакции больного на свое заболевание (Квасенко А. В., Зубарев Ю. Г., Цивилько М. А., Коркина М. В. и др.): — стеническая, — астеническая, — рациональная.

При “активной” позиции больного к лечению и обследованию говорят о *стенической* реакции на болезнь. Есть, однако, и негативная сторона этого поведения, так как больной может быть слабо способным к выполнению необходимых ограничений, накладываемых заболеванием. При *астенической* реакции на заболевание у больных имеется склонность к пессимизму и мнительности, но они относительно легче, чем больные со стенической реакцией, психологически приспосабливаются к заболеванию. При *рациональном* типе реакции имеет место реальная оценка ситуации и рациональный уход от фрустрации.

Ряд авторов (Рейнвальд Н. И., 1969г, Степанов А. Д., 1975, Якубов П. Я., 1977) описывает типы поведения болеющего, имея в виду характер взаимодействия, складывающийся при этом между врачом и пациентом.

Типы личностной реакции на заболевание (Якубов Б. А., 1982):

— Сдружественная реакция (характерна для лиц с развитым интеллектом, они как бы с первых дней заболевания становятся “ассистентами” врача, демонстрируя не просто послушание, но и редкую пунктуальность, внимание, доброжелательность, безгранично доверяют своему лечащему врачу и признательны ему за помощь);

— Спокойная реакция (характерна для лиц с устойчивыми эмоционально-волевыми процессами; они пунктуальны, адекватно реагируют на все указания врача, точно выполняют лечебно-оздоровительные мероприятия, они не просто спокойны, а даже представляются “солидными” и “степенными”, легко вступают в контакт с медицинским персоналом, могут иногда не осознавать свою болезнь, что мешает врачу выявить влияние психики на болезнь);

— Неосознаваемая реакция (имея патологическую основу, выполняет в ряде случаев роль психологической защиты, и эту форму защиты не всегда следует устранять, особенно при тяжелых заболеваниях с неблагоприятным исходом);

— Следовая реакция (больные находятся во власти предубеждений, тенденциозности, они подозрительны, недоверчивы, с трудом вступают в контакт с лечащим врачом, не придают серьезного значения его указаниям и советам; у них часто возникает конфликт с медицинским персоналом, несмотря на психическое здоровье, они демонстрируют подчас так называемую “двойную переориентировку”);

— Паническая реакция (больные находятся во власти страха, легко внушаемы, часто непоследовательны, лечатся одновременно в разных лечебных учреждениях, как бы проверяя одного врача другим врачом; часто лечатся у знахарей, их действия неадекватны, ошибочны, характерна аффективная неустойчивость);

— Разрушительная реакция (больные ведут себя неадекватно, неосторожно, игнорируя все указания лечащего врача, не желают менять привычный образ жизни, профессиональную нагрузку, это сопровождается отказом от приема лекарств, от стационарного лечения, последствия такой реакции бывают часто неблагоприятными.

В типологии реагирования Н. Д. Лакосиной и Г. К. Ушакова (1976) в качестве критерия, взятого за основу классификации типов, выделяется система потребностей, которые фрустрируются заболеванием: витальная, общественно-профессиональная, этическая или связанная с интимной жизнью. В любом случае, в целях преодоления изменившегося самочувствия и различных проявлений болезни личностью вырабатывается комплекс адаптационных (приспособительных) приемов. Е. А. Шевалев (1936) и О. В. Кербинов (1971) определяют их как реакции адаптации, которые могут быть как компенсаторного (искусственное ограничение контактов, подсознательная маскировка симптомов, сознательное изменение режима дня, характера работы и т. п.), так и псевдокомпенсаторного характера (отрицание и игнорирование болезни). Другими словами, заболевший, на основе своей концепции болезни определенным образом изменяет привычный образ жизни, свою трудовую деятельность и в этом отношении самые

разные соматические заболевания могут создать однотипные жизненные обстоятельства для человека.

Как следует из вышесказанного, типологии реагирования на болезнь достаточно разнообразны, хотя в большинстве случаев они отражают поведенческие феномены, но относятся к разным уровням организации поведения (от реакций до стилевых характеристик), что затрудняет их использование для построения общепсихологической модели переживания болезни.

Хотя еще Р. Баркер (1946) выделял 5 типов отношения к болезни: избегание дискомфорта с аутизацией (характерен для пациентов с невысоким интеллектом), замещение с нахождением новых средств достижения жизненных целей (у лиц с высоким интеллектом), игнорирующие поведение с вытеснением признания дефицита (у лиц со средним интеллектом, но высоким образовательным уровнем), компенсаторное поведение (тенденции агрессивного переноса неадекватных переживаний на окружающих и др.), невротические реакции, но одним из пиков научно-практического интереса к вопросам личностного реагирования в ситуации болезни был период 80-х гг. прошлого столетия.

В это время появилось немало количество работ содержащих классификации “типов реакции личности на болезнь” (Приленский Ю. Ф. и соав., 1980), “типов отношения к болезни” (Личко А. Е., Иванов Н. Я., 1980; Конечный Р., Боухал М., 1983 и др.).

Отношение больного к болезни понималось как “отношение, характеризующееся с точки зрения того, какую цену имеет болезнь для больного; большей частью она бывает отрицательной, но иногда и положительной, будь то сознательно или подсознательно” (Конечный, Боухал). При анализе аутопластической картины болезни эти авторы приводят следующие варианты отношения к болезни:

1) Нормальное (соответствует состоянию больного или тому, что было сообщено ему о заболевании);

2) Пренебрежительное (больной недооценивает серьезность заболевания, не лечится, не бережет себя, в отношении прогноза болезни проявляет необоснованный оптимизм);

3) Отрицающее (больной “не обращает внимания на болезнь”, не обращается к врачу, отгоняет от себя мысли о болезни и рассуждения о ней);

4) Нозофобное (больной несоразмерно боится болезни, повторно обследуется, меняет врачей, он в той или иной степени понимает, что его опасения преувеличены, но не может бороться с ними);

5) Гипохондрическое (больной догадывается или убежден в том, что страдает тяжелым заболеванием, или когда он переоценивает серьезность менее тяжелой болезни);

6) Нозофильное (связано с определенным успокоением и приятными ощущениями при болезни — семья внимательна к больному и больше заботится о нем);

7) Утилитарное (является высшим проявлением нозофильной реакции, может иметь тройную мотивировку: получение сочувствия, выход из неприятной ситуации, получение материальных выгод) [2].

Другая типология отношения к болезни (Личко А. Е., Иванов Н. Я.), получившая довольно широкую популярность, включает в себя 13 типов, выделенных на основе оценки влияния трех факторов: природы самого заболевания, типа личности, в котором важную роль определяет тип акцентуации характера и отношения к данному заболеванию в референтной (значимой) для больного группе. Такая диагностика необходима для дифференцированного подхода к психотерапевтическим и реабилитационным программам. Эта типология легла в основу Личностного опросника Бехтеревского института (ЛОБИ) [1, с. 102].

К первому блоку относятся те типы отношения к болезни, при которых не происходит существенных нарушений адаптации:

1) *Гармоничный тип* — характеризуется трезвой оценкой своего состояния без склонности преувеличивать его тяжесть и без оснований видеть все в мрачном свете, или недооценивать тяжесть болезни; стремится активно содействовать успеху лечения, не желает обременять других своей болезнью; в случае неблагоприятного прогноза в смысле инвалидизации — переключение интересов на доступные для больного сферы жизни; при неблагоприятном прогнозе происходит сосредоточение внимания, забот, интересов на судьбе близких, своего дела.

2) *Эргопатический тип* — отличается выраженным стремлением продолжать работу во что бы то ни стало, и может быть описан как “уход от болезни в работу”; трудятся с ожесточением, с еще большим рвением, чем до болезни, работе отдают все время, стараются лечиться и подвергаться исследованию так, чтобы это оставляло возможность для продолжения работы.

3) *Анозогностический тип* — характеризуется активным отбрасыванием мысли о болезни и ее последствиях, пренебрежительным отношением к болезни; приписывание симптомов случайным обстоятельствам или другим несерьезным заболеваниям, отказ от обследования и лечения, желание обойтись своими средствами.

Во второй блок входят типы реагирования, характеризующиеся наличием психической дезадаптации:

4) *Тревожный тип* — отличается непрерывным беспокойством и мнительностью в отношении неблагоприятного развития заболевания, возможных осложнений, неэффективности и даже опасности лечения; поиском информации о болезни и ее лечении, вероятных осложнениях, непрерывный поиск “авторитетов”; в большей степени интересуют объективные данные о болезни (результаты анализов, заключения специалистов), чем собственные ощущения, поэтому предпочитают больше слушать высказывания других, чем без конца предъявлять свои жалобы; характерно тревожное, угнетенное настроение.

5) *Ипохондрический тип* — характеризуется сосредоточенностью на субъективных неприятных ощущениях и стремлением рассказывать о них окружающим, на их основе происходит преувеличение действительных и выискивание несуществующих болезней и страданий; преувеличивают оценку побочного действия лекарств, у них сочетается желание лечиться

и неверие в успех лечения, требование тщательного обследования и боязни вреда и болезненности процедур.

6) *Неврастенический тип* — характерно поведение по типу “раздражительной слабости”, вспышки раздражения, особенно при болях, неприятных ощущениях, при неудачах лечения, неблагоприятных данных обследования; раздражение нередко изливается на первого попавшегося и завершается часто раскаянием и слезами; отмечается непереносимость болевых ощущений, нетерпеливость, неспособность ждать облегчения.

7) *Меланхолический тип* — отличается пессимистическим отношением к болезни, удрученностью и неверием в выздоровление, в возможное улучшение, в эффект лечения; возможны активные депрессивные высказывания вплоть до суицидальных мыслей, пессимистический взгляд на все вокруг, неверие в успех лечения даже при благоприятных объективных данных.

8) *Эйфорический тип* — характерно необоснованно повышенное настроение, нередко наигранное, пренебрежение, легкомысленное отношение к болезни и лечению; надежда на то, что “само все обойдется”, желание получить от жизни все, несмотря на болезнь, легко нарушают режим, даже если эти нарушения неблагоприятно сказываются на течении болезни.

9) *Апатический тип* — характеризуется безразличием к себе, своей судьбе, течению болезни, к результатам лечения; пассивно подчиняется процедурам и лечению при настойчивом побуждении со стороны, утрачивается интерес к жизни, ко всему, что ранее волновало.

10) *Сенситивный тип* — для него характерны озабоченность неблагоприятным отношением к нему окружающих вследствие болезни, опасения, что окружающие станут избегать, считать неполноценным, пренебрежительно или с опаской относиться, распускать сплетни или неблагоприятные сведения о причине и природе болезни; боязнь стать обузой для близких из-за болезни и неблагоприятность отношения с их стороны в связи с этим.

11) *Эгоцентрический тип* — характеризуется требованием исключительной заботы, выставлением напоказ страданий с целью безраздельного завладения вниманием окружающих; разговоры окружающих быстро переводятся “на себя”, в других, также требующих внимания и заботы, видят только “конкурентов” и относятся к ним неприязненно; постоянное желание показать свое особое положение, свою исключительность в отношении болезни.

12) *Паранойальный тип* — отличается крайней подозрительностью к лекарствам и процедурам, уверен в том, что болезнь — результат чьего-то злого умысла, стремлением к обвинению окружающих в возможных осложнениях или побочных действиях лекарств, требования наказания в связи с этим.

13) *Дисфорический тип* — характеризуется мрачно-озлобленным настроением, ненавистью к здоровым, обвинениями в своей болезни других, деспотическим отношением к близким.

Эта типология, построена с учетом личностно-характерологических особенностей болеющих, она “привязана” к медицинской терминологии,

а точнее психопатологии, учитывает “краевые” феномены, а механизмы, на которые она опирается, тоже близки к психопатологии, что помогает ориентироваться при работе с пограничными пациентами, и не позволяет увидеть индивидуальные особенности переживания ситуации болезни психически здоровыми людьми.

В середине XX века в зарубежной психологии наряду с концепциями стресса большой популярностью пользовались теории совладающего поведения (Р. Лазарус, С. Фолкман, Ч. Карвер) в стрессовой ситуации, в том числе и совладания с болезнью и болью. Люди обычно спонтанно реагируют в ситуациях болезни и используют разнообразные стратегии для того, чтобы справиться как с болью, так и с требованиями ситуации. Стратегии совладания подразделяются на когнитивные и поведенческие [4].

Умственные стратегии, или способы использования мышления и воображения для совладания с болью и болезнью, принято называть *когнитивными стратегиями совладания*. Они проявляются в следующем: отвлечения внимания от болезни (может быть внутренним — представление приятной сцены, или внешним, — фиксация на специфическом аспекте окружающей обстановки), реинтерпретация болевых ощущений, успокаивающие утверждения, адресованные самому себе, (“Я знаю, что я могу справиться с этим”), игнорирование болезни — это отрицание ее существования и др. *Поведенческие стратегии совладания* — это открытые, наблюдаемые действия, которые человек может предпринимать для совладания с болезнью (активное вовлечение в разнообразные виды деятельности, такие как чтение или общение с друзьями с целью отвлечься и не фокусироваться на болезненных переживаниях, организация регулярных перерывов на отдых, позволяющих избежать перегрузок и приступов усиления боли, уклонение от социальных контактов с целью совладания с болезнью и др.). Некоторые стратегии могут оказываться эффективными в одной ситуации и неэффективными в другой или для одного человека, но не для другого. В русскоязычной литературе эти концепции в развернутом виде стали доступны сравнительно не давно.

Таким образом, проблема изучения внутренней картины болезни имеет определенную историю, на протяжении которой особенности восприятия болезни и поведения болеющего объясняли различными причинами. Среди которых: характер болезни, обстоятельства, в которых протекает болезнь, преморбидная личность и социальное положение (Конечный Р., Боухал М.), типология личностных особенностей (Личко А. Е., Иванов Н. Я.), специфические совладания со стрессом (Лазарус Р. и др.). В последнее время появились работы по изучению мифологии болезни на примере плацебо-эффекта, а также по изучению состава и структуры словарей интрацептивных ощущений при различных нозологиях, смысловому опосредованию телесности (Тхостов А. Ш.).

Расширение знаний о психологической стороне заболеваний в рамках медицины вообще и медицинской психологии в частности, привело к тому, что к настоящему времени появилось множество различных концептуальных схем, раскрывающих структуру внутреннего мира больного

человека. Но, к сожалению, сегодня, как в учебной литературе для студентов-медиков, так и в практических пособиях для врачей, психологические аспекты, связанные с болезнью (концепция внутренней картины болезни, реагирования личности на болезнь, выгода от болезни и др.) излагаются не всегда последовательно, часто фрагментарно, лишь описательно и не в полной мере описывают психологические факты, при этом смешиваются понятия субъективное отражение болезни, представление о болезни, переживание болезни, реакция на болезнь, отношение к болезни и др., в то время как они имеют различные психологические механизмы, относятся к разным уровням организации психической деятельности и поведения.

Хотя в медицинской психологии концепция внутренней картины болезни очень популярна, однако понятие внутренней картины болезни в большей степени отражает психическую реальность болеющего человека в актуальной ситуации болезни (что должно быть учтено на начальном этапе лечения), но не достаточно для оценки болезни как жизненного события, которая происходит после острого периода болезни.

Каждый человек имеет переживания, связанные с состоянием болезни, посещениями врача, процедурами обследования и лечения, физическими страданиями, и все это образует опыт болезни. И через опыт болезни осуществляется связь человека с обществом. Собственный опыт тех или иных болезней позволяет каждому выступать “экспертом” по этим вопросам. Опыт субъекта связанный с болезнями является частью жизненного опыта, который значительно отличается от научного опыта и эксперимента. Используя характеристики, предложенные Подшивалкиной В. И. [7], можно сказать, что это приватный, принципиально непубличный опыт, касающийся скрытых сторон жизни, человека, пережившего болезнь.

Изучение такого опыта человека позволяет глубже понять субъективную реальность болеющего и потенциальные возможности как необходимые для совладания с болезнью, так и не связанные с ней.

Литература

1. Кабанов М. М., Личко А. Е., Смирнов В. М. Методы психологической диагностики и коррекции в клинике. — Л., 1983.
2. Конечный Р., Боухал М. Психология в медицине. — Прага, 1983.
3. Краснушкин Е. К. О сознании и чувстве болезни при соматических болезнях // Избранные труды. — М., 1960.
4. Либина А. В. Совладающий интеллект: человек в сложной жизненной ситуации. — М., 2008.
5. Лурия Р. А. Внутренняя картина болезни и иатрогенные заболевания. — М. — Лд, 1935.
6. Николаева В. В. Психологические аспекты рассматривания внутренней картины болезни. — Л., 1976.
7. Подшивалкина В. И. К вопросу о применении качественных методов в социологии, или какой опыт мы изучаем // Социология: методология, методы, маркетинг. — 2008. — №4. — С. 197–206.
8. Середина Н. В., Шкуренко Д. А. Основы медицинской психологии: общая, клиническая, патопсихология. — Ростов н/Д., 2003.

Н. В. Бондаренко, ст. виклад.,
Придністровський державний університет імені Т. Г. Шевченко,
кафедра психології

ДО ПИТАННЯ ПРО ОСОБИСТІСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ХВОРОЇ ЛЮДИНИ

Резюме

У статті систематизовані основні підходи до дослідження відносини людини до хвороби як умові реалізації особистісного потенціалу його видужання.

Ключові слова: хвороба, відношення до хвороби, досвід переживання хвороби, особистісний потенціал.

N. V. Bondarenko, senior teacher,
Pridnestrovsky T. G. Shevchenko State University,
psychological department.

FOR THE QUESTION OF PATIENT PERSONAL POTENTIAL

Summary

In this article base approaches to person treatment of illness investigation as a clause of personal convalescence potential are systematized.

Key words: illness, treatment of illness, feeling illness experience, personal potential.

І. Ф. Віхерко, аспірантка,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної та соціальної психології
visherko@itstep.org

ФЕНОМЕН ПРИХОВАНОЇ МОТИВАЦІЇ У РЕАЛІЗАЦІЇ ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ

Дана стаття присвячена проблематиці визначення та трактовки категорії прихованої мотивації, аналізу поглядів на мотиваційні особливості особистості. Також автором проведений аналіз поглядів на проблему прихованих мотиваційних тенденцій в контексті досліджень класичної вітчизняної школи та встановлена роль прихованої мотивації в реалізації потенціалу особистості.

Ключові слова: особистість, потенціал особистості, мотивація, прихована мотивація, мотив.

Актуальність даної теми полягає в тому, що розробка концептуального поняття прихованої мотивації як передумови до виникнення певних стабільних особливостей поведінки та діяльності і формування єдиного змістовного наповнення даної категорії, надає можливості для подальшого теоретичного аналізу в контексті ролі прихованих мотивів в структурі діяльності та поведінки особистості, що в свою чергу, дає змогу визначення її місця в структурі особистісного потенціалу та значення в його реалізації.

Мета наведеного теоретичного аналізу — забезпечити категорійну насиченість поняття прихованої мотивації, визначити роль та детермінаційні можливості прихованої мотивації в контексті реалізації особистісного потенціалу, а також її значення у всіх проявах зовнішньої активності особистості.

Аналіз поведінки особистості в контексті її становлення і розвитку її потенціалу, в значно більшій мірі центрується на визнанні першочерговості морального, духовного начала, а також потреб, мотиваційно — змістової детермінації (Л. І. Божович, О. М. Леонтьев). Поняття потенціалу — загальнолюдського чи особистісного, — в меншій мірі виражає мотиваційні аспекти потенційного вимірювання людського буття, ніж “можливості” [7, 285]. Загалом, в характеристику потенціалу суб’єкта мотивація включається як один із основних компонентів індивідуального психологічного потенціалу (Степанова, Зарковський, 1998).

З огляду на те, що мотиваційна сфера інтуїтивно визнається як така, що упорядковує та визначає різноманітні сфери зовнішніх проявів особистості, виникають складнощі з однозначним визначенням категорій мотивації, мотиву, потреби, що логічним чином практично унеможлиблює однозначне встановлення взаємозв’язків між ними.

Аналіз феномену мотивації нового періоду починається з роботи П. Янга “Мотиви та поведінка” (1936) і відтоді її вивченню присвячена достатньо велика кількість наукових робіт представників різноманітних шкіл та напрямків, які всебічно розглядають даний феномен в контексті всіх видів активності особистості.

Загалом, теорії мотивації особистості можуть бути структуровані за принципом того, яка реальність є детермінативним фактором у формуванні мотивів та мотивації в цілому: соціальні умови або ж психологічні особливості особистості.

К. Бюллер, Г. Оллпорт, Г. Мюррей, Т. Шебутані, П. М. Якобсон розглядають мотиваційну сферу і мотиви в контексті їхньої детермінованості соціальною середою, об’єктивними умовами існування.

Приблизниками особистісних теорій мотивації визначається домінуюча роль саме внутрішніх, особистісних детермінант (потреб, установок) у формуванні мотиваційної спрямованості (Ананьєв, Г. М. Андреева В. Г. Асеев, Л. І. Божович, В. І. Вілюнас, Є. П. Ільїн, О. М. Леонтьєв, В. С. Мерлін, І. П. Маноха. А. Маслоу, Т. І. Титаренко, Х. Хекхаузен).

Мотиваційний аспект діяльності розглядається представниками вітчизняної школи (Ю. М. Забродін, О. М. Колот, С. Г. Московічов, С. Л. Рубінштейн,). Мотивація в контексті даного підходу визначається як система взаємопов’язаної цілі, підпорядкованих їй мотивів, які детермінують цілеспрямований характер дій та діяльності.

Неоднозначність в визначенні мотиваційної сфери особистості та категорій, які в неї включені, призводять до розбіжностей в теоретичних побудовах представників різних психологічних шкіл та напрямків. Зокрема, ними вбачається необхідність диференціації мотивів за рівнем їх фіксації свідомістю суб’єкта діяльності на усвідомлювані та неусвідомлювані. За даної класифікації необхідно зауважити на тому, що неусвідомлювані мотиви виходять з того самого джерела і детерміновані тими ж механізмами, що і будь-яка інша форма психічного відображення — буття і діяльність людини в реальному світі [3, 23]. Тобто, поняття “неусвідомлювані мотиви та мотивація” не входить до категоріального апарату психоаналітичного напрямку. Неусвідомлювані мотиви діють нарівні з усвідомлюваними і є властивими певним рівням організації будь — якої складноорганізованої діяльності.

С. Л. Рубінштейн вказує на те, що людині властиве підпорядкування суспільній структурі та прояви активності в контексті саме суспільного, що в значній мірі накладає відбиток на формування усвідомленості діяльності особистістю. Разом з тим, виникає потенційна можливість збігання або ж розходження між мотивом та ціллю діяльності: протиріччя між суб’єктивною та суспільною цінністю даного виду діяльності і її ціннісним навантаженням для даного суб’єкта діяльності. При цьому, суспільно бажані та одобрювані мотиви є включеними в сферу свідомості, а ті мотиви, які стосуються задоволення суб’єктивно значущої для особи нужди, яка вступає в конфронтацію з соціально детермінованими нуждами, стають неусвідомлюваними особистістю, підпорядковуються генеральній соціальній спрямованості [6, 466].

Узагальнюючи різнопланові та багатоаспектні теорії мотивації, можна визначити мотиви як психологічні умови, які забезпечують цілеспрямований характер дій [4, 402]. Для того, щоб був сформований мотив, який забезпечить цілеспрямованість поведінки та діяльності, необхідними є наступні умови: стан потреби як характеристика об'єктивних умов середовища, а також виникнення одночасово з мотивом і емоцій. При цьому вкрай важливо мати на увазі, що між об'єктивною потребою та її усвідомленням може спостерігатися достатньо різне відношення. Якщо усвідомлення потреби не зовсім, або ж цілковито не відповідає істинній нужді, яка викликає стан невдоволення особистості, то такий мотив може бути класифікований як не зовсім усвідомлюваний чи абсолютно неусвідомлюваний [4, 403]. В цьому випадку виникає необхідність конкретизувати, що мотив є неусвідомлюваним тому, що особа невірно усвідомлює свою об'єктивну нужду, а не в тому, що вона не має принципової можливості усвідомити її.

Щодо питання принципової можливості або ж неможливості усвідомлення мотивів активності особистості, дискусійність полягає в тому, як співвідносяться між собою мотив та ціль дії і діяльності, а також, що саме мається на увазі під мотивом (установка, спрямованість, які майже або повністю не усвідомлюються, або ж ціль на конкретні засоби для її реалізації — які принципово не можуть бути неусвідомлюваними). Вважається, що саме мотив конкретної дії з більшою вірогідністю може бути усвідомлюваним суб'єктом активності, а за умови ж реалізації певної діяльності усвідомлюваною може бути лише її ціль, а мотив залишається за рамками свідомого контролю особистості та фіксації його на рівні свідомості. Особистістю відзначається суб'єктивне потребове відчуження без наявності відчуття, тобто неусвідомлення того, що саме має детермінуючий вплив його активності. Іншими словами, якщо усвідомлення нестачі в певному ресурсі, нужди не цілком або ж зовсім не відповідає істинній потребі, що викликає невдоволеність, то такий мотив ми можемо назвати неусвідомлюваним.

С. Л. Рубінштейн в своєму аналізі діяльності та її мотивів, трактує неусвідомлювані дії та їхні детермінанти не як явища, що є абсолютно не представленими у свідомості особи, а як явища, які не отримали достатнього змістового зв'язку із вже існуючими стимулюючими імпульсами (мотивами), не були інтегрованими в систему прийнятних для особистості мотивів і також залишаються поза рамками свідомого аналізу та фіксації [451].

М. В. Матюхіна, досліджуючи мотиваційну сферу особистості, а конкретніше — мотиви (1984) стверджує, що мотиваційні явища відрізняються між собою лише ступінню усвідомленості, але як крайній варіант вона розглядає мало усвідомлювані мотиви у протиставленні їм цілком усвідомлюваних — тобто також визнає наявність певних рівнів мотивації.

З огляду на прикладний аналіз діяльності та мотиваційної сфери діючого суб'єкту, можна стверджувати, що даний тип мотивів є найбільш значущим у порівнянні із усвідомлюваними, т. я. вони не підлягають раціональній обробці з боку суб'єкта, не піддаються свідомому контролю у їх реалізації.

За концепцією мотивації особистості О. М. Леонтєва, мотиви визначаються як цілком прихована для свідомого контролю структура, яка визначає певний потребний стан організму; в момент реалізації певних активних дій безпосередній мотив діяльності, що є стимулюючим в даний конкретний момент, є недоступним для аналізу самим суб'єктом [2, 19]. У відповідності з поглядами О. М. Леонтєва, складній системі мотиваційних механізмів приховані мотиви відіграють роль енергетичної та стимулюючої компоненти — призводять до реалізації певних дій, поведінкових актів та будь-якого виду активності з боку особи.

Не дивлячись на те, що безліч дослідників з питань мотивації та мотиваційних механізмів визнають наявність в даних структурах неусвідомлюваних компонентів (мотивів), не існує терміну, що позначав би ці тенденції, тому ми використовуємо категорію “прихованої мотивації” та “прихованих мотивів” наслідуючи І. Л. Соломіна (2001). В своїй концепції прихованих мотивів І. Л. Соломін розглядає усвідомлювані чи неусвідомлювані переживання, які зумовлені потребами і стимулюють діяльність, спрямовану на їх вдоволення. В свою чергу, потреби є станами залежності від умов, необхідних для існування та розвитку особистості.

С. Л. Рубінштейн говорить (6, 467) про наявність у людини мотивів діяльності, які виходять за рамки прямих цілей дій — для людини як соціальної одиниці, яка підпорядковується в значній мірі вимогам суспільства, це є цілком логічним та навіть неунікним та правомірним. В даному випадку, мова йде про значні розбіжності між тими мотивами, які декларуються соціальною спільнотою, до якої належить особа, а також суб'єктивними мотивами поведінки та діяльності. Таким чином, дане твердження дає можливість визначити приховані мотиви як такі, що не відносяться безпосередньо до даної конкретної декларативної цілі певної діяльності або певного виду активності особи, а є по-перше принциповими детермінантами поведінки, діяльності узагальненого типу, тобто такими, що є достатньо стабільними для даної особистості. Підтвердження даній думці можна знайти у роботі В. С. Мерліна “Психологія індивідуальності” (1996). Він вказує на те, що певні властивості особистості потенційно можуть формувати відповідне стабільне мотиваційне підґрунтя, що стимулює особливості поведінки та діяльності, визначаючи мотиви як психологічні умови, а також властивості особистості, які характеризують ставлення особи до певних об'єктів та явищ зовнішнього світу. На відміну від усвідомлюваних цілей та мотивів, однією з характеристик яких є їх ситуативна варіативність — мотивація, сформована особистісними особливостями, є глибоко інтегрованою в структуру особистості і повністю закрита для суттєвої ідентифікації суб'єктом, реалізуючись у свідомості лише у вигляді емоції. Таким чином, в цьому випадку ми також можемо говорити про наявність неусвідомлюваних мотивів активності особистості — прихованої мотивації.

Дослідниками вказується, що мотиви та цілі принципово не можуть співпадати: С. Л. Рубінштейн вказує, що “мотиви і цілі діяльності як такої, на відміну від мотивів та цілей окремих дій, носять, зазвичай, уза-

гальнений та системний характер, вказуючи на певне спрямування особистості, яка в ході діяльності не лише проявляється, але й інтегрується” [466]. Тому, на нашу думку, логічним буде висновок, що приховані мотиви є достатньо типовими і структурно стабільними для конкретної особистості або ж певної спільності людей, об’єднаних діяльністю.

Таким чином, до прихованих мотивів можна віднести такі, що є не актуалізованими у свідомості, стосуються супутніх сторін життя особи, або є інтегрованими у структуру особистості та її мотиваційну структуру настільки, що вона не має змоги інтроспекційно ідентифікувати або ж відокремити їх.

Усвідомлення окремих компонентів мотиву не гарантує розуміння його як основи певного вчинку чи дії. Для цього особистості необхідно проаналізувати усвідомлюване і доповнити те, що приховане від фіксації свідомості. Відсутність необхідності заглиблюватись в такий аналіз за суб’єктивно відчуваної очевидності ситуації, підміна в свідомості реально діючого мотиву іншим, більш бажаним, соціально прийнятнішим або ж відсутність бажання дізнатись істинну причину власного вчинку приводить до того, що на поверхні свідомості з’являється не дійсно актуальна і вирішальна домінанта, а найбільш прийнятна для суб’єкта пізнання. В такому випадку мотиви, якими особа пояснює свою поведінку, типово не співпадає повністю з тими мотивами, які дійсно стимулюють і детермінують його діяльність. В свою чергу цей феномен може приводити до появи не властивих особі поведінкових реакцій, порушенням поведінки, розходженню мотивів і цілей поведінки та діяльності.

З огляду на вищевказані особливості мотиваційної сфери, виникають певні складності в її вимірюванні та дослідженні. Для того, щоб виявлення мотивів було ефективним, необхідно, як відмічає О. М. Леонтьєв, відрізнити підбурюючі (реальні) мотиви від діючих (приховані, неусвідомлювані).

О. М. Леонтьєв вказує, що функція мотивів, взята з боку усвідомлення полягає в тому, що вони оцінюють життєве значення для суб’єкта об’єктивних обставин і його дій в цих обставинах, надають їм особистісний зміст.

Ті ж мотиви, які не доступні свідомому контролю, не мають змістоутворюючої потенції, але є своєрідною спрямовуючою силою практично всіх активностей особистості.

І. Л. Соломін вбачає можливість в контексті прихованих мотивів розрізнити ті, які є найбільш сильними, значущими для особистості в процесі реалізації її поведінки чи діяльності — базові мотиви, а також актуальні мотиви, які є слабшими за силою і типово виникають на основі базових в процесі певної діяльності, тобто підкорюються ситуативному фактору. Співвідношення між мотивами може суттєво змінюватися при переході від одного виду діяльності до іншого. У відповідності до цього важливо враховувати не тільки мотив сам по собі, а його місце серед інших мотивів. Також мотиви можуть суттєво змінюватись в ході освоєння та реалізації діяльності. Мотиваційна сфера особистості включає в себе потреби, спрямування, переконання, цінності, установки. Вона також є достатньо тісно

пов'язаною з системою ставлень особистості до різних аспектів дійсності: до самого себе, до своєї діяльності, до власного майбутнього (В. Н. Мясіщев, 1960 р.) Саме ці найзначущі для особистості мотиваційні тенденції можуть бути віднесеними до базових та актуальних мотивів.

Базові мотиви є достатньо стабільними, а особливо не декларовані свідомо приховані мотиви особистості. Виходячи з даної тези, особа не завжди може об'єктивно та повноцінно проаналізувати свою діяльність та поведінку в контексті власних мотиваційних орієнтирів, і, як наслідок, визначити необхідні, ефективні та раціональні шляхи реалізації особистісного потенціалу.

Висновки. Виходячи з проведеного теоретичного аналізу, прихована мотивація описується нами як система мотивів, які є детермінуючими, первинними і реально діючими, але через свої певні особливості (неприйнятність, неможливість входження в існуючу мотиваційну структуру), особливості самої особистості, підміняються в свідомості і в силу цього є прихованими від свідомого аналізу особистістю. При цьому, необхідно зазначити, що під мотивацією ми розуміємо детермінацію діяльності і поведінки предметними потребами та мотивами. Мотив — опосередкована предметною сутністю потреба, яка є не просто суб'єктивне переживання нужди, а як та, що позначає те об'єктивне, на що спрямована діяльність, тобто як на детермінуюча її. Приховані мотиви також є в певній мірі опосередкованими, але на відміну від усвідомлюваних, основною своєю метою мають афективне емоційне наповнення, є своєрідним “спрямуванням до...”.

Актуальність аналізу прихованих мотивів пояснюється і може бути обґрунтована тим, що в дослідника з'являється можливість встановлення таких її тенденційних особливостей для певної конкретної особистості чи певної групи (представників певних професій, груп за інтересами, соціальних спільнот), які формують специфіку їхньої поведінки чи діяльності, відкривають шлях до ефективних діагностичних та корекційних психологічних дій, психотерапевтичної та консультативної роботи, що, в свою чергу, є певною ступінню до підвищення їхньої ефективності і повноцінної реалізації особистісного потенціалу.

Література

1. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. — СПб.: Питер, 2008. — 512 с.
2. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции. — М.: Смысл, 1971.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность. — М.: Смысл, 2004.
4. Мерлин В. С. Лекции по психологии мотивов человека. — Пермь, 1971.
5. Мерлин В. С. Психология индивидуальности, 1996.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. — СПб.: Питер, 2004. — 713 с.: ил. — (Серия “Мастера психологии”).
7. Современная психология мотивации / Под. ред. Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2002.
8. Соломин И. Л. Психосемантическая диагностика скрытой мотивации / Соломин И. Л. — Санкт-Петербург: ИМАТОН, 2001. — 106 с.

И. Ф. Вихерко, аспирантка

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ФЕНОМЕН СКРЫТОЙ МОТИВАЦИИ В РЕАЛИЗАЦИИ ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ

Резюме

Данная статья посвящена проблематике определения и трактовки категории скрытой мотивации, анализу взглядов на мотивационные особенности личности. Также автором совершена попытка проведения анализа воззрений на проблему скрытых мотивационных тенденций в контексте классической отечественной школы и установления роли скрытой мотивации в реализации личностного потенциала.

Ключевые слова: личность, потенциал личности, мотивация, скрытая мотивация, мотив.

I. F. Vikherko, postgraduate student

Odessa national university by name I. I. Mechnikov,
department of general and social psychology

PHENOMENON OF HIDDEN MOTIVATION IN A REALIZATION OF PERSONAL POTENTIAL

Summary

Given article is devoted a problematics of definition and treatment of a category of the hidden motivation and the analysis of sights at motivational features of the person. Also the author makes attempt of carrying out of the analysis of views on a problem of the hidden motivational tendencies in a context of classical domestic school and an establishment of a role of the hide motivation in a realisation of personal potential.

Key words: personality, personal potential, motivation, hide motivation, motive.

О. М. Гріньова, канд. психол. наук, викладач,
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОДВІЙНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В УМОВАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті висвітлюється проблема професійної спрямованості майбутніх учителів. Наведено експериментальне дослідження особливостей формування даного феномена в студентів педагогічних спеціальностей в умовах фахової підготовки з додатковою психологічною спеціалізацією. Подано результати спеціальної роботи з підвищення рівня професійної спрямованості у майбутніх учителів засобами тренінгу.

Ключові слова: професійне самовизначення, майбутній педагог, особистісно-професійне зростання.

Важливим напрямком професійної підготовки майбутніх учителів є формування у них високого рівня професійної спрямованості. Актуальність цієї проблеми зумовлюється тим, що на сьогодні в закладах професійної педагогічної освіти України навчається така кількість майбутніх педагогів, яка відповідає соціальному запиту. Проте багато студентів ще до завершення терміну фахової підготовки змінюють особистісно-професійні плани, вирішують обрати іншу професію, яка не відповідає обраній спеціальності. Така ситуація зумовлюється цілою низкою об'єктивних (низька соціальна захищеність педагога, непрестижність професії) та суб'єктивних (сумніви у власній придатності до обраного фаху, наявності у себе професійних здібностей, покликання) чинників. При цьому майбутні педагоги прагнуть працювати за іншими професіями, в основі яких також лежить процес міжособистісної взаємодії (менеджер, фахівець з кадрів, продавець-консультант тощо) або обирають такі професії, які цілком не пов'язані з набутою спеціальністю. Проте за таких умов студенти, що прагнуть змінити професію, не мають необхідних знань, вмінь та здібностей для успішного виконання майбутніх професійних обов'язків, а це призводить до подальшого гальмування їх професійного зростання, низької успішності в обраній професійній діяльності.

Все вищесказане обумовлює необхідність формування в майбутніх учителів високого рівня професійної спрямованості ще на початкових етапах фахової підготовки. Саме спрямованість є необхідною умовою формування у студентів внутрішньої мотивації до засвоєння знань, позитивного самоставлення в ролі майбутнього педагога, потреби в самоосвіті й самовдосконаленні, що, у свою чергу, визначає успішність їх професійної самореалізації.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що проблемі професійної спрямованості майбутніх спеціалістів у фаховій літературі приділяється значна увага. Роль і місце професійної спрямованості особистості у

загальному процесі її професійної самореалізації на педагогічну професію наведена в роботах Б. Ф. Ломова [5], В. Д. Шадрікова [8], Є. Н. Шиянова та Є. Г. Буланової [9] та ін.

Так, на думку Б. Ф. Ломова, саме спрямованість особистості “...є тією рушійною силою, яка визначає вибірковість ставлень по відношенню до активності особистості”, в тому числі і до регуляції власної активності на етапі вибору професії [5, с. 11.].

У роботах українських і зарубіжних психологів проблема формування професійної спрямованості вивчається переважно в умовах професійного навчання особистості, адже саме цей етап, як зазначають вчені, є визначальним для вибору індивідом своєї майбутньої професії, формування “професійної перспективи”, особистісно-професійних планів на найближчі роки.

Так, В. Д. Шадріков зазначає, що вибір індивідом своєї майбутньої професії не завершується з закінченням школи і вступом до професійного навчального закладу. Формування остаточних професійних планів майбутніх фахівців відбувається в умовах одержання фахової освіти і визначається ставленням до своєї спеціальності й майбутньої професії (позитивним чи негативним) і відповідними мотивами, що стоять за цим ставленням (власне професійними чи егоїстичними) [8].

Згідно з Є. Н. Шияновим та Є. Г. Булановою, професійна спрямованість студента відображає міру відповідності очікуваних результатів професійного навчання (навчальної успішності, розвитку професійних здібностей) реальним досягненням. Успішність професійного навчання, формування позитивного самоставлення в навчально-професійній діяльності проєктуються і на майбутню професійну діяльність. Така проєкція і є тим провідним чинником, що спонукає особистість до формування стійких особистісно-професійних планів у відповідності з одержуваною спеціальністю [9].

Важливим аспектом питання формування професійної спрямованості у майбутніх фахівців є становлення цього феномена на педагогічну професію. Проблема формування професійної спрямованості у майбутніх учителів різних напрямків професійної підготовки в умовах вищої педагогічної освіти України набуває особливої актуальності, адже за п'ятирічний термін студенти-педагоги часто здобувають освіту одразу за двома спеціальностями. У роботах Л. В. Долинської підкреслюється думка про те, що в умовах такої підготовки важливу роль відіграє ступінь діалектичної спорідненості одержуваних спеціальностей. За умов професійної підготовки за двома спорідненими спеціальностями (“Соціальна педагогіка й практична психологія”, “Хімія й біологія”, “Музика й хоровий спів” та ін.) “...студентам, як правило, подобаються обидва предмети, а оволодіння ними є взаємодоповнюючим та взаємоінтегруючим” [2, с. 148]. В умовах вивчення спеціальностей, які мають низький ступінь спорідненості (“Біологія й іноземна мова”, “Історія й практична психологія”, “Сурдопедагогіка й українська мова” тощо) формування особистісно-професійних планів відбувається однорічно — на одну з обраних спеціальностей, а друга, за визначенням самих студентів, “заважає [їм] нормально вчитись” [2, с. 148].

На нашу думку, це відбувається тому, що оволодіння двома неспорідненими спеціальностями вимагає не лише засвоєння студентами двох абсолютно різних систем знань (які не є взаємодоповнюючими), а й формування різних груп спеціальних професійних здібностей, що є надзвичайно складним завданням. Тому, як показує практика, успішне засвоєння основної спеціальності й додаткової спеціалізації одночасно студенти вважають дуже важким для себе, а подальшу працю за подвійною спеціальністю — практично неможливою. Таким чином формування у студентів цілісної професійної спрямованості на одержувану подвійну спеціальність надзвичайно ускладнюється і вимагає врахування специфіки поєднання.

В умовах сучасної вищої педагогічної освіти України з'являється все більше різних педагогічних напрямків підготовки з додатковою спеціалізацією “Практична психологія”. Такі напрямки, як “Соціальна робота й практична психологія”, “Філософія й практична психологія” є діалектично спорідненими, а отже професійна підготовка майбутніх фахівців за ними є економічно виправданою та доцільною.

Сполучення психолого-педагогічних спеціальностей лише за кон'юктурним принципом (“Географія й практична психологія”, “Українська мова, література й практична психологія”, “Фізична культура й практична психологія”), на нашу думку, є менш доцільними, оскільки для формування високого рівня професійної спрямованості студентів необхідна наявність діалектичної спорідненості не лише за двома обраними спеціальностями в цілому (“вчитель і практичний психолог”), а й за предметними напрямками підготовки (“Соціальна робота й практична психологія”, “Філософія й практична психологія”). Відсутність такої спорідненості, на нашу думку, призводить до формування низького рівня професійної спрямованості майбутніх педагогів-психологів, її однобічності, подальшої часткової чи повної зміни особистісно-професійних планів.

З метою виявлення особливостей професійної спрямованості майбутніх фахівців різних напрямків психолого-педагогічної підготовки ми провели дослідження на базі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. У експерименті взяли участь студенти 1–5 курсів споріднених (“Соціальна робота й практична психологія”) і неспоріднених (“Українська мова й практична психологія”) спеціальностей. Вибірка становила 105 осіб.

З метою виявлення особливостей формування професійної спрямованості майбутніх педагогів ми використовували методику Н. Д. Дубовицької [3]. Методика являє собою опитувальник, який включає 20 запитань. За кожну правильну відповідь опитуваному нараховувалося по одному балу. Таким чином, максимально можлива кількість набраних за цією методикою балів становила 20. Опитуваних, які набрали 0–6 балів, нами було віднесено до низького рівня розвитку професійної спрямованості. Набрана опитуваними кількість балів від 7 до 13 відповідала середньому рівню. Опитуваних, які набрали від 14 до 20 балів, було зараховано до високого рівня розвитку професійної спрямованості. Результати проведеного діагностування наведені у таблиці 1.

Як видно з таблиці 1, у значній кількості студентів споріднених спеціальностей (58,00%) виявлено високий рівень професійної спрямованості. У 28,00% опитуваних цієї групи рівень досліджуваного феномена відповідає середньому. Згідно з результатами діагностування, 14,00% студентів споріднених спеціальностей зараховано до низького рівня професійної спрямованості.

Таблиця 1

Особливості формування професійної спрямованості у майбутніх педагогів-психологів споріднених і неспоріднених спеціальностей

N=105

Рівень професійної спрямованості	Кількість студентів споріднених спеціальностей		Кількість студентів неспоріднених спеціальностей	
	Абсолютна кількість	У %	Абсолютна кількість	У %
Високий	29	58,00	10	18,18
Середній	14	28,00	32	58,18
Низький	7	14,00	13	23,64

Результати формування професійної спрямованості у студентів неспоріднених спеціальностей є значно нижчими. Лише у 18,18% опитуваних виявлено високий рівень цього феномена, значну кількість досліджуваних (58,18%) віднесено до середнього рівня, результати 23,64% студентів відповідають низькому рівню. На нашу думку, такі показники одержано тому, що професійна підготовка студентів за неспорідненими спеціальностями мало сприяє формуванню у них цілісної професійної спрямованості на подвійний фах, а одночасне засвоєння двох різних систем професійних знань, сполучених лише за кон'юктурним принципом, у п'ятирічний термін є надзвичайно складним.

Усе це вже на початкових етапах фахової освіти гальмує формування особистісно-професійних планів студентів, пов'язаних з подвійною спеціальністю, і призводить до їх розчарування в обраній професії у цілому та зумовлює переорієнтацію на інші, не пов'язані з обраною, професії. Одержані дані дають можливість зробити висновок про необхідність впровадження в рамках професійної психолого-педагогічної підготовки системи спеціальної роботи для підвищення рівня професійної спрямованості студентів.

Оскільки, згідно з результатами досліджень українських та зарубіжних авторів [2; 4; 7; 8], ефективним засобом формування професійної педагогічної спрямованості майбутніх фахівців є активне соціально-психологічне навчання, то ми розробили тренінг з формування професійної спрямованості майбутніх педагогів-психологів.

Програма авторського тренінгу включала такі напрямки діяльності: теоретична психолого-педагогічна просвіта, спрямована на формування у студентів (особливо 1-2 років навчання) базових знань про феномен професійної спрямованості та особливості його формування на етапі професій-

ної підготовки; психодіагностика студентів; рольові та ділові ігри; індивідуальні домашні завдання; індивідуальне консультування тощо.

Важливу роль в активізації професійної спрямованості студентів відіграє психолого-педагогічна просвіта. Згідно з результатами виявлення особливостей формування професійної спрямованості студентів, можна зробити висновок про те, що рівень знань переважної більшості опитуваних про зміст, структуру, фактори професійної спрямованості, такі феномени, як “особистісно-професійні плани”, “кар’єра фахівця”, не досягає високого. Тому в нашому тренінгу ми використовували відповідні міні-лекції.

Значна увага у формуванні професійної спрямованості студентів відводилась активним методам навчання. Теоретичною основою для вирішення цих завдань служили дослідження І. В. Вачкова [1], В. М. Козієва [4], А. К. Маркової [6], В. І. Юрченка [10] та ін.

У процесі активного психологічного навчання ми використовували рольові й ділові ігри. Вони моделюють реальну професійну діяльність педагога-психолога в закладах освіти. Це дає можливість студентам глибше пізнати вимоги обраної професії до особистості майбутнього фахівця, зіставити їх з власними здібностями і таким чином усвідомити, які саме власні здібності необхідно розвивати для того, щоб стати успішним фахівцем з обраної подвійної спеціальності. У даному тренінгу ми використовували рольові та ділові педагогічні ігри, розроблені І. В. Вачковим [4], А. К. Марковою [6], Л. В. Римар [7] та ін., в незмінному вигляді або в модифікації відповідно до наших умов. Деякі ігри були розроблені нами.

Для аналізу та обговорення результатів тренінгових завдань проводились індивідуальні та групові консультації. Метою таких консультацій було на основі практичного досвіду, одержаного під час рольових та ділових ігор, допомогти студентам сформуванню адекватні особистісно-професійні плани, намітити конкретні шляхи й засоби побудови бажаної кар’єри, оволодіти навичками професійної самоосвіти й самовдосконалення.

Для цього також використовувались “Щоденники самопізнання”, куди студенти заносили інформацію про розвиток власних професійно важливих якостей, інтерпретацію результатів самоспостереження й самоаналізу, обґрунтовували план і конкретні етапи подальшого професійного становлення. На індивідуальних консультаціях обговорювались результати, надавались рекомендації, поради, завдання з розвитку окремих професійних здібностей.

Систематичне комплексне використання методів психолого-педагогічної просвіти, активних методів навчання, самодіагностики студентів, індивідуального та групового консультування дозволило провести цілеспрямовану й організовану роботу з формування професійної спрямованості студентів.

Після проведення тренінгової роботи з підвищення рівня професійної спрямованості майбутніх педагогів подвійних спеціальностей ми провели повторне діагностування особливостей формування цього феномена для виявлення змін, що відбулись під час тренінгу. Результати діагностування наведені в таблиці 2.

Згідно з результатами повторної психодіагностики, у студентів обох досліджуваних груп після проходження ними тренінгу виявлено вищі показники професійної спрямованості, ніж до тренінгу. Серед студентів спеціальності “Соціальна робота й практична психологія” переважну більшість опитуваних віднесено до високого (84,00%) й середнього (16,00%) рівня професійного самовизначення. Опитуваних з низьким рівнем професійної спрямованості не виявлено. Серед студентів спеціальності “Українська мова й практична психологія” значною мірою зросла кількість опитуваних з високим (68,55%) рівнем професійної спрямованості за рахунок зменшення кількості студентів з середнім (25,45%) і низьким рівнями (6,00%). Виявлення, згідно з результатами повторного діагностування, майбутніх педагогів з низьким рівнем професійної спрямованості, за результатами індивідуальних консультацій та “Щоденниками самоспостереження”, зумовлено наявністю у них глибоких внутрішньоособистісних конфліктів. Тому, з метою успішної професійної самореалізації цих студентів, викладачі й психологи вузу мають проводити з ними подальшу індивідуальну роботу в системі психологічного супроводу особистості.

Таблиця 2

Особливості формування професійної спрямованості у майбутніх педагогів споріднених і неспоріднених спеціальностей після проведення авторського тренінгу

N=105

Рівень професійної спрямованості	Кількість студентів споріднених спеціальностей		Кількість студентів неспоріднених спеціальностей	
	Абсолютна кількість	у %	Абсолютна кількість	у %
Високий	42	84,00	38	68,55
Середній	8	16,00	14	25,45
Низький	0	0,00	3	6,00

У цілому результати повторного діагностування студентів неспоріднених спеціальностей під час тренінгу значною мірою зросли, але є нижчими, ніж результати дослідження професійної спрямованості у студентів споріднених спеціальностей після проведення тренінгу. За висловлюваннями самих опитуваних, це зумовлено тим, що, незважаючи на наявність у них стійкого прагнення до самоаналізу, самопізнання, професійної самоосвіти й саморозвитку, успішне засвоєння програмного матеріалу з двох неспоріднених спеціальностей — української мови й практичної психології — є важким завданням, яке займає весь їх вільний час. А майбутня праця за обома обраними професіями є ще більш складною, ніж професійне навчання, оскільки передбачає значно вищу відповідальність педагога-психолога за результати своєї праці, і потребуватиме величезних зусиль і витрат часу. Тому можливостей і часу для професійного самовдосконалення майже не залишається.

Таким чином, згідно з результатами нашого дослідження можна зробити деякі висновки:

1. Формування високого рівня професійної спрямованості у переважній більшості майбутніх педагогів не відбувається спонтанно, а потребує спеціальної роботи викладачів і психологів педвузів.

2. Успішність спонтанного формування професійної спрямованості у майбутніх учителів так званих “подвійних” спеціальностей значною мірою зумовлюється рівнем діалектичної спорідненості основної спеціальності й додаткової спеціалізації.

3. Ефективним засобом підвищення рівня професійної спрямованості майбутніх учителів-психологів є тренінгова робота.

4. Ефективність тренінгу з формування професійної спрямованості у студентів споріднених спеціальностей є значно вищою, ніж у студентів неспоріднених спеціальностей. Тому з метою побудови успішної кар’єри за отримуваною подвійною спеціальністю зі студентами неспоріднених напрямків професійної підготовки має проводитись систематична робота викладачів вузів упродовж всього періоду професійного навчання.

Література

1. Вачков И. В. Психологические условия развития профессионального самосознания учителя (На материале спец. тренинговых групп): Дис. ... канд. психол. наук: 19. 00. 07 / Вачков И. В. — М., 1995. — 180 с.
2. Долинська Л. В. Особливості професійного самовизначення студентів педвузу подвійних спеціальностей / Л. В. Долинська // Психологія: Зб. наук. праць. — 2000. — Вип. 2 (9). — Ч. 2. — С. 148–154.
3. Дубовицкая Н. Д. Особенности становления профессиональной направленности студентов педвуза / Н. Д. Дубовицкая // Педагогика и психология. — 2004. — №2. — С. 26–32.
4. Козиев В. Н. Психологическая компетенция учителя в контексте взаимоотношений учителя и учащихся // Профессиональные потребности учителя и психолого-педагогические знания: сб. науч. трудов / В. Н. Козиев. — М.: НИИ образования взрослых, 1989. — С. 41–45.
5. Ломов Б. Ф. Методические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б. Ф. — М.: Политиздат, 1984. — 110 с.
6. Маркова А. К. Психология профессионализма / Маркова А. К. — М.: Междунар. гуманитар. фонд “Знание”, 1996. — 184 с.
7. Римар Л. В. Формування професійної самосвідомості майбутніх учителів у процесі вивчення педагогічних дисциплін: Дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 01 / Римар Людмила Володимирівна. — Вінниця, 1999. — 214 с.
8. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / Шадриков В. Д. — М., 1996. — 226 с.
9. Шиянов Е. Н. О сущности формирования мотивационно-ценностного отношения к педагогической деятельности и устойчивых профессиональных намерений у студентов педвуза // Профессиональная подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: межвуз. сб. науч. трудов / Е. Н. Шиянов, Е. Г. Буланова. — М.: МГПИ, 1982. — 180 с.
10. Юрченко В. І. Здібності до практичної психології в структурі особистості вчителя / В. І. Юрченко // Психологія: Зб. наук. праць. — 2000. — Вип. 1 (8). — С. 230–234.

О. М. Гринева

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ДВОЙНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Резюме

В статье рассматривается проблема профессиональной направленности будущих учителей. Представлено экспериментальное исследование особенностей формирования данного феномена у студентов педагогических специальностей в условиях профессиональной подготовки с дополнительной психологической специализацией. Представлены результаты специальной работы по повышению уровня профессиональной направленности у будущих учителей средствами тренинга.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, будущий учитель, лично-профессиональный рост.

O. M. Grinjova

FEATURES OF PROFESSIONAL ORIENTATION FORMATION OF FUTURE DOUBLE SPECIALITIES TEACHERS IN CONDITION OF PROFESSIONAL TRAINING

Summary

In article the problem of future teacher's professional orientation is examined. The experimantal research of this phenomenon's forming of the students of pedagogical specialities in terms of vocal training with additional psychological specialization is presented. The results of special work of increase of the future teacher's professional orientation's level with training facilities are presented.

Key words: professional selforientation, future teacher, personal-professional growing, professional consiousness.

УДК: 159.99+301.85:15

О. А. Діколь-Кобріна, асист.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної й соціальної психології

ВПЛИВ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПСИХІКУ МОЛОДІ Й АДАПТАЦІЙНІ МЕХАНІЗМИ ЦЬОГО ПРОЦЕСУ

У статті приділена увага розгляду еколого-психологічної проблеми, а саме, впливу комп'ютера й комп'ютерних ігор на психіку людини на різних вікових етапах розвитку. Вивчено сфери взаємодії комп'ютерних технологій і соціуму. Виділено стани при роботі з комп'ютером, що найчастіше зустрічаються. Розглянуто позитивні й негативні ефекти комп'ютерної діяльності. Також у статті розглянута проблема адаптації, її особливості й механізми. **Ключові слова:** інформаційне суспільство, комп'ютерні технології, адаптаційні механізми.

Останні десятиліття ХХ століття відзначені подіями, що істотно трансформували сучасну соціокультурну реальність. Мова йде про активне входження в життя суспільства новітніх інформаційних технологій, що виникли в результаті бурхливого розвитку техніки й електроніки. Відбувається зміна засобів і характеру праці, зростає роль інформації й знання на всіх рівнях і у всіх сферах громадського життя. Це пов'язано із вступом людства в нову епоху свого розвитку — період побудови інформаційного суспільства, що обумовило величезний інтерес до проблем інформатизації, до нових інформаційних технологій, питанням впливу інформатизації на соціокультурні процеси, адаптацію й розвиток особистості в якісно новому середовищі.

В умовах становлення інформаційного суспільства найважливішим продуктом його життєдіяльності є інформація, її здійснення, розповсюдження, використання. Інформація стає одним з головних факторів розвитку суспільства, а нові інформаційні технології є основою якісно нових механізмів розвитку в ХХІ столітті.

Сучасна кардинальна соціотехнологічна трансформація включає матеріальне виробництво, соціальні відносини, культуру, комунікації, автоматизацію інтелектуальної діяльності людини. Формується якісно нова система цінностей особистості, її потреб і цілей, а відповідно виникають проблеми розвитку й саморозвитку особистості в нових соціальних умовах. Ця трансформація здійснюється у формі інформатизації всіх сфер життєдіяльності суспільства й особистості. Інформаційні технології настільки глибоко проникнули в життя людей, стали атрибутом її повсякденності, що вичленувати їх із загального світоглядного й соціокультурного контексту неможливо. Якісний стрибок в інформаційній індустрії обумовив необхідність аналізу новітніх технологій крізь призму світоглядних змін. Перехід до інформаційного суспільства, у якому пізнавальні цінності є одними із

основних, обумовив потребу зміни особистісного потенціалу. Формування нової пізнавальної системи цінностей особистості, інформаційної культури сприяє виживанню, подальшому безперервному розвитку й саморозвитку особистості в новому соціокультурному середовищі.

Поява нових інформаційних і комунікаційних технологій неминуче вносить зміни в повсякденне життя людей і це змушує за обмежений час здійснити пристосування до нових умов життя. Молоде покоління в силу свого специфічного становища в суспільстві перебуває в перших рядах зустрічаючих, що використовують і перетворюють нові феномени в норми.

Це актуалізує необхідність психологічного обговорення самої проблеми взаємодії людини з інформаційним середовищем. На перший план виходить проблема успішної адаптації молоді людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини, невіддільна від питання про саму його сутність, була актуальною за всіх часів. Інформаційне середовище, стаючи усе більш важливою й невід'ємною частиною навколишнього середовища, пред'являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було змушено адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища протягом всього свого розвитку, однак життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами. Тому зараз досить актуальним є завдання аналізу позитивних і негативних аспектів процесу адаптації, осмислення нових шляхів адаптації людини до середовища перебування й нових форм побудови інформаційного середовища, що максимально відповідає запитам суспільства й особистості.

Технологічний розвиток цивілізації привів до широкого використання комп'ютерів у повсякденному житті, їхнє застосування внесло й продовжує вносити очевидні переваги в професійну й навчальну діяльність, однак робить і негативний вплив на психічне функціонування людини.

Метою даної статті є виявлення особливостей впливу інформаційних технологій на життєдіяльність молодого покоління, а також розкриття адаптаційних механізмів до цих процесів.

Даною проблемою в різний час займалися такі вчені, як О. Тоффлер, А. Турен, В. Г. Афанасьєв, Г. Т. Журавльов, А. П. Суханов, А. И. Ракітова, А. Д. Урсула, В. А. Копилов, С. А. Шапкин, А. В. Гордєєва й інші.

Теоретичний аналіз досліджень у різних галузях знань дозволив виділити 22 стани, що найбільш часто зустрічаються при роботі з комп'ютером: 1) радість, 2) розчарування, 3) захоплення/замилування, 4) зосередженість, 5) непевність, 6) страх/переляк, 7) зацікавленість, 8) азарт, 9) цікавість/допитливість, 10) засмучення, 11) незадоволеність/невдоволення, 12) роздратування/досада, 13) злість, 14) байдужість/байдужність, 15) здивування, 16) розгубленість/замішання, 17) хвилювання/занепокоєння, 18) гарний настрій, 19) полегшення, 20) спокій/незворушність, 21) рішучість, 22) задоволення.

Як показав аналіз, деякі із цих станів виявилися чітко пов'язаними з віком досліджуваних осіб і часом, що витрачається для роботи з комп'ютером. У підлітків і юнаків переважали радість, азарт і зацікавленість. У юнаць-

кому віці додатково відзначена поява зосередженості, хвилювання й занепокоєння. У більш дійшлий вік досить часто зустрічаються непевність, розгубленість і страх. Установлено також, що стан “комп’ютерної тривожності” посилюється в міру збільшення часу роботи й більш властивий представникам жіночої статі.

До позитивних ефектів комп’ютерної діяльності належить посилення інтелектуальних можливостей людини. Вона розвиває прогностичні функції логічного мислення за рахунок попереднього продумування й складання алгоритму дії й забезпечує адекватну спеціалізацію пізнавальних процесів — сприйняття, мислення й пам’яті. Комп’ютерна діяльність формує більш досконалу ділову мотивацію у вирішенні професійних завдань (престижні, статусні, економічні мотиви); підвищує рівень самооцінки, емоційну й когнітивну задоволеність і навіть формує такі позитивні особистісні риси, як діловитість, точність, акуратність, впевненість у собі, які можуть бути перенесені в інші сфери життєдіяльності.

Адиктивний потенціал, що міститься в комп’ютерній діяльності, проявляється: 1) надмірною захопленістю роботою в Інтернеті — власне пошуком інформації; 2) хворобливою залежністю від відеоігор; 3) пристрастю спілкуванням on-line із друзями в мережі. Із цими формами комп’ютерної залежності вже стикаються у своїй діяльності психологи-консультанти, волонтери служб невідкладної телефонної допомоги й психотерапевти, а також керівники організацій, що використовують у своїй діяльності Інтернет і тим самим несуть збитки, якщо у співробітників з’являється патологічна пристрасть до перебування on-line.

У юнацькому віці надмірне захоплення комп’ютерною діяльністю стає характерним для осіб з вираженими рисами інфантилізму, такими як слабо розвинене почуття обов’язку, відповідальності, прагнення до розважальних заходів, негайне задоволення своїх бажань і т. д. Наприклад, дорослий чоловік, проживаючи із дружиною й дитиною в одній кімнаті, може грати на комп’ютері цілу ніч, не звертаючи уваги, що створює незручності для інших членів родини. Або психолог-консультант у робочий час замикається в кабінеті та протягом багатьох часів грає на комп’ютері, у те час як його безуспішно розшуковують клієнти.

Розпізнавання комп’ютерної залежності в телефонному консультуванні проводиться з використанням прийомів активного вислуховування. Консультативна бесіда торкається з’ясування обставин, що мають відношення до хворобливої пристрасті.

Вивчення взаємодії комп’ютерних технологій і соціуму є особливо актуальним. Також можна відзначити, що це проблеми усе більше зміщаються зі сфери приватного життя людей, діяльності фірм, що виробляють комп’ютери, периферійне обладнання й програмне забезпечення у сферу політики й державного регулювання. При цьому існують складності, оскільки бар’єром є відсутність або низький рівень знань у людей, відповідальних за прийняття рішень.

Однак існують і інші аспекти даної проблеми. Присутність комп’ютера в повсякденності підлітка впливає на його інтереси. Можливими є кілька

варіантів. По-перше, при розмитих і невизначених інтересах ця нова сфера застосування енергії й вільного часу, анонімність у мережі, що дозволяє реалізувати його таємні бажання, може цілком поглинути його.

По-друге, при певному складі особистості, спрямованості й схильності до програмування, наявності комп'ютера й захоплене вивчення всього, що з ним пов'язане, може зробити з такого парубка перспективного фахівця у сфері комп'ютерних технологій.

По-третє, при наявності в підлітка інтересів у літературі, музиці, спорті й т. д., можливий перерозподіл обмежених ресурсів часу. Сфера комп'ютерних технологій у сполученні з іншими галузями може утворювати множину форм зайнятості молодих людей — подібна універсальність є дуже важливою характеристикою. Комп'ютерні мережі, наприклад Інтернет, надають можливість спілкуватися по питаннях, що цікавлять, знаходити потрібну інформацію. Все більше поширення дістають бібліотеки з електронними версіями книг, при цьому традиційна книга навряд чи втратить своє значення в житті людини.

Аналогічні процеси відбуваються з музикою, образотворчим мистецтвом і т. д. Комп'ютер, комп'ютерні мережі виступають у ролі інструментів, що дозволяють реалізовувати творчий початок людей у нових формах і спілкуватися з величезною кількістю людей, що зовсім нещодавно було неможливо навіть уявити.

Щоб допомогти молоді пристосуватися до умов реальності, потрібно шукати контури сучасної цілісної концепції людини як адаптивного творіння, що адаптує на основі аналізу єдності й взаємозалежності соціального й природного аспектів адаптації. Проблема адаптації людського соціуму здійснюється не стільки за рахунок адаптивних фізіологічних здібностей, скільки за рахунок побудови надіндивідуальної адаптивної системи — культури. Соціум є саморегулюючою системою, що має здатність до адаптивного поведіння в навколишній середовищі. На відміну від активності тварин людська діяльність являє собою не просто адаптивний процес, а процес, що адаптує, тобто пристосування до природного середовища шляхом її масштабної предметної переробки, що веде до створення штучного середовища існування людини.

Особливості пристосування інформації сучасною людиною містяться у такому:

1. Розвиток аудіовізуальних засобів передачі інформації (телефон, радіо, кіно, телебачення) і, особливо, комп'ютерних технологій у багато разів розширив і якісно змінив потік інформації, що обрушується на людину, до крайності загостривши проблему адаптації людини до цієї інформації. Засоби інформаційного впливу роблять величезний вплив на свідомість людини й культуру. У нашому суспільстві значною мірою засвоюються ролі й правила поведінки в суспільстві з телевізійних передач, газет, фільмів і інших засобів масової інформації. Символічний зміст, представлений у цих ЗМІ, впливає на процес соціальної адаптації, сприяючи формуванню певних цінностей і зразків поведінки.

2. З'являються такі адаптивні механізми, як утворення соціальних структур по групах ідентичності й стереотипність масової культури й ма-

сової свідомості. Утворення соціальних структур по групах ідентичності можна розглядати як адаптивний механізм у боротьбі людини за збереження свого колективного “Я” у світі, де розпадаються старі соціальні зв’язки. Масова культура, як і стереотипізація, є адаптаційним механізмом, що виконує роль психологічного регулятора в житті суспільства й окремого індивіда. Без стереотипів людина не впоралася б з тим обсягом інформації, що отримує із зовнішнього світу.

3. Виділяються проблеми екології людини, пов’язані з бурхливим розвитком інформаційних технологій. У цьому зв’язку спостерігається негативна адаптація як на біологічному (комп’ютерний зоровий синдром, нервово-м’язові захворювання), так і на соціально-психологічному рівні (залежність від Інтернету й комп’ютерних ігор, травмування дитячої психіки сценами насильства на екрані). В останній чверті ХХ століття розгорнулася індустрія дозвілля, що збагатила ринок розваг комп’ютерними іграми. Комп’ютер витісняє традиційні форми гри й ігрового спілкування, що має як позитивні, так і негативні наслідки. Комп’ютерні ігри з малих років супроводжують підростаюче покоління, з одного боку, викликаючи гіподинамію, атрофію опорно-рухового апарата й м’язової мускулатури, що можна трактувати як негативну адаптацію, з іншого боку, швидко розвиваючи інтелект, логічне мислення й уяву людини. На відміну від традиційних ігор, особливо в ході якого-небудь свята, що має нерідко ритуальний, нетворчий характер, електронні ігри найчастіше знаходяться на грані з мистецтвом, вимагаючи доповнення електронних образів уявою й включення в дію інтелектуальної активності. У той же час комп’ютерні ігри можуть виробляти в деяких індивідів пасивну позицію, тоді як у реальних іграх відбувається контакт із живими партнерами й розвивається фізичний і духовний потенціал особистості. Комп’ютерний гравець звикає переміщатися з одного віртуального світу в інший, швидко сприймати незнайомі ситуації й адаптуватися до них. У суспільстві, що змінюється бурхливо, розвинута інтелектуальна гнучкість забезпечить пристосування до нових, несподіваних реалій. Комп’ютерні ігри виконують, таким чином, функцію соціалізації молоді в постіндустріальному суспільстві, подібно древнім містеріям.

У результаті створення людиною нового навколишнього середовища (міський, інформаційної) виникає ситуація, при якій організм людини не має підготовленої еволюцією норми реакції й тому реагує на зміни середовища появою нових професійних захворювань, хронічною напругою адаптаційних систем. Діапазон пристосувальних можливостей людини, як будь-якої живої істоти, обмежений. Перераховані проблеми, що виникають у ході взаємодії людини й сучасного інформаційного середовища, вимагають подальшого комплексного осмислення для пошуку оптимальних шляхів їхнього вирішення.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що інформаційне середовище є чинником, що вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини й виробленню нових.

Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасного світу, змінюють не просто якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам спосіб його буття у світі.

Все вищесказане свідчить про те, що проблема адаптації людини до інформаційного середовища є гостро сучасною, дуже актуальною для новітнього етапу цивілізаційного розвитку людства.

Література

1. Бесоев С. А. Изменения коммуникации в молодежной среде как результат повседневного использования домашнего компьютера // “Молодежь и общество на рубеже веков”. Международная научно-практическая конференция 20-21 октября 1998 г.
2. Гордеева А. В. Захопленість комп’ютерними іграми: психологічний аспект. — К., 2004.
3. Килимова Л. В. Роль інформаційних технологій в саморозвитті людини. — Курск: Курск, гос. техн. ун-т, 2003. — 63 с.
4. Петрова Е. В. Человек и информационная среда: проблемы взаимодействия // “Диалог XXI век”. Материалы международного конгресса 30 июля — 5 августа 2008 г.
5. Фомичева Ю. В., Шмелев А. Г., Бурмистров И. В. Психологические корреляты увлеченности компьютерными играми // Вестник МГУ. Сер 14. Психология. — 1991. — №3. — С. 27–39.
6. Фромм Э. Бегство от свободы. — М., 1995.
7. Шапкин С. А. Компьютерная игра: новая область психологических исследований // Психологический журнал. — 1999. — Т. 20, №1. — С. 86–102.

Е. А. Диколь-Кобрин, асист.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ПСИХИКУ МОЛОДЕЖИ И АДАПТАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ЭТОГО ПРОЦЕССА

Резюме

В современном информационном обществе нужно уметь адаптироваться к новым условиям жизнедеятельности в ограниченное время. Самая важная проблема — проблема молодежи успешная адаптация к современной информационной среде. Информационная среда — фактор, требующий абсолютно новой адаптации человека. Современный информационный средний определенный характер приводит к исправлению существующей природы и социальных механизмов адаптации человека и созданию новых механизмов. Информационные технологии как современное ядро цивилизации изменяют не только качество и суть жизни молодого человека, но угрожают трансформации его существования в современном мире.

Ключевые слова: информационное общество, компьютерные технологии, адаптационные механизмы.

O. A. Dikol-Kobrina, tutor,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

INFLUENCE OF AN INFORMATION TECHNOLOGY OF MENTALITY OF YOUTH AND ADAPTABLE MECHANISMS OF THIS PROCESS

Summary

In a modern information society it is necessary to be able to adapt for new conditions of ability to live during limited time. The most important problem — a problem of youth successful adaptation to the modern information environment. The information environment — the factor, demanding absolutely new adaptation of the person. The modern information average certain character leads to correction of the existing nature and social mechanisms of adaptation of the person and creation of new mechanisms. Information technologies as change a modern kernel of a civilization not only quality and an essence of a life of the young man, but transformations of its existence in the modern world threaten.

Key words: information society, computer technologies, adaptable mechanisms.

Н. В. Дячук, асп.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
кафедра загальної та соціальної психології

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ФАКТОР САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми самореалізації особистості. XXI століття вимагає від людини творчого розвитку, який за умови наявності творчого потенціалу, забезпечує людині її самореалізацію. Тому у даній статті присутній глибинний аналіз складових компонентів цього поняття: творчість і потенціал. Слід підкреслити, що проблема творчого потенціалу особистості досліджувалася і продовжує досліджуватися не тільки психологами, але й в той же час все набуває популярності серед педагогів та філософів. Проблема творчого потенціалу тісно пов'язана із проблемою творчої особистості. Нашим завданням було визначення важливих професійних якостей творчої особистості в процесі її становлення та розвитку. Представлений аналіз проблеми самореалізації особистості може слугувати доповненням у подальшому дослідженні проблеми.

Ключові слова: особистість, творчість, потенціал, самореалізація, творчий потенціал, самоактуалізація.

Проблема формування творчої особистості, пошук ефективних шляхів розкриття творчого потенціалу особистості відноситься до універсальних проблем науки в цілому, зокрема психології та зберігає свою актуальність на сучасному етапі суспільного розвитку. Людині нового покоління треба бути творчою особистістю, здатною до ефективної діяльності у XXI столітті. Розкриття творчого потенціалу відіграє велике значення з точки зору буттєвих цінностей особистості, її психологічного здоров'я, сприяючи таким чином процесу її самореалізації та самоактуалізації.

Основне завдання освітньої політики нашої держави полягає в формуванні та розвитку творчої особистості спеціаліста будь-якої галузі науки, сприянню розкриттю його творчого потенціалу.

Метою даної роботи є аналіз поняття творчої самореалізації особистості та визначення основних професійно-важливих якостей творчої особистості у процесі її розвитку та становлення.

Над змістом поняття "творчий потенціал" працювали багато сучасних вчених, серед яких В. І. Андреев, П. Ф. Кравчук, А. С. Майданов, В. Ф. Овчинников, Я. О. Пономарьов, В. В. Рибалка та інші. Аналіз досить великого масиву літератури з проблем творчості, яка останнім часом вже виділилася в самостійний напрям на межі психології, педагогіки, філософії та інших наук дає змогу зробити висновок про те, що проблема творчого потенціалу завжди була і залишається центральною ланкою дослідження проблем творчості та творчої особистості. Оскільки вищезгадані поняття нерозривно пов'язані між собою, то раціонально буде окремо проаналізу-

вати та охарактеризувати сутність поняття “творчість” та поняття “потенціал”, що дасть змогу виявити його певні характеристики та зрозуміти поняття “творчий потенціал” глибше і ширше.

У загальному вигляді творчість має таке визначення як: “людська діяльність, що має за ціль створення будь-чого принципіально нового, не схожого на створене раніше” [9]. У філософському енциклопедичному словнику творчість трактується як дещо схоже визначення. Це — діяльність, яка породжує щось якісно нове, чого ніколи раніше не було [17]. В. М. Екземплярський називає творчість родовою властивістю людини, вищою формою її діяльності, яка спрямована на створення чогось нового, на відкриття об’єктивних суспільно важливих цінностей. Крім того, вчений стверджує, що творчість треба розглядати не як специфічне самостійне утворення, яке існує поряд з продуктивною і репродуктивною діяльністю, а як внутрішньо істотну властивість діяльності взагалі, яка виявляється в її конкретних формах [19].

Творчість являє собою тип діяльності, який створює якісно нові матеріальні і духовні цінності або висуває нові, ефективніші способи розв’язання тих чи інших наукових, технічних, соціальних та інших проблем [6].

Таке ж визначення поняттю творчість дає А. М. Єрмола, який наголошує на тому, що у філософській та психолого-педагогічній літературі існують різні пояснення творчості, відмінні погляди на основу та структуру творчого процесу. Звертаючи увагу на багатоплановість вживання поняття “творчість”, він стверджує, що творчість — це діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних та духовних цінностей. Вона передбачає наявність особистості цінностей, мотивів, знань, умінь, завдяки яким створюється продукт, що відрізняється новизною, оригінальністю й унікальністю. На думку американського психолога П. Едвардса, творчість — це здатність знаходити нові вирішення проблеми або винаходити нові заходи вираження, внесення в життя чогось нового для індивіда; це сила, що сприяє позитивній самооцінці й забезпечує саморозвиток індивіда [5].

Необхідно виділити оригінальний, але важливий підхід до проблеми творчості видатного психолога Л. С. Виготського, який писав, що творчість — це діяльність людини, спрямована на створення нового: чи то речей зовнішнього світу, чи умовиводів або почуттів, властивих самій людині [18]. Підтвердженням цього може бути визначення, взяте зі словника-довідника: “творчість — це діяльність, що передбачає відкриття чогось нового для індивіда” [9].

Дослідженням сутності творчості, умов її розвитку та інших аспектів займалися і продовжують займатися вчені-філософи. Так, знаменитий філософ Платон стверджував, що поняття творчість дуже широке і все, що викликає перехід від небуття до буття, що сприяє появі нових предметів через будь-яке ремесло і є творчістю. Отже, Платон відносив до творчості все, створене людиною [16].

А. Спіркін зазначає, що такий феномен, як творчість можна визначити як мислення і практичну діяльність, результатом якої є створення оригі-

нальних, неповторних цінностей, встановлення нових фактів, властивостей, закономірностей [18], а болгарський філософ Г. Гиргинов розглядає творчість двох рівнів, перший з яких притаманний людському мисленню і людській практиці, а другий — пов'язаний з певним винахідництвом, науковою діяльністю [4]. М. Бердяєв, наголошуючи, що творчість людини є не її вимогою, а правом та обов'язком. Отже, слідує висновок, що до творчості здатна кожна людина, життя якої наповнене елементарними формами праці [1].

Значну увагу аналізу творчості приділяв С. Л. Рубінштейн, який пояснював дане поняття через працю, діяльність тощо. Кожна праця, наголошував вчений, включає в себе тією чи іншою мірою інтелектуальні, мислительні процеси того чи іншого рівня і в праці представлений момент творчості. С. Л. Рубінштейн стверджував, що творчість включаючись у працю, відкриває новий аспект в проблемі діяльності в цілому [12].

Д. Б. Богоявленська вважає, що власне творчість починається там, де перестає бути тільки відповіддю або рішенням поставленого завдання. Тобто, там, де цінним і важливим є сам процес діяльності, а не лише результат. Саме в цьому виході за рамки вимог заданої ситуації і криється таємниця вищих форм творчості, здатність бачити в предметі щось нове, таке, чого не бачать інші [2].

Такі зарубіжні вчені, як К. Роджерс, А. Маслоу, Р. Мей вбачали в творчості глибинну потребу людини в самореалізації [11]. К. Роджерс пояснював, що творчість є важливою потребою людини реалізувати себе. Актуалізація особистістю своїх можливостей та здібностей призводить до розвитку, як наголошує К. Роджерс “повноцінно функціонуючої людини”. Тенденція до самоактуалізації притаманна будь-якому живому організму, тому прагнення до повної самореалізації є природженим у кожного з нас. Самоактуалізація — це прагнення живої істоти до зросту, розвитку, самостійності, самовираження, активізації всіх можливостей свого організму. А. Маслоу стверджував, що творчість є найбільш універсальною характеристикою людини, це риса, яка потенційно присутня у всіх людей від народження. Він також відмітив, що хоча здатність до творчості закладена в кожному з нас, вона не вимагає спеціальних талантів чи здібностей. Творчість є універсальною функцією людини, що веде до всіх форм самовираження, тому поняття самоактуалізації у вченого трактується, як “повне застосування талантів, здібностей, потенцій” [8].

Аналіз літератури з проблеми творчості показав, що творчість може проявлятися на різних рівнях (індивідуальному, колективному та в єдності першого з другим), але головним залишається той факт, що творчість завжди пов'язана з формоутворенням та спрямована на реалізацію творчого потенціалу особистості та перетворення його в реальність [16].

Інше поняття, пояснення якого є не менш значимим при дослідженні даної проблеми є поняття “потенціал”. Цей термін походить від латинського слова *potentia*, що в перекладі означає здібність, сила, міць, дієвість. Поняття “потенціал” вживається в декількох значеннях: по-перше, як фізична величина, яка характеризує силове поле в певній точці, по-друге, як

сукупність засобів чи можливостей у будь-якій галузі чи сфері життєдіяльності [13].

Цей термін знаходимо у філософському словнику, де поняття “потенціал” визначається як притаманна життєвій субстанції тенденція, яка за сприятливих умов досягає своєї мети, і відповідно, можливість, внутрішня сила, здатність до дії [17].

У енциклопедичному словнику дане поняття також характеризується як джерела, можливості, засоби, запаси, які можуть бути використані для вирішення будь-якого завдання, досягнення певної мети або ж як можливості окремої особистості, суспільства, держави в певній сфері життєдіяльності [14].

Отже, спираючись на аналіз понять “творчість” та “потенціал”, який включає в себе можливості або ж внутрішні сили, які можуть використовуватися для вирішення будь-якої задачі, здійснення будь-якого виду діяльності, робимо висновок, що в нашому випадку творчий потенціал особистості може трактуватися як можливості особистості для виконання творчих дій у будь-якій сфері діяльності.

Простежити динаміку розвитку творчого потенціалу особистості, розкрити його психологічний зміст намагалися визначні вітчизняні та зарубіжні вчені.

Велика кількість вчених вважають творчий потенціал рушійною силою і джерелом розвитку особистості (Я. Пономарьов, С. Степанов, Р. Ткач та інші). Вони розкривають саме поняття “творчий потенціал особистості”, розглядаючи його на рівні вивчення потенційних та актуальних характеристик людини. Вищезгадані вчені інтерпретують творчий потенціал як категорійну форму творчої активності особистості.

Такі дослідники, як О. О. Бодальов, А. А. Деркач зазначають, що головним фактором творчого потенціалу є прагнення до самореалізації [3]. Особистість, в якій присутня наявність творчого потенціалу характеризується високим рівнем внутрішньої потреби до самореалізації та саморозвитку навіть за відсутністю зовнішніх причин. Певним мотивом, що спонукає її до самоздійснення, внутрішньою причиною є активне ставлення до навколишньої дійсності та самої себе. Отже, самореалізація особистості виступає одним з головних механізмів становлення і розвитку творчого потенціалу. Існуючи в єдності перервного і безперервного, кінцевого і нескінченного, самореалізація є початковим станом високорозвиненої особистості. Іншими словами, не мотиви, що лежать поза особистістю (гроші, престиж, кар’єра тощо), а її прагнення, внутрішня потреба спонукає до самореалізації [3].

Розвиток творчого потенціалу неможливий без творчої активності особистості, оскільки остання є умовою виявлення і розвитку творчого потенціалу особистості та механізмом реалізації її творчих здібностей [15].

Р. В. Ткач підкреслює, що реалізація творчого потенціалу в творчій діяльності незмінно пов’язана з механізмом інтелектуальної активності суб’єкта, продуктивністю підсвідомих процесів. Від багатого творчого потенціалу як підсвідомого процесу залежить рівень творчої самореалізації і саморозвитку особистості. Отже, головним джерелом її розвитку є творчий

потенціал, який реалізується у творчому зусиллі, а провідним мотивом — прагнення до самоактуалізації та самореалізації. Творчий потенціал не є вродженим, стверджує вчений, його не можна набути у процесі освіти, як знання, вміння, навички. Від вроджених здібностей психофізіології людини творчий потенціал залежить тільки певною мірою, але його актуальний стан залежить від цінностей самої людини, від її внутрішніх зусиль. В результаті своїх творчих зусиль людина може навіть підпорядкувати своїй волі, цілям і планам власний темперамент [15].

С. Л. Рубінштейн наголошує, що розвиток творчого потенціалу здійснюється на основі взаємодії зовнішніх і внутрішніх умов. Створення необхідних соціальних, матеріальних, моральних умов для суб'єкта сприяє розкриттю його внутрішніх творчих сил, викликає потребу використовувати і проявляти свій творчий потенціал у будь-якій конкретній діяльності, яка сприяє позитивним перетворенням в самій особистості [12].

Отже, творчий потенціал особистості являє собою структурно і функціонально організоване формування, синтез соціальних та психофізичних властивостей, у характеристиці якого виражена єдність природного і соціального: наявність природних задатків до творчості і необхідність їх розвитку в умовах життєдіяльності. Проблема творчого потенціалу є невіддільною складовою загальної проблеми творчої особистості. Тому головною характеристикою дослідження процесу творчого потенціалу є розвиток творчої особистості.

Питання розвитку творчої особистості вивчалось та продовжує цікавити багатьох вітчизняних та західних вчених. Серед них: В. О. Моляко, Я. О. Пономарьов, О. І. Виговська, В. М. Дружинін, В. В. Рибалко, Г. С. Костюк, В. В. Клименко, К. Р. Овчиннікова, В. І. Андреев, О. І. Кульчицька, О. М. Матюшкін, Н. В. Кузьміна, С. О. Сисоєва та інші. Серед західних психологів вагомий внесок у розуміння творчої природи особистості зробили такі видатні вчені, як: З. Фрейд, К. Юнг, Є. Фромм, А. Маслоу, Р. Стернберг, Дж. Гілфорд, Е. де Боно, Т. Рібо і т. д.

Загалом, творча особистість — це особистість, яка характеризується високим рівнем розвитку творчих здібностей, незвичайним творчим потенціалом та схильністю до творчої діяльності. Творча особистість спрямована на творчу діяльність, що проявляється у високій потребі до творчості, високому постійному інтересі, що домінує над іншими формами спрямованості [9].

А. Н. Лук визначає дві групи якостей творчої особистості: ознаки творчого мислення та особові характеристики. Він стверджує, що ці групи якостей взаємопов'язані, оскільки здібності до творчого мислення без відповідних особових якостей не будуть існувати то проявлятися належним чином. У творчої особистості, за словами вченого, обов'язкова наявність творчого потенціалу. Це пояснюється тим, що творчі задатки певною мірою притаманні кожній людині і лише реалізація творчого потенціалу, якими б не були його рамки масштабності робить людину психічно нормальною [7].

Творча особистість визначається високою життєвою енергією, працездатністю, домінантністю уваги (здатність довгий час утримувати свою ува-

гу на певному об'єкті чи проблемі), критичністю мислення, впевненістю в собі, почуттям власної гідності, високою самооцінкою, кмітливістю, внутрішньою свободою та ін. [9]. В. Андрущенко, П. Скрипка, В. Буслинський наділяють творчу особистість оригінальністю, здібністю сприймати та освоювати не лише те, що уже є створеним, але і створювати щось самостійно; надзвичайним прагненням до творчості, яка є більш розвиненою ланкою потреби в діяльності, що притаманна кожній людині [16].

Отже, творча особистість — це особистість, для якої характерна стійка мотиваційно-творча активність, що проявляється в єдності з високим рівнем творчих здібностей, це особистість, яка здатна до саморозвитку, самоактуалізації та професійного самовдосконалення [10].

Отже, роблячи висновок, необхідно зазначити, що проблема самореалізації особистості, яка здійснюється за допомогою творчого потенціалу досі є відкритим полем для діяльності науковців, здобутки яких допоможуть подолати існуючі розбіжності. Подальшу перспективу дослідження вбачаємо у поглибленні вивчення проблеми творчого потенціалу особистості через практику та вивченні питань, пов'язаних із психологічними особливостями діяльності перекладача.

Література

1. Бердяев Н. А. Самопознание: опыт философской автобиографии. — М., 1990. — 448 с.
2. Богоявленская Д. Б. “Субъект деятельности” в проблематике творчества // Вопросы психологии. — 1999. — №2. — С. 35–40.
3. Вайнцвиг П. Десять заповедей творческой личности. — М.: Прогресс, 1990. — 136 с.
4. Гиргинов Г. Наука и творчество. — М., 1979. — С. 67.
5. Єрмола А. М. Креативність в основі моніторингу // Практична психологія і соціальна робота. — 2003. — №8. — С. 71–72.
6. Левин В. А. Воспитание творчества. — М.: Знание, 1977. — 64 с.
7. Лук А. Н. Психология творчества. — М.: Наука, 1978. — 128 с.
8. Маслоу А. По направлению к психологии бытия. — М.: Эксмо-Пресс, 2002. — 272 с.
9. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. — К.: Рута, 2001. — 230 с.
10. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості: навч. посібник. — К.: ІЗМН, 1996. — 236 с.
11. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М.: Прогресс. — 409 с.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: В 2-х томах. — М.: Педагогика, 1989.
13. Словарь иностранных слов. — 18-е изд., стер. — М.: Рус. Яз., 1989. — 624 с.
14. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. — М.: Сов. энциклопедия, 1987. — 1600 с.
15. Ткач Р. В. Психологічні особливості творчої активності особистості. — Запоріжжя: ЗДІА, 1999. — 24 с.
16. Філософія: навч. посібник / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін.; За ред. І. Ф. Надольного. — К.: Вікар, 1997. — 584 с.
17. Философский словарь. — М.: ИНФРА — М., 1997. — 576 с.
18. Щербакова К. І. Вступ до спеціальності: навч. посібник — К., 1990. — 166 с.
19. Экземплярский В. М. Очерки психологии учебно-воспитательной работы в школе. — М.: Учпедгиз, 1995. — 168 с.

Н. В. Дячук, асп.

Волынский национальный университет им. Л. Украинки,
кафедра общей и социальной психологии

ТВОРЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КАК ФАКТОР САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена теоретическому анализу проблемы самореализации личности. XXI столетие требует от человека творческого развития, которое возможно при наличии у него творческого потенциала, который в свою очередь обеспечивает человеку его самореализацию. Поэтому в нашей статье присутствует глубокий анализ составных компонентов этого понятия: творчество и потенциал. Следует упомянуть, что проблема творческого потенциала личности исследовалась и продолжает исследоваться не только психологами, а и весьма популярна среди педагогов и философов. Проблема творческого потенциала тесно связана с проблемой творческой личности. Нашим заданием было определить самые важные профессиональные качества творческой личности в процессе ее становления и развития. Представленный анализ проблемы самореализации личности может послужить дополнением в дальнейшем исследовании проблемы.

Ключевые слова: личность, творчество, потенциал, самореализация, творческий потенциал, самоактуализация.

N. V. Dyachuk, postgrad. stud.

Volin national university after L. Ukrainka,
general and social psychology department

CREATIVE POTENTIAL AS A FACTOR OF PERSON'S SELF-REALIZATION

Resume

The article is devoted to the theoretical analysis of person's self-realization. The person of the XXI century is supposed to be creative. It can be done due to person's creative potential as a factor of person's self-realization. Therefore the concrete analysis of creative potential is viewed in this article. The analysis is given to such notions as creativity and potential. The person's self-realization problem has always been investigated by different scientists. To give proper analysis of the development of person's creative potential we shall study the problem of the creative person. Our task was to determine the professional characteristics of the creative person in the process of her development. The theoretical analysis given on the person's self-realization problem could serve as addition to further investigation.

Key words: person, creativity, potential, self-realization, creative potential, self-actualization.

О. Н. Кириченко, канд. педагог. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра общей и социальной психологии

СПЕЦИФИКА СИНДРОМА ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПЕДАГОГОВ И ЕГО ПРОФИЛАКТИКА

В статье раскрываются результаты исследования специфики синдрома эмоционального выгорания у педагогов, раскрыты наиболее часто встречающиеся признаки синдрома эмоционального выгорания, выделены показания к профилактической или коррекционной психологической работе по вопросам эмоционального выгорания у педагогов, указаны особенности профилактической работы с лицами, имеющими признаки эмоционального выгорания.

Ключевые слова: синдром эмоционального выгорания, специфика, профилактика синдрома эмоционального выгорания, педагоги.

Традиционно и в общественном сознании, и в научной литературе при изучении профессиональной деятельности специалистов социномических профессий (врачей, педагогов, социальных работников и т. д.) акцент делается, прежде всего, на позитивных аспектах работы с людьми. Вместе с тем совершенно очевидно, что именно работа с людьми в силу предъявляемых ею высоких требований, особой ответственности и эмоциональных нагрузок потенциально содержит в себе опасность тяжелых переживаний, связанных с рабочими ситуациями, и вероятность возникновения профессионального стресса.

На сегодняшний день стало очевидным, что профессиональная деятельность педагога в силу предъявляемых ею высоких требований, особой ответственности и эмоциональных нагрузок потенциально содержит в себе опасность тяжелых переживаний, связанных с рабочими ситуациями, и вероятность возникновения профессионального стресса. Профессиональная деятельность педагога, независимо от разновидности исполняемой работы, относится к группе профессий с повышенной моральной ответственностью за здоровье и жизнь детей и молодежи, групп населения и общества в целом. Педагогам, по роду своей деятельности вовлеченным в длительное эмоционально сложное общение с людьми различных возрастов, социального положения и статуса, детьми, их родителями и администрацией учебных заведений, свойствен так называемый синдром “эмоционального выгорания”. Причем, по последним данным, данному синдрому подвержен почти каждый педагог (около 90% учителей средней школы) [1, 6].

Согласно современным данным [2, 3, 4, 5], под “психическим выгоранием” понимается состояние физического, эмоционального и умственного истощения, проявляющееся в профессиях социальной сферы. Этот

синдром включает в себя три основные составляющие: эмоциональную истощенность, деперсонализацию (цинизм) и редукцию профессиональных достижений. Под эмоциональным истощением понимается чувство эмоциональной опустошенности и усталости, вызванное собственной работой. Деперсонализация предполагает циничное отношение к труду и объектам своего труда.

Редукция профессиональных достижений — возникновение у работников чувства некомпетентности в своей профессиональной сфере, осознание неуспеха в ней.

В значительной степени подвержены развитию СЭВ педагоги. Объясняется это тем, что профессиональный труд педагогов отличается очень высокой эмоциональной напряженностью [1, 6]. Симптомы профессионального выгорания в учительской среде не зависят от пола и возраста испытуемых.

Содержание педагогической работы, связанное с высоким личностным участием, требует от учителя высокой мобилизации своих сил и не всегда сопровождается адекватной оценкой собственных психических затрат. Чаще всего аспект здоровья игнорируется в работе учителя, поскольку такое посвящение себя профессии считается естественным явлением в учительской среде.

Сложный характер синдрома профессионального выгорания, а также разнородность интерпретации его причин и проявлений требуют поиска исследовательских стратегий и создания соответствующего психологического инструментария. Классическим примером измерения степени развития синдрома является опросник МВІ, разработанный К. Маслач, который позволяет исследовать три главные составляющие синдрома: эмоциональное истощение, неудовлетворенность профессиональной деятельностью, обезличивание интерперсональных отношений [4].

Другим примером диагностики особенностей синдрома эмоционального выгорания является “Опросник поведения и переживания, связанного с работой” (AVEM), разработанный У. Шааршмидтом и А. Фишером. На основе анализа показателей отдельных шкал опросника и их взаимосвязей авторами методики были выделены четыре типа поведения и переживания в профессиональной среде. Тип G (нем. *gesund*) — отражающий положительную установку на выполнение деятельности, усиленную мобилизирующим воздействием положительных эмоций. Тип S (нем. *sparsam*) — экономный, бережливый, со средним уровнем мотивации, энергетических затрат и профессиональных притязаний, выраженной склонностью к сохранению дистанции по отношению к профессиональной деятельности, удовлетворенностью результатами своего труда. Тип А — тип риска А, характеризующийся экстремально высоким субъективным значением профессиональной деятельности, большой степенью готовности к энергетическим затратам, низкой устойчивостью к фрустрации и стрессу. Тип В (англ. *burnout*) — выгорание, отмечен низким субъективным значением деятельности, низкой стрессоустойчивостью, ограниченной способностью к релаксации и конструктивному решению проблем, тенденцией к отказу в

трудных ситуациях, постоянным чувством беспокойства и беспредметного страха.

Методика “диагностики уровня эмоционального выгорания” В. В. Бойко позволяет выявить сформированность фаз стресса — “напряжение”, “резистенция”, “истощение” и ведущие симптомы “выгорания”.

По итогам тестирования можно сказать, какие фазы стресса уже сформировались или находятся в стадии формирования, какие симптомы доминируют.

По количественным показателям можно судить о том, насколько каждая фаза сформировалась, какая фаза сформировалась в большей или меньшей степени. Исходя из этого, можно планировать дальнейшую тактику психотерапевтической работы.

Для создания целостной картины синдрома эмоционального выгорания предлагается использовать также следующие методики: экспресс-диагностику невроза К. Хека и Х. Хесса, методику личностного дифференциала (адаптированная в НИИ им. В. М. Бехтерева), методику диагностики предрасположенности личности к конфликтному поведению К. Томаса и методику определения уровня самоактуализации личности (САМОАЛ). Пакет подобран таким образом, что многие шкалы из разных методик коррелируют друг с другом, что позволяет выяснить, на каких уровнях возникли нарушения, а также являются своеобразной шкалой лжи для методики “выявления эмоционального выгорания” [2].

Опираясь смысловым содержанием и количественными показателями, подсчитанными для разных фаз формирования синдрома “выгорания”, можно дать достаточно объемную характеристику личности и, что не менее важно, наметить индивидуальные меры профилактики и психокоррекции.

Для установления личностных детерминант синдрома эмоционального выгорания у педагогов на базе средних школ г. Одессы было проведено эмпирическое исследование.

Методы исследования:

- наблюдение;
- тестирование;
- методы математической обработки статистической информации.

При тестировании использовались следующие методики:

– методика “Опросник поведения и переживания, связанного с работой” (AVEM — Arbeitsbezogenes Verhaltens-und Erlebensmuster, Schaarschmidt and Fischer) в адаптации Т. И. Ронгинской;

– методика диагностики уровня эмоционального выгорания В. В. Бойко;

– опросник “Невротические черты личности” (НЧЛ) Л. И. Вассерман.

Выбранные методики позволяют представить синдром эмоционального выгорания как комплексное явление, которое находит свое отражение в эмоциональной, когнитивной и поведенческой сферах личности, а также выявить личностные детерминанты его возникновения и развития.

Исследование проходило в несколько этапов. На первом этапе проводилось психодиагностическое исследование испытуемых по указанным выше

методикам, проводилась количественная и качественная обработка результатов, формулировались заключения относительно наличия и степени проявления синдрома эмоционального выгорания.

На втором этапе результаты, полученные при психодиагностическом исследовании, подвергались математической обработке с целью установления закономерностей проявления синдрома выгорания в зависимости от личностных особенностей педагогов.

На третьем этапе, с учетом выявленных особенностей проявления синдрома эмоционального выгорания, проводилось выявление признаков данного синдрома, которые могут быть показателями к консультативной психологической работе.

Как наиболее часто встречающиеся признаки синдрома эмоционального выгорания в данной выборке педагогов были выявлены:

- неудовлетворенность собой;
- эмоциональный дефицит;
- тревога (депрессия);
- редукция профессиональных обязанностей;
- эмоциональная отстраненность.

Для педагогов с признаками синдрома эмоционального выгорания характерно увеличение количества ситуаций, оцениваемых ими как психотравмирующие, что усиливается неадекватным избирательным эмоциональным реагированием и переживанием чувства невозможности изменить что-либо. Увеличение количества ситуаций, которые педагог оценивает как психотравмирующие, приводит к расширению сферы экономии эмоций, которая распространяется с профессиональной сферы на семейную и досуговую, а также к небрежному выполнению или избеганию выполнения профессиональных обязанностей. Расширение сферы экономии эмоций сопровождается также уменьшением эмоциональных проявлений и реакций, а также стремлением минимизировать личностную вовлеченность при исполнении профессиональных обязанностей. Сужение сферы эмоциональных контактов, вызванное эмоциональным истощением и стремлением к экономии эмоций, приводит в итоге к переживанию эмоционального дефицита, усилению тревоги, переживанию чувства непонятости, ненужности, одиночества (или переживания из-за отсутствия единомышленников).

Для педагогов с признаками синдрома эмоционального выгорания характерны следующие особенности переживания и поведения по отношению к работе: повышенная сензитивность к оценке окружающими результатов их профессиональной деятельности, склонность воспринимать работу как основную сферу самореализации, апатичность по отношению к выполняемой деятельности, восприятие профессиональной деятельности как ненужной и лишённой смысла, требующей излишних затрат времени и энергии, неадекватно завышенный уровень притязаний в профессиональной деятельности, стремление к получению признания даже при незначительных успехах, болезненное реагирование на просчеты и неудачи в профессии. Готовность уделять значительное количество времени и энергии профессиональной деятельности, работать “с полной отдачей”, стремление к мак-

симизации эффективности своей профессиональной деятельности, склонность к перфекционизму, гиперсензитивность по отношению к внешней оценке результатов своей профессиональной деятельности, не способность сохранять дистанцию по отношению к работе, неадекватная эмоциональная вовлеченность в выполнение профессиональных обязанностей, восприятие профессиональных успехов и неудач как доказательства их личностной успешности или неуспешности. Склонность к отказу от дальнейшей деятельности в ситуации неудачи, пассивная стратегии решения проблем в профессиональной деятельности, сниженная стрессоустойчивость, высокая фрустрированность, эмоциональная неуравновешенность.

Неудовлетворенность результатами своей профессиональной деятельности, склонность воспринимать оценку своей профессиональной деятельности как незаслуженно заниженную.

По результатам исследования большинство педагогов с признаками эмоционального выгорания были отнесены к группе риска возникновения синдрома, тогда как у оставшихся был выявлен сформированный синдром.

Также были выявлены следующие особенности эмоциональной возбудимости у педагогов с признаками эмоционального выгорания. Для них характерны тревожность, повышенная склонность к критическому самоанализу, затруднения при принятии решений, повышенная эмоциональная истощаемость, потребность в эмоциональной поддержке, склонность к рационализации, инертность и “застреваемость” переживаний, “зажатость” в социальных и профессиональных контактах, отсутствие раскованности, спонтанности, естественности и непринужденности, высокая вероятность несдержанного, плохо управляемого и прогнозируемого поведения, преобладание аффективных форм реагирования, преимущественно экстрапунитивной направленности, раздражительность, вспыльчивость, неконформность и необдуманность поступков, плохая переносимость стресса с возможностью дезадаптивных форм поведения, одновременно проявляются черты повышенной чувствительности в отношении несправедливости (объективной или субъективно воспринятой как таковой), сензитивности и аффективной ригидности.

В результате проведенного исследования можно выделить следующие показания к профилактической или коррекционной психологической работе по вопросам эмоционального выгорания у педагогов:

- неадекватно завышенный уровень притязаний в профессиональной деятельности;
- экстремально высокая субъективная значимость профессиональной деятельности;
- склонность к рационализации;
- инертность и “застреваемость” переживаний;
- повышенная эмоциональная возбудимость;
- ослабление способности к волевому управлению эмоциями;
- недостаточная пластичность эмоций;
- сниженная толерантность к стрессу;
- сниженная способность соблюдать дистанцию по отношению к работе;

– объективное или субъективно воспринимаемое отсутствие поддержки и понимания от окружающих.

Профилактические и лечебные меры при синдроме эмоционального выгорания во многом схожи: то, что защищает от развития данного синдрома, может быть использовано и при терапии уже развившегося эмоционального выгорания.

В терапии и профилактике синдрома эмоционального выгорания можно использовать различные подходы: лично ориентированные методики, направленные на улучшение способностей личности противостоять стрессу через изменение своего поведения, отношения; меры, направленные на изменение рабочего окружения (предупреждение неблагоприятных обстоятельств).

Если активно не вмешиваться в развитие синдрома эмоционального выгорания среди персонала учебного заведения, то самопроизвольного улучшения не происходит.

Концепция поведенческих профилактических мер фокусируется на первичной профилактике. Сюда относятся следующие мероприятия:

– улучшение навыков борьбы со стрессом (дебрифинг (обсуждение) после критического события, физические упражнения, адекватный сон, регулярный отдых и др.);

– обучение техникам релаксации (расслабления) — прогрессивная мышечная релаксация, аутогенная тренировка, самовнушение, медитация;

– умение разделить с учеником ответственность за результат, умение говорить “нет”;

– хобби (спорт, культура, природа);

– попытка поддержания стабильных партнерских, социальных отношений;

– фрустрационная профилактика (уменьшение ложных ожиданий). Педагогов, впервые приступивших к работе, необходимо реалистически и адекватно ввести в курс дела. Если ожидания реалистичны, ситуация более предсказуема и лучше управляема.

Еще на этапе обучения профессии желательно давать студентам такие навыки. Примером может служить проведение дебрифинга после критического события, который предполагает возможность выразить свои мысли, чувства, ассоциации, вызванные каким-либо серьезным происшествием. Данный метод широко используется за рубежом в правоохранительных органах. Через обсуждение после травматических воздействий профессионалы избавляются от затаянного чувства вины, неадекватных и неэффективных реакций и могут продолжить работу.

Необходима лично ориентированная подготовка педагога с акцентом на способность формировать хорошие взаимоотношения с учениками и их родителями как фундамент для использования профессиональных знаний и технологий. Специалисты педагогических профессий должны быть обучены продвинутым навыкам интервью и беседы (контакт с “трудными” учениками, сообщение плохих новостей родителям и т. д.).

Широкое распространение получил метод образования по обучению личности справляться с трудностями на рабочем месте. Но, несмотря на

то, что люди могут обучиться новым путям выхода из стрессовых ситуаций, они не могут применить полученные навыки в рабочей обстановке, т. к. их работа требует поведения по специфическому пути, организационная процедура обуславливает время и место, в котором проходит большая часть работы. Сотрудники распределены согласно рабочим функциям, а не личностной совместимости.

Стратегии по предотвращению внешних обстоятельств, вызывающих выгорание (комбинация первичной и вторичной профилактики), могут быть разделены на действия по изменению организации и руководства администрации учебного заведения и на мероприятия, проводимые с педагогическими работниками.

Мерами, направленными преимущественно на рабочее окружение, являются:

- создание, поддержание “здорового рабочего окружения” (т. е. временной менеджмент, коммуникативные стили руководства);
- признание результатов работы (похвала, высокая оценка, оплата);
- обучение руководителей (“ключевая роль” администрации учебных заведений в предотвращении выгорания).

Личностно ориентированные стратегии:

- проведение специальных программ среди групп риска (например, Баллиновские группы для учителей);
- регулярный профессионально-медицинский, психологический мониторинг.

Литература

1. Берк Р. Психологическое выгорание у учителей — М., 1998.
2. Водопьянова Н. Е. Синдром выгорания: диагностика и профилактика — СПб.: Питер, 2005.
3. Лужецкая А. М. Особенности проявления синдрома эмоционального выгорания у представителей различных профессий системы “человек — человек” // Сибирский психологический журнал. — 2005. — № 21. — С. 150–153.
4. Маслач К. Выгорание: многомерная перспектива. — М.: Изд-во Института психотерапии, 2004.
5. Орел В. Е. Синдром психического выгорания личности. — М.: Ин-т психологии РАН, 2005.
6. *Форманюк Т. В.* Синдром “эмоционального сгорания” учителя // Вопросы психологии. — 1994. — № 6. — С. 54–67.

О. М. Кириченко, канд. педагог. наук, доц,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра загальної й соціальної психології

ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СИНДРОМУ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРАННЯ У ПЕДАГОГІВ

Резюме

У статті розкриваються результати дослідження особистісних детермінант синдрому емоційного вигорання у педагогів, розкриті ознаки синдрому емоційного вигорання, що найбільш часто зустрічаються, виділені свідчення до профілактичної або корекційної психологічної роботи з питань емоційного вигорання у педагогів, вказані особливості психокорекційної і профілактичної роботи з особами, що мають ознаки емоційного вигорання.

Ключові слова: синдром емоційного вигорання, особові детермінанти, педагоги.

O. Kirichenko, PhD, doc.,
Odessa I. I. Mechnikov National University,
general and social psychology department

THE PERSONALITY DETERMINANTS OF SYNDROME OF THE EMOTIONAL BURNOUT OF TEACHERS

Summary

In the article the results of research of personality determinant of syndrome of the emotional burnout open up for teachers, the often meetings signs of syndrome of the emotional burnout are exposed most, testimonies are selected to prophylactic or correction psychological work on questions of the emotional burnout for teachers, the features of prophylactic work are indicated with persons, having signs of the emotional burnout.

Key words: syndrome of the emotional burnout, personality determinants, teachers.

А. В. Кіяєв

ЕФЕКТИВНІСТЬ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ ВЧИТЕЛЯ ЯК ПРОЯВУ ЙОГО ОСОБИСТІСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

У статті наведено дослідження копінг-поведінки вчителів. Розкривається сутність поняття “копінг”, яке включає певні соціально-психологічні та індивідуально-особистісні детермінанти. Виділяються основні характеристики феномена, який досліджується: функції копіngu, копінг-механізми, копінг-стратегії та копінг-ресурси. Розглядаються етапи копінг-поведінки, а також виділяються типи прояву копінг-стратегій. Виконується аналіз наукових психологічних досліджень з даної проблеми, на основі якого створений алгоритм копінг-поведінки. Досліджуються фактори, які сприяють ефективності копінг-поведінки. Визначаються пасивні копінг-стратегії, створюється алгоритм неефективного копіngu. Виділяються психологічні особливості копінг-поведінки вчителів. Встановлюються особистісно-професійні характеристики, які впливають на ефективність копінг-поведінки вчителів. Проводиться дослідження індивідуальних копінг-стратегій вчителів та їх роль в розвитку особистісного потенціалу педагогів.

Ключові слова: копінг-поведінка, види копінг-стратегій, особистісно-професійні характеристики, потенціал особистості.

Постановка проблеми. У здійсненні педагогічної діяльності велике значення має особистісний потенціал вчителя, що характеризується загальною та професійною культурою педагога, включає інтелектуальні, емоційні і практично-дійові компоненти свідомості та вміння швидко адаптуватися до змінних умов життя. Напрямок здійснення цієї проблеми є підвищення рівня професійної компетентності вчителя та розвиток його особистісно-професійних здібностей. Показником особистісного потенціалу є ефективність копінг-стратегій, тобто тих способів подолання стресових ситуацій, які вчителі застосовують у своїй діяльності.

Професія педагога є однією з психологічно перенавантажених сфер діяльності, що супроводжується великою кількістю стрес-факторів. Недостатня освіченість у напрямку збереження психологічного здоров'я, розвитку навичок ефективного подолання стресових ситуацій призводить до виникнення ускладнень у професійній діяльності, взаємодії з учнями, зниження працездатності і навіть емоційного згорання. У зв'язку з цим особливого значення набуває феномен копінг-поведінки як складової адаптивної соціальної поведінки.

Проблема копіngu активно досліджується в сучасній психології. Серед зарубіжних авторів вивченням цієї проблеми займаються А. Білінгс, Р. Лазарус, А. Райт, С. Фолкмен, К. Форд та ін. У російській психології вивчення проблеми копінг-поведінки розпочалося у 1990-ті роки та представлено багатьма працями, авторами яких є: Л. І. Анциферова, В. І. Голованевська, Р. І. Грановська, К. Муздибаєв, І. М. Никольська, С. К. Нартова-Бочавер

тощо. Серед українських дослідників слід відзначити таких науковців, як О. І. Склень, С. В. Малазонія, Л. М. Марковець, С. В. Харченко та ін.

Термін “coping” почав використовуватися в американській психології на початку 1960-х років для вивчення поведінки особистості у стресових ситуаціях. Вперше цей термін з’явився в працях Л. Мерфі, який використав його, досліджуючи способи подолання дітьми вимог внаслідок кризи розвитку [9]. Вчений зазначав, що копінг як процес включає певні зусилля, які не можуть бути віднесені до автоматизованих адаптаційних механізмів, як, наприклад, рефлекси. Останні є більш примітивними засобами у співвідношенні з копінгом. У своїх дослідженнях науковець висловлював припущення, що з розвитком людини її когнітивні механізми та символізація стають все більш розповсюдженими у функціонуванні, а роль примітивних механізмів менш значущою у зв’язку з копінгом.

У зарубіжній психологічній літературі існує багато теоретичних підходів (психоаналіз, біхевіоризм, інтра- та інтеріндивідуальний підходи тощо), які ілюструють досліджуване поняття в різних напрямках. Психоаналіз об’єднує механізми копінгу з механізмами психологічного захисту. Біхевіоризм виходить з того, що поведінка може бути адаптивною чи неадаптивною в результаті правильного чи неправильного навчання. Інтра- та інтеріндивідуальний підходи розглядають копінг як когнітивні та поведінкові зусилля в напрямку зниження впливу стресової ситуації.

У російській психології дослідження переживань та поведінки людей у стресових ситуаціях проводилось у галузі психології праці. Увага зосереджувалась на вивченні впливу стресових факторів на працездатність та поведінку людини в екстремальних умовах, що пов’язані з професійною діяльністю.

Перші дослідження з проблеми життєдіяльності людини під впливом стресу проводилися такими російськими науковцями, як Л. І. Анциферова, В. С. Мерлін, К. К. Платонов, Б. М. Теплов, Л. І. Уманський тощо.

Деякі автори спираються на психоаналітичний напрямок та пов’язують копінг з усвідомленими варіантами підсвідомого захисту (Е. С. Романова та ін.).

Слід відзначити, що більшість російських дослідників орієнтовані на діяльнісний підхід (Л. І. Анциферова, Ф. Є. Васілюк, Л. П. Гримак, І. В. Забегайлова). Зокрема, у дослідженні Ф. Є. Васілюка відображується, що різні критичні ситуації (стрес, фрустрація, конфлікт та криза) відзначаються автором як “ситуації неможливості”, в яких особистість “стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя (мотивів, прагнень, цінностей тощо)” [2, с. 65]. Ефективність копінгу, на думку автора, визначається не тільки усвідомленням і осмисленням проблеми та засобів подолання, але й конкретними діями стосовно її вирішення. Це підкреслюється автором у визначенні етапів вирішення критичної ситуації:

1. Задоволення “тут-і-тепер”.
2. Реалізація мотиву (задоволення потреби).
3. Впорядкування внутрішнього світу.
4. Самоактуалізація [2].

Процес копінгу вважається “успішним”, якщо ранг переживання перевищує ранг критичної ситуації. Основними функціями копінгу є забезпечення і підтримання зовнішнього і внутрішнього благополуччя людини. Для цього необхідне усвідомлення ситуації і способів ефективного копінгу з нею, а також уміння вчасно застосувати їх в поведінці. З цього виходить, що копінг — це конкретні свідомі, цілеспрямовані, конструктивні дії людини, які формуються внаслідок її переживань стосовно вимог ситуації.

Цікавими є дослідження українських авторів (О. І. Склень, С. В. Малазонія та ін.), в яких підкреслюється роль формування копінг-поведінки в різних сферах професійної діяльності. Зокрема, в дослідженні щодо здатності до довільної саморегуляції майбутніх педагогів С. В. Малазонія [4] було доведено необхідність формування здатності до регуляції поведінки як фактора підвищення ефективності професійно-педагогічної діяльності. Автор стверджує, що розвиток регуляції поведінки приводить до активації внутрішніх механізмів особистості, що сприяє вибору конструктивних способів поведінки та як наслідок сприяє успішній діяльності. О. І. Склень у дослідженні копінг-стратегій фахівців-пожежників [6] встановив взаємозв'язок між ефективністю копінг-поведінки та рядом індивідуально-психологічних особливостей. Відмічено, що адаптивну форму копінгу здебільшого визначають стаж служби фахівця, інтелектуальний рівень особистості та вольові особливості. Окрім цього, вирішальна роль у забезпеченні ефективності подолання стресу відводиться комунікативній складовій особистості, до якої відноситься вміння працювати в команді, здатність встановлювати та підтримувати контакти тощо [6].

Здійснений аналіз наукової літератури з цієї проблеми дозволяє нам розглядати *копінг-поведінку* як певну відповідь особистості на виклик ситуації. Остання розуміється як стресогенний вплив на особистість, що блокує її актуальні життєві потреби та порушує стан психологічного комфорту. Головною функцією копінгу є адаптація людини до стресової ситуації, задоволення актуальних життєвих потреб та відновлення комфортного психологічного стану. Ця функція реалізуються завдяки *копінг-стратегіям*, які виступають як певні усвідомлені способи поведінки особистості, але можуть обиратися нею як свідомо, так і несвідомо. Це залежить, перш за все, від оцінки та напрямків подолання складної ситуації.

У зарубіжних та радянських авторів існують різні *класифікації стратегій* поведінки у складних ситуаціях (К. А. Абульханова-Славська, Л. А. Анциферова, Р. Лазарус, К. Муздибаєв, С. Фолкман).

Найбільш поширеними типами прояву копінг-стратегій, в основу яких ми закладаємо провідну сферу реагування на складні життєві ситуації, є:

1. Когнітивно-орієнтований: пов'язаний зі спробами людини покращити відносини “людина — довкілля” шляхом зміни когнітивної оцінки складної ситуації (збір інформації, стримання від імпульсивних та поспішних дій, вибір способів вирішення проблеми, планування).

2. Поведінково-орієнтований: зорієнтований на поведінкові дії, які спрямовані на вирішення проблеми (конкретні дії).

3. Емоційно-орієнтований: включає думки та дії, які спрямовані на тимчасове врегулювання емоційного напруження та хоча повністю не вирішують проблемну ситуацію, але покращують психологічний стан індивіда.

У результаті теоретичних та експериментальних досліджень було доведено, що для подолання складних стресових ситуацій кожна людина використовує індивідуальні стратегії (копінг-стратегії) за допомогою особистого досвіду та психологічних резервів (особистісні ресурси або копінг-ресурси). Тому копінг-поведінку почали розглядати як результат взаємодії копінг-стратегій та копінг-ресурсів. Ресурси регуляції поведінки можна розглядати як певний функціональний потенціал, що забезпечує підтримку у подоланні стресових ситуацій. Зокрема, в ресурсних теоріях авторів (К. Муздибаєв, С. Хобфол, Е. Фрайденберг та ін.) підкреслюється значення ресурсів особистості в копінгу зі стресом, що дозволяють його усвідомлено та цілеспрямовано долати, діяти та прогнозувати життєві події та результати вчинків. Згідно з аналізом досліджень у рамках ресурсного підходу можна виділити такі копінг-ресурси: особистісний потенціал суб'єкта (особистісні характеристики, здібності та навички), соціальна підтримка (інструментальна/ моральна), соціальне ухвалення або осудження. Існує тісний взаємозв'язок між тими особистісними конструктами, за допомогою яких людина формує своє ставлення до життєвих труднощів, і тим, яку копінг-стратегію поведінки вона обирає. Серед таких факторів зазначають, зокрема, розвиток інтелектуальної, вольової, емоційної, мотиваційної сфер особистості, життєвий досвід, значущість подій тощо. Така особистісна властивість, як впевненість у вирішенні проблеми, сприяє аналізу та реалізації намірів при вирішенні складних ситуацій.

У результаті аналізу зарубіжних, російських та українських досліджень з проблеми копінг-поведінки копінг можна уявити як процес, що має певний алгоритм (рисунок 1).

Існує ряд точок зору авторів, які займаються проблемою копінг-поведінки, з приводу ефективності копінг-стратегій. В багатьох теоріях йдеться про те, що копінг-стратегії можуть бути як продуктивними, функціональними, так і непродуктивними, дисфункціональними (П. П. Віталіано, І. К. Коплік, І. Фрайденберг). Ефективність копінгу залежить від двох факторів: зворотної реакції та контексту, в якому вона реалізується. Р. М. Грановська, І. М. Нікольська вважають невід'ємною характеристикою копінг-поведінки її корисність, яка уявляється як "адаптивні дії, цілеспрямовані та потенційно усвідомлені" [3, с. 71].

Тобто копінг вважається ефективним, якщо копінг-стратегії, які реалізуються суб'єктом, відповідають ситуації та включають адаптивні, усвідомлені дії, що сприяють її вирішенню.

Освоєння способів ефективною копінг-поведінки в складних ситуаціях необхідне, але особистість сама вирішує та обирає, якими засобами їй користуватися. Поведінку можна вважати продуктивною, якщо в результаті взаємодії з проблемною ситуацією людина: усвідомлює значущість її вирішення, знаходить свій індивідуальний варіант подолання, робить певні дії в цьому напрямку, задовольняє свої актуальні потреби та відновлює свій комфортний психологічний стан.

Копінг-стратегії включають певні психологічні механізми (усвідомленої саморегуляції та психологічного захисту). Механізми усвідомленої саморегуляції допомагають витримати стресогенний вплив, адаптують, підготовлюють основу для реалізації копінг-стратегій, які спрямовані не тільки на когнітивне та емоційне, але й на поведінкове (діяльнісне) вирішення ситуації. Механізми психологічного захисту можуть використовуватися при пасивних формах копінгу, з орієнтованістю особистості на внутрішнє врегулювання емоційної напруги. Активні копінг-стратегії, що орієнтовані на вирішення проблеми та пошук соціальної підтримки, сприяють психологічному комфорту та здоров'ю. В свою чергу, пасивні стратегії — уникання (активне, пасивне), спрямовані на зняття емоційного напруження, приводять до тимчасового комфорту, тому що ситуація не вирішується та продовжує впливати на особистість. Ці стратегії зумовлюють характер не-ефективної копінг-поведінки та відображаються у певному алгоритмі (рисунок 2). Людина прямує по замкнутому колу ситуації та не бачить виходу з неї: “вплив ситуації — уникання — тимчасовий комфорт — вплив ситуації”, що значно більше погіршують психологічний стан та соматичне здоров'я.

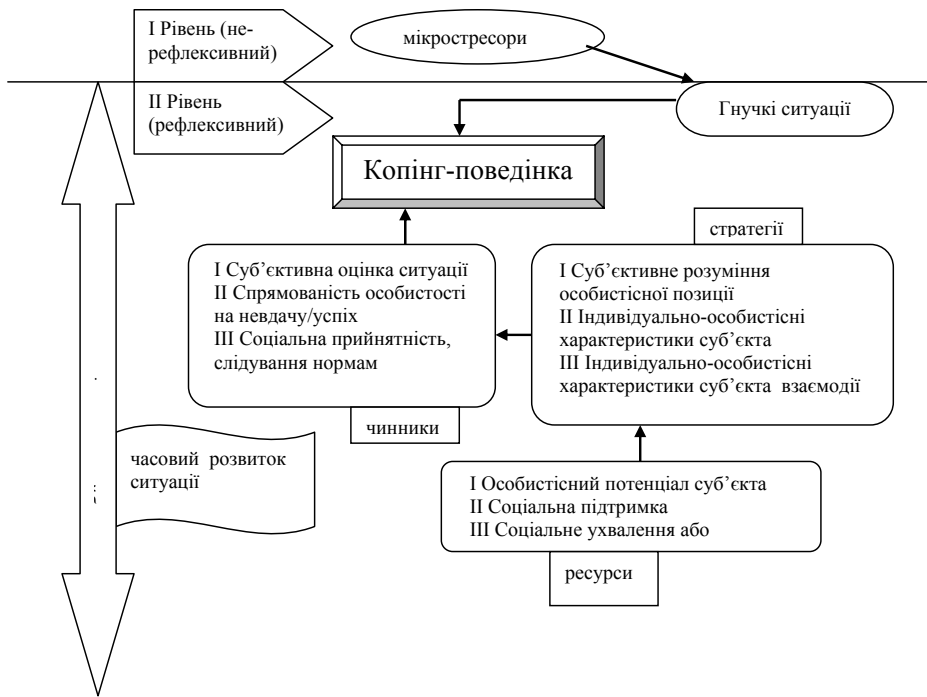

Рис. 1. Алгоритм копінг-поведінки

Певні особливості копінг-поведінки можна виявити у співвідношенні з професією педагога. В дослідженнях А. А. Реан [5] та А. А. Баранова [1], що присвячені вивченню чинників стресостійкості вчителів, було встановлено, що розвиток навичок подолання стресу спостерігається у майстрів

педагогічної справи, що включає професійну мотивацію, соціально-психологічну толерантність, високий рівень внутрішнього локусу контролю та самооцінки, а також конструктивну адаптацію.

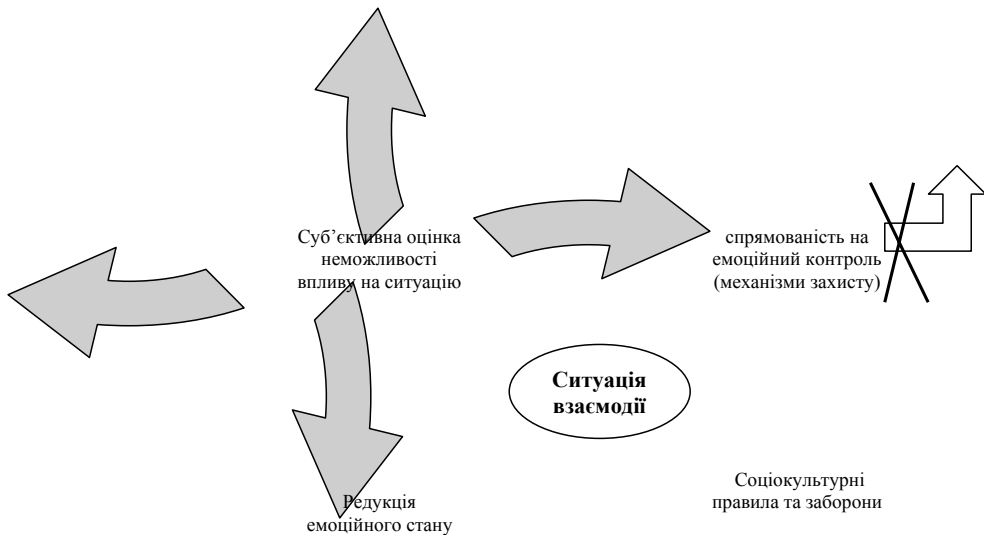

Рис. 2. Алгоритм неефективного копінгу

При аналізі способів подолання стресу педагогами А. А. Баранов виділяє такі адаптивні копінг-стратегії поведінки: мотиваційна стратегія (спрямованість особистості на власні педагогічні цілі); професійно-компетентна стратегія (стресостійкість виконується завдяки розвитку високого рівня професійних вмінь та досвіду роботи); рефлексивна стратегія (зниження імпульсивно-агресивних тенденцій, обміркування дій та вчинків); комунікативно-пластична стратегія (поступовий вступ до соціальних контактів, висока комунікативна активність, розширений набір комунікативних програм та швидка їх зміна в процесі міжособистісної взаємодії) [1].

Тобто при виборі копінг-стратегій вчителів велике значення мають рефлексивні та комунікативні здібності, що реалізуються у педагогічній взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу. З дослідження автора можна зробити висновок, що рівень комунікативних та рефлексивних здібностей має значення при побудові різних позиційних відносин вчителів з учнями, колегами тощо.

Рефлексія — це не просто усвідомлення або розуміння суб'єктом самого себе, але й з'ясування того, як інші розуміють цього суб'єкта, його емоційні реакції та когнітивні уявлення. На думку Г. П. Щедровицького, рефлексивно-творчий потенціал виражається в здібності виділяти в процесі діяльності нові утворення, які можуть бути засобами побудови нових процесів діяльності [8]. Ці утворення оформлюються у вигляді нових об'єктивних способів діяльності.

С. Ю. Степанов виділяє такі типи рефлексії: 1) кооперативна (знання про рольову структуру та позиційну організацію колективної взаємодії); 2) комунікативна (уявлення про внутрішній світ іншої людини та причини її вчинків); 3) когнітивна (знання про об'єкти та способи дій); 4) особистісна (процес переосмислення "Я", вчинки та образи "Я" як індивідуальності) [7]. Згідно з класифікацією автора рефлексія виконується на різних рівнях взаємодії та поведінки вчителя: з колективною спільністю, з учнями, з зовнішнім світом та самим собою.

Високий рівень розвитку рефлексивних здібностей впливає на формування адекватної самооцінки. Основна функція самооцінки особистості полягає в тому, що вона виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки та діяльності. Отже, сформованість позитивної самооцінки вчителя сприяє пошуку конструктивних способів подолання складної ситуації, включає оцінку наявності власних психологічних можливостей, когнітивної реалізації щодо вирішення проблеми, позитивного ставлення до власного життєвого досвіду та досягнутих результатів.

Аналіз досліджень стосовно реалізації копінг-поведінки у професійній діяльності доводить, що ефективна копінг-поведінка повинна включати такі професійно-особистісні компоненти: професійно спрямовану мотивацію, усвідомлення професійних позицій, конструктивний стиль взаємодії, професійний досвід, рефлексивні здібності та адекватну самооцінку.

Для виявлення копінг-стратегій вчителів було проведено дослідження, в якому взяли участь 75 педагогів м. Маріуполя віком від 25 до 60 років. За допомогою методики "Визначення індивідуальних копінг-стратегій Е. Хайма" у досліджуваних були виявлені такі індивідуальні копінг-стратегії за трьома сферами: когнітивна (31,12 %), емоційна (40,00 %) та поведінкова (28,88 %). Ефективні копінг-стратегії спостерігаються у 46,67 % вчителів, відносно ефективні у 31,11 % та неефективні у 22,22 %. Аналіз відповідей вчителів показав, що більшість з них (46,67 %) при зіткненні з проблемною ситуацією схильні вирішувати її через аналіз виниклих труднощів та можливих шляхів їх вирішення, підвищення самоконтролю ("Проблемний аналіз", "Збереження самооволодіння"). Поведінка вчителів характеризується впевненістю у вирішенні будь-якої, навіть найскладнішої ситуації, вони звертаються до найближчого соціального середовища або самі допомагають людям у подоланні труднощів ("Оптимізм", "Звернення", "Співпраця", "Альтруїзм").

31,11 % вчителів обирають відносно-продуктивні копінг-стратегії поведінки, які допомагають в деяких ситуаціях, наприклад, не дуже значущих або при невеликому стресі. Вибір вчителями таких копінг-стратегій характеризується поведінкою, яка відображається в такому: оцінюванні труднощів у порівнянні з іншими ("Відносність"); вірою в Бога, стійкістю віри при зіткненні зі складними проблемами ("Релігійність"); у перекладанні вчителем відповідальності у розв'язанні труднощів на інших ("Пасивна кооперація"); схильності до тимчасової відмови від розв'язання складних ситуацій ("Відволікання");

22,22 % обирають непродуктивні копінг-стратегії, які не усувають їх стресовий стан, а, навпаки, сприяють його посиленню. Вчителі з такими

стратегіями копінг-поведінки схильні до пасивних форм поведінки з небажанням долати труднощі через зневіру у власні сили та інтелектуальні ресурси (“Розгубленість”), орієнтовані на зняття або подавлення емоційного напруження, яке пов’язано з неприємностями (“Емоційна розрядка”, “Подавлення емоцій”), звикли перекладати вину на себе та інших (“Обвинувачення себе”), прагнуть до усамітнення та ізоляції (“Відступ”), до наміру уникнути активних контактів та вирішення проблеми, позбавляються думок про неприємності (“Активне уникання”), обумовлюються станом безнадійності (“Змирення”).

З отриманих результатів виходить те, що по кількості переважають відносно ефективні (31,11 %) та неефективні (22,22 %) способи подолання стресових ситуацій. Це говорить про те, що більшість вчителів є схильними до використання таких стратегій поведінки, які орієнтовані на тимчасове вирішення проблеми, або ж на її уникання, що спрямовано на редукцію емоційного стану.

Аналіз отриманих результатів щодо використання індивідуальних копінг-стратегій вчителів показав, що ефективні копінг-стратегії обирають 46,67 % вчителів. Тобто цими вчителями обирається такий спосіб поведінки, який сприяє ефективному вирішенню стресових ситуацій. Якісний аналіз ефективних індивідуальних копінг-стратегій вчителів показує, що в процесі подолання стресу вчителі аналізують труднощі, які виникли, шукають можливі шляхи їх вирішення, а також діють в напрямку підвищення власного самоконтролю. Для них характерна впевненість у вирішенні ситуацій, що пов’язана з самооцінкою, вони звертаються до найближчого соціального середовища, що сприяє розвитку комунікативної компетентності, а також допомагають іншим, що в кінцевому підсумку сприяє розвитку особистісного потенціалу особистості вчителя.

Література

1. Баранов А. А. Стрессоустойчивость и мастерство педагога: Монография. — Ижевск, 1997. — 108 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. — М., 1984. — 198 с.
3. Грановская Р. М., Никольская И. М. Защита личности: Психологические механизмы. — СПб.: Знание, Свет, 1999. — 352 с.
4. Малазонія С. В. Психологічні засоби формування у майбутнього педагога здатності до довільної саморегуляції поведінки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — 20 с.
5. Реан А. А. Психология педагогической деятельности. — Ижевск, 1994. — 93 с.
6. Склень О. І. Психологічні особливості поведінкових стратегій подолання стресу в професійній діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09 / Університет цивільного захисту України. — Харків, 2008.
7. Степанов С. Ю. Рефлексивная психология и рефлексивная практика // Рефлексивные процессы и творчество. Ч. 2. — Новосибирск, 1990. — С. 50–54.
8. Щедровицкий Г. П. Рефлексия в деятельности // Вопросы методологии. — 1994. — №3/4. — С. 76–120.
9. Murphy L. Coping vulnerability and residence in childhood. Coping and adaptation. — N.-Y., 1974.

А. В. Киясь

ЭФФЕКТИВНОСТЬ КОПИНГ-СТРАТЕГИЙ УЧИТЕЛЕЙ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ЕГО ЛИЧНОСТНОГО ПОТЕНЦИАЛА

Резюме

В статье представлено исследование копинг-поведения учителей. Раскрывается сущность понятия “копинг”, которое включает определенные социально-психологические и индивидуально-личностные детерминанты. Выделяются основные характеристики исследуемого феномена: функции копинга, копинг-механизмы, копинг-стратегии и копинг-ресурсы. Рассматриваются этапы копинг-поведения, а также выделяются типы проявления копинг-стратегий. Проводится анализ научных психологических исследований по данной проблеме, на основе которого создается алгоритм копинг-поведения. Исследуются факторы, которые способствуют эффективности копинг-поведения. Определяются пассивые копинг-стратегии, создан алгоритм неэффективного копинга. Выделяются психологические особенности копинг-поведения учителей. Определены личностно-профессиональные характеристики, которые влияют на эффективность копинг-поведения педагогов. Проводится исследование индивидуальных копинг-стратегий учителей и их роль в развитии личностного потенциала педагогов.

Ключевые слова: копинг-поведение, виды копинг-стратегий, личностно-профессиональные характеристики, потенциал личности.

A. V. Kijas

EFFECTIVITY OF TEACHER'S COPING-STRATEGIES AS CHARACTERISTICS OF PERSONALITY POTENTIAL

Summary

Research of coping-behaviour of teachers is presented in the article. Essence of the concept “coping”, which includes certain socially-psychological and individually-personal determinants, are being disclosed. Basic descriptions of the analyzed phenomenon are selected: functions of coping, coping-mechanisms, coping-strategies and coping-resources. The stages of coping-behaviour are examined, and also the types of display of coping-strategies are selected. The analysis of scientific psychological researches is made on this issue, on the basis of which the algorithm of coping-behaviour is created. Factors which are instrumental in efficiency of coping-behaviour are being researched. Passive coping-strategies are being determined, the algorithm of ineffective coping is created. The psychological features of coping-behaviour of teachers are selected. Personality-professional descriptions which influence the efficiency of coping-behaviour of teachers are discussed. Research of individual coping-strategies of teachers and their role is conducted in development of personality potential of teachers.

Key words: coping behavior, types of coping-strategies, personal-professional characteristics, potential of personality.

Ю. Е. Кокорина, асп.,

Одесский государственный медицинский университет,
кафедра философии

ФАКТОРНАЯ СТРУКТУРА ПОКАЗАТЕЛЕЙ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫЙ КРИЗИС

В статье проанализирована факторная структура показателей, характеризующих экзистенциальный кризис. Выделенные шесть ортогональных факторов позволяют количественно описать состояние экзистенциального кризиса.

Ключевые слова: экзистенциальный кризис, ценности смысла, ценностные ориентации, защитное поведение.

Постановка проблемы

Психология человеческого бытия рассматривается как новое перспективное направление развития психологической науки (В. В. Знаков, В. С. Мухина, З. И. Рябикина, В. И. Слободчиков и др). Становление этого направления неразрывно связано с размышлениями об интегративных тенденциях в психологической науке и с интересом к комплексным проблемам, взгляды на оптимальные пути разрешения которых в последнее время тоже претерпевают существенные изменения. В частности, к концу XX в. смещается акцент с познавательной парадигмы исследования на экзистенциальную (Б. С. Братусь, В. В. Знаков, Д. А. Леонтьев) [3, 4, 5, 8].

Это движение можно обозначить в нескольких направлениях — если взять такой объект, как психика человека, от изучения появления и укоренения представлений о том, что 1) психика конкретного человека является объектом, существующим в единственном экземпляре; 2) понимание неразрывности связи человека с миром, в котором протекает его жизнедеятельность, приводит к отказу в существовании самому понятию “психика” и смещению внимания в сторону другого понятия — “экзистенция”.

Здесь под экзистенцией мы понимаем способ бытия человеческой жизни, где экзистенция представляет собой то центральное ядро человеческого “Я”, благодаря которому человек выступает как конкретная неповторимая личность. Антропологическими предпосылками для экзистенции В. Франкл (1984) считал “самодистанцирование” и “самотрансценденцию”: человек должен дистанцироваться от самого себя, что делает его более открытым, чтобы затем оказаться способным выйти за пределы себя и отдаться внешнему миру с его предложениями и задачами. Третьим основополагающим элементом экзистенции для В. Франкла выступал смысл, или “призыв часа”: человек дает ответ на обращенные к нему запросы бытия, распознавая, что в данных обстоятельствах надлежит сделать [9].

Экзистенция всегда указывает на конечность существования, она всегда есть возможность, например — возможность быть. Экзистенция в этом

смысле не есть сущность; в отличие от животных и растений человек может быть тем, кем он решил быть. Его существование дано как возможность выхода за пределы самого себя.

Психология как наука, конечно, не может непосредственно исследовать бытие или экзистенцию. Поэтому экзистенциальная тематика в психологии чаще всего заключается в исследовании психических процессов, сопровождающих отчаяние и надежду, жизнь и смерть, одиночество и единство, свободу и ответственность, абсурд и смысл, а также любовь, присутствие, вину, верность, заботу, сосредоточенность и др.

Одной из острых проблем современного мира становится увеличение числа лиц, переживающих экзистенциальный кризис. Как мы уже отмечали, в научном сообществе нет четкого определения экзистенциального кризиса [6].

Отсюда встает вопрос, каким образом диагностировать и выделять наличие экзистенциального кризиса у личности.

Целью данного исследования является выявление факторной структуры показателей, характеризующих экзистенциальный кризис.

Гипотеза исследования заключается в предположении о том, что, выявив латентные конструкты, определяющие кризисное состояние личности, можно точно диагностировать наличие экзистенциального кризиса.

Результаты исследования

Для выявления латентных конструктов, определяющих кризисное состояние личности, использовалась статистическая процедура факторного анализа. Данный вид статистического анализа дает не только содержательное, но и количественное описание состояния экзистенциального кризиса. Благодаря этому возможен переход от большого количества признаков к более емким категориям, какими являются выделенные нами факторы. Для предварительного определения числа факторов нами был проведен анализ главных компонентов, которые преобразуют набор коррелирующих исходных переменных в другой набор — некоррелирующих переменных. Для этого были использованы два статистических критерия, а также учитывался объем использованных методик:

Первый критерий — критерий Кайзера: число факторов равно числу компонентов, собственное число которых больше 1. В нашем случае выше единичного собственного значения лежало шесть факторов.

Второй критерий — критерий “каменистой осыпи” Р. Кеттела, согласно которому количество факторов определяется приблизительно по точке перегиба на графике собственных значений до его выхода на пологую прямую после резкого спада. В нашем случае изгиб графика наблюдался на уровне шестого графика. Следовательно, предполагаемое количество факторов должно быть 5–6. Учитывая все три критерия, мы выбрали число факторов — равное шести.

В качестве метода факторизации нами был выбран метод главных компонентов. В качестве метода вращения факторных структур нами был выбран метод ортогонального вращения.

По результатам общегрупповой матрицы данных (100×84) было выделено шесть ортогональных факторов, объясняющих соответственно 45,00% дисперсии при извлечении факторов путем анализа корреляционной матрицы и 38,58% путем анализа ковариационной матрицы. Распределились эти проценты следующим образом: на 1-й фактор пришлось 17,928%, на 2-й фактор — 18,618%, на 3-й фактор — 15,07%, на 4-й фактор — 11,846%, на 5-й фактор — 11,596%, на 6-й фактор — 8,72% дисперсии.

В качестве критерия уровня значимости был использован факторный вес 0,40. С учетом этого критерия пункты тестовых методик объединились следующим образом (некоторые пункты вошли в несколько факторов):

1-й фактор — 10 пунктов, которые можно объединить общим названием “кризис прошлого”, или кризис с регрессивными тенденциями, т. е. наличие переживания кризиса в прошлом и настоящем, но снижение кризиса в будущем;

2-й фактор — 9 пунктов, которые можно объединить общим названием “кризис будущего”, или кризис с прогрессивными тенденциями, т. е. наличие переживания кризиса в настоящем и будущем и отсутствие кризиса в прошлом;

3-й фактор — 6 пунктов, которые можно объединить общим названием “ценности смысла”, куда вошли данные методик СЖО и МИЦЛ;

4-й фактор — 7 пунктов, которые можно объединить общим названием “ценностные ориентации” — выражает связь с нормативными ценностями и идеалами;

5-й фактор — 8 пунктов, которые можно объединить общим названием “кризис настоящего”, т. е. наличие переживания кризиса в настоящем;

6-й фактор — 7 пунктов, которые можно объединить общим названием “защитное поведение” — выражает взаимосвязь со стратегиями поведения и механизмами защиты.

Сравнительные данные представлены в таблицах 1–6.

Таблица 1

Фактор 1 “кризис прошлого — кризис будущего”

Путем корреляционного анализа		Путем ковариационного анализа	
Переменные	Факторные нагрузки	Переменные	Факторные нагрузки
Кр. прошлого	0,841	Кр. будущего	0,988
Экзист. вакуум	0,795	Экзист. вакуум	0,591
Дух. кризис	0,774	Неуд-чи буд.	0,762
Кр. настоящего	0,732	Дух. кризис	0,747
Бесм-ть пр.	0,627	Грех буд.	0,744
Один-во пр.	0,612	Страд-я буд.	0,737
Ответств-ть пр.	0,576	Один-во буд.	0,719
Неудачи наст.	0,564	Бессмыс-ть буд.	0,577
Один-во наст.	0,563	Грех наст.	0,575
Страд-я пр.	0,533	Смерть буд.	0,568
Доля дисперсии (%)	10,133	Доля дисперсии (%)	9,702

Из приведенной таблицы видно, что первый фактор “кризис прошлого”, полученный путем корреляционного анализа, можно объединить со вторым фактором “кризис прошлого”, полученным путем ковариационного анализа.

Согласно наибольшему факторному весу первый фактор можно назвать фактором кризиса прошлого или кризиса с регрессивными тенденциями, что связано с актуальностью переживания кризиса в прошлом и настоящим, но снижением кризиса в будущем. В этот фактор со значимыми и положительными весами вошли показатели методики ДДК и МИЦЛ. Кроме того, в этот же фактор со средними весами вошли показатели ИЖС. Таким образом, кризис прошлого связан с высокими показателями духовного кризиса, экзистенциального вакуума, ощущением в прошлом бессмысленности, одиночества, страдания, неудовлетворенности, ответственности, что приводит к кризису в настоящем с ощущением неудовлетворенности, бессмысленности, одиночества и ответственности. С отрицательным знаком вошел показатель “доброта нормативная” и с положительным знаком показатели “власть индивидуальная” и “стимуляция индивидуальная”, что может быть объяснено отказом от ценностей, налагаемых социумом, и обращением к внутренним потребностям, открытостью личности к активному изменению и компетентности в собственной жизни. Основными защитными механизмами стали зрелые механизмы защит: реактивное образование и компенсация, что может говорить о стремлении личности преодолеть фрустрирующие ситуации и умения преобразовать негативный аффект в позитивный, что способствует адаптации в новой для субъекта ситуации, с одной стороны. С другой стороны, если придерживаться психодинамической теории (З. Фрейд, 1894), психоэволюционной теории (R. Plutchik, 1979) и структурной теории личности (Н. Kellerman, 1979), можно отметить наличие у кризисной личности следующих личностных черт (диспозиций): маниакальный тип личности и реактивное образование как основной защитный механизм, и депрессивный тип личности с компенсацией как основным защитным механизмом. Это может говорить о стремлении к самостимуляции, связанной с потребностью совладать со сложной ситуацией кризиса, в которой задействованы как внешние, так и внутренние ресурсы.

Таким образом, ситуация кризиса с регрессивными тенденциями связана с актуализацией индивидуальных ценностей, поиском собственной аутентичности, идентичности, открытости к изменениям и принятием ответственности за события, происходящие в жизни, стремлением личности адаптироваться к сложной кризисной ситуации, опираясь на онтологические принципы человеческого бытия.

Согласно наибольшему факторному весу второй фактор можно назвать фактором кризиса будущего или кризисом с прогрессивными тенденциями, что связано с актуальностью переживания кризиса в настоящем и будущем, и отсутствием кризиса в прошлом. В этот фактор со значимыми и положительными весами вошли показатели методики ДДК, копинг-стратегии. Кроме того, в этот же фактор со средними весами и отрицательными

знаками вошли показатели МИЦЛ и УСК. Таким образом, кризис будущего связан с высокими показателями духовного кризиса, ощущением греха в прошлом, настоящем и будущем, что приводит к ощущению в будущем одиночества, неудовлетворенности, страданию, бессмысленности и смерти. С отрицательным знаком вошли показатели из методики МИЦЛ, а именно “власть индивидуальная”, “достижения индивидуальные”, “гедонизм индивидуальный”, “власть нормативная”, а с положительным знаком “традиции индивидуальные”, что может говорить о консерватизме, подчиненности, невозможности осознать и принять собственную психологическую реальность. При этом обнаруживается положительная связь с отрицательными показателями по шкале интернальности в области неудач. Основным защитным поведением становится: бегство (с положительным знаком), т. е. стремление избежать фрустрирующих ситуаций, что подтверждается отрицательным знаком показателя “планирование решения проблемы”.

Таблица 2

Фактор 2 “кризис будущего — кризис прошлого”

Путем корреляционного анализа		Путем ковариационного анализа	
Переменные	Факторные нагрузки	Переменные	Факторные нагрузки
Кр. будущего	0,881	Кр. прошлого	0,960
Грех буд-го	0,755	Один-во пр.	0,662
Неуд-чи буд.	0,650	Экзист. вакуум	0,632
Страд-я буд.	0,635	Ответств. пр.	0,587
Грех наст.	0,616	Дух. кризис	0,581
Бессм-ть буд.	0,592	Кризис наст.	0,553
Грех пр.	0,546	Бессмысл-ть пр.	0,549
Один-во буд.	0,541	Страд-я пр.	0,545
Смерть буд.	0,525	Неуд. Пр.	0,537
Доля дисперсии (%)	8,916	Доля дисперсии (%)	7,598

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод, что основным содержанием кризиса будущего становится склонность избегать ответственность, ригидность, сниженность или отрицание открытости изменениям, что характеризуется отказом от жизнетворческой позиции.

Таблица 3

Фактор 3 “ценности смысла”

Путем корреляционного анализа		Путем ковариационного анализа	
Переменные	Факторные нагрузки	Переменные	Факторные нагрузки
Локус Я	0,861	Процесс	0,880
Локус жизнь	0,853	Локус Я	0,841
Результат	0,834	Локус жизнь	0,840
Цель	0,796	СЖО	0,788
СЖО	0,724	Результат	0,771
Самост-ть инд.	0,519	Цель	0,755
Доля дисперсии (%)	7,901	Доля дисперсии (%)	7,169

Согласно наибольшему факторному весу третий фактор можно назвать фактором ценности смыслов. В этот фактор со значимыми и положительными весами вошли показатели методики СЖО. Кроме того в этот же фактор со средними весами и отрицательными знаками вошли показатели МИЦЛ. Таким образом, высокая осмысленность жизни образует единый фактор с индивидуальными ценностями, такими как “стимуляция индивидуальная” и “самостоятельность индивидуальная”, а также “конформность индивидуальная” (с отрицательным знаком).

Следовательно, на основании вышеизложенного можно сделать вывод, что высокая осмысленность жизни связана с принятием ответственности за собственную жизнь, сформированностью жизненных целей, что связано с осмысленностью жизни, направленностью на сам процесс проживания жизни, т. е. в потребности к самостоятельному выбору способов действия, к творчеству и исследовательской активности. Эти данные подкрепляются показателем методики МИЦЛ — “стимуляция индивидуальная”, готовность и открытость изменениям в противовес консерватизму и конформности. С позиции экзистенциально-гуманистического подхода приведенные выше данные можно рассматривать как “мужество быть”. Обращенность в сторону ценностей смысла является главным условием исполненности жизни, ее смысла, что подтверждается теорией В. Франкла, который в качестве движущей силы постулировал стремление человека найти и исполнить смысл своей жизни.

Таблица 4

Фактор 4 “ценностные ориентации”

Путем корреляционного анализа		Путем ковариационного анализа	
Переменные	Факторные нагрузки	Переменные	Факторные нагрузки
Универс-м н.	0,776	Универс-м норм.	0,928
Универс-м инд	0,695	Универс-м инд.	0,678
Доброта норм.	0,624	Традиции норм.	0,620
Традиции норм	0,587	Доброта норм.	0,573
Безопасн. норм	0,520	Безопасн. норм.	0,499
Стимул-я норм	0,518	Стимул-я норм.	0,481
Гедонизм норм	0,479	Гедонизм норм.	0,466
Доля дисперсии (%)	6,100	Доля дисперсии (%)	5,746

Согласно наибольшему факторному весу четвертый фактор можно назвать фактором ценностных ориентаций. В этот фактор со значимыми и положительными весами вошли показатели методики МИЦЛ. Таким образом, формирование фактора ценностных ориентаций связано с высокими показателями ценностей на уровне нормативных идеалов: универсализма, традиций, доброты, безопасности, стимуляции и гедонизма.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что ценностные ориентации положительно связаны с нормативными ценностями и идеалами, которые оказывают наибольшее влияние на всю личность, благодаря чему происходит социализация личности.

Таблица 5

Фактор 5 “кризис настоящего”

Путем корреляционного анализа		Путем ковариационного анализа	
Переменные	Факторные нагрузки	Переменные	Факторные нагрузки
Общ. интерн-ть	-0,762	Кризис наст.	0,739
Инт. достиж.	-0,672	Смерть наст.	0,634
Инт. межличн.	-0,645	Один-во наст.	0,546
Инт. неудач	-0,621	Достиж-я Инд.	0,430
Страд. наст	0,596	Смерть пр.	0,414
Инт. семья	-0,584	Страд-я наст.	0,398
Инт. произв.	-0,544	Власть Инд.	0,358
Ответств. буд	-0,455	Инт. межличн.	-0,440
Доля дисперсии (%)	6,548	Доля дисперсии (%)	5,048

Согласно наибольшему факторному весу пятый фактор можно назвать фактором кризиса настоящего. В этот фактор со значимыми и положительными весами вошли показатели методики ДДК: кризис настоящего, смерть настоящего, одиночество настоящего, страдания настоящего, смерть прошлого. Кроме того в этот же фактор со средними значениями вошли показатели методики МИЦЛ: достижения индивидуальные и власть индивидуальная, со средними весами вошли показатели “страдания настоящего” из методики ДДК и конфронтационный копинг, а также с отрицательными показателями по методике УСК: шкала общей интернальности, интернальность в области достижений, интернальность в области межличностных отношений, интернальность в области неудач, интернальность в области семейных отношений, интернальность в области производственных отношений и “ответственность будущего” из методики ДДК.

Таким образом, кризис настоящего образует единый фактор с низкой интернальностью и конфронтативным копингом.

Исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что основным содержанием кризиса настоящего становится актуализация страха смерти, одиночества, страдания, которые могут активизировать потребность в конфронтативном поведении, т. е. стремление через открытую враждебность снимать внутреннее напряжение и дискомфорт, агрессивными усилиями изменять жизненную ситуацию, а также к избеганию ответственности за происходящие события в жизни, что связано с низкими показателями уровня субъективного контроля. Такое сочетание показателей может быть объяснено потребностью личности исследовать настоящую жизненную ситуацию, в которой она оказалась, противостоять экзистенциальным данностям существования и выработать адаптивные стратегии поведения.

Согласно наибольшему факторному весу пятый фактор можно назвать фактором защитного поведения. В этот фактор со значимыми и положительными весами вошли показатели методики адаптивного поведения С. И. Хаирова и показатели методики ИЖС: регрессия и замещение, а также с отрицательными знаками вошли показатели методики МИЦЛ: “власть

нормативная”, “самостоятельность нормативная”, “достижения нормативные”. Таким образом, формирование фактора “защитное поведение” связано с высокими показателями копин-стратегий и защитных механизмов и отрицательными показателями на уровне нормативных идеалов.

Таблица 6

Фактор 6 “защитное поведение”

Путем корреляционного анализа		Путем ковариационного анализа	
Переменные	Факторные нагрузки	Переменные	Факторные нагрузки
Соц. под-ка	0,622	СЖО	0,590
Прин. отв-ти	0,597	Соц. под-ка	0,530
регрессия	0,536	Пол. пр-ка	0,418
замещение	0,510	бегство	0,310
бегство	0,503	Власть норм.	- 0,448
Полож. пр-ка	0,496	Самост. норм.	- 0,363
План. реш.	0,486	Достиж. норм.	- 0,343
Доля дисперсии (%)	5,403	Доля дисперсии (%)	3,317

Следовательно, исходя из вышесказанного, можно сделать вывод о том, что осмысленность жизни может быть связана с пониманием собственных стратегий поведения и зрелых механизмов защиты. Осмысленная жизнь есть залог здорового духовного равновесия, душевного благополучия, а отсутствие смысла жизни приводит к формированию особого заболевания — ноогенного невроза, описанного В. Франклом [9]. Ноогенные неврозы, разъясняет В. Франкл, проистекают не из комплексов и конфликтов в традиционном смысле слова, а из угрызений совести, из ценностных конфликтов и не в последнюю очередь — из экзистенциальной фрустрации, проявлением и воплощением которой может в том или ином случае выступать невротическая симптоматика.

Чтобы понять смысл происходящего, необходимо участвовать в происходящих событиях, т. е. двигаться от события к событию, от смысла к смыслу.

Таким образом, на основании вышесказанного можно сделать следующие выводы:

1. Приведенный выше факторный анализ полученных данных по всем методикам, используемым в нашем исследовании, позволяет выявить латентные конструкты, определяющие кризисное состояние личности.

2. Ортогональные факторы, полученные путем корреляционного и ковариационного анализа, взаимодополняют друг друга.

3. Выделенные шесть факторов могут определять содержание экзистенциального кризиса.

4. Латентным конструктом, определяющим экзистенциальный кризис, является наличие критической ситуации в прошлом, настоящем или будущем, наличие сформированной “ценности отношения”, которая реализуется в отношении личности к факторам, ограничивающим ее жизнь. Ценности подобного рода В. Франкл называл “ценностями отношения”.

5. Латентным конструктом, определяющим экзистенциальный кризис, является обращенность в сторону ценностей смысла — тех ценностей, которые составляют содержание жизни, что подтверждается теорией В. Франкла о том, что смысл всегда может быть найден. Отсутствие же смысла приводит к экзистенциальной фрустрации и переживанию экзистенциального вакуума.

6. Латентным конструктом, определяющим экзистенциальный кризис, является наличие защитного поведения, которое позволяет совладать с экзистенциальной фрустрацией и выработать адаптивные стратегии поведения и зрелые механизмы защит.

Литература

1. Братченко С. Л. Экзистенциально-гуманистическая психология глубинного общения. — М.: Смысл, 2001. — 197 с.
2. Братченко С. Л. Экзистенциально-гуманистический подход в психологии и психотерапии. [электронный ресурс]// “институт экзистенциальной психологии и жизнетворчества” HPSY. RU: [сайт]. 1997. URL: <http://institut.smysl.ru/article /6. hph>. (дата обращения 8.10.2009)
3. Братусь Б. С. К проблеме человека в психологии// Вопросы психологии. — 1997. — №5. — С. 3–19.
4. Знаков В. В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема// Психологический журнал. — 2005. — Т. 26. — №1. — С. 18–28.
5. Журавлев А. Л., Юревич А. Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива. — М.: ИП РАН, 2007. — 528 с.
6. Кокорина Ю. Е. Арттерапия как актуальный способ предупреждения и коррекции экзистенциального кризиса (в печати).
7. Леонтьев Д. А. О предмете экзистенциальной психологии. [электронный ресурс]// “Эрудития” Российская электронная библиотека: [сайт]. 2002. URL: http://www. erudition. ru/referat/printref/id. 52732_1. html. (дата обращения 25. 09. 2009)
8. Мухина В. С. Феноменология развития и бытия личности. — М.: Воронеж, 1999. — 280 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
10. Франкл В. Десять тезисов о личности // Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. — 2005. — №2. — С. 4–13.

Ю. С. Кокорина, асп.,

Одесский державный медицинский университет,
кафедра філософії

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ПОКАЗНИКІВ, ЯКІ ХАРАКТЕРИЗУЮТЬ ЕКЗИСТЕНЦІЙНУ КРИЗУ

Резюме

У статті проаналізована факторна структура показників, що характеризують екзистенціальну кризу. Виділені шість ортогональних факторів дозволяють кількісно описати стан екзистенційної кризи.

Ключові слова: екзистенційна криза, цінності змісту, ціннісні орієнтації, захисна поведінка.

U. E. Kokorina, postgrad. stud.,
Odessa State Medical University

**FACTORAL STRUCTURE OF THE INDICATORS CHARACTERISING
EXISTENTIAL CRISIS**

Summary

In the article analyses factors structure index which characterize existential crisis. Apportionment six orthogonal factors permit quantitative describe condition of existential crisis.

Key words: Existential crisis, values of meaning, values of orientation, protective behavior.

О. І. Крошка, виклад.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра диференціальної і експериментальної психології

ФЕНОМЕН СУБ'ЄКТНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглядається сутність феномена суб'єктності, що є психологічним потенціалом особистості. Розглядаються основні теоретико-методологічні аспекти вивчення феномена суб'єктності. Автор вважає, що саме система поглядів С. Л. Рубінштейна, що заклад методологічні основи розробки проблеми суб'єкта і суб'єктності у вітчизняній психології, є основним джерелом для сучасних досліджень проблеми суб'єктності.

Ключові слова: суб'єкт, суб'єктність, емоційно-оцінне ставлення до себе, довільна усвідомлена активність, психологічний потенціал особистості.

Постановка проблеми. Проблема “суб'єкта”, “суб'єктності”, “суб'єктивності” протягом ряду років знаходила відображення у психологічних дослідженнях видатних вчених, представлених працями А. Н. Леонтьєва, О. В. Запорожець, С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, А. В. Брушлінського, А. В. Петровського, В. І. Слободчикова, К. А. Абульханової-Славської та інших [1;2;4;8;9;10;11;12].

Суб'єкт — найбільш широке поняття людини, узагальнено розкриває єдність, цілісність всіх її якостей. Поняття “особистість” за змістом та обсягом є більш вузьким визначенням людського індивіда. Категорія суб'єкта являє собою результат цілісного бачення людини в єдності її природного, соціального та духовного потенціалів. У сучасних психологічних дослідженнях терміни “суб'єкт” і “суб'єктність” стали з'являтися все частіше. Суб'єкт є особливою категорією, яка описує людину як джерело пізнання і перетворення дійсності. Ця категорія відображає активне ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе. Суб'єкт у філософсько-психологічній літературі визначається як носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності. Суб'єктні можливості та здібності людини все більше враховуються та використовуються як підстави щодо побудови логіки наукового дослідження, при інтерпретації емпіричних даних, при плануванні корекційної роботи тощо. Відповідно до цього різні методологічні підходи все більше отримують глибоке психологічне наповнення.

Аналіз сучасної наукової літератури. Практичному вивченню проблеми розвитку і розширення суб'єктності людини в освітньому просторі має передувати теоретичне осмислення категорії “суб'єкт” і ряду похідних від неї категорій (Л. М. Аболін, К. А. Абульханова, А. Г. Асмолов, А. В. Брушлінський, А. Н. Леонтьєв, В. І. Слободчиков та ін.) [1;2;6]. Без ретельного аналізу змісту цього поняття, без його використання неможливо ні одне

психологічне дослідження, побудова у відповідності з фундаментальними положеннями сучасної психології розвитку (В. П. Зінченко, Є. П. Моргунов). На цей час наукова розробка категорії суб'єкта у вітчизняній і зарубіжній філософії, психології пов'язана з іменами К. А. Абульханової, Д. М. Ананьєва, С. Л. Рубінштейна, Д. М. Узнадзе, А. В. Брушлінського, В. І. Слободчікова, Е. В. Ільєнкова, В. Е. Мільмана та ін. Найбільш розгорнута філософсько-психологічна концепція суб'єкта, яка була сформована ще в 20-х рр. минулого сторіччя, представлена С. Л. Рубінштейном у рукопису "Людина і світ", опублікованому лише через тридцять років після смерті автора.

Незважаючи на те, що початок розвитку психології суб'єкта відноситься до 20–30-х років ХХ століття, активна розробка вітчизняною психологічною наукою проблем суб'єкта і суб'єктності стала можливою лише в останні два десятиліття. Новий імпульс розвитку психології суб'єкта пов'язаний з інформацією, що з'явилася в нашій країні із свободою наукової творчості. У сучасних психологічних дослідженнях терміни "суб'єкт" і "суб'єктність" стали з'являтися все частіше. Суб'єкт є особливою категорією, яка описує людину як джерело пізнання і перетворення дійсності. Ця категорія відображає активне ставлення людини до навколишнього світу і до самої себе.

Суб'єктність, на думку А. В. Брушлінського [2] та В. А. Петровського [10], — багатоаспектне явище, вона забезпечується системою всієї психіки та реалізується у різних формах. Для нас ця теза є однією з провідних, оскільки ми вважаємо, що емоційно-оцінне ставлення до себе є одним з проявів можливостей суб'єктності. Крім того, для розуміння глибинних механізмів походження, становлення та внутрішнього устрою емоційно-оцінного ставлення особистості до себе принципово важливим для нас є підхід Л. К. Велитченка [3] до суб'єктності індивіда, який, на думку автора, базується на інтенціональності переживань, уявленні про належне як суб'єктивно можливе.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми: в даний час у сучасній психології (Є. І. Головаха, 1988; А. Є. Левенець, 1997; Л. В. Сохань, 1987 та ін.) наголошується підвищення інтересу до проблематики суб'єктної активності людини у зв'язку з різними підходами, які описують це поняття. Одні дослідники (І. Л. Пономаренко, 1999; Л. В. Суслова, 1999) розглядають ступінь засвоєння соціальних норм; інші (А. В. Брушлінський, 1991; В. А. Петровський, 1999) — міру активності людини відносно власного життя в цілому і окремих його аспектів; низка авторів (А. В. Петровський, 1998; В. І. Слободчиков, 1999) вводять нові поняття, такі як суб'єктивна реальність, надситуативна активність суб'єкта; у інших основний акцент робиться на методологічному підході, центр якого утворює ідея суб'єктності людини і самодетермінація її буття в світі (Б. Ф. Ломов, 1984; В. А. Петровський, 1998). Але, незважаючи на наведену різноаспектність досліджень у цьому напрямку, чіткої, методично забезпеченої структури емоційно-оцінного ставлення особистості до себе як одного з проявів суб'єктної активності індивіда нами не виявлено.

Формування мети статті. Для розв'язання проблеми феномена суб'єктності як психологічного потенціалу особистості доцільно визначити зміст категорії суб'єктності та аналіз досліджень даного феномена.

Виклад основного матеріалу. Аналіз внеску окремих дослідників у розробку проблеми суб'єктності відповідно до завдань нашого дослідження варто почати з системи поглядів С. Л. Рубінштейна, що заклав методологічні основи розробки проблеми суб'єкта і суб'єктності у вітчизняній психології. Принциповим для розуміння суб'єктності є концепція С. Л. Рубінштейна про два основних способи існування людини у світі і відповідно цим способам її ставлення до життя.

У першому випадку життя не виходить за межі безпосередніх зв'язків, до яких включено людину. При цьому одна людина вся знаходиться всередині життя і здатна ставитися не до життя в цілому, а лише до його окремих явищ. Відсутність ставлення до життя як цілого С. Л. Рубінштейн пояснював нездатністю "вимикатися" з життя і виходити за його межі для рефлексії. Таке ставлення до життя існує, але не усвідомлюється людиною як існуюче.

Другий спосіб існування виникає тільки з рефлексією, що припиняє, перериває безперервний процес життя і дозволяє людині зайняти позицію поза нього, думкою вийти за його межі. З появи рефлексії починається філософське осмислення життя, виникає проблема відповідальності людини "за все скоєне і все втрачене", а кожен вчинок людини стає філософським судженням про життя, пов'язаним із загальним ставленням до нього [12]. Розрив безпосередніх зв'язків життя і їх подальше відновлення на новій свідомій основі визначає специфіку другого способу існування людини, коли саме життя є об'єктивною підставою для рефлексії, що дозволяє людині вийти за його межі.

Через призму концепції С. Л. Рубінштейна про два способи існування людини у світі стає можливим аналіз конкретних теоретичних і емпіричних досліджень вітчизняних психологів.

Категорія суб'єкта розкриває якість активності людини, виявляє її місце і роль у світі, здатність до діяльності, самодіяльності, самовизначення та розвитку. Суб'єктність, що характеризується певним ступенем вираженості суб'єктних властивостей особистості, задає якісно новий рівень буття людини і має на увазі здатність до самостійної життєтворчості, здатність виробляти взаємообумовлені зміни у світі і в самій собі. Як здатність людини до самодетермінації різних сфер свого буття суб'єктність виступає характеристикою особистості, що конструє її.

У наукових психологічних конструкціях завжди задається певний еталон дослідження особистості, її ставлення до світу людей, предметів, історично сформованих способів взаємодії з природою, тобто присвоєння суб'єктом соціальної людської суті. В такій площині психологічні властивості суб'єкта мають своїми джерелами більш часні феномени, які не тільки субординаційно пов'язані з вищими рівнями становлення особистості, але й самі виступають їхніми генетичними коренями. Звідси онтогенез виступає як самодостатня форма визрівання загальнопсихологіч-

них функцій та подальшого перетворення їх у властивості особистості, при цьому різним етапам онтогенетичного розвитку властиві відмінності у самопізнанні, самооцінюванні, емоційно-оцінному ставленні до себе та подальшій самореалізації, творчій активності, особистісній емоційній та соціальній зрілості.

На наш погляд, саме такий генетичний підхід, сформульований С. Д. Максименком [8], в проблемному контексті розвитку емоційно-оцінного ставлення особистості до себе повно та адекватно забезпечує пошук нових резервів особистісного зростання й можливостей оптимізації зовнішніх, виховних впливів з урахуванням періодів підвищеної сензитивності молодой людини до суспільної активності. Услід за Л. С. Виготським (1960), ми вважаємо, що зовнішнє тільки тоді буде мати суттєвий вплив на особистість, коли воно переламано через призму її індивідуальності. Ось чому ми припускаємо доцільність підходу до розуміння специфіки емоційно-оцінного ставлення як до одного із проявів індивідуальності особистості, яка зростає.

Одним з найбільш загальних та суттєвих проявів суб'єктності особистості є її *довільна усвідомлена активність*, яка забезпечує досягнення поставлених цілей. Поняття "суб'єкт" відбиває, в першу чергу, активне, діяльнісне тло людини, реалізація якого створює умови щодо здійснення відносин з оточуючою реальністю.

На наш погляд, не випадково при змістовному аналізі суб'єктних характеристик особистості (особливо в контексті будь-якої конкретної психологічної проблеми) йдеться про людину як суб'єкт діяльності, соціальної поведінки, спілкування, вчинку, саморозвитку тощо, тобто про суб'єкт певної усвідомленої цілеспрямованої активності, яка має для неї певний зміст і відносно якої людина виступає в ролі активної сторони.

Саме тому в контексті досліджуваної нами проблематики одне з центральних місць займає проблема закономірностей усвідомленої регуляції людиною власної довільної активності. Роль саморегуляції в процесі формування ставлення до себе та основної життєво-ціннісної спрямованості підкреслювалася низкою авторів, зокрема, була відображена в дослідженнях О. А. Конопкіна, Н. В. Круглової, В. І. Моросанової та ін. Саме цілеспрямована довільна активність, на думку О. А. Конопкіна, яка реалізує все різноманіття дієвих відносин з реальним світом речей, людей, середовищних умов та ін., і є основним ядром суб'єктного буття особистості [5]. Від ступеня досконалості процесів саморегуляції залежить успішність та продуктивність будь-якої активності суб'єкта. Більше того, на думку автора, всі індивідуальні особливості та прояви визначаються сформованістю, динамічними та змістовними характеристиками тих процесів саморегуляції, які здійснюються суб'єктом активності.

Для вирішення всіх завдань та закономірностей феномена суб'єктності найбільш ємним та продуктивним виступає **системно-функціональний підхід**, який дозволяє виділити основні функціональні структурні компоненти, які реалізують повноцінний процес саморегуляції суб'єкта. До них належать: 1) ціль діяльності, прийнята суб'єктом (виконує загальну

системостворюючу функцію); 2) суб'єктивна модель значущих умов (відображає комплекс зовнішніх та внутрішніх умов, врахування яких сам суб'єкт вважає необхідним); 3) програма виконавчих дій (в цьому разі суб'єкт здійснює регуляторну функцію побудови та створення конкретної програми дій); 4) система суб'єктивних критеріїв досягнення цілі (виконує функцію конкретизації та уточнення вихідної форми та змісту цілі); 5) контроль та оцінка реальних результатів (це регуляторний компонент, який виконує функцію оцінки поточних та кінцевих результатів); 6) рішення про корекцію системи саморегулювання (основна функція відображена у назві) [5]. Саме суб'єктність створює індивіду умови щодо самостійного планування та реалізації життєвих планів та стратегій. До її основних проявів належать діяльність, спілкування, самосвідомість, тобто “бути особливістю” завжди означає “бути суб'єктом діяльності, спілкування, самосвідомості”. На думку Б. Ф. Ломова, аналіз будь-якої ситуації завжди необхідно проводити шляхом співвідношення з власними особливостями та з особливостями іншої людини, яка також присутня в цій ситуації [7], тобто аналіз соціальної ситуації розвитку повинен включати аналіз або урахування процесу діалектичної взаємодії суб'єкта і середовища.

Концептуальне дослідження суб'єктності в межах системно-функціонального підходу дозволяє відслідкувати особливості представленості та продовження суб'єкта в інших людях та в самому собі. На думку В. А. Петровського, саме віртуальна, “відображена” та повернена суб'єктність реалізує тенденцію особистості до більш глибокого оціночного ставлення до себе та інших в усіх різноманітних динамічних зв'язках [10].

Принципово новим у підході до вивчення різних форм суб'єктності є, на наш погляд, **генетичний підхід** С. Д. Максименка, основою якого виступає реалізація провідних принципів, а саме: аналізу за одиницями, історизму (єдності генетичної та експериментальної ліній), системності (цілісного розгляду психологічних утворень), проектування [8]. Процес становлення суб'єктності, на думку С. Д. Максименка, опосередковується і культурним (зовнішнім) контекстом, і особистісним (внутрішнім). Вважаємо за необхідне підкреслити, що ідеї С. Д. Максименка, втілені в даний теоретико-методологічний концепт, є продовженням та сучасним розвиненням ідей Г. С. Костюка, який вважав, що невід'ємною частиною суб'єкта виступає його саморух, самоактивність, саморозгортання, тобто дуже близько підійшов до глибинного розуміння феномена суб'єктності, але лише генетичний підхід дозволив виокремити всі рушійні сили цього психологічного явища [8].

Сучасна українська психологічна школа певною мірою структурувала простір психічного життя людини, й інстанція “суб'єкт” займає в ньому не останнє місце. Зокрема, в межах генетичного підходу виникають значущі для психології питання, а саме, чи існує суб'єктне розмежування на “я” та “моє” з ранніх етапів онтогенезу, чи його виникнення припадає на більш пізні етапи, пов'язані з розвитком самосвідомості, та ін. Тобто, на думку В. А. Татенко, тільки генетичний підхід дозволяє розв'язати найважливі-

шу методологічну проблему внутрішньої детермінації розвитку на досвідомій його фазі і на рівні несвідомого взагалі, а також про інстанцію, яка цей розвиток регулює [11]. Крім того, на думку автора, обраний методологічний підхід дозволяє науці ставити нові теоретикор-емпіричні питання, зокрема, про те, “чи всі людські істоти народжуються з однаковим потенціалом суб’єктності, чи можна цей потенціал нарощувати, примножувати, чи відбувається розвиток суб’єктності в онтогенезі і якщо так, яка логіка цього розвитку” тощо [11]. В. А. Татенко стверджує, що основною суперечністю, яка провокує процес саморозвитку суб’єкта психічної активності як інстанції, що сама відповідає перед собою за самореалізацію, є позиція суб’єкта, котрий протистоїть своєму існуванню як об’єкту. На початковому етапі онтогенезу поєднання суб’єктності відбувається, в першу чергу, на підґрунті і в процесі подолання суперечності між буттям і небуттям. В. А. Татенко розглядає генезис суб’єктності як рух по спіралі, основними витками якої він виділяє експерієнтальну інтуїцію суб’єктного ядра, здійснення до розвитку суб’єктного механізму самоаперцепції зі специфічною функцією пам’яті (накопичення, збереження, відтворення досвіду) [11]. На наш погляд, досить дискусійним є акцентуований автором щільний зв’язок саме пам’яті з суб’єктними механізмами та подальшим дозріванням психічної активності в онтогенезі, але такий підхід підкреслює нові унікальні можливості та простори в дослідженні феномена суб’єктності саме через використання генетичного підходу.

В цьому ж напрямку є цікавою авторська ідея Е. Л. Носенко щодо концептуалізації феноменів суб’єктності та емоційного інтелекту в контексті єдності зовнішнього та внутрішнього щодо детермінації психічного [9]. Ця наукова ідея реалізується автором на засадах генетичного та системного підходів і відображає міру розумності ставлення людини до світу, до інших та до себе як суб’єкта життєдіяльності, а особлива роль емоційного інтелекту пов’язується зі спроможністю суб’єкта адекватно розпізнавати джерела власних емоцій та емоцій інших людей, здійснювати на цьому підґрунті самоконтроль, підтримувати адекватні стосунки з оточуючими, мотивувати власну діяльність, оцінювати себе, виявляти наполегливість у цілеполянні та реалізації поставлених цілей. В межах нашого теоретико-емпіричного дослідження емоційно-оціночного ставлення особистості до себе поняття про емоційний інтелект є корисним та системоутворюючим, оскільки дозволяє опанувати такими феноменами, як самоконтроль, самомотивування, самооцінювання тощо.

Висновки та перспективи досліджень

Таким чином, ми бачимо, що різноманіття наукових підходів до вивчення феномена суб’єктності не тільки не створює перепон щодо диференціації та спеціалізації теоретичних та дослідницьких завдань і напрямів у психології, але й одночасно виступає фактором реалізації методологічних, концептуально-теоретичних, предметно-змістовних та інших внутрішньо-психологічних зв’язків, надає додаткові можливості щодо поглиблення уявлень про перспективи та можливості особистості у суб’єкт-суб’єктних та суб’єкт-об’єктних системах.

Системно-функціональний та генетичний підходи, як провідні методологічні підґрунтя дослідження суб'єктності, дозволяють аналізувати забезпеченість процесу становлення та розвитку суб'єкта необхідними психічними засобами, співвідносить його з іншими агентами активності в індивідуальному та онтогенетичному розвитку.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни /К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 299 с. — (Першотвір).
2. Брушлинский А. В. Проблема субъектности в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психологический журнал. — 1991. — №6. — С. 311.
3. Велитченко Л. К. Структура субъектности / Л. К. Велитченко // Наука і освіта. — 2004. — №6-7. — С. 38-39.
4. Велитченко Л. К. Суб'єкт і його атрибутивні категорії / Л. К. Велитченко // Наука і освіта. — 2008. — №4-5. — С. 69-73.
5. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека (структурно-функциональный аспект) / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. — 1995. — №1. — С. 5-12.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1975. — 304 с. — (Першотвір).
7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М.: Педагогика, 1984. — 364 с. — (Першотвір).
8. Максименко С. Д. Развитие психики в онтогенезе: [В 2 т.] / С. Д. Максименко. — К.: Форум, 2002. Т. 1: Теоретико-методологичні проблеми генетичної психології. — 320 с. — (Першотвір).
9. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Эмоционный интеллект: концептуализация феномена, основные функции / Днепропетровский национальный ун-т. — К.: Вища школа, 2003. — 126 с.
10. Петровский В. А. Личность: феномен субъектности / В. А. Петровский. — Ростов н/Д: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. — 345 с. — (Першотвір).
11. Татенко В. А. Про "эгологичный генезис" у Е. Гуссерля та проблему суб'єктних перетворень психіки в онтогенезі // Психологія і суспільство. — 2004. — № 4. — С. 13-37.
12. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание / С. Л. Рубинштейн. — М.: Наука, 1957. — 367с. — (Першотвір).

О. И. Крошка, преподаватель

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра дифференциальной и экспериментальной психологии

ФЕНОМЕН СУБЪЕКТНОСТИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТИ

Резюме

В статье рассматривается сущность феномена субъектности, что является психологическим потенциалом личности. Рассматриваются основные теоретико-методологические аспекты изучения феномена субъектности. Автор считает, что именно система взглядов С. Л. Рубинштейна, заложившего методологические основы разработки проблемы субъекта и субъектности в отечественной психологии, является основным источником для современных исследований проблемы субъектности.

Ключевые слова: субъект, субъектность, эмоционально-оценочное отношение к себе, произвольная осознанная активность, психологический потенциал личности.

O. I. Kroshka, tutor

Odessa I. I. Mechnikov National University,
differential and experimental psychology department

PHENOMENON SUBJECTIVITY AS A PSYCHOLOGICAL POTENTIAL OF THE INDIVIDUAL

Summary

The article deals with the essence of the phenomenon of subjectivity, which is the psychological potential of the individual. We consider the main theoretical and methodological aspects of studying the phenomenon of subjectivity. The author believes that the system of views, S.L. Rubinstein, who laid the methodological foundations of the development problems of the subject and subjectivity in the national psychology, is the main source for modern studies on subjectivity.

Key words: subject, subjectivity, emotionally evaluative attitude toward himself, an arbitrary conscious activity, and psychological potential of the individual.

В. В. Олійник, канд. психол. наук,
начальник відділу виховної роботи
Північне регіональне управління
Державної прикордонної служби України

ПРОФЕСІЙНІ ФРУСТРАЦІЇ В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОГО ПЕДАГОГА

Проведений теоретичний аналіз проблеми професійних фрустрацій педагога розкриває специфіку емоційної напруженості його професійної діяльності. Розкриття функцій та стрес-факторів педагогічної діяльності конкретизує основні емоційні та поведінкові реакції педагогів, які виникають за умов дії особливих обставин критичної ситуації. Ситуаційний підхід класифікації фрустраторів педагогічної діяльності дає змогу визначити зміст емоційно-генних реакцій у сфері професійної взаємодії. Характеристики стереотипності та ригідності фрустраційної поведінки, що виражається у зниженні стійкості психічних процесів, розгубленості та втраті контролю, деталізують умови виникнення професійних деформацій педагогів.

Ключові слова: фрустратор, фрустрація, професійна фрустрація, педагогічна діяльність, напруженість педагогічної діяльності, стрес, спілкування, професійна деформація.

Вивчення фрустрації в професійній діяльності вчителя є гострою та актуальною проблемою сучасності. Психологічні дослідження педагогічної діяльності свідчать про те, що вона тісно пов'язана з емоційною сферою. Специфіка цього зв'язку зумовлена не тільки інтенсивними процесами міжособистісної взаємодії, а, насамперед, тим, що педагогічна діяльність є емоційно напруженою та стресогенною.

Так, Р. Макаревич за результатами анкетування вчителів установив, що більша частина їх робочого дня (66,2%) протікає в напружених умовах діяльності. Найбільш напруженими є ситуації спілкування вчителя з учнями, організація та проведення позакласних навчально-виховних заходів, керівництво самостійною роботою школярів та інше. Більшість опитаних вказують на хвилювання, які важко перебороти вольовими зусиллями, розгубленість, нервозність, погіршення самопочуття. 50% опитаних відмітили погіршення результатів їх діяльності внаслідок надмірної напруженості; 35% — вказали на зниження працездатності, 20% — на виникнення нехарактерних помилок, які самими респондентами в процесі діяльності не спостерігаються [7].

На думку Є. Рогова, саме напруженість педагогічної діяльності є одним із найважливіших факторів, які деформують особистість вчителя.

Дуже цікавими, на наш погляд, є дослідження О. Прохорова, який вивчав особливості особистісних характеристик та психічних станів у представників різних професій, зокрема, у бізнесменів, адміністративних

робітників, інженерів, продавців, працівників телецентру, журналістів, викладачів і вчителів школи. Результати дослідження цього автора показали, що у вчителів показники фрустрованості найвищі в порівнянні з аналогічними характеристиками інших категорій досліджуваних. Так, найнижчі показники фрустрованості були виявлені у адміністративних робітників та продавців — 2,7, у інженерів-дослідників. 4,5, у журналістів та підприємців на рівні 4,7, у робітників телецентру 5,8, у педагогів — 6,3. Цей факт підтверджує, що фрустрованість педагогів, крім інших, зумовлена і специфікою їх професійної діяльності.

Результати емпіричних даних О. Прохорова цікаві для нас ще й тим, що вони дають можливість порівнювати показники деяких особистісних характеристик у представників різних професійних груп. Так, у педагогів були визначені найвищі показники за такими характеристиками: неврівноваженість та прагнення до стабільності, особистісні проблеми та внутрішні конфлікти, моральні установки, авторитарність, фрустрація, виснаження та вигоряння. Найнижчі бали вони отримали за такими шкалами, як мотив досягнення, саморегуляція, самоповага та навички спілкування.

О. Щербаков вважає, що стрес-фактори, які потенціюють розвиток фрустрованості у педагогів, випливають із самих функцій педагогічної діяльності: 1) інформаційної; 2) мобілізаційної; 3) розвиваючої; 4) орієнтаційної; 5) комунікативної; 6) конструктивної; 7) організаційної; 8) дослідницької.

Л. Аболін вказує, що найбільш стресогенними факторами є високий динамізм педагогічної діяльності та брак часу [1].

М. Лакін — один із відомих дослідників стресу у викладачів — вказує на такі специфічні стрес-фактори, які характерні для педагогічної діяльності:

- зміни мікросоціальної ситуації (розриви стосунків, групування та інше);

- взаємодія з різноманітними соціальними групами (учні, батьки, колеги);

- рольова невизначеність (різномаїття соціальних ролей, соціально-рольових очікувань); поведінка дітей (девіантність, педагогічна запущеність, тощо); сприймання та осмислення одночасних комунікацій різноманітного виду.

В цілому, для педагогічної діяльності характерна дія всіх класичних чинників фрустрації, описаних в сучасній концепції стресу [3]:

1. Соціальна оцінка (симпатії-антипатії учнів, оцінка вчителя батьками, колегами, тощо).

2. Фізична загроза. Відчуття фізичної загрози може виникати у вчителя при сприйнятті нш певних умов чи аспектів організації праці в школі. Наприклад: типовий для школи підвищений рівень шуму, загроза захворювання у зв'язку з високою контактністю з учнями та інше.

3. Невизначеність. В педагогічній діяльності позитивним є те, що професія вчителя — творча, педагог може сам моделювати стратегію й тактику своєї роботи. Але при цьому у нього виникає ризик позбавлення психіч-

ного комфорту, так як будь-яка ситуація, яка потребує від людини вибору і створення чогось нового, є напруженою.

4. Повсякденна одноманітність. Одним із найважчих аспектів роботи вчителя є багаторазовість повтору одного і того ж навчального матеріалу, інформації, тощо. При цьому йому треба бути щиро зацікавленим в матеріалі, який він передає дітям. Для багатьох вчителів така ситуація може стати фруструючою.

Педагогічна діяльність відноситься до професій соціономічного типу, в якому провідну роль відіграє спілкування. Воно є основним засобом, завдяки якому здійснюється реалізація завдань навчання та виховання, адже саме особливості взаємовідносин учасників педагогічного процесу визначають у кінцевому результаті можливість досягнення стратегічної мети освіти — формування особистості як самоцінної, здатної до саморозвитку і самовдосконалення, самодостатньої істоти. Від того, на якій основі і як здійснюється спілкування вчителя з дітьми, колегами, батьками, залежить весь процес навчання та виховання школярів.

Під час професійної взаємодії вчитель зустрічається з різноманітними ситуаціями, які впливають на його внутрішній стан, змінюють поведінку, настрій, погляди, переконання, тощо. Тобто, порушується емоційний фон, який впливає на працездатність, знижує мотивацію та інтерес до діяльності.

Дослідженню різноманітних аспектів спілкування присвячено низку робіт таких психологів як Р. Берне, О. Бодальов, І. Вачков, В. Горяніна, О. Добрович, В. Кан-Калик, Р. Макаревич та ін.

О. Леонтьев та інші автори розглядають спілкування як вид діяльності [4]. Так, О. Леонтьев особливого значення надає спілкуванню вчителя з учнями як окремому виду його професійної діяльності. Він пише: "...спілкування вчителя... з учнями в процесі навчання створює найкращі умови для розвитку мотивації школярів, правильного формування їх особистості та творчого характеру навчальної діяльності, забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання... забезпечує управління соціально-психологічними процесами в дитячому колективі та дозволяє максимально використовувати в навчальному процесі особистісні властивості вчителя [4, 8]. Автор вказує на те, що спілкування вчителя включає всі компоненти діяльності: мету, мотиви, дії та операції (акти взаємодії як одиниці спілкування), результат. Вони мають свою специфіку в педагогічній діяльності, яка будується за законами спілкування.

Б. Ломов дотримується альтернативної точки зору у визначенні основного підходу до вивчення даної проблеми. Він розглядає спілкування як особливу самостійну форму активності суб'єкта, в процесі якої здійснюється взаємний обмін діяльностями, інтересами, поглядами, ідеями тощо, розвивається і проявляється система відношень "суб'єкт-суб'єкт(и)" [6].

Особливого значення набуває вивчення фрустрації в професійній діяльності вчителя, оскільки це явище виникає в спілкуванні при ускладненні стосунків між людьми. Необхідність досліджень такого роду зумовлюється тим, що спілкування є основою в царині людських емоцій і психічних

станів, необхідною умовою формування психічних властивостей особистості.

Дослідження, проведені М. Мкртчяном, В. Ольшанським, О. Орловим, О. Прохоровим та ін., показують, що фрустрація — це явище, яке часто зустрічається у стосунках між учнями та вчителем, оскільки учень безпосередньо є об'єктом праці педагога. Специфіка цього об'єкту полягає в тому, що він не тільки здатний сприймати те, що йому передається вчителем, а й сам проявляє активність. Він, в свою чергу, також здійснює певний вплив на суб'єкта професійної діяльності. В результаті такої взаємодії почасти відбуваються зміни в емоційно-вольовій сфері не тільки учня, а й вчителя.

Значна увага приділяється цій проблемі як вищевказаними авторами, так і інтими дослідниками. Так, наприклад, Л. Охитіна описує цілий ряд епізодів із практики роботи в школі, коли вчитель домагається виконання своїх вимог, наполягаючи, щоб школяр вивчив заданий матеріал. Однак, роздратування та грубість, які він проявляє в такій ситуації, знижують емоційний тонус не тільки того учня, який провинився, а й всього класу. Це може привести до зниження інтересу у школярів до навчального предмета, а почасти і до формування у них негативного ставлення до самого вчителя.

Аналогічної точки зору дотримуються колектив дослідників проблеми педагогічної майстерності під керівництвом І. Зязюна, Г. Ковальов, Я. Колонинський, О. Кондратенков, С. Кондратьєва та інші. Вони наголошують на можливості виникнення ускладнень в стосунках вчителя та учнів через низький рівень психолого-педагогічної культури та психічних станів педагога.

Культура емоційних станів вчителя, його особистісні властивості набувають суттєвого значення у навчально-виховному процесі, виступають важливим фактором, який впливає на ефективність роботи педагога. У зв'язку з цим, дуже важливо знати, як вчитель сприймає блокування своєї діяльності.

В контексті вивчення даної проблеми для нас видаються цікавими емоційні та поведінкові реакції педагогів, які виникають за умов дії особливих обставин критичної ситуації.

Низький рівень психологічної культури, розвитку комунікативних здібностей, навичок саморегуляції призводить до того, що значна частина педагогів страждає хворобами стресу — соматичними та нервово-психічними розладами, на чому особливо наголошує Л. Мітіна. Це, в свою чергу, є основною причиною невротизації школярів, які значну частину свого життя проживають в невротизуючому середовищі, що створюється вчителями. Адже, за даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, невротизація школярів під час навчання в школі за останні роки зросла майже в десять разів.

М. Левітов встановив закономірність, яка має важливе значення для виховного процесу, а саме — формування нових рис характеру, в більшості випадків, здійснюється через перехідний етап психічних станів. їх повто-

рення призводить до закріплення певних рис та властивостей. Психічні стани, що переживаються педагогом, відбиваються на дітях, які схильні до наслідування [5].

Таким чином, зауважимо, що фрустрованість однієї людини впливає на іншу, замикаючи коло. Така ситуація ще більше “підіграє” та “накаляє” обставини в процесі взаємодії і заважає нормальному перебігу спілкування.

Вивченню особливостей розвитку фрустрацій в різних сферах педагогічної діяльності вчителя присвячені роботи Г. Заремби. В процесі дослідження таких фруструючих типів взаємовідносин в професійній діяльності, як стосунки вчителя з учнями, з колегами по роботі, адміністрацією школи, батьками, вона встановила, що найбільш проблематичними є стосунки з адміністрацією школи та батьками учнів. За даними Г. Заремби, між батьками учнів і вчителями виникає найбільша кількість конфліктів та дискомфорту, а особливо з класними керівниками.

Автор підкреслює, що на сучасному етапі більшість батьків переконані в непрестижності знань та інтелектуальної праці, і тому, не намагаються зміцнювати авторитет школи, вчителя, не прагнуть націлити дітей на високу успішність, не виявляють бажання формувати в них моральну поведінку тощо. Деякі батьки повністю перекладають на вчителів та школу всі проблеми, пов’язані з навчанням і вихованням дітей [2].

Важливу роль у вирішенні ситуацій фрустрації відіграє психологічний клімат в колективі, тобто стосунки з адміністрацією, доброзичливість та порозуміння з колегами. На це вказує Г. Андреева, Н. Анікеєва, І. Зимня, М. Рибаківа, В. Третьяченко та ін. [9, 68]. Неприятливі стосунки з адміністрацією створюють напружену атмосферу, яка завдає певної шкоди психічному здоров’ю вчителя і знижує його професійну активність. Адміністрація постійно ставить перед вчителем високі вимоги, причому вони весь час зростають.

Основні вимоги адміністрації школи і досі стосуються переважно змісту навчальних програм, системи оцінки знань учнів та зорієнтовані на інтенсифікацію процесу навчання. Орієнтиром же залишається об’єм знань, який має засвоїти кожний школяр.

Відчуття постійної емоційної напруженості, безсилля, невизначеності також пов’язані з високими вимогами й відсутністю підтримки, з тим, що вчитель не знає про кінцевий результат своєї праці. Страх допустити помилку в своїй роботі викликає тривожність, незадоволеність собою, намагання подолати всякі неприємні очікування, а це теж призводить до фрустрації.

Щодо категорії “вчитель-колеги”, то не у всіх шкільних колективах вчителі можуть коректно та продуктивно спілкуватися один з одним. Оскільки педагогічний колектив у школі в основному складають жінки, які відрізняються особливою емоційністю, в ньому часто можуть виникати плітка, загострення конфліктів тощо.

Дослідженні таких психологів, як Н. Анікеєва, М. Рибаківа та ін., показують, що дружлюбний психологічний клімат в колективі є важли-

вим фактором не тільки для успішної діяльності, а й сприяє покращенню самопочуття кожного члена колективу, підвищує рівень стійкості до дії подразників, які травмують особу. Напруженість у стосунках з колегами призводить до зворотнього результату.

Г. Заремба виділяє п'ять класів фрустраторів, які найчастіше приводять до виникнення стану фрустрації. До них відносяться ситуації, в яких:

- 1) негативний вплив спрямовано на особистість вчителя;
- 2) блокується мета професійної діяльності;
- 3) блокується позитивне відношення вчителя до вибраної ним професії;
- 4) блокується позитивне враження про свій клас, школу;
- 5) блокується позитивна оцінка про себе як спеціаліста.

Перший клас фрустраторів складають ситуації, в яких вчителю, як особистості, наносяться образи, докори, приниження. Наприклад: школярі “нагородили” вчителя образливим прізвиськом.

В другому класі фрустраторів згруповані епізоди, які містять перешкоди на шляху до вирішення поставлених завдань. Наприклад: педагог переконаний в необхідності застосування інновацій, а адміністрація школи не підтримує його в цьому.

Третя група — ситуації, в яких страждає самолюбство та особистісна гідність вчителя як представника цієї професії. Наприклад: батьки учнів стверджують, що вчителями стають в основному невдахи, а педагогічна професія “не нагодує”.

До четвертої групи фрустраторів автор відносить епізоди, які знижують престиж класу та школи. Їх сутність полягає в недооцінюванні результатів, яких людина досягла в процесі роботи тощо. Наприклад, адміністрація школи запропонувала вчителю необладнане приміщення для кабінету.

В останньому класі емоціогенних ситуацій зміни в емоційно-вольовій сфері особистості педагога зумовлені негативною оцінкою рівня професійної підготовки вчителя, сумнівами, що виникають щодо його професійної компетентності, важливості та доцільності заходів, які використовує вчитель в своїй роботі та ін.

Як зауважує Г. Заремба, необхідність аналізу поведінки вчителя в ситуаціях фрустрації професійної діяльності, які травмують педагога як особистість, пояснюється тим, що вказані епізоди не тільки дуже часто зустрічаються в практиці роботи школи, але й суттєво впливають на успішність професійно-педагогічної діяльності [2].

Отже, зауважимо, що у всіх типах фруструючих ситуацій, вказаних вище, причинами негативних змін в емоційно-вольовій сфері особистості вчителя є його партнери по спілкуванню. Таким чином, названі класи емоціогенних ситуацій можуть виникати у всіх сферах професійної взаємодії.

Р. Макаревич в перелік реакцій, які характерні для вчителя у фруструючих ситуаціях, включає:

- знервованість, розгубленість;
- погіршення самопочуття, зниження працездатності, появу в діяльності вчителя нехарактерних помилок, змін в міміці, позі, тонусі обличчя, мові;

– погіршення сприйняття, пам'яті, уваги, гнучкості, логічності мислення, зниження швидкості реакцій [7].

М. Роговін зауважує, що під впливом фрустрації відбувається зміна форми реагування в напрямку до крайніх точок шкали “гальмування-збудження”.

Гальмівний тип реагування характеризується загальною м'язовою напруженістю. Особливо яскраво це виражається в міміці, супроводжується скутістю пози та рухів, пасивністю, гальмуванням перебігу психічних процесів, своєрідною “емоційною інертністю”, яка проявляється у вигляді апатії та негативної байдужості.

Збуджений тип реагування виражається в бурній екстраверсії, балакучості, гіпертрофії рухових реакцій, швидкій зміні прийнятих рішень, в підвищенні швидкості переключення діяльності від одного її виду до іншого, нестриманості в спілкуванні.

В стані фрустрації поведінка в значній мірі характеризується стереотипністю та ригідністю. В першу чергу це стосується складних форм цілеспрямованої діяльності, її планування та оцінки. При цьому виникають зміни на різних рівнях. Насамперед, як показали дослідження В. Марищука та його співробітників, О. Прохорова, Є. Рогова, С. Субботіна та ін. спостерігається загальна тенденція до зниження стійкості психічних процесів.

За Г. Зарембою, другий рівень змін психічної діяльності утворюють такі прояви особистості, як розгубленість, втрата самоконтролю [2]. Крайні ступені психічних змін призводять до фізичного розладу діяльності, відмови людини продовжувати роботу тощо. Але, як зазначає Є. Рогов, ступінь складності діяльності, її багатогранність, гнучкість, непередбаченість та інші характеристики прямо впливають і на розвиток особистості самого вчителя.

Освоєння людиною професії, як правило, супроводжується змінами в структурі її особистості. З одного боку, відбувається інтенсивний розвиток властивостей, які сприяють успішному оволодінню професійною діяльністю. З іншого, відбуваються зміни і навіть розлади деяких структур особистості, що призводить до порушення її цілісності, зниження адаптивності, толерантності. Такі негативні зміни Є. Рогов пропонує розглядати як професійні деформації.

Автор зазначає, що у представників педагогічної професії деформованість особистості діяльністю може проявлятися на чотирьох рівнях:

1. Загальнопедагогічні деформації, які характеризуються типовими особистісними змінами у всіх людей, які займаються педагогічною діяльністю. Це відбувається тому, що проходить зближення суб'єкта діяльності із засобами цієї діяльності. Як результат, в його особистості з'являються такі новоутворення, як підвищена самооцінка, догматичність поглядів, стереотипність та ригідність мислення, занадто висока самовпевненість та ін.

2. Типологічні деформації зумовлені злиттям особистісних властивостей з відповідними компонентами функціональної структури педагогічної діяльності в цілісні поведінкові комплекси. Автор виділяє чотири таких

типологічних комплексів: “комунікатор”, “організатор”, “інтелігент” та “предметник”.

3. Специфічні або предметні деформації, що зумовлені специфікою самого предмету, який викладається вчителем. Навіть за зовнішніми ознакам легко визначити, який предмет викладає цей вчитель: малювання чи математику, мову чи біологію, фізику чи хімію.

4. Індивідуальні деформації визначаються змінами, які охоплюють різні структури особистості.

Таким чином, професійна роль та процес її виконання суттєво впливають на особистість. Щоденне вирішення типових завдань не тільки вдосконалює професійні знання, формує професійні навички, певний склад мислення, стиль спілкування, але й викликає стереотипність поведінки, ригідність мислення, навіть зміни міміки обличчя, особистісної структури тощо. Отже, ми можемо стверджувати, що фрустрація є дуже поширеним явищем в педагогічній діяльності. Фрустрованість впливає не тільки на прийняття педагогічного рішення в напружених ситуаціях діяльності, а й на міжособистісну взаємодію в навчально-виховному процесі, загальне самопочуття педагога.

Література:

1. Аболин Л. М. Эмоциональная устойчивость и пути ее повышения // Вопросы психологии. — 1989. — №4. — С. 141–149.
2. Заремба Г. Б. Фрустрация в профессиональной деятельности учителя начальной школы и условия ее преодоления. — М., 1982. — 201 с.
3. Китаев-Смик Л. А. Психология стресса. — М., Наука, 1983. — 218 с.
4. Леонтьев А. А. Психология общения // Социальная психология: Краткий очерк. — М., 1975. — С. 154–168.
5. Левитов Н. Д. Фрустрация как один из видов психических состояний // Вопросы психологии. — 1967. — №6. — С. 118–129.
6. Мильруд Р. П. Формирование эмоциональной регуляции поведения // Вопросы психологии. — 1987. — №6. — С. 41–45.
7. Немчин Т. А. Состояние нервно-психического напряжения. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 233 с.

В. В. Олейник, канд. психол. наук,
начальник отдела воспитательной работы,
Южное региональное управление
Государственной пограничной службы Украины

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ФРУСТРАЦИИ В КОНТЕКСТЕ СТАНОВЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ПЕДАГОГА

Резюме

Проведенный теоретический анализ проблемы профессиональных фрустраций педагога раскрывает специфику эмоциональной напряженности его профессиональной деятельности. Раскрытие функций и стресс-факторов педагогической деятельности конкретизирует основные эмоциональные и поведенческие реакции педагогов, которые возникают при условии действия особенных обстоятельств критической ситуации. Ситуационный подход классификации фрустраторов педагогической деятельности позволяет определить содержание эмоциогенных реакций в сфере профессионального взаимодействия. Характеристики стереотипности и ригидности фрустрационного поведения, выражающиеся в снижении стойкости психических процессов, растерянности и утрате контроля, детализируют условия возникновения профессиональных деформаций педагогов.

Ключевые слова: фрустратор, фрустрация, профессиональная фрустрация, педагогическая деятельность, напряженность педагогической деятельности, стресс, общение, профессиональная деформация.

V. V. Oliynyk, PhD, The head of educational work department,
Ukrainian Southern region managements
of the state frontier service

PROFESSIONAL FRUSTRATIONS IN THE CONTEXT OF COMPETITIVE PEDAGOGUE PERSONALITY FORMATION

Summary

Theoretical analysis of professional frustration problem reveals the specifics of emotional tension in the teacher's professional activity. Functions and tense factors uncovering in pedagogical activity concretizes the main emotional and behavior reactions which appear in cases of emergency. Situational approach to the frustration classification in pedagogical activity creates an opportunity in determining the contents of emotional reactions in the sphere of professional cooperation. Stereotypy characteristics of frustration behavior are expressed in reduction of psychic process stability, confusion and loss of control; they concretize conditions of pedagogical deformations rise.

Key words: frustrator, frustration, professional frustration, pedagogical activity, intensity of pedagogical activity, stress, professional deformation.

А. В. Осичка, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
Институт последипломного образования

ОСОБЕННОСТИ ЦЕЛЕПОЛАГАНИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЖИЗНЕННОГО КРИЗИСА

В статье описаны общая характеристика, методический инструментарий и основные результаты изучения целеполагания у личностей в жизненном кризисе; установлено, что жизненный кризис определяет специфику целеполагания и мотивационной сферы личности; указаны перспективы дальнейших исследований по данной проблематике.

Ключевые слова: личность, целеполагание, мотивация, жизненный кризис.

Актуальность. В научной литературе, посвященной проблематике жизненного кризиса, не раз указывалось на сопутствующие ему изменения и особенности личности. Однако вопрос целеполагания, как в норме, так и в аномативных состояниях личности, остается практически неисследованным, несмотря на то, что целеполагание в исследованиях деятельности раскрывается как ведущий этап формирования психологической системы деятельности, как этап становления личности субъектом деятельности, как важная и неотъемлемая характеристика личности, способной управлять своей деятельностью.

Цель статьи заключается в установлении особенностей целеполагания личности в условиях жизненного кризиса.

Анализ научной литературы по проблеме исследования. С самого начала экспериментальных исследований целеполагания наметилось несколько основных подходов, различие между которыми не исчерпывалось методологией, но восходило к исходным теоретическим посылкам.

Наиболее распространена в настоящее время система О. К. Тихомирова, делающая упор на исследование процессов целеобразования. В рамках данного направления сущность процесса целеобразования определяется как “формирование образа будущего результата действий (в процессе общения или самостоятельно) и принятие этого образа в качестве основы для практических или умственных действий” [7, с. 17]. Выделяемые О. К. Тихомировым девять механизмов целеобразования можно разбить на две группы. К первой относятся механизмы формирования стратегических целей, ко второй – планирование достижения предварительного результата. Естественно, что эти две группы активно коммутируют друг с другом, стратегические цели переходят в разряд промежуточных и наоборот, но представляется принципиально важным собственно констатация двух типов целей.

Вторым принципиальным теоретическим положением является деление целей на генерируемые самим субъектом и на внешние, задаваемые извне [6]. Собственно, одно из назначений научения и состоит в постепенном пе-

реходе субъекта от внешнего способа целеобразования к внутреннему, что именуется в поведенческих терминах как развитие самостоятельности.

Третьим теоретическим основанием является гипотеза о наличии у человека автогенерируемой “интеллектуальной” деятельности, которая проявляется при решении мыслительных задач. Эта гипотеза является наиболее спорной во всей теории, не столько даже по идейным соображениям, сколько потому, что механизм автогенерации не раскрыт, однако именно этот аспект положен в основу методологии эксперимента, которая основывается на изучении поведения субъекта в процессе его участия в интеллектуальных играх различной степени сложности: задачи-головоломки, шахматные задачи и этюды, игры типа “солитер” и т. д.

Следует заметить, что эксперименты, поставленные в рамках этой концепции, носят весьма ограниченный характер, что связано со следующими обстоятельствами:

- 1) рассматриваются лишь мыслительные задачи алгоритмического типа;
- 2) класс рассматриваемых интеллектуальных задач сводится к поиску алгоритма, что обусловлено представимостью конечной (стратегической) цели;
- 3) условия задач не содержат неопределяемого элемента, что исключает возможность совершения акта психологического выбора;
- 4) не учитываются в достаточной степени особенности внешних и внутренних условий ситуации.

Таким образом, методология рассматриваемого подхода, несмотря на явные достоинства теоретической модели, не может в принципе решать задачи экспериментального исследования не только общей задачи целеполагания, но и ее более частной постановки – исследования механизмов целеобразования.

Целеобразование при решении творческих задачах исследует В. Е. Ключко [5, с. 94]. Творческими считаются задачи, в которых конечная цель осмысливается, но конечная позиция не просматривается (например, шахматная партия). Делается вывод, что для подобного рода задач, по крайней мере, на начальном этапе решения детерминация идет исключительно снизу, т. е. от системы подцелей. Необходимо отметить, что теоретическое определение творческой задачи, данное В. Е. Ключко, следует признать удачным, но модели, построенные на базе антагонистических игр, дают лишь самые простые образцы таких задач. В самом деле, если говорить даже о таких играх, как шахматы или бридж, то следует признать, что в конечном итоге стратегия деятельности сводится к построению разветвленных алгоритмов, расчету вероятностей различных событий при определенных условиях (условных вероятностей), оценки математического ожидания событий. То, что называется системой подцелей, является на самом деле выполнением некой системы уже разработанных правил (“теории игры”), т. е. речь идет о том, кто из игроков лучше исполняет эти правила. Такие задачи, вообще говоря, определяют не столько творческие возможности, сколько квалификационный уровень. Подмена творчества высокой

квалификацией (одним из признаков которой является эрудиция) одно из характерных заблуждений.

В зарубежной психологии экспериментальные исследования целеполагания восходят к работам Вюрцбургской школы. Прежде всего, в этих разработках делался упор на связи мышления, мотивации и эмоций. Первый этап связан с исследованиями уровня притязаний в школе К. Левина и начинается со статьи А. Карстена [6], в которой была поднята проблема возникновения новых действий с новыми целями. Она решалась в более широком контексте насыщения и пресыщения потребностей. Ф. Хоппе [6] изучал проблему с иной точки зрения. Он показал закономерный характер выбора задания конкретной сложности из системы заданий. Такой выбор определяется им в качестве уровня притязаний пробанта. В последующих работах ряда американских авторов ставился вопрос о мотивационных детерминантах сдвигов уровня притязаний и целеобразования. Для данного исследования представляется принципиально важным, что во всем этом цикле работ целеполагание оказывается связанным с понятием уровня притязаний.

Уникальность метода изучения уровня притязаний, предложенного К. Левином, с точки зрения его диагностических возможностей определяется ключевым значением изучаемого с его помощью психического процесса — процесса целеполагания. Возможно, никакое другое психическое образование не затрагивает такой комплекс сложных психических процессов. Центральное положение целеполагания в психической регуляции деятельности объясняется его сложным, системным характером: будучи сама по себе основным процессуальным регулятором деятельности, цель в свою очередь является и объектом регуляции: во-первых, со стороны мотивационно-личностных образований, во-вторых, со стороны объективных условий деятельности, носящих внешний характер, в-третьих, со стороны оценки субъектом собственных возможностей, то есть самооценки личности. Цель обладает и самостоятельным психическим статусом, непосредственно переживается субъектом. Таким образом, цель представляет собой сложный психический феномен, значение которого в процессах психической регуляции трудно переоценить.

Метод анализа уровня притязаний представляет собой экспериментальную модель процесса целеполагания, довольно удачно отражающую закономерности выбора цели субъектом в реальной жизни. Многочисленные экспериментальные исследования, выделившие психические детерминанты выбора цели, систематический анализ которых представлен в психологической литературе [3; 6], превратили анализ стратегии целеполагания в ценный метод изучения личности, динамических и содержательных аспектов мотивации субъекта.

О. Н. Арестовой, Л. Н. Бабаниным и О. К. Тихомировым [1; 2] разработан и реализован усовершенствованный вариант этой методики, который позволяет определить особенности целеполагания личности как в нормативных условиях, так и в кризисных ситуациях. Авторы методики указывают на тот факт, что ее применение предполагает также использование

дополнительных методик, позволяющих установить тип мотивации, определяющий целеобразование, для создания более полной картины процесса целеполагания.

Таким образом, механизмы целеполагания и в теоретическом, и в экспериментальном плане изучаются как последовательность упорядоченных или частично упорядоченных (в теоретико-множественном понимании) психических актов. В качестве основного метода экспериментального исследования механизма целеполагания применяется наблюдение за процессом решения учебной или игровой задачи, иногда с последующим интервью. Наиболее значимые результаты в области экспериментального исследования целеполагания получены в школе К. Левина, существенно, что эти эксперименты показали наличие связи между сферами целеполагания и уровнем притязаний. Критерии проявления целеполагания включают в себя особенности постановки и реализации цели при экспериментальном изучении уровня притязаний и типа мотивации, взаимосвязанной с процессом целеобразования.

Тем не менее вопрос о специфике целеполагания личности в кризисном состоянии, а именно, при переживании жизненного кризиса до сих пор остается малоизученным.

Изложение результатов исследования. Для установления специфики целеполагания личности в ситуации жизненного кризиса было необходимо сравнение по этим параметрам испытуемых, переживающих и не переживающих данное состояние. В то же время использование простого сравнения таких двух групп могло не дать достоверных результатов, так как при соответствии критерию операциональной валидности не обеспечивается соблюдения критерия эквивалентности выборок, т. е. критерия внутренней валидности, а также критерия репрезентативности, т. е. критерия внешней валидности. Для соблюдения критерия внутренней валидности были учтены значимые характеристики объекта исследования, различия в выраженности которых могли существенно повлиять на зависимую переменную. Достижение репрезентативности выборки осуществлялось путем увеличения количества испытуемых минимум до 50 человек в контрольной и экспериментальной выборках. Для достижения эквивалентности выборок использовалась процедура рандомизации. Наилучшую внутреннюю и внешнюю валидность обеспечивала стратегия стратометрической рандомизации: индивидуальные особенности испытуемых при этой стратегии контролируются максимально.

В проведении экспериментального исследования на подготовительном этапе участвовало 308 человек, учащихся Одесского государственного экономического университета, в возрасте от 26 до 35 лет, 106 мужчин и 202 женщины. Из них для формирования выборки было отобрано 104 человека. Предварительное тестирование проводилось в течение пяти рабочих дней. На всех этапах проведения экспериментального исследования испытуемым не сообщалась истинная цель исследования, чтобы избежать “эффекта Хотторна”, когда испытуемые, зная цель эксперимента, дают ожидаемые экспериментатором ответы. При даче инструкций испытуемым сообщалось,

что они участвуют в исследовании эмоционального состояния учащихся, а цель экспериментатора — выяснить, как изменяется их эмоциональное состояние с течением времени и в условиях работы группы, для чего и необходим ряд замеров.

Экспериментальную выборку составили 12 мужчин и 40 женщин в возрасте от 26 до 34 лет, со средним достатком, имеющих высшее образование. Испытуемые в контрольную группу отбирались аналогично.

Реализация исследовательского плана осуществлялась с применением валидного и надежного методического инструментария, обеспечивающего выявление критериев проявления целеполагания и смысловосприятия как в ситуации жизненного кризиса, так и в нормативной ситуации. Был необходим подбор методик, позволяющих диагностировать наличие и степень выраженности у личности жизненного кризиса, особенности целеполагания и смысловосприятия. В связи с этим методика исследования процессуально включала два блока:

- 1) выявление наличия и степени выраженности у личности жизненного кризиса;
- 2) изучение типа и стратегии целеполагания, степени ее устойчивости, лабильности;

Диагностика психологических переменных первого блока осуществлялась путем предъявления испытуемым методики “Тест смысложизненного кризиса” К. В. Карпинского. Данный тест разработан в 2008 г. в Гродненском государственном университете им. Я. Купалы. Специфическим проявлением диагностируемой тестом переменной является системная дисфункция психической регуляции жизненного пути, включая подсистемы смысловой регуляции и осознанной психобиографической саморегуляции, или, иначе говоря, системная деформация личности в качестве субъекта жизни. Таким образом, хотя тест и включает в название слова “смысложизненный кризис”, он направлен на выявление наличия или отсутствия у личности жизненного кризиса, степени его выраженности и связи со смысловой сферой личности, на что указывает сам автор методики [4, с. 76]. Сумма баллов, набранных испытуемым, свидетельствует о выраженности у него психологических признаков жизненного кризиса. Чем выше эта сумма, тем глубже, интенсивнее и острее переживается жизненный кризис.

Диагностика психологических переменных второго блока осуществлялась путем последовательного предъявления испытуемым следующих методик:

1. Исследование целеполагания методом анализа притязаний О. Н. Арестовой, Л. Н. Бабанина и О. К. Тихомирова [1; 2]. В качестве модели целеполагания был избран прием, заключающийся в последовательном выборе испытуемым мыслительных задач различной сложности. При помощи данной методики можно установить следующие особенности целеполагания:

- уровень притязаний;
- адекватность целеполагания;
- степень лабильности целеполагания;

- ценность и глубину переживания субъектом того или иного результата целеполагания;
- парадоксальность целеполагания;
- стратегии целеполагания при выходе из ситуации фрустрации;
- стратегии целеполагания в зависимости от типа интеллектуальной продуктивности субъекта.

2. По завершении метода диагностики целеполагания испытуемым предлагался опросник В. К. Гербачевского, предназначенный для выявления уровней притязаний испытуемого посредством диагностики компонентов мотивационной структуры личности. Эти компоненты представляют собой потенциальную мотивационную структуру, возникающую в ходе выполнения задания. Центральным звеном в этой структуре являются мотивационные компоненты, а среди них компонент самоуважения адекватно выражает экспериментальную оценку уровня притязаний личности.

Результаты теоретико-психологического анализа относительно психологических особенностей личности в ситуации жизненного кризиса позволяют утверждать, что целеполагание в кризисный период может претерпевать изменения.

Для подтверждения этого были проанализированы особенности целеполагания у личностей, находящихся в ситуации жизненного кризиса, и у личностей, не переживающих его, путем расчета критерия Стьюдента. Результаты выявления различий в количественных показателях, полученных по методикам “Тест смысложизненного кризиса”, “Исследование целеполагания методом анализа притязаний”, опросник В. К. Гербачевского, среди личностей, переживающих и не переживающих жизненный кризис, представлены в таблице 1.

Согласно полученным результатам, испытуемым, переживающим жизненный кризис, свойственна сниженная адекватность целеполагания. При выполнении заданий данные испытуемые, как правило, выбирали задания более низкого уровня сложности, чем испытуемые в нормативном состоянии, и переходили к более сложным уровням только при последовательных удачах (не менее трех раз) в решении предыдущих заданий. Снижение адекватности целеполагания свидетельствует об искажении представлений испытуемых относительно их возможности поставить цель и достигнуть ее, что выражается в несоответствии реальных и приписываемых себе личностью способностям и возможностям. Таким образом, можно говорить о неадекватности представлений о собственных возможностях в связи с требованиями ситуации испытуемых, переживающих жизненный кризис. Данная неадекватность, связанная с переживанием собственной неспособности поставить цель и достичь ее, выражается в неадекватности целеполагания, которая проявляется в пассивном, стереотипном выборе более простой для реализации цели.

Ценность и глубина переживания субъектом результата целеполагания у испытуемых в ситуации жизненного кризиса значимо больше, чем у испытуемых, не испытывающих кризис. Полученный результат дает основание для вывода относительно высокой личностной значимости дости-

жения успешного результата целеполагания в сочетании с интенсивным переживанием неудачи и ее ожиданием. При этом для испытуемых, переживающих жизненный кризис, характерен преобладающий негативный эмоциональный фон, сопровождающий их деятельность, что отрицательно сказывается как на постановке цели, так и на процессе ее достижения.

Таблица 1

Особенности целеполагания у личностей, переживающих и не переживающих жизненный кризис

Шкалы методик	M±m		Значение t-критерия
	Присутствует кризис	Отсутствует кризис	
Жизненный кризис	335,38±36,40	159,11±42,96	22,3651**
Адекватность целеполагания	0,52±0,23	0,70±0,22	-4,1590**
Ценность и глубина переживания субъектом результата целеполагания	1,30±0,50	0,95±0,15	4,9198**
Парадоксальность целеполагания	0,74±0,287	0,98±0,07	-6,1459**
Стратегии целеполагания в зависимости от типа интеллектуальной продуктивности субъекта	8,01±1,66	6,91±1,68	3,3374**
Внутренний мотив	12,08±3,18	13,48±3,59	-2,0858*
Мотив самоуважения	9,13±3,76	14,13±3,38	-7,1440**
Значимость результатов	10,75±1,59	15,11±2,56	-10,2288**
Сложность задания	6,71±1,75	7,34±1,49	-1,9846*
Волевое усилие	8,13±1,14	14,36±3,05	-13,3548**
Оценка уровня достигнутых результатов	5,54±3,16	8,04±2,85	-4,2315**
Оценка своего потенциала	10,77±1,98	13,32±2,89	-5,1658**
Намеченный уровень мобилизации усилий	12,35±2,42	14,04±2,70	-3,3234**
Ожидаемый уровень результатов	4,81±1,33	7,75±1,65	-9,8638**
Закономерность результатов	12,35±3,66	13,75±2,87	-2,1793*

Примечание: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$.

Выявлены значимые различия между показателями, свидетельствующими о парадоксальности целеполагания, полученными у личностей, переживающих и не переживающих жизненный кризис. Так, для большинства испытуемых в нормативном состоянии характерно адекватное целеполагание, то есть выбор более сложной цели после успешного достижения предыдущей. В то же время для испытуемых, переживающих ситуацию жизненного кризиса, свойственна большая парадоксальность целеполагания, которая выражается в снижении сложности цели после успешного достижения предыдущей, равной ей по сложности или более сложной.

Значимые различия были выявлены и в стратегиях целеполагания, наиболее распространенных среди испытуемых в нормативном и кризисном состоянии. Так, у испытуемых, переживающих жизненный кризис, в большей степени представлена стратегия “качественной продуктивности”, что предполагает ориентацию на качество результата деятельности по достиже-

нию поставленной цели. У испытуемых, находящихся в нормативном состоянии, большую представленность получила стратегия “количественной продуктивности”, которая предполагает ориентацию на скорость процесса деятельности по достижению поставленной цели. Эти выводы подтверждаются различиями в уровне внутренней мотивации, то есть степенью увлеченности выполнением деятельности по достижению цели, у испытуемых с нормативным и кризисным состоянием. У испытуемых, переживающих жизненный кризис, отмечается меньшая увлеченность заданием, в то время как для испытуемых в нормативном состоянии характерна центрация на самом процессе выполнения заданий.

Основные выводы и перспективы дальнейших исследований. Результаты проведенного исследования позволяют сделать заключение о том, что у личностей в ситуации жизненного кризиса статистически значимо реже, чем у личностей в нормативном состоянии, наблюдается целеполагание, основанное на мотиве самоуважения.

Также было установлено, что для испытуемых в ситуации жизненного кризиса характерны следующие тенденции:

к снижению личностной значимости результата деятельности по достижению цели;

к выбору в качестве новой цели более простой и легко достижимой;

к снижению выраженности волевого усилия в ходе деятельности по достижению цели;

к снижению уровня самооценки собственной деятельности по достижению цели;

к снижению оценки собственного потенциала относительно возможности постановки и достижения цели;

к преобладанию негативных прогнозов относительно постановки и достижения цели, что выражается в снижении уровня мобилизации усилий в процессе целеполагания, а также в низком ожидаемом уровне результатов деятельности по достижению цели;

к восприятию результатов деятельности по достижению цели как не зависящих от усилий субъекта этой деятельности, predeterminedных обстоятельствами, окружающими людьми, случаем или судьбой.

Дальнейшие исследования предполагают изучение возможности изменения выявленных тенденций путем фасилитации выхода личности из жизненного кризиса, для чего необходима разработка и апробация психокоррекционной программы.

Литература

1. Арестова О. Н., Бабанин Л. Н., Тихомиров О. К. Возможности анализа уровня притязаний при применении компьютера // Вопросы психологии. — 1992. — № 1. — С. 152–157.
2. Арестова О. Н., Бабанин Л. Н., Тихомиров О. К. Компьютерный анализ мотивации мыслительной деятельности: возможности и ограничения // Вопросы психологии. — 1988. — № 5. — С. 83–91.
3. Васильев И. А., Магомед-Эминов М. Ш. Мотивация и контроль за действием. — М., 1991.

4. Ключко В. Е. Целеобразование и динамика оценок в ходе решения мыслительных задач // Психологические исследования интеллектуальной деятельности. — М.: Изд-во МГУ, 1979.
5. Коган А. Ф. Психологическое моделирование целеполагания и принцип псевдосвободы выбора цели в учебной деятельности // Психология. Сб. научных трудов. Вып. 3 (6). — К., 1999. — С. 212–222.
6. Тихомиров О. К., Телегина Э. Д., Волкова Т. К. и др. Психологические проблемы целеобразования. — М.: Наука, 1977.

А. В. Осичка, асп.,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,

Институт послыдипломной освіти

ОСОБЛИВОСТІ ЦІЛЕПОЛАГАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ

Резюме

У статті описані загальна характеристика, методичний інструментарій і основні результати вивчення цілеполагання у особистостей в життєвій кризі; встановлено, що життєва криза визначає специфіку цілеполагання і мотиваційної сфери особистості; вказані перспективи подальших досліджень з даної проблематики.

Ключові слова: особистість, цілеполагання, мотивація, життєва криза.

A. V. Osichka, postgrad. stud.,

Odessa I. I. Mechnikov National University,

FEATURES OF PERSONALITY GOAL CONSTRUCTION PECULIARITIES IN CIRCUMSTANCES OF THE VITAL CRISIS

Summary

In the article general description, methodical tools and basic results of study of putting a purpose at persons in a life crisis is described; it is set that a life crisis determines the specific of putting a purpose and motivational sphere of person; the prospects of further researches on this theme are indicated.

Key words: person, personality goal construction peculiarities, motivation, vital crisis.

С. В. Приймак, канд. психол. наук, доц.,
Приднестровский государственный университет имени Т. Г. Шевченко,
кафедра психологии,
г. Тирасполь, Молдова, Приднестровье

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ИДЕИ Э. Ш. НАТАНЗОН

В статье рассмотрены наиболее важные психолого-педагогические идеи Э. Ш. Натанзон, которые являются актуальными в период перестройки образования и совершенствования личностно-ориентированных технологий с целью формирования корректных взаимоотношений между учителем и учеником.

Ключевые слова: образование, психолого-педагогические идеи, творчество
С. Ш Натанзон

Психолого-педагогические идеи Э. Ш. Натанзон актуальны в свете принципов гуманистического образования, теории и практики личностно-ориентированного подхода к ученику. В своих последних работах [1, 2, 3] Э. Ш. Натанзон писала о том, что главной задачей гуманистического личностно-ориентированного образования является установление (правильных по терминологии Э. Ш. Натанзон), т. е. положительных взаимоотношений между учителем и учеником. Эти отношения должны опираться и строиться на принципах педагогического оптимизма, понимания душевного состояния ученика и проявления к нему внимания, доброты и заботы. Э. Ш. Натанзон придерживаясь принципа единства деятельности, сознания и личности, деликатно прививала учителям умение психологического анализа особенностей потребностно-мотивационной сферы личности ученика, типов его взаимоотношений с учителем, линии, направления развития личности ученика, творческого использования учителем приемов педагогического воздействия и др.

Гуманистический характер научного пути Э. Ш. Натанзон верно определяет указание С. Л. Рубинштейна о том, что из всех областей практики для психологии человека, в особенности в генетическом ее плане, для детской психологии наибольшее значение имеет практика формирования людей, практика воспитания и обучения, практика педагогическая. Она особенно близка уму и сердцу каждого психолога, в котором живы и действительны гуманистические традиции и тенденции отечественной науки.

С. Л. Рубинштейн указывает на то, что, выявляя взаимосвязь психологического познания и педагогической практики, необходимо учитывать следующее:

1. Наличие теснейшей взаимосвязи и взаимообусловленности психологического исследования и педагогической практики никак не должно снимать принципиально четкого различия между психологией и педагогикой как науками, каждая из которых имеет свой предмет;

2. Психологическое исследование непосредственно не уполномочивает на педагогическую рецептуру, педагогические выводы должны делаться в системе и логике педагогических закономерностей, лишь с учетом психологических данных как предпосылок.

Центральной, наиболее существенной для педагога проблематикой психологии является раскрытие и анализ внутреннего психологического плана деятельности ребенка — практической и теоретической, умственной, учебной деятельности, в которой складывается его ум, поступки, в которых проявляется и формируется его характер, имеет существенное значение для всей учебной и воспитательной работы учителя, воспитателя. Без зоркости к этому внутреннему содержанию действий ребенка деятельность педагога обречена на безнадежный формализм. Не умея проникнуть во внутреннее содержание действий и поступков ребенка, в мотивы его действий и внутреннее отношение к задачам, которые перед ним ставятся, воспитатель по существу работает вслепую. Ему равно неизвестны и ребенок, на которого он должен воздействовать, и результаты его собственного воспитательного воздействия.

Э. Ш. Натанзон удалось избежать как навязывания педагогических рецептов учителям, так и сохранить психологический предмет своих исследований.

Привлекая внимание учителей к проблеме взаимоотношений с учениками, призывая их быть заинтересованными в судьбе ученика опираться на биографический метод и наблюдение, Э. Ш. Натанзон была созвучна идеям В. Н. Мясищева, А. А. Бодалева, Б. Г. Ананьева, Б. Ф. Ломова.

Э. Ш. Натанзон рассматривала понятие “поведение” созвучно с идеями Б. Г. Ананьева. Он подчеркивал мысль о том, что когда психолога интересует именно личность и ее структура, можно считать поведение человека в обществе родовой характеристикой, по отношению к которой все виды деятельности имеют частное значение. С этой точки зрения Б. Г. Ананьев считал весьма полезным понимание личности как субъекта поведения, посредством которого реализуется потребность в определенных ситуациях. Поведение человека выступает не только как сложный комплекс видов его социальных деятельностей, с помощью которых опредмечивается окружающая его природа, но и как общение, практическое взаимодействие с людьми в различных социальных структурах.

Э. Ш. Натанзон придерживалась оценки В. Н. Мясищева значения этических отношений в области школьных взаимоотношений. В. Н. Мясищев в работе “Проблема отношений человека и ее место в психологии” писал о том, что существует особый вид этического отношения человека к другому человеку — уважение в положительном случае и пренебрежение или презрение — в противоположном случае. Он указывал на значение этических отношений во всех сторонах жизни человека, в частности, в области школьных взаимоотношений между учащимися, отношений к учителю, его авторитету. Э. Ш. Натанзон, объясняя учителям значение наблюдения в изучении личности и поведения школьников, конечно, учитывала особенности восприятия воспитанников и воспитателей согласно А. А. Бодалеву.

Э. Ш. Натанзон понимала, что психологический анализ поведения ученика мотивационной сферы его личности требует исследования взаимоотношений с другими людьми. Эта идея была близка мнению Б. Ф. Ломова, который в работе «Методологические и теоретические проблемы психологии» (1984) писал о том, что мотивационная сфера общения вряд ли может быть понята без исследования взаимного влияния участников общения друг на друга. По-видимому, в анализе мотивации общения нужен несколько иной подход, чем тот, который принят в изучении индивидуальной деятельности. Он считал, что в этом случае должен быть учтен дополнительный момент — взаимоотношения мотивов общающихся индивидов.

В качестве одного из основных методов исследования Э. Ш. Натанзон использовала научный анализ, который успешно применяли С. Л. Рубинштейн, А. Л. Леонтьев, А. Р. Лурия, Б. Ф. Ломов, В. Франкл и др.

Э. Ш. Натанзон совместно с учителями школ Молдовы (сотрудниками ее творческой лаборатории) разработала технологию личностного подхода к трудным учащимся.

Она считала, что знание учителем метода психологического анализа поступков ученика (как дополнительного инструмента) поможет правильно оценить процесс развития личности ученика. Ее задачей было дать учителю определенный круг знаний и умений в области психологического анализа действий и поступков ученика, которые помогут в решении насущных проблем личностного подхода к ученику, профилактики правонарушений, выпрямлении личности трудных учащихся, установления правильных взаимоотношений учителя с учеником.

Психологический анализ поступков ученика включает 4 вида анализа: 1) выявление направления развития личности; 2) анализ мотивов, внешних обстоятельств и душевного состояния ученика при совершении определенных действий и поступков; 3) анализ самих действий и поступков; 4) анализ проявления личности, отдельных ее свойств в действиях и поступках. Учителю Э. Ш. Натанзон рекомендует в каждом конкретном случае выбирать тот вид анализа, с помощью которого можно лучше раскрыть сущность поведения школьника.

Э. Ш. Натанзон выявила проблему зависимости психологического анализа поступков ученика от типа личности учителя, типа его отношения к ученику. Она обращает внимание на тот факт, что справедливая нравственная оценка ученика на основе психологического анализа его поступков имеет субъективный характер, не дает сугубо объективных данных, т. к. во многом зависит от личности учителя, его отношения к ученику. Э. Ш. Натанзон выделяет два основных типа отношения учителя к ученику: доброжелательное, соответствующее демократическому, гуманистическому стилю и недоброжелательное, которое характерно для авторитарного стиля.

Э. Ш. Натанзон убедительно показывает, что в зависимости от доброжелательного или недоброжелательного отношения учителя один и тот же поступок, и в целом, личность ученика могут получить разные, даже противоположные оценки. При недоброжелательном отношении к ученику

технологический процесс характеризуется тем, что у воспитателя преобладает обвинительный уклон, у него нет потребности в психологическом анализе поступков учащегося. Неуважение к нему, пренебрежение, неверие в то, что он может исправиться усиливаются, если ученик принадлежит к неблагополучной семье. В свою очередь, ученик чутко воспринимает неуважение к себе учителя. Возникает взаимная неприязнь, и поведение школьника неизменно ухудшается. Воспитатель не задумывается о результатах своей деятельности, используя преимущественно осуждение и наказание и, как правило, сталкиваясь с ухудшением поведения ученика, усиливает форму наказания. При доброжелательном отношении к ученику воспитатель стремится найти конструктивный подход к нему, он всегда анализирует поступки ученика, а чтобы раскрыть их основу изучает семейные условия его жизни. Этот процесс имеет не только информационное, но и эмоциональное значение для личности учителя. Сталкиваясь с бедственным положением ученика, учитель сочувствует ему. Ученик теперь для него не злостный нарушитель дисциплины, который затрудняет его работу, а глубоко несчастный ребенок, который нуждается в помощи и заботе. Это важный переломный момент в развитии взаимоотношений учителя и ученика. Понимая, что его жалеют, сочувствуют ему, не считают его неправым, ученик становится доверчивым, восприимчивым к воздействиям учителя.

Э. Ш. Натанзон нацеливает учителя на то, чтобы в центре его внимания было благополучие каждого ученика, чтобы его правильное развитие не было делом счастливого случая. Учитель должен быть душевно щедрым, бескорыстным, гуманным. Большим недостатком менталитета учителей является игнорирование значения доброжелательного отношения к ученику и недооценка роли, сомнение учителей в положительном результате использования соответствующих приемов педагогического воздействия в исправлении или выпрямлении личности ученика.

Э. Ш. Натанзон, говоря об изменении образа трудного школьника в сознании педагога, считает необходимой психолого-педагогическую переоценку личности трудного ученика. На ее взгляд, в этом плане существенны три момента:

1. Трудный школьник — это несчастный ребенок, который нуждается в понимании, сочувствии, помощи. Это ни в коем случае не испорченный ребенок, достойный лишь неприязни и пренебрежения, осуждения и наказания.

2. При доброжелательном к нему отношении проникается уважением и доверием к учителю. У него развивается чувство собственного достоинства, самосознание, происходит душевный подъем, мобилизация воли. Это позволяет трудные задачи, связанные с выпрямлением личности.

3. Неблагоприятные семейные условия жизни ученика не оказывают фатального влияния на развитие его личности. Учитель должен их менять, используя возможные варианты воздействия налаживая уважительные отношения с родителями, какими бы они не были, обеспечивая успеваемость, завоевание авторитета учеником в школе и др.

В результате направленных усилий учителя, творческого поиска приемов педагогического воздействия и умелого их использования активизируются положительные тенденции в сознании и поведении ученика.

Э. Ш. Натанзон дает четкое понятие термина “приема педагогического воздействия”, опираясь на понятие инструментовки, введенное в педагогику А. С. Макаренко. Он же разработал такие педагогические инструментовки, как метод взрыва, иронии, проявления возмущения и др. Э. Ш. Натанзон определяет прием педагогического воздействия как способ организации определенной педагогической ситуации, при которой на основе соответствующих закономерностей у школьников возникают новые мысли и чувства, побуждающие их к положительным поступкам, к преодолению своих недостатков.

Э. Ш. Натанзон указывает на то, что каждый прием педагогического воздействия имеет свои характерные особенности, возникающих из своеобразного сочетания двух элементов:

а) Особенности создаваемой педагогической ситуации;

б) Содержания тех чувств, которые рождаются у школьника в новой педагогической ситуации, и становится основой возникновения новых мыслей и мотивов поведения, преодоления собственных недостатков.

Новая педагогическая ситуация создается в соответствии с творческим замыслом учителя: педагог должен мысленно подобрать условия, которые можно использовать для осуществления задуманного приема, затем он должен продумать свои действия и поведение, в которых в соответствии с замыслом, он выражает свое отношение к ученику и поступку.

Э. Ш. Натанзон использует термин “педагогическая обстановка”, сущность которой составляют действия и поведение воспитателя. Определенные действия и поведение учителя должны вызвать у ученика эмоциональный отклик и новое отношение к своим поступкам, что и послужит причиной дальнейших изменений в поведении ученика

На возникновение чувств, в том числе, чувства удивления, оказывает большое влияние неожиданность в поведении учителя. В состоянии удивления воздействие педагога усиливается, поэтому, дает совет Э. Ш. Натанзон, педагог должен избегать шаблонов в педагогическом воздействии. Воспитанник не может оставаться равнодушным к новой педагогической ситуации, он глубоко переживает создавшееся положение, задумывается над происходящим. Это позволяет учителю установить с учеником новые взаимоотношения, сформировать новое отношение к учебе, к классу. Пробуждающиеся чувства, занимая важное место в сознании ученика, отличаются особой действенностью, они наталкивают ученика на осмысленную и правильную оценку своего положения и поведения; чувства, новые мысли, складывающаяся адекватная самооценка побуждают ученика к соответствующей перестройке своего поведения.

Э. Ш. Натанзон привлекает внимание педагогов к закономерности образования чувств и мотивов поведения, под влиянием взаимоотношений людей. Овладевая многообразием приемов педагогического воздействия, педагог убеждается в том, какие огромные возможности кроются в его

взаимоотношениях с учениками, поэтому он должен устанавливать те взаимоотношения, которые помогут ученику исправить свои недостатки.

Э. Ш. Натанзон классифицировала 30 приемов педагогического воздействия по признаку: знака чувств, на основе которых имеет место преимущественно коррекция поведения учеников: созидающие приемы и тормозящие приемы.

Созидающие приемы педагогического воздействия корректируют поведение на основе преимущественно положительных чувств: радости, благодарности, уважения к учителю, веры в свои силы, воодушевляющих ученика. В группу созидающих приемов входят: убеждение, поощрение; доброта, внимание и забота; обходное движение, просьба; показ умений и превосходства учителя; активизация сокровенных чувств ребенка; опосредование, фланговый подход; пробуждение гуманных чувств; проявление огорчения, доверие; моральная поддержка и укрепление веры в собственные силы; организация успеха в учении; вовлечение в интересную деятельность; нравственное упражнение.

Тормозящие приемы корректируют поведение, пробуждая преимущественно отрицательные чувства: стыд, неловкость, разочарование, огорчение, сожаление, раскаяние. Тормозящие приемы способствуют преодолению отрицательных качеств и расчищают почву для развития положительных, способствует возникновению намерения воздерживаться в будущем от неблагоприятных поступков. К тормозящим приемам педагогического воздействия относятся: параллельное педагогическое воздействие; возбуждение тревоги о предстоящем наказании; приказание, ласковый упрек; намек, мнимое безразличие; ирония, развенчание; мнимое недоверие; проявление возмущения; осуждение, наказание; предупреждение, взрыв.

Э. Ш. Натанзон указала на место приемов педагогического воздействия в системе учебно-воспитательной работы. Они органически вплетаются в повседневную жизнь класса и школы, когда возникает необходимость в индивидуальном подходе к каждому ученику. Она подчеркивает, что достигнуть значительных изменений в сознании и поведении школьника сложно. Определить заранее силу и действенность применяемых приемов учителю трудно. В творческой деятельности в поисках приемов педагогического воздействия, не только достигаются хорошие результаты, но и развиваются личные качества учителя: нравственность, характер, воля, интеллект. В целом, приемы педагогического воздействия в руках педагога дополняют методы воспитания.

Э. Ш. Натанзон обращает внимание студентов и учителей на то, что использование приемов педагогического воздействия основано на соблюдении принципов: педагогический оптимизм, уважение к воспитаннику, понимание душевного состояния воспитанника, раскрытие мотивов и внешних обстоятельств поступков ученика, заинтересованность в его судьбе.

Литература:

1. Психологический анализ поступков ученика: Книга для учителя. М., 1991.
2. Натанзон Э. Ш. Профессиональная компетентность и педагогическое мастерство: Материалы научно-практической конференции. Кишинев 1-3 октября 1992. Дюссельдорф, 1992 (на рум. яз.) С. 120–129.
3. Натанзон Э. Ш. Корректирующие приемы педагогического воздействия. Тирасполь, 1993.

С. В. Приймак, канд. психол. наук, доц.,
Придністровський державний університет імені Т. Г. Шевченка,
кафедра психології
м. Тирасполь, Молдова, Наддністрянщина

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ІДЕЇ Е. Ш. НАТАНЗОН

Резюме

У статті розглянуті найбільш важливі психолого-педагогічні ідеї Е. Ш. Натанзон, які є актуальними в період перебудови освіти й удосконалювання особистісно-орієнтованих технологій з метою формування коректних взаємин між учителем і учнем.

Ключові слова: освіта, психолого-педагогічні ідеї, творчість Е. Ш. Натанзон.

S. V. Priymak, PhD, doc.,
Pridnestrovsky T. G. Shevchenko State University,
psychological department

PSYCHO-PEDAGOGICAL IDEAS OF E. S. NATANSON

Summary

In this article most important psycho-pedagogical ideas of E. S. Natanson, which are actual in transformation education and improvement of personal oriented technologies period with aim of formation correct interrelations between teacher and school-child, are discussed.

Key words: education, psycho-pedagogical ideas, E. S. Natanson's creative work.

Е. Ю. Рязанцева, асп.,

Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К. Д. Ушинского,
кафедра общей и дифференциальной психологии

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ У ЛИЦ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ПЕРЕЖИВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА

В результате проведенного эмпирического исследования обнаружены закономерные статистические связи между показателями переживания психологического кризиса и экзистенциальными ресурсами личности, что подтверждает мнение большинства психологов о значимости экзистенциальных ресурсов как для целостности личности, так и для возможности использовать кризисное состояние как фактор, благоприятный для развития личности.

Ключевые слова: психологический кризис, экзистенциальные ресурсы, ресурс свободы, ресурс смысла, ресурс принятия, ресурс самотрансценденции, ресурс веры.

Целью данной статьи является изложение эмпирических результатов исследования, направленного на поиск взаимосвязей между показателями экзистенциальных ресурсов личности и показателями психологического кризиса, а также на изучение особенностей проявления экзистенциальных ресурсов у лиц с разным уровнем выраженности психологического кризиса.

Проблема исследования ресурсов, в частности экзистенциальных, у личности, переживающей психологический кризис, является одной из актуальнейших в психологии как в теоретическом, так и в практическом аспекте и находит отражение в работах Л. И. Анциферовой, А. А. Бакановой, Е. В. Битюцкой, С. Л. Братченко, В. С. Братуся, Ф. Е. Василюка, Е. А. Донченко, Д. А. Леонтьева, А. Е. Либиной и А. В. Либина, И. П. Махои, К. Муздыбаева, С. К. Нартовой-Бочавер, Е. И. Рассказовой, А. А. Ренан, В. А. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелевой и др.

В кризисе, в процессе переживания интрапсихического конфликта, утраты старой системы отношений, протекает внутренняя работа личности, связанная с поиском новых смыслов и ценностных опор, в результате чего происходит преобразование личности, ее самосознания, представлений о себе, о других и о мире [1; 2; 3; 8; 9].

Однако общеизвестным психологическим фактом является то, что исход кризиса может быть как в сторону конструктивного разрешения (возникновение качественных психологических новообразований, переход на новый уровень бытия), так и деструктивного, что в нашей стране наблюдается достаточно часто (девиантное, антисоциальное, су-

ицидальное поведение, нервно-психические, психосоматические расстройства).

По мнению большинства психологов, кризисные состояния могут выступать факторами, благоприятными для развития личности лишь в том случае, когда внутренние и внешние ресурсы являются достаточными для преодоления кризиса [2, 4, 5, 6, 8, 9].

В частности, отмечается, что при недостаточности ресурсов у личности повышается тревожность (Е. В. Битюцкая), возникает риск нарушения адаптации (Л. А. Александрова), складывается пассивно-защитный стиль поведения, ведущий к отказу от активной деятельности, искажению реальности, усилению психологического дискомфорта, возникновению отклонений в развитии личности (Л. И. Анциферова, Ф. Б. Березин, Э. Ф. Зеер, Б. Д. Карварский, С. К. Нартова-Бочавер, Э. Э. Сыманюк, Н. Наан и др.).

В ряде исследований установлено, что именно характер и степень “наличных” или “доступных” ресурсов человека определяют его способы совладающего поведения, которые позволяют конструктивно решать возникающие личностные проблемы, становиться рычагом успешного управления стрессорами. Даже простое их наличие обеспечивает адаптивную функцию: придает уверенность человеку, поддерживает его самоидентичность, стабилизирует самооценку и подкрепляет самоуважение [1; 7; 8; 9].

Личность, переживающую психологический кризис, мы рассматриваем, в первую очередь, как *homo patiens*, т. е. личность, испытывающую определенное страдание (ощущение психологической боли, дискомфорта) в данный период времени в результате недостаточности собственных ресурсов для менее травматического и более осмысленного проживания критического периода, независимо от того, что послужило пусковым механизмом к развитию кризиса.

Мы предполагаем, что конструктивное преодоление кризиса возможно за счет осознанного использования личностью своих экзистенциальных ресурсов, под которыми мы понимаем сложные интегративные индивидуально-психологические образования, определяющие субъективную экзистенциальную позицию личности по отношению к основным экзистенциальным данностям [7].

Основными проявлениями экзистенции (экзистенциальными данностями) выступают: 1) свобода, выражающаяся в неизбежном, постоянном выборе человеком своих возможностей, своего будущего, своего способа быть в мире; 2) смыслы, поиск которых является основной движущей силой — то, ради чего человеку стоит жить и даже умереть; 3) самотрансценденция, выражающаяся в направленности человека на что-то, существующее вне его, в постоянном выходе за пределы самого себя; 4) принятие, выражающееся в признании многогранной реальности, инаковости других и права быть собой; 5) вера, выражающаяся в нахождении высших ценностей, которые становятся “точкой отсчета” убеждений и поступков и “точкой опоры” в жизни.

Семантический анализ ключевых слов определения “экзистенциальные ресурсы” позволил установить следующее: “экзистенциальный” (от лат.

existentia — существование) — связанный с бытием, существованием человека, т. е. имеющий отношение к высшим, смысловым, рационально невыразимым, базисным ценностям и проявлениям человеческой субъективности. Слово “ресурс” в экзистенциальном контексте предлагаем рассматривать, как состоящее из двух частей — префикса “re” (лат.), указывающего на повторное, возобновляемое действие, возвращение, и корня “source” (англ.), переводимого как источник, исходный код, ключ, начало, первопричина. И экзистенциальный ресурс личности, таким образом, — это обращение к экзистенциальным источникам, питающим специфически человеческое существование, т. е. обращение к основным фундаментальным положениям человеческого существования.

Экзистенциальные ресурсы проявляются в структуре личности на когнитивном, эмоциональном, мотивационно-волевом и поведенческом уровне, в частности: на когнитивном уровне в виде духовных, ценностных, смысловых ориентаций и убеждений; на эмоциональном уровне в виде системы отношений к собственному Я, другим, миру и т. д.; на мотивационно-волевом уровне в виде самоактуализационных устремлений и потребностей; на поведенческом уровне в виде действий, поступков и практического осуществления решений.

Экзистенциальные ресурсы личности выполняют такие функции: регулятивную, рефлексивную, ценностно-ориентационную, эмоционально-коммуникативную.

Экзистенциальные ресурсы личности, на наш взгляд, переживаются на интерперсональном плане как восстановление контакта со своей субъектностью, ощущение целостности, внутренней силы, эмоциональной стабильности; на интраперсональном плане проявляются в виде движения в сторону творческого созидания, повышения степени осознанности и большей осмысленности, увеличением полноты способов переживания и присутствия в актуальном жизненном процессе.

Приступая к собственному эмпирическому исследованию, мы поставили перед собой следующие задачи: 1) выявить группы лиц с разным уровнем выраженности психологического кризиса; 2) выявить у этих лиц экзистенциальные ресурсы; 3) изучить взаимосвязи между данными явлениями; 4) изучить специфику проявления экзистенциальных ресурсов у лиц остро переживающих и не переживающих состояние кризиса.

Для реализации поставленных задач в исследовании были использованы отдельные шкалы “Оригинального тест-опросника показателей переживания профессионального кризиса” (ППК), авторы О. П. Санникова, И. В. Брынза, оригинальный тест-опросник “Экзистенциальные ресурсы личности” (ЭРЛ), авторы И. В. Брынза, Е. Ю. Рязанцева.

Тест-опросник (ППК) включает систему индикаторов (утверждений), направленных на выявление особенностей психологического кризиса у взрослых испытуемых. Все индикаторы (100 утверждений), сгруппированы в 10 шкал (показателей): Ш1 (переживание беспокойства); Ш2 (эмоциональная напряженность); Ш3 (эмоциональное сгорание); Ш4 (отношение к себе); Ш5 (отношение к другим); Ш6 (отношение к деятельности); Ш7

(отношение к будущему); Ш8 (мотивационно-волевая деструкция); Ш9 (поведенческие реакции); Ш10 (психо-физиологическое самочувствие), ОППК (общий показатель психологического кризиса).

Тест-опросник (ЭРЛ) включает систему индикаторов (50 утверждений), сгруппированных в 5 шкал (показателей): ресурс свободы, ресурс смысла, ресурс самотрансценденции, ресурс принятия, ресурс веры, ОПЭРЛ (общий показатель экзистенциальных ресурсов личности).

В исследовании принимало участие 80 человек обоего пола, в возрасте от 21 до 25 лет, студентов ПДПУ им. К. Д. Ушинского и Одесского национального политехнического университета. Для математической обработки полученных результатов использовался компьютерный вариант статистической программы SPSS v. 11. 5.

После проведенного обследования полученные результаты были подвергнуты количественному (корреляционному) анализу, направленному на выявление взаимосвязей изучаемых явлений, и качественному анализу, направленному на группировку испытуемых с разным уровнем выраженности психологического кризиса и своеобразием проявления экзистенциальных ресурсов личности. Результаты корреляционного анализа представлены в таблице 1.

Визуальный анализ таблицы 1 позволил выявить следующие статистические закономерности: общий показатель психологического кризиса (ОППК) обнаруживает отрицательные связи с показателями “ресурс свободы”, “ресурс смысла”, “ресурс самотрансценденции”, “ресурс принятия”, “ОПЭРЛ” (общий показатель экзистенциальных ресурсов личности). Значимых корреляционных связей с показателем “ресурс веры” не обнаружено.

По результатам качественного анализа выявлено две группы лиц с максимально (max) и минимально (min) выраженным показателем ОППК (общего показателя психологического кризиса). В группу лиц с max выраженным показателем ОППК (“кризисников”) вошло 18 человек и соответственно в группу с min выраженным показателем ОППК (“не кризисников”) вошло 19 человек.

Таблица 1

Значимые коэффициенты корреляций между общим показателем психологического кризиса (ОППК) и показателями экзистенциальных ресурсов личности

№	Шкалы	ОППК
1	Ресурс свободы	- 634**
2	Ресурс смысла	-600**
3	Ресурс самотрансценденции	-273*
4	Ресурс принятия	-355**
5	Ресурс веры	-
6	ОПЭРЛ	-558**

Примечание: 1) n=80; 2) ** — $p \leq 0,01$; * — $p \leq 0,05$; 3) нули и запятые опущены.

Дальнейший анализ позволил выявить следующие особенности экзистенциальных ресурсов личности в двух исследуемых нами группах

испытуемых. Результаты качественного анализа представлены в таблице 2.

Визуальный анализ таблицы 2 наглядно демонстрирует различия в наличии экзистенциальных ресурсов у испытуемых в “кризисной” и в “некризисной” группе.

Сопоставительный анализ полученных результатов позволил выявить следующие факты: у 66,7% “кризисников” показатель “ресурса свободы” выражен минимально, а у 52,6% “не кризисников” — максимально.

Показатель “ресурс смысла” на минимальном уровне у 72,2% “кризисников” и только у 16,6% на максимальном. В отличие от них у 57,9% “не кризисников” этот же показатель на максимальном уровне и у 5,2% — на минимальном.

Показатель “ресурс самотрансценденции” у трети “кризисников” находится на минимальном уровне и у 27,7% — на максимальном. Этот же ресурс у “не кризисников” встречается два раза чаще на максимально выраженном уровне, чем на минимальном.

Таблица 2

Особенности экзистенциальных ресурсов личности

Экзистенциальные ресурсы личности	Группа “кризисников” (n=18)				Группа “не кризисников” (n=19)			
	Минимально выражен показатель ресурса (min)		Максимально выражен показатель ресурса (max)		Минимально выражен показатель ресурса (min)		Максимально выражен показатель ресурса (max)	
	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.	%	Кол-во чел.	%
Ресурс свободы	12	66,7%	-	-	-	-	10	52,6%
Ресурс смысла	13	72,2%	3	16,6%	1	5,2%	11	57,9%
Ресурс самотрансценденции	6	33,3%	5	27,7%	2	10,5%	4	21%
Ресурс принятия	9	50%	1	5,5%	1	5,2%	8	42,1%
Ресурс веры	6	33,3%	4	22,2%	4	21%	6	31,6%
ОПЭРЛ	11	61,1%	3	16,6%	1	5,2%	8	42,1%

Примечание: n — количество испытуемых

У половины “кризисников” обнаружен минимальный уровень “ресурса принятия” и только у 5,5% — максимальный и, наоборот, у 42,1% “не кризисников” “ресурс принятия” максимально выражен и у 5,2% — минимально.

Показатель “ресурс веры” у трети “кризисников” выражен минимально и только почти у пятой части — максимально, у “не кризисников” 31,6% — максимально и 21% — минимально.

Обнаружен низкий общий показатель экзистенциальных ресурсов личности (“ОПЭРЛ”) у 61,1% “кризисников” и только у 16,6% — высокий, в отличие от них, у 42,1% “не кризисников” — этот же показатель на высоком уровне, и только у 5,2% — низким.

Реализация второй эмпирической задачи требовала построения профилей личности “кризисников” и “не кризисников”. Профиль особенностей

проявления экзистенциальных ресурсов личности в группах испытуемых, переживающих состояние психологического кризиса и не переживающих данное состояние, представлен на рисунке.

Напомним, что значения показателей выраженности экзистенциальных ресурсов на графике представляют собой усредненную оценку каждого экзистенциального ресурса в группе “кризисников” и в группе “не кризисников”, которые рассчитаны в процентильной мере. На рисунке на оси ОХ отложены показатели, соответствующие экзистенциальным ресурсам личности, на оси ОУ — величина выраженности в процентилях. Средняя линия проходит через точку 50 перцентилей.

Экзистенциальные ресурсы представлены следующими показателями: ресурс свободы (Рсв), ресурс смысла (Рсм), ресурс самотрансценденции (Рсмтр), ресурс принятия (Рпр), ресурс веры (Рв), общий показатель экзистенциальных ресурсов личности (ОПЭРЛ)

Как видно из рисунка, все значения показателей экзистенциальных ресурсов “кризисной” личности находятся в плоскости ниже средней линии ряда, что может свидетельствовать о недостаточной выраженности того или иного экзистенциального ресурса.

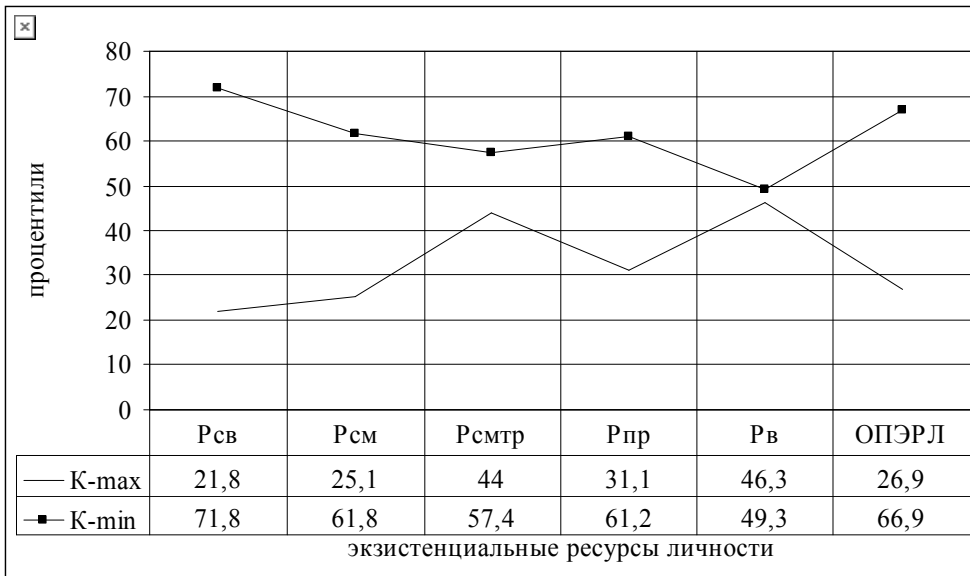

Рис. Профиль особенностей проявления экзистенциальных ресурсов личности в группах испытуемых, переживающих состояние психологического кризиса (Кmax) и не переживающих данное состояние (Кmin)

Примечание: 1) выборка сводная; 2) Кmax — n=18, Кmin — n=19; знак (↑) свидетельствует о наличии значимых различий по t-критерию Стьюдента между сравниваемыми одноименными показателями в обеих группах

Все значения показателей экзистенциальных ресурсов “некризисной” личности находятся в плоскости выше средней линии ряда, что может сви-

детельствовать о высокой выраженности того или иного экзистенциального ресурса.

В группе “кризисников” минимально выраженной является шкала “ресурс свободы”, второй по значению — шкала “ресурс смысла”, на третьем месте — “общий показатель экзистенциальных ресурсов” (“ОПЭРЛ”), на четвертом месте “ресурс принятия”.

В группе “не кризисников” наблюдается противоположная картина, самое высокое значение имеет “ресурс свободы”, затем “общий показатель экзистенциальных ресурсов” (“ОПЭРЛ”), далее по порядку “ресурс смысла” и “ресурс принятия”.

Таким образом, визуальный анализ и t-критерий Стьюдента позволил установить наличие различий по таким шкалам, как: “ресурс свободы”, “общий показатель экзистенциальных ресурсов” (“ОПЭРЛ”), “ресурс смысла” и “ресурс принятия”, различий нет — “ресурс самотрансценденции” и “ресурс веры”.

Таким образом, подводя итоги проведенного эмпирического исследования можно заключить:

1) по результатам количественного анализа обнаружены закономерные статистические связи между показателями переживания психологического кризиса и экзистенциальными ресурсами личности, которые свидетельствуют об участии экзистенциальных ресурсов при переживании психологического кризиса;

2) по результатам качественного анализа выявлены существенные различия в выраженности экзистенциальных ресурсов у представителей “кризисной” и “некризисной” групп. У представителей группы “кризисников” палитра экзистенциальных ресурсов в основном находится на низком (минимальном) уровне, в противоположность им палитра экзистенциальных ресурсов у представителей группы “не кризисников” находится в основном на высоком (максимальном) уровне, что подтверждает мнение большинства психологов о значимости экзистенциальных ресурсов как для целостности личности, так и для *возможности использовать* кризисное состояние как фактор, благоприятный для развития личности.

Большинство представителей, вошедших в группу “не кризисников” при построении своей жизни максимально опираются на “ресурс свободы”, “ресурс смысла” и “ресурс принятия”, в отличие от них большинство представителей группы “кризисников” утратили опору на данные ресурсы и нуждаются в их восстановлении;

3) выявлен определенный процент представителей группы “кризисников” с отдельными высокими значениями показателей “ресурс смысла”, “ресурс самотрансценденции”, “ресурс принятия”, “ресурс веры”, “общий показатель экзистенциальных ресурсов”, что может свидетельствовать о попытке самостоятельного преодоления кризисного состояния на начальном этапе кризиса, когда собственные силы еще не исчерпаны, либо указывает на этап выхода, когда новые ресурсы уже сформированы и способствуют *более осмысленному проживанию критического периода*.

Также выявлен определенный процент представителей группы “не кризисников” с отдельными низкими значениями по данным показателям, что может свидетельствовать об индивидуальном предпочтении и доминировании одних экзистенциальных ресурсов над другими, компенсируя невыраженность других;

4) значимых различий в проявлении и выраженности “ресурса самотрансценденции” и “ресурса веры” у представителей обеих групп не обнаружено, в связи с чем можно предположить наличие связи данных ресурсов не только с состоянием личности, но и с ее индивидуально-психологическими, гендерными или другими особенностями.

Таким образом, полученные результаты не исчерпывают всех аспектов исследуемой проблемы, а предлагают дальнейшее направление научных поисков, которое может быть осуществлено в плане изучения особенностей проявления экзистенциальных ресурсов личности с разным уровнем переживания психологического кризиса в зависимости от возрастных, гендерных различий.

Литература

1. Амбрумова А. Г. Анализ состояний психологического кризиса и их динамика / Амбрумова А. Г. // Психолог. журнал. — 1985. — Т. 6. — № 6. — С. 107–116.
2. Баканова А. А. Личностный кризис [Электронный ресурс] / Баканова А. А. // Экзистенциальная и гуманистическая психология. — Режим доступа к публикации: HPSY. RU.
3. Братченко С. Л. Экзистенциальная психология глубинного общения. Уроки Джеймса Бюджентала / С. Л. Братченко. — Смысл, 2001. — 197 с.
4. Брынза И. В. Особенности переживания профессионального кризиса у лиц с различным типом эмоциональности : дисс. ... канд. психол. наук : 19. 00. 01 / Брынза Ирина Вячеславовна. — Одесса, 2000. — 281 с.
5. Василюк Ф. Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Василюк Ф. Е. — М. : МГУ, 1984. — 187 с.
6. Козлов В. В. Социальная и психологическая работа с кризисной личностью / Козлов В. В. // Методическое пособие. — М., 2001. — 302 с.
7. Рязанцева Е. Ю. Проблема исследования ресурсов личности в психологической науке // Е. Ю. Рязанцева, И. В. Брынза: сб. наук. праць / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі [“Проблеми духовності в психології розвитку особистості”], (Ніжин, 21-23 трав. 2008 р.) // Актуальні проблеми психології. — К.; Ніжин, 2008. — Т. 10. — Вип. 6. — С. 126 — 130.
8. Титаренко Т. М. Життєва криза очима психолога // Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко. — К. : Агрпромовідав України, 1998. — С. 8–38.
9. Санникова О. П., Брынза И. В. Психологический кризис: проблема диагностики / Санникова О. П., Брынза И. В. : материал. междунар. конф. [“Стрессы в повседневной жизни детей”]. — Одесса, 2000. — С. 120–122.

О. Ю. Рязанцева, асп.,

Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського,
кафедра загальної та диференціальної психології

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ У ОСІБ
МОЛОДОГО ДОРΟΣЛОГО ВІКУ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПЕРЕЖИВАННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ**

Резюме

Мета даної статті полягає у розкритті результатів емпіричного дослідження, направленою на пошук взаємозв'язків між показниками психологічної кризи і екзистенційними ресурсами особистості, а також на розкриття специфіки її проявів у осіб з різним рівнем вираженості психологічної кризи.

Ключові слова: психологічна криза, екзистенціальні ресурси, ресурс волі, ресурс сенсу, прийняття, ресурс самотрансценденції.

O. U. Ryazantseva, postgrad. stud.,

South-Ukrainian K. D. Ushinsky National University,
general and differential psychology department

**FEATURES OF MANIFESTATION OF EXISTENTIAL
RESOURCES OF THE PERSONS WITH THE DIFFERENT LEVEL
OF PSYCHOLOGICAL CRISIS EXPERIENCING**

Summary

The purpose of given clause is the statement of empirical results directed on search of interrelations between parameters of psychological crisis and existential resources of personality, specificity in their display.

Key words: psychological crisis, existential resources, resource of freedom, resource of sense, resource of acceptance, resource of belief, resource selftranscendental phenomenon.

О. Д. Томас, канд. психол. наук, доц.,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
кафедра загальної та соціальної психології

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню проблеми ефективного розвитку та виховання особистості школяра.

Ключові слова: формування, розвиток, особистість, потреби.

Формування особистості відбувається у процесі розвитку її інтересів, потреб.

Нехтування індивідуальними особливостями призводить до того, що нерідко навіть здібні учні втрачають інтерес до навчання, праці й потрапляють до категорії так званих важких дітей. Належним чином поставлене виховання передбачає знання кожного учня, тому що без урахування індивідуальності школярів неможливе успішне навчання і виховання.

Я. А. Коменський поділяв дітей відповідно до їх здібностей і характеру на шість груп.

Перша — діти з гострим розумом, допитливі й піддатливі. Вони найбільш схильні до наукових занять, і потрібний лише педагогічний підхід, щоб вони не надто поспішали й не переобтяжували себе заняттями.

Друга — діти з гострим розумом, але повільні, хоча й слухняні. Вони потребують “пришпорення”.

Третя — діти з гострим розумом, допитливі, але “дикі” й уперті. У школі їх не люблять і часто вважають безнадійними, проте з них нерідко виростають відомі люди. До таких дітей потрібний умілий підхід, інакше багато природних талантів загине з вини вихователів.

Четверта — діти слухняні та допитливі, але повільні й мляві, їх треба підбадьорювати, щоб вони не занепадали духом, ставитися до них доброзичливо і терпляче, не слід висувати надто суворих вимог. Хоч вони й пізніше досягнуть мети, зате будуть міцнішими, як буває з пізніми плодами. І якщо вони вже щось засвоїли, то не так легко забувають.

П’ята — діти тупі, байдужі та мляві. Потребують особливого підходу, що ґрунтується на розважливості й терпінні.

Шоста — діти тупі із зіпсованою і злостивою вдачею. Переважно це безнадійні учні.

На думку Я. А. Коменського, суть проблеми зводиться до такого вислову Плутарха: “Якими діти народжуються, це ні від кого не залежить, але щоб вони завдяки правильному вихованню стали хорошими — це в наших силах”. Урахування індивідуальних особливостей учнів у навчанні та вихованні — це не пристосування мети і змісту навчання і виховання

до окремого учня, а пристосування прийомів, методів і форм педагогічного впливу до індивідуальних особливостей з метою забезпечення запрограмованого рівня розвитку особистості. Індивідуальний підхід створює найсприятливіші можливості для розвитку пізнавальних сил, активності, схильностей і обдарувань кожного учня. Такого підходу потребують насамперед важкі вихованці, малоздібні школярі, а також діти з чітко вираженою затримкою розвитку.

Біологічна спадковість визначає як те загальне, що робить людину людиною, так і те відмінне, що робить людей різними за зовнішнім виглядом і внутрішніми якостями. Питання про спадковість надзвичайно складне. Окремі його аспекти ще до кінця не досліджені, а тому в педагогічній літературі нерідко висловлюються і суперечливі думки щодо них.

На особливу увагу заслуговує питання про спадковість інтелектуальних здібностей, на яких базується розвиток розумових і пізнавальних сил.

Необмеженість можливостей людського мозку покладено в основу концепції розвиваючого навчання, розробленої педагогами й психологами, її сутність — правильно організоване навчання може і повинно стимулювати розвиток учнів. Досвід такого навчання переконує, що залучення учнів до активної розумової діяльності значною мірою сприяє розвитку інтелектуальних задатків і здібностей.

Від природи діти мають неоднакові інтелектуальні здібності. Тому шкільні навчальні програми передбачають створення однакових умов для розвитку задатків і здібностей усіх учнів, наявних у кожного в різному їх поєднанні. Для врахування індивідуальних відмінностей в інтелектуальному розвитку вчителі керуються принципом індивідуального підходу до кожного вихованця, організації диференційованого навчання.

Середовище, що оточує людську особистість, можна умовно поділити на природне (географічне), соціальне і домашнє, кожне з яких відіграє певну роль у розвитку людини. Природне середовище, у тому числі клімат, різноманітні природні умови та ресурси, безсумнівно, впливає на спосіб життя людини і характер її трудової діяльності. Соціальне середовище як сукупність суспільних і психологічних умов, у яких людина живе і з якими постійно стикається, позначається на її розвитку найбільшою мірою. Тому потенційні можливості навколишнього середовища слід уміло використовувати в процесі виховання.

“Головна справа виховання якраз у тому й полягає, — вважав відомий психолог С. Рубінштейн, — щоб тисячами ниток зв’язати людину з життям — так, щоб з усіх боків перед нею поставали завдання, для неї значущі, для неї привабливі, які вона вважає своїми, до вирішення яких вона залучається. Це важливо тому, що головне джерело всіх моральних негараздів, усіх відхилень у поведінці — це та душевна порожнеча, яка утворюється в людей, коли вони стають байдужими до життя, що їх оточує, відходять убік, відчувають себе в ньому сторонніми спостерігачами, готовими на все махнути рукою, — тоді все їм стає ні до чого”.

У середовищі людина соціалізується. Соціалізація — процес двобічний: з одного боку, індивід засвоює соціальний досвід, цінності, норми, уста-

новки, властиві суспільству й соціальним групам, до яких він належить, а з іншого – активно залучається до системи соціальних зв'язків і набуває соціального досвіду. Мета соціалізації — допомогти вихованцеві вижити в суспільному потоці криз і революцій: екологічній, енергетичній, інформаційній, комп'ютерній тощо, оволодіти досвідом старших, зрозуміти своє покликання, самостійно знайти шляхи найефективнішого самовизначення в суспільстві. При цьому людина прагне до самопізнання, самоосмислення, самовдосконалення”.

Соціалізація залежить від багатьох чинників, які можна звести до трьох груп:

1) макрочинники (суспільство, держава, планета, світ і космос);

2) мезочинники (етнокультурні умови і тип поселення, в яких живе і розвивається людина);

3) мікрочинники (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільні виховні установи, релігійні організації, товариства однолітків, засоби масової комунікації та інші інститути виховання).

Вони різною мірою безпосередньо впливають на кожну конкретну людину, динамічно змінюються в умовах науково-технічної революції самі, змінюється і їх питома вага в соціалізації підростаючих поколінь.

Цілком очевидна сила виховного впливу домашнього середовища, а також оточення дитини поза школою (вплив двору, вулиці). Особливим є вплив сусідів на виховання дітей у родині, адже від них найшвидше можна отримати і допомогу, і розумну пораду (“Хороший сусід — найближча родина”).

Підтримуючи добрі стосунки з сусідами, батьки вводять дітей у громадське життя, навчають їх жити з людьми і для людей, любити свою націю та поважати інші народи.

Родинна педагогіка вчить батьків не тільки того, як використовувати сусідські стосунки у вихованні дітей, а й як учити їх будувати розумні взаємини з однолітками у дворі. Адже тут дитина шліфує свій характер, позбувається недоліків. Цього вона не досягла б, перебуваючи тільки в оточенні дорослих. Щоправда, на вулиці збираються не лише ідеальні діти. Тому “у цій справі треба виявляти обережність, але й не бути боягузом. У запалі веселих дитячих ігор і забав, що гартують тіло, відточують розум і радують душу, навряд чи так легко дитина може зіпсуватися”.

Використовуючи засоби масової інформації у виховному процесі, педагогам і батькам слід мати на увазі, що окремі телепередачі або статті у газетах негативно впливають на розвиток неповнолітніх. Найчастіше школяр обирає сам, який телефільм дивитися, проте йому не завжди легко розібратися в побаченому на екрані, зробити правильні висновки. Тому нерідко він схвально сприймає те, що викривають автори фільму, а відтак намагається наслідувати “телегероя”. З огляду на таку психологію сприймання побаченого, найнебезпечнішими для виховання підростаючого покоління є зарубіжні серіали-бойовики, що заповнили український телеекран. Педагоги повинні допомагати школярам правильно оцінювати побачене чи прочитане.

Як вирішальний чинник розвитку людини, виховання виконує такі функції: організовує діяльність, в якій розвивається і формується особистість; підбирає зміст навчання і виховання, який сприяє розвитку й формуванню особистості; усуває впливи, які можуть негативно позначитися на розвитку і формуванні особистості; ізолює особистість від несприятливих для її розвитку та формування умов, які неможливо усунути.

Передусім виховання спрямовується на створення умов для розвитку успадкованих фізичних особливостей і природних задатків та набуття нових рис і якостей, що формуються впродовж життя людини. Звісно, воно не може змінити кольору шкіри чи конституції тіла, успадкованих особистістю, але може зробити її фізично здоровою, витривалою, загартованою. Виховання не може докорінно перебудувати й тип темпераменту, але здатне внести до нього певні корективи. Вихованням, особливо самовихованням, людина розвиває та зміцнює гальмівні процеси або збільшує силу й динамічність нервових процесів.

Виховання не лише визначає розвиток, а й само залежить від нього, постійно спирається на досягнутий рівень розвитку. Проте головне його завдання — йти попереду розвитку, просувати його й зумовлювати в ньому новоутворення. Таку ідею висунув психолог Л. Виготський, який обґрунтував тезу про провідну роль навчання у розвитку особистості. Суть її в тому, що в розумовому розвитку дитини простежуються два рівні: перший — рівень актуального розвитку як наявний рівень підготовленості учня, що визначається тим, які завдання він може виконати самостійно; другий, вищий рівень — “зона ближнього розвитку”, — охоплює завдання, які дитина не може виконати самостійно, але впорається з ними за невеликої допомоги. Те, що сьогодні дитина робить за допомогою дорослих, завтра робитиме самостійно. За таких умов, вважає Л. Виготський, навчання викликає у неї інтерес до життя, пробуджує і приводить у рух низку внутрішніх процесів розвитку. Отже, виховання формує особистість, сприяє її розвитку, орієнтує на процеси, які ще не визріли, але перебувають у стадії становлення.

Ефективність розвитку і формування особистості підвищується за умови, що вона стає не лише об’єктом, а й суб’єктом виховання. Тільки ті виховні впливи, які виражають потребу самої дитини і спираються на її активність, цінні як виховні й забезпечують її розвиток.

Скільки дітей — стільки й порад. Отримавши відповідні орієнтири, педагоги виводять учнів на оптимальний режим навчання, і ті швидко адаптуються до нових обставин.

Література

1. Коменский Я. А. Великая дидактика. Избр. соч. — Т. 1. — С. 309–311.
2. Підласый И. П. Педагогика. — М., 1999. — С. 123.
3. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии. — М. — С. 140–141.
4. Коваль Л. Г., Зверева І. Ю., Хлебник С. Р. Соціальна педагогіка. — М., 1998. — С. 5.

Е. Д. Томас, канд. психол. наук, доц.,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
кафедра общей и социальной психологии

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАЗВИТИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена исследованию проблемы эффективного развития и воспитания личности школьника.

Ключевые слова: формирование, развитие, личность, потребности.

H. D. Tomas, PhD, doc.,
Odessa I. I. Mechnikov national university
general and social psychology department

PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF EFFECTIVE DEVELOPMENT AND FORMING PERSONALITY

Summary

This article devoted to the problem of investigation the effective development and education of pupil's personality.

Key words: forming, development, personality, needs.

Т. П. Чернявська, канд. пед. наук, доц.,
Одеський державний економічний університет,
кафедра управління персоналом і економіки праці

ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ, ВИКОРИСТОВУВАНИЙ В ДОСЛІДЖЕННІ УСПІШНОСТІ СУБ'ЄКТА В БІЗНЕС-ДІЯЛЬНОСТІ

У статті проаналізовано загальноприйняті поняття й уточнено їхнє трактування відповідно до мети і завдань дослідження успішності суб'єкта в бізнес-діяльності. Виявлені зміни обумовлені низкою причин, а саме: виникненням нових галузей психологічної науки, таких як економічна, промислова, організаційна психологія тощо, та міждисциплінарним характером проблеми, яка розглядається, що суттєво впливає на специфіку трактування одного і того ж поняття, вживаного в різних галузях психології. Результати проведеного аналізу можуть бути використані в розробці концепції дослідження проблеми успішності суб'єкта в бізнес-діяльності.

Ключові слова: бізнес-діяльність, підприємець, менеджер, інвестор, лідер, успішність суб'єкта в бізнесі.

Метою даної статті є аналіз трактувань загальноприйнятих понять, обґрунтування їхнього використання і встановлення в них змін стосовно мети і завдань нашого дослідження успішності суб'єкта в бізнес-діяльності.

Більшість словників визначають бізнес як підприємницьку діяльність; справу, заняття, яке є джерелом доходу [1; 3]. Великий економічний словник трактує дане поняття таким чином: “Бізнес [з англ. business — справа, підприємництво], ініціативна економічна діяльність, здійснювана за рахунок власних або позикових засобів на власний ризик і під власну відповідальність, яка ставить головними цілями отримання прибутку і розвиток власної справи” [3, с. 112]. У великому словнику іноземних слів бізнес трактується як “справа, заняття, торгівля, комерція, пов’язані з підприємницькою діяльністю і особистою наживою” [1, с. 100].

Аналіз першоджерел показав, що в науці також не має єдиної трактовки понять “підприємництво” та “бізнес”. Наприклад, Р. Хизріч і М. Пітерс приводять таке визначення: “Підприємництво — це процес створення чогось нового, що має цінність; процес, який поглинає час і сили, припускає делегування самому собі фінансової, моральної і соціальної відповідальності; процес, який в результаті приносить грошовий дохід і особисте задоволення досягнутим” [10, с. 26]. Р. Кох трактує поняття “бізнес” таким чином: “Бізнес — це лотерея, в якій тільки майстерні гравці можуть весь час вигравати, але в той же час бізнес — це ланцюг взаємопов’язаних операцій, заснованих на принципах співпраці, лояльності, послідовності, взаємної вигоди і збереження репутації; тільки отримання максимальної вигоди і задоволення самолюбності примушують нас забути про коротко-

строкові егоїстичні інтереси і співпрацювати з самими кращими кооператорами” [4, с. 22; 23].

Аналіз наукових першоджерел та власні міркування стосовно мети і завдань проведеного дослідження дозволили нам уточнити поняття бізнесу та визначити його як вид діяльності, спрямований на створення матеріальних цінностей, які задовольняють актуальні потреби; пов'язаний з ризиком і невизначеністю бізнес-середовища; такий, що приносить прибуток і задоволення. В поняття “бізнес” входять такі основні складові компоненти, як потреби, що задовольняються, цільовий ринок, виконувані функції, конкуренція, співпраця, прибуток тощо.

На наш погляд, бізнес у широкому сенсі — це не простий перепродаж дефіцитного товару, тобто добування грошей ні з чого, а складна й трудомістка підприємницька і організаційно-виробничо-управлінська діяльність.

“Бізнесмен [з англ. businessman] — ділок, комерсант, підприємець” [1, с. 100]. “Бізнесмен — ділова людина, підприємець, антрепренер, особа, що займається власним бізнесом, має свою справу в цілях отримання прибутку або іншої вигоди” [3, с. 101]. За А. Менегетті, бізнесмен — це “...людина справи”, “людина для справи”, “оператор економічних прибутків” тощо [7, с. 22].

Стосовно мети і завдань нашого дослідження ми трактуємо поняття “бізнесмен” як суб'єкт у бізнес-діяльності, який створює, управляє і розвиває цю діяльність і власну справу для отримання прибутку і задоволення.

На наш погляд, визначення, надані в словниках іноземних слів, передають лише перекладений зміст слів і дуже обмежують та майже не передають всієї повноти семантики понять “бізнес” і “бізнесмен”, не враховують різні рівні успішності суб'єкта в бізнес-діяльності, існуючі галузі бізнесу, а також творчий і екстремальний характер цієї діяльності. Бажання займатися бізнесом — це не тільки властивість душі або природжена схильність, але ще й особливе мислення, поведінка, специфічний Я-образ, який суттєво впливає на стиль життя бізнесмена.

“У сучасній вітчизняній психологічній літературі і у значній кількості зарубіжних робіт бізнес, як правило, розглядається з позицій традиційного діяльнісного підходу” [13, с. 164]. Дефініція “діяльність” у великому тлумачному психологічному словнику трактується як “синонім для позначення дії, руху, поведінки, розумового процесу, фізіологічних функцій та ін. Із-за великої узагальненості термін “діяльність” зазвичай вживається разом з прикметником, який його визначає, наприклад, цілеспрямована діяльність, спонтанна діяльність, діяльність, спрямована на вирішення завдань, та ін.” [2, с. 323].

Будь-яка людська діяльність, в тому числі і бізнес-діяльність, має певну структуру. О. М. Леонтьєв у своїх роботах сформулював розуміння структури діяльності, яке вже стало класичним [5]. Вона включає цілі — майбутні результати, на досягнення яких спрямована діяльність, потреби, мотиви, що спонукають до діяльності; предмет, змінення якого можливе для досягнення мети, знання про цей предмет, способи і засоби досягнення мети, а також умови діяльності. Г. П. Щедровицький стверджує, що не діяльність

належить людям як певний атрибут, а люди виявляються залученими у діяльність, яка “захоплює” їх як елементи і примушує поводитися певним чином [12].

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження ми трактуємо психологічну дефініцію “діяльність” як сукупність дій, рухів, актів поведінки, які об’єднані загальною метою і виконують певні функції, спрямовані на задоволення потреб людини та її інтересів.

Вважаємо, що особистість неможлива поза соціальною діяльністю і спілкуванням й суспільство неможливе без особистості, яка перетворює його. Саме включення в процес практики сприяє розвитку здібностей індивіда і прояву його соціальної сутності, формує значущі особистісні якості, виробляє ціннісні орієнтації. Головна сфера становлення особистості – її трудова діяльність. У бізнесі — це бізнес-діяльність.

У контексті методології нашого дослідження бізнес-діяльність — це професійна активність бізнесменів, яка включає підструктури підприємницької, управлінської, інвестиційної діяльності та діяльність лідерів бізнесу.

Професійна діяльність бізнесменів передбачає виконання чотирьох соціальних ролей: підприємця, менеджера, інвестора і лідера. Стисло розглянемо трактування цих понять.

Американські теоретики бізнесу Ф. фон Хайєк [9] та Й. Шумпетер [14] трактують поняття “підприємець” досить різнопланово. Так, Й. Шумпетер розуміє підприємця як новатора: “Завдання підприємців — реформувати й революціонізувати спосіб виробництва шляхом впровадження винаходів, а в більш узагальненому сенсі — через використання нових технологічних можливостей для виробництва нових товарів або товарів, які вже існують, але нестандартним, оригінальним способом, завдяки відкриттю нового джерела сировини чи нового ринку готової продукції — аж до реорганізації існуючої і створення нової галузі промисловості” [14, с. 72]. Для Ф. фон Хайєка підприємництво пов’язане, в першу чергу, зі свободою людини, що виключає її підпорядкування волі інших людей, але, безумовно, співвідноситься із законами цивільного суспільства. Вчений вважає, що особиста незалежність дозволяє людині найбільш продуктивно розпорядитися своїм економічним потенціалом. Суть підприємництва він бачить у пошуку і дослідженні нових економічних можливостей [9].

Стосовно мети і завдань нашого дослідження поняття “підприємець” ми трактуємо таким чином: “Підприємець — це суб’єкт, що створює і управляє підприємницькою справою в умовах ризику і невизначеності, докладає особливі зусилля заради того, щоб його справа була успішною і приносила прибуток”. Оскільки організація нової справи вимагає серйозних вкладень особистого капіталу, то підприємець ризикує або повністю або частково його втратою. Підприємець бере на себе фінансовий ризик, пов’язаний із вводом на ринок нових ідей, продукції, послуг, ухвалює самостійні рішення, спрямовані на досягнення комерційного успіху. Проте як тільки організована справа починає функціонувати, підприємець переходить у нову якість — він стає менеджером.

Великий словник іноземних слів визначає поняття “менеджмент” таким чином: “Менеджмент — це сукупність сучасних принципів, методів, засобів і форм управління підприємством в умовах ринкової економіки з метою досягнення найвищої ефективності і збільшення прибутку” [1, с. 401]. “Слово “менеджер” прийшло з англійської мови, але етимологічно воно сходить до латині: “manus agere”, “minibus agere”, що означає “робити руками”. Менеджер — це людина, яка в ролі керівника економічної сферою оперує об'єктами, речами і ситуаціями, перетворює їх у гроші” [7, с. 22]. На думку А. Менегетті, “менеджер — це той, хто маневрує діями” [7, с. 22].

Ми трактуємо поняття “менеджер” як особистість управлінця, який планує і прогнозує, організовує, мотивує, керує і контролює власну діяльність і діяльність працівників створеної ним організації.

Тобто для тих, кому вдалося успішно пройти шлях підприємця та зберегти в собі його кращі риси і стати ефективним менеджером, відкривається можливість оволодіти новою роллю — інвестора.

Великий словник іноземних слів приводить такі трактування понять “інвестор” і “інвестиція”: “Інвестор [з англ. investor] — вкладник, особа, яка зробила інвестицію”, тобто “довгострокове укладення капіталу в якісь підприємства” [1, с. 250–251]. Інвестування або діяльність по укладенню грошових коштів і інших цінностей в проекти, а також забезпечення віддачі від укладень зветься інвестиційною діяльністю [3].

Стосовно мети і завдань нашого дослідження поняття “інвестор” ми трактуємо як суб'єкт бізнес-діяльності, який, піклуючись про майбутні перспективи, здійснює довгострокове укладення капіталу в справу і ефективно управляє капіталом, ризикуючи і сподіваючись повернути вкладену суму і прибуток.

Якщо бізнесмен у ролі менеджера зосереджений, головним чином, на управлінні справою і організацією, то в ролі інвестора йому необхідно самостійно управляти грошима: не просто вести облік фінансових прибутків і видатків, а ефективно розпоряджатися “зайвими”, не потрібними організації і справі грошима. Інвестор, на відміну від підприємця, працює з “вільними” засобами. Навіть якщо частина коштів або вся сума береться в кредит, вони вже так чи інакше підстраховані реальним бізнесом. На відміну від менеджера, інвестор спрямовує ці засоби не на внутрішні потреби організації, а на нову справу зі всіма видами ризику, які її супроводжують. Якщо підприємець спирається на минулий досвід, менеджер працює з ситуацією в сьогоденні, то інвестор піклується про майбутні перспективи. Проте саме це “переміщення” в майбутнє неабиякою мірою сприяє тому, що на певній стадії професійного розвитку інвестор може змінити свою роль на наступну, вищу в ієрархії бізнес-діяльності — роль лідера бізнесу.

У науковій літературі існує декілька трактувань поняття “лідер”. Так, великий словник іноземних слів розкриває поняття “лідер” таким чином: “Лідер [з англ. leader — той, хто веде, керівник]” [1, с. 368]. Лідер — це “кожний, хто займає позицію домінування, має владу або вплив у групі”

[2, с. 406]. За А. Менегетті, лідер — це: “...людина, яка, задовольняє власний егоїзм у спосіб реалізації суспільного інтересу” [7, с. 21]. Учений також відзначає активну соціальну функцію лідера: “Лідер — це людина, що вміє реалізовувати особистісне і соціальне зростання в цілях глобального прогресу співтовариства” [7, с. 297]. Він звертає увагу на системний характер його діяльності та стверджує, що лідер — це голова, особистість-вектор, особистість, яка контролює операції і здатна синтезувати контекст відносин. Це, в першу чергу, оперативний центр безлічі відносин і функцій. Саме лідер їх конструює, розвиває, управляє ними завжди відповідно до якоїсь конкретної мети [7, с. 22].

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження ми трактуємо психологічну дефініцію “лідер” таким чином: лідер — це найвпливовіший і передовий суб’єкт; той, хто веде, очолює і надихає інших; керує організацією, колективом.

У межах концепції нашого дослідження особливого значення набуває дефініція “лідер бізнесу”. Її семантику ми розкриваємо таким чином: лідер бізнесу — це суб’єкт, який створює бізнес і ефективно керує ним, вносить зміни, які відповідають актуальним вимогам сучасного ринку і підвищенню конкурентоздатності. Крім того, це ще й керівник організації, натхненник колективу, який володіє продуктивним творчим мисленням, що сприяє формуванню бачення успішного майбутнього, ініціює зміни на організаційно-поведінковому рівні. Лідер бізнесу, в першу чергу, керівник цими змінами, які ведуть до успіху в бізнес-діяльності.

Бути лідером бізнесу означає бути особистістю. “Особистість” — термін, складний для визначення, і такий, що має досить широку сферу вживання. Г. В. Олпорт зібрав близько 50 різних визначень цього поняття в науковій літературі. І це різноманіття пов’язане з тим, що значення досліджуваного терміна для кожного автора має тенденцію до віддзеркалення його теоретичної схильності і емпіричного інструментарію оцінювання й перевірки авторських теорій.

Традиційно в психологічній літературі в основному розглядаються проблеми формування особистості під впливом різних чинників оточуючого середовища. За О. М. Леонтьєвим особистість — це соціальна зовнішність людини як суб’єкта суспільних відносин і дій, які відображають сукупність соціальних ролей, що виконуються у суспільстві [5].

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження дефініцію “особистість” ми трактуємо як сукупність задатків, якостей, звичок, переваг, індивідуальний психічний настрій і тонус, соціокультурний досвід й придбані знання, набір психофізичних рис і властивостей, архетип, який визначає повсякденну поведінку і зв’язок з суспільством і природою.

У контексті теоретичних і емпіричних засад нашого дослідження особливого значення набуває й більш вузьке поняття “особистість бізнесмена”, під якою ми розуміємо сукупність специфічних задатків і здібностей, специфічних якостей, професійних умінь і знань, які він сформував у собі протягом життя і проявляє їх в різноманітних формах бізнес-діяльності і бізнес-поведінки.

Вважаємо, що особистість лідера бізнесу — це складна ієрархізована структура, яка включає в себе сукупність провідних якостей, до яких ми включаємо: 1) неординарний природжений потенціал, який проявляється в таланті творця і координатора; 2) глибокі пізнання і професіоналізм у галузях, які найбільш затребувані соціумом; 3) незаперечна перевага результатів, отриманих у певному виді бізнес-діяльності.

Великий тлумачний психологічний словник визначає “мислення” таким чином: “Мислення охоплює всі уявні дії, пов’язані з формуванням понять, вирішенням завдань, інтелектуальним функціонуванням, творчістю, складним навчанням, пам’яттю, символічною обробкою інформації, уявою тощо” [10, с. 469].

О. М. Леонтєв визначає мислення як процес віддзеркалення об’єктивної реальності, який становить вищий ступінь людського пізнання [5]. На думку С. Л. Рубінштейна, мислення виступає і як процес і як діяльність [8], а О. М. Матюшкін характеризує продуктивне мислення як пізнавальний психічний процес з високим ступенем новизни отриманого на його основі продукту, його оригінальністю [6].

На нашу думку, мислення бізнесмена істотно відрізняється від мислення найнятого робітника, оскільки бізнесмен по-іншому дивиться на світ і по-іншому усвідомлює себе в ньому. Він думає, в першу чергу, про вигоду, а не зосереджується на проблемах психологічного характеру. Ми вважаємо, що особливе мислення підприємця, менеджера, інвестора і лідера бізнесу є основою, сприяє розвитку і успіху бізнесу.

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження дефініцію “мислення бізнесмена” ми трактуємо як пізнавальний психічний процес, який характеризується такими особливостями: 1) нестандартністю або нешаблонністю (латеральністю), яка дозволяє бізнесменові шукати і знаходити нові бізнес-можливості; 2) маркетінговістю або клієнтоорієнтованістю і рекламною уявою; 3) обліковістю, яка дозволяє точно розуміти ситуацію і прорахувати потенційну вигоду пропозицій і проектів.

Мислення лідера бізнесу, на нашу думку, відрізняється такими особливостями: 1) системністю й інтуїцією для управління хаосом і складними бізнес-процесами; 2) продуктивністю і творчим характером для генерування нових конкурентоздатних ідей; 3) орієнтованістю на постійне вдосконалення всього, що оточує, і на самовдосконалення для поліпшення всіх аспектів бізнесу.

Для максимально повного та адекватного розкриття специфіки успішності суб'єкта у бізнес-діяльності у нашій роботі використовуються такі психологічні дефініції, як поведінка, свідомість, самосвідомість, самооцінка, Я-образ, Я-концепція, суб'єкт в діяльності і суб'єкт в бізнес-діяльності, успішність бізнес-діяльності, ефективність в бізнес-діяльності.

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження дефініцію “поведінка” ми трактуємо як цілеспрямовану систему послідовно виконуваних поведінкових актів бо реакцій на зовнішні подразники при взаємодії з навколишнім середовищем, які опосередковані руховою і психічною активністю, здійснюваною для досягнення певної мети.

Поведінку бізнесмена ми трактуємо як активність, націлену на отримання прибутку і досягнення конкурентоспроможності в умовах постійно змінного бізнес-середовища.

Поведінка лідера бізнесу відрізняється творчою енергією, ініціативою для підтримки в працівниках прагнення до ефективної і якісної роботи, а також для внесення необхідних змін і управління ними.

На думку О. М. Леонтєва [5] та С. Л. Рубінштейна [8], в історії психології семантична наповненість свідомості стала важкою дуалістичною проблемою, яку до сих пір не вдалося вирішити з матеріалістичних або ідеалістичних позицій.

“Свідомість — це галузь психіки, що включає відчуття, сприйняття і уявлення пам’яті, які усвідомлюються людиною в певний момент часу; тобто ті аспекти психічного життя, на які звертається увага суб’єкта. Свідомість — одна з відмітних особливостей нашого виду: бути людиною означає володіти не тільки самосвідомістю, але й здатністю у думках відображати те, що ми усвідомлюємо [2, с. 273]. На думку С. Л. Рубінштейна, свідомість конкретного реального індивіда виступає як єдність переживання і знання [2, с. 14].

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження ми трактуємо свідомість бізнесмена як суб’єктивний образ дійсності, який допомагає йому орієнтуватися у навколишньому світі і бути суб’єктом бізнес-діяльності. Відмітною особливістю бізнесмена ми вважаємо його здатність жити “тут і зараз”, завдяки чому він присутній в сьогодні і усвідомлює те, що трапляється насправді, і цим він може зробити менше, а досягти більшого.

На нашу думку, свідомість лідера бізнесу відрізняється тим, що він одночасно звертається і до свідомого і до несвідомого, що розширює межі його сприйняття, налагоджує постійний доступ до інтуїції, сприяє створенню нових творчих рішень і відповідей на питання й одночасному утриманню точки зору “з боку”.

Ми вважаємо, що успішність — це поняття близьке до поняття “успіх”, яке проявляється у виконанні чого-небудь, досягненні цілей.

Відповідно до мети і завдань нашого дослідження психологічну дефініцію “успішність суб’єкта в бізнес-діяльності” ми трактуємо як наявність у суб’єкта ясного бачення бізнесу, створення ефективної команди, забезпечення її мотивації, управління бізнесом для забезпечення його конкурентоспроможності на ринку.

Психологічне трактування поняття “ефективність” таке: “Ефективність — це здатність долати навколишнє середовище, бути компетентним” [2, с. 525].

Ефективність лідера бізнесу ми трактуємо як його здатність долати нестандартні, екстремальні бізнес-ситуації і бути компетентним настільки, щоб переборювати проблеми, що виникають.

Таким чином, у нашому дослідженні ми проаналізували 34 загальноприйняті психологічні дефініції. Нами виявлена необхідність їхнього уточнення стосовно мети і завдань нашого дослідження. Необхідність уточнення обумовлена наявністю внесення змін в трактування понять.

Виявлені нами зміни пов'язані з декількома причинами. По-перше, з виникненням нових галузей психологічної науки, таких як, наприклад, економічна, промислова, організаційна, соціальна психологія та інші. По-друге, проблеми, що розглядаються в психології, мають міждисциплінарний характер, який впливає на специфіку трактування одного і того ж поняття, вживаного в різних галузях психологічної науки.

Нами уточнені трактування таких понять та загальнопсихологічних дефініцій: бізнес, бізнесмен, діяльність, бізнес-діяльність, підприємець, менеджер, інвестор, лідер, лідер бізнесу, особистість, особистість бізнесмена, особистість лідера бізнесу, мислення бізнесмена, мислення лідера бізнесу, поведінка бізнесмена, поведінка лідера бізнесу, свідомість бізнесмена, свідомість лідера бізнесу, професійна самоактуалізація лідера бізнесу, самооцінка бізнесмена, суб'єкт у бізнес-діяльності, успішність суб'єкта в бізнес-діяльності, ефективність лідера бізнесу.

Література

1. Большой словарь иностранных слов: — М.: ЮНВЕС, 1999. — 784 с.
2. Большой толковый психологический словарь / Пер. с англ. А. Ребер. — М.: Вече, АСТ, 2003. — Т. 1. — 592 с.; Т. 2. — 560 с.
3. Борисов А. Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. — М.: Книжный мир, 2003. — 895 с.
4. Кох Р. Законы силы в бизнесе / Р. Кох. — Мн.: ООО "Попурри", 2004. — 400 с. — (Першотвір).
5. Леонтьев А. Н. Деятельность, сознание, личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политиздат, 1977. — 303 с. — (Першотвір).
6. Матюшкин А. М. Концепция творческой одаренности / А. М. Матюшкин // Вопросы психологии. — 1989. — № 6. — С. 29–33.
7. Менегетти А. Психология лидера / А. Менегетти. — М.: ННБФ "Онтопсихология", 2006. — 272 с. — (Першотвір).
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2004. — 713 с. — (Першотвір).
9. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Ф. Хайек. — М.: Новости, 1992. — 304 с. — (Першотвір).
10. Хизрич Р., Питерс М. Предпринимательство или как завести собственное дело и добиться успеха / Р. Хизрич, М. Питерс. — М.: Прогресс-Универс., 1991. — 160 с.
11. Чернявська Т. П. Психологічний аналіз сучасних концепцій особистості підприємця / Т. П. Чернявська // Вісник ОДУ. — Т. 8, вип. 10. — 2003. — С. 155–161.
12. Щедровицкий Г. П. Автоматизация проектирования и задачи развития проектировочной деятельности / Г. П. Щедровицкий // Разработка и внедрение автоматизированных систем в проектировании (теория и методология): Сб. — М.: Наука, 1975. — С. 9–71.
13. Экономическая психология [под. ред. И. В. Андреевой]. — СПб.: Питер, 2000. — 512 с.
14. Shumpeter J. Can Capitalism survive? New York, Harper & Row, 1952. — 72 p.

Т. П. Чернявская, канд. пед. наук, доц.,
Одесский государственный экономический университет,
кафедра управления персоналом и экономики труда

ПОНЯТИЙНЫЙ АППАРАТ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ В ИССЛЕДОВАНИИ УСПЕШНОСТИ СУБЪЕКТА В БИЗНЕС-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В статье проанализированы общепринятые понятия и уточнены их трактовки в соответствии с целью и задачами исследования успешности субъекта в бизнес-деятельности. Выявленные изменения обусловлены несколькими причинами. Во-первых, с возникновением новых отраслей психологической науки, таких как, экономическая, промышленная, организационная и другие. Во-вторых, рассматриваемые в психологии проблемы имеют междисциплинарный характер, что влияет на специфику трактовки одного и того же понятия, применяемого в различных отраслях психологической науки. Результаты данного анализа могут быть использованы в разработке концепции исследования проблемы успешности субъекта в бизнес-деятельности.

Ключевые слова: бизнес-деятельность, предприниматель, менеджер, инвестор, лидер, успешность субъекта в бизнесе.

T. P. Chernyavskaya, PhD, doc.,
Odessa State Economic University
Management Personnel & Labor Economy Department

NOTIONAL APPARATUS APPLIED IN RESEARCH OF INDIVIDUAL'S BUSINESS ACTIVITY SUCCESSFULNESS

Summary

The author has investigated the common notions and specified their interpretation in accordance with the research objectives and tasks of individual's business activity successfulness. The changes that have been discovered were caused by several reasons.

Firstly, by emerging branches of psychology such as economic, industrial, organizational and others. Secondly, the problems studied by psychological science are of interdisciplinary type. This fact also specified diversity while interpreting the same notion suggested by various branches of psychological science. The results of the presented study can be applied in research concept developing of individual's business activity success.

Key words: business activity, entrepreneur, manager, investor, leader, individual's business activity success.

О. М. Ящук, начальник відділу виховної роботи

Луцький прикордонний загін

С. С. Вірний, психолог відділу Прикордонної служби “Ягодин”

Луцький прикордонний загін

ПОТЕНЦІАЛ ОСОБИСТІСНОГО ЗДОРОВ'Я ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ

Статтю присвячено розкриттю специфічності потенціалу особистісного здоров'я фахівців-прикордонників. В умовах несення прикордонної служби особистісне здоров'я людини вміщує низку фізіологічних та психологічних стрес-факторів. Окреслення основних принципів та завдань психологічного супроводу професійної діяльності дає змогу конкретизувати його ефективні методичні засоби забезпечення особистісного здоров'я прикордонників. Деталізація можливих напрямків роботи щодо збереження особистісного здоров'я військовослужбовців презентована у відповідних модулях — навчання навичкам самоконтролю і саморегуляції, засвоєння прийомів та технік релаксації, оволодіння навичками ефективного спілкування, формування навичок позитивного мислення.

Ключові слова: загальне здоров'я, потенціал особистісного здоров'я, самоактуалізація, професійна діяльність, психологічне забезпечення професійної діяльності.

Проблема забезпечення особистісного здоров'я фахівців, які працюють в умовах несення військової служби є вкрай актуальною як у межах науково-теоретичних доробок загальної психології, так й у прикладних дослідженнях з психології праці. Найчастіше проблема особистісного здоров'я військовослужбовців висвітлюється у контексті запобігання екстремальним ситуаціям, їх психогенного характеру, питань деструктивного впливу екстремальних ситуацій на психіку людини [1; 3; 5; 7]. Аналіз результатів таких досліджень дає підстави зробити висновок про те, що з умовами виникнення й перебігу будь-якої екстремальної ситуації (побутової, виробничої, військової тощо) пов'язана протидія особистості екстремальності, долання нею певних перешкод, деструктивних впливів небезпек. Отже, особистісне здоров'я людини в екстремальних умовах (в даному випадку в умовах військової служби) є її інтегральною ознакою як відповідального, здатного до саморегуляції суб'єкта.

Спробуємо конкретизувати поняття особистісного здоров'я. Насамперед, у найширшому розумінні здоров'я — це стан живого організму, при якому організм у цілому і всі органи здатні виконувати свої життєві функції. Здоров'я окремої людини характеризується повнотою прояву життєвих сил, відчуттям життя, всебічністю соціальної активності і гармонійністю розвитку особи.

Психологічний аспект здоров'я передбачає увагу до внутрішнього світу особистості: його упевненості в собі, в своїх силах, його самоактуалізації,

розумінні ним власних інтересів, ставлення до людей і до життя. Таке визначення здоров'я, яке було прийняте ВООЗ ще у 1946 р., націлює практику на позитивні цілі — вирощування здоров'я, а не лише на боротьбу з хворобами.

Існує поняття “здоров'я загальне”, яке означає стан оптимальної працездатності індивіда в сенсі ефективного виконання ролей і завдань, відповідних його соціальному статусу, і при якому тіло функціонує без перешкод при максимально допустимих навантаженнях, це відчуття благополуччя, хороше самопочуття. Основними критеріями загального здоров'я виступають, по-перше, структурне і функціональне збереження органів і систем, по-друге, властива організму індивідуально висока пристосованість до змін в типовому для нього природному і соціальному середовищу; (в) збереження звичного самопочуття [4].

Що стосується проблеми забезпечення особистісного здоров'я фахівців-військовослужбовців, а саме її практичної сторони, то тут чітко вираховується потреба комплексного підходу її аналізу. І, що є досить важливим, то у перспективі значення такого підходу зростатиме. Проблема психологічного забезпечення професійної діяльності досліджена у Збройних Силах як реальна потреба ефективної та безпечної діяльності, пов'язаної з впливом комплексу умов професійної діяльності, що здебільшого, визначаються як екстремальні. Надзвичайно актуальною є ця проблема стосовно осіб юнацького віку, особистість яких ще не перебуває на етапі активного, досить складного та суперечливого процесу визначення життєвих цінностей, формування переконань, самовдосконалення в духовній і фізичних сферах. Зокрема проведені дослідження свідчать про те, що майже 40% осіб юнацького віку мають слабе психічне та фізичне здоров'я, близько 30% — різні граничні психічні відхилення, які потребують психологічної допомоги як елементу психологічного забезпечення професійної діяльності [6].

Також класично щодо забезпечення професійної діяльності, яке безпосередньо спрямоване на військовослужбовців, їх психічне та фізичне здоров'я, то сюди відносять традиційно медичне забезпечення. Останнє охоплює тільки окремі аспекти і пов'язане переважно з діагностикою, лікуванням, реабілітацією, а також із повсякденним медичним забезпеченням професійної діяльності. Слід зазначити, що вивчення особливостей активності особистості в рамках, так би мовити, психології екстремальності сьогодні, як правило, обмежується аналізом екстремальних чинників, їх класифікацією, визначенням типології поведінки та окремих індивідуально-психологічних особливостей професіоналів.

Виконання професійних обов'язків військовослужбовцями в умовах несення прикордонної служби з психологічного погляду характеризуються наявністю й негативним впливом на психіку людини широкого спектру несприятливих, дискомфортних і загрозливих факторів. Життю таких спеціалістів загрожує небезпека, виникає ризик нервово-психічних розладів, психічних дезадаптацій і стресових станів. Останні часто стають причиною зривів у професійній діяльності, зниження працездатності, мі-

жособистісних конфліктів, порушень дисципліни, зловживання алкоголем та інших негативних явищ. Ось чому факт психологічного здоров'я може розглядатися як соціально-психологічний феномен, адже тут до уваги беруться міжособистісні стосунки, які залежать від спільності інтересів у групі, індивідуально-психологічних особливостей особового складу. Також актуального значення набувають проблеми відчуття небезпеки, значного фізичного та емоційного навантаження, обмежені можливості зняття емоційної напруги, ризику.

Професійна діяльність військовослужбовців державної прикордонної служби регламентована чіткими завданнями, алгоритмом технологічних операцій та відбувається в конкретних параметрах. Основу працездатності фахівців-прикордонників складають спеціальні знання, уміння та навички, певні психофізіологічні (особливості перцепції, пам'ять, увага тощо), фізичні (сила, швидкість, витривалість), фізіологічні (діяльність найважливіших систем організму), а також характерологічні (цілеспрямованість, наполегливість) та інші якості індивідуума.

Особливо важливою є здатність фахівця-прикордонника виробляти нові та перебудовувати вже набуті вміння й навички (активна психомоторика), правильну просторову та часову уяву (згідно з обставинами діяльності), формувати позитивні комунікативні якості (доброзичливість, вміння вступати в контакт тощо) і стеничну реакцію на небезпеку, вміння перебороти біологічне відчуття страху без надмірного підвищення емоційної напруженості. Також важливим є формування у фахівців-прикордонників позитивної мотивації до своєї праці й настанову, спрямовану на професійну діяльність, у повсякденній діяльності підтримувати стиль змагання, запобігати тенденціям до збудження й нервування (неврівноваженості) через дрібні негаразди їхньої праці. Фахівець-прикордонник повинен мати високу фізичну підготовку й витривалість, сильний тип нервової системи, потенційно високу професійну працездатність, стійкість до втоми, високу загальну неспецифічну стійкість організму, зокрема, до зміни температури середовища.

Таким чином, розглянуті психофізіологічні показники працездатності фахівців-прикордонників зумовлюють специфічні вимоги до стану здоров'я та їх психофізіологічних якостей.

Психологічне забезпечення — це комплекс заходів і засобів впливу на психіку особи з метою формування, підтримки та відновлення оптимальної працездатності фахівця в повсякденних та екстремальних умовах. До основних *принципів* психологічного забезпечення професійної діяльності відносяться: комплексність, безперервність, адекватність, насиченість, інтенсивність їх застосування.

Управління психологічним забезпеченням професійної діяльності полягає у плануванні, організації, забезпеченні, контролі та мотивації. Засоби та заходи психологічного забезпечення професійної діяльності можуть застосовуватися ще до безпосередньої зустрічі фахівця з вимогами професійної діяльності — професійна орієнтація та професійний відбір, психологічна підготовка й психологічна боротьба, конструювання робочого місця та

прогнозування факторів, які певним чином впливатимуть на рівень працездатності, тобто створення оптимальних умов для життєдіяльності на професійних об'єктах.

З мети та змісту психологічного забезпечення професійної діяльності випливають такі завдання: 1) психологічна діагностика динаміки працездатності фахівців; 2) розробка та вибір нових ефективних методів підтримки й відновлення психічних функцій особи; 3) вивчення специфіки умов професійної діяльності; 4) вивчення впливу умов праці на психічний стан та працездатність фахівців; 5) ефективна та безпечна діяльність, подовження професійного довголіття, фізичного та психічного здоров'я.

До найбільш прийнятних у професійній практиці способів психологічної підтримки та реабілітації належать: фізіологічні (глибокий сон, відпочинок, якісна їжа і питво, душ, лазня); аутогенні (виконання прийомів психічної саморегуляції, аутотренінги, медитація тощо); медикаментозні (седативні препарати, транквілізатори, антидепресанти, ноотропи, актопротектори, психостимулятори, фітотерапія, вітамінотерапія); організаційні (встановлення чіткого режиму роботи і відпочинку, залучення військовослужбовців до активного бойового навчання, виконання служби тощо); психотерапевтичні (індивідуальна і групова раціональна психотерапія, музико-, бібліо-, арт-, імаго-, натуротерапія).

Психологічна корекція доречна у роботі з особами, котрим властиві симптоми непатологічних психогенних реакцій, що виникають під впливом психотравмувальних чинників. Це особливим чином організована психологічна дія відносно фахівця і колективів за наявності незначних відхилень від функціональної психодуховної норми, вона спрямована на перебудову несприятливих внутрішніх утворень і на відновлення стосунків, адекватних екстремальній ситуації. Аналізована корекція буває симптоматичною (спрямованою на симптоми відхилень) і каузальною (ліквідує причини несприятливих психологічних явищ і процесів), а також індивідуальною та груповою.

В якості одного з методичних підходів, який застосовується при розробці програм психологічного забезпечення професійного здоров'я військовослужбовців є розгляд раціонально-емоційної поведінкової терапії, де в якості двох основних елементів раціонально-емоційного образу психологічно здорової людини є самосприйняття та висока толерантність до фрустрації.

Теорія раціонально-емоційної поведінкової терапії висуває низку критеріїв психологічного здоров'я людини: *дотримання власних інтересів* (емоційно здорові люди зазвичай у першу чергу думають про власні інтереси, але ставлять їх не набагато вище інтересів інших людей); *соціальний інтерес*; *самоуправління* (здорові люди схильні приймати відповідальність за своє власне життя і в той же час надають перевагу кооперування з іншими); *висока толерантність до фрустрації* (раціональні люди надають собі й іншим право помилятися); *гнучкість* (здорові й зрілі люди володіють гнучким мисленням, вони готові змінюватися, не фанатичні і плюралістичні у своїх поглядах на інших людей); *прийняття невизначеності* (здорові

чоловіки і жінки схильні признавати й примати ідею про те, що людина живе у світі несподіваностей і ймовірностей, де не існує і, можливо ніколи не буде існувати абсолютної визначеності); *відданість творчим заняттям* (більшість людей почувають себе більш здоровими і щасливими, коли вони повністю занурені чимось зовнішнім по відношенню до себе і мають хоча б один сильний творчий інтерес або заняття, яке вважають настільки важливим, що організують навколо нього значну частину свого життя); *наукове мислення* (менш тривожним індивідам властива тенденція до більш об'єктивного, реалістичного й наукового мислення); *прийняття себе* (здорові люди зазвичай радіють з того, що вони живі, і приймають себе вже тільки тому, що живуть і можуть насолоджуватися, вони прагнуть насолоджуватися, а не самоутверджуватися); *ризикованість* (емоційно здорові люди схильні брати на себе ризик і прагнуть робити те, що вони хочуть, навіть якщо існує велика ймовірність невдачі); *відтягнутий гедонізм* (здорові люди прагнуть до насолод теперішнього моменту, а також до радощів життя, що обіцяє майбутнє); *антиутопізм* (здорові люди приймають як факт, що їм ніколи не вдається отримати усе, чого вони хочуть, або позбавитися від усього, що причиняє їм біль); *відповідальність за свої емоційні розлади* (здорові люди приймають на себе значну частку відповідальності за свої емоційні проблеми, а не звинувачують інших або соціальні умови у власних само руйнівних думках, почуттях та діях) [8].

В межах розробки диференційованого підходу щодо зміцнення особистісного здоров'я фахівців-прикордонників можливі такі напрямки роботи: 1) створення автоматизованих діагностико-консультаційних систем із зміцнення фізичного стану і психосоматичного здоров'я військовослужбовців; 2) удосконалення методів діагностики змін стану психосоматичного здоров'я військовослужбовців і факторів ризику порушень нервово-психічного статусу; 3) розробка спеціальних тренінгових програм, які дають змогу здійснювати персоніфікацію методів психічного самозахисту особистості фахівців-прикордонників.

В основі професійної діяльності фахівця-прикордонника можна виділити такі *психологічні модулі збереження його особистісного здоров'я*:

- навчання навичкам самоконтролю і саморегуляції;
- засвоєння прийомів та технік релаксації;
- оволодіння навичками ефективного спілкування;
- формування навичок позитивного мислення.

У завершенні слід зазначити, що в загальний комплекс заходів щодо зміцнення особистісного здоров'я фахівців-прикордонників входять питання ефективного психологічного підбору фахівців, їх професійної підготовки, наукової організації умов праці й відпочинку. Однак все більшого визнання зазнає точка зору, згідно якої, забезпечення психологічного здоров'я військовослужбовця повинно здійснюватися не тільки на груповому, але й на індивідуальному рівні. Так звана гігієнічна (самозбережувальна) поведінка на індивідуальному рівні може бути визначена як дія, що сприяє збереженню, укріпленню і відтворенню здоров'я. Така поведінка характеризується дотриманням оптимальної рухової активності, утриманням від

паління і вживання алкоголю тощо. Критерієм гігієнічної поведінки є відповідність вчинків людини вимогам здорового способу життя і нормативним науково-медичним вказівкам. В цілому фахівець, який дотримується здорового способу життя, менш піддається впливу стресогенних факторів, а відповідно він більш професійно успішний. Його професійна успішність залежить від загального тону, стану бадьорості, реалізації свого потенціалу, а не від розвитку окремих психічних функцій стресогенного характеру, які руйнують професійний комфорт і благополуччя фахівця.

Проведений теоретичний аналіз проблеми дає змогу зробити *висновки*, що зміст психологічних модулів забезпечення особистісного здоров'я фахівців-прикордонників складає плідну основу щодо розробки різноманітних програм, семінарів, тренінгів з самоуправління емоційно-психічними станами. Основний акцент у них повинен бути поставлений на формування у працівників відповідних умінь і навичок самовпливу з метою попередження розвитку стресу, попередження тривожних станів й психічного напруження.

Література

1. Бінов О. А. Формування емоційної стійкості у військовослужбовців аеромобільних військ під час повітряно-десантної підготовки: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — К., 1999. — 18 с.
2. Вірна Ж. П. Професійний копінг в умовах невизначеності // Психологічні перспективи. — РВВ "Вежа" Волин. нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2008. — Вип. 11. — С. 25–32.
3. Грибенюк Г. С. Саморегуляція як складова діяльності особистості в екстремальних умовах // Проблеми загальної та соціальної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2004. — Т. УІ. — Вип. 4. — С. 73–80.
4. Клиническая психология: словарь / [ред. Н. Д. Творогова]. — М.: ПЕР СЭ, 2007. — 416 с.
5. Корольчук М. С. Актуальні проблеми психофізіологічної діяльності військових спеціалістів. — К.: КВГІ, МОУ, 1996. — 160с.
6. Крайнюк В. М. Психологічні особливості проявів агресивності і тривожності у юнаків призовного віку: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — К., 1999. — 18 с.
7. Психологічне забезпечення бойових підрозділів в екстремальних умовах: методичний посібник // Шевченко В. Є., Кравченко Б. В., Галкін С. А., Олійник С. А., Коршешнюк Д. О. — К.: в/чА 0515. — 175 с.
8. Эллис А., Драйден У. Практика рационально-эмоциональной поведенческой терапии. — СПб.: Речь, 2002. — С. 38–40.

А. Н Ящук, начальник отдела воспитательной работы

Луцкий пограничный отряд

С. С. Вирный, психолог отдела пограничной службы “Ягодин”

Луцкий пограничный отряд

ПОТЕНЦИАЛ ЛИЧНОСТНОГО ЗДОРОВЬЯ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОГРАНИЧНОЙ СЛУЖБЫ

Резюме

Статья посвящена раскрытию специфичности потенциала личностного здоровья специалистов-пограничников. В условиях несения пограничной службы личностное здоровье человека включает физиологические и психологические стресс-факторы. Определение основных принципов и заданий психологического сопровождения профессиональной деятельности дает возможность конкретизировать эффективные методические средства обеспечения личностного здоровья пограничников. Детализация возможных направлений работы по обеспечению личностного здоровья военнослужащих представлена в соответствующих модулях — обучения навыкам самоконтроля и саморегуляции, освоения приемов и техник релаксации, овладения навыками эффективного общения, формирования навыков позитивного мышления.

Ключевые слова: общее здоровье, потенциал личностного здоровья, самоактуализация, профессиональная деятельность, психологическое обеспечение профессиональной деятельности.

O. M. Yaschuk, The chief of educational work department

Lutsk frontier group

S. S. Virnyi, psychologist of “Yagodin” department,

Lutsk frontier group

PERSONALITY HEALTH POTENTIAL OF THE STATE FRONTIER MILITARY MEN

Summary

The article is dedicated to the specifics of the frontier guards personality health potential uncovering. In conditions of frontier service personality health includes a lot of psychological and physiological stress factors. Main principles and tasks of psychological support of professional activity give an opportunity to concretize effective methodological means to provide personal health of frontier guards. Pointing out all possible trends of work which concern preserving military men personal health is represented in proper modules; they include studying of self-control and self-regulation skills, methods and techniques of relaxation, effective communication, formation of positive thinking.

Key words: general health, potential of personal health, professional activity, psychological maintenance of professional activity, self-actualization.

Odesa National University Herald

•

Вестник Одесского национального университета

•

ВІСНИК
ОДЕСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

Том 14 • Випуск 17 • 2009

Психологія

Матеріали Першої міжнародної науково-практичної конференції
“Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості
в умовах трансформаційних змін у суспільстві”
(присвячена 120-річчю з дня народження С. Л. Рубінштейна).
25–26 вересня 2009 року

Українською та російською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Технічний редактор *М. М. Бушин*
Коректор *Н. І. Крилова*

Здано у виробництво 10.11.2009. Підписано до друку 25.12.2009. Формат 70x108/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Шкільна”. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 36,75.
Тираж 300 прим. Вид. № 173. Зам. № 606.

Видавництво і друкарня “Астропринт”
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21.
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25.
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.